

Raport z badań w ramach działania 5. Badanie potencjalnych kierunków rozwoju i wydanie rekomendacji dla projektowanego Obszaru Funkcjonalnego.

POMOC TECHNICZNA
NARODOWA STRATEGIA SPÓJNOŚCI

MINISTERSTWO
ROZWOJU
REGIONALNEGO

UNIA EUROPEJSKA
EUROPEJSKI FUNDUSZ
ROZWOJU REGIONALNEGO

Badanie zrealizowane w ramach projektu:

PARTNERSTWO NA RZECZ ROZWOJU OBSZARU FUNKCJONALNEGO DOLINA RZEKI PILICY W POWIECIE TOMASZOWSKIM

współfinansowanego ze środków Unii Europejskiej, Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego
w ramach Programu Operacyjnego Pomoc Techniczna 2007-2013

GMINA MIASTO
TOMASZÓW MAZOWIECKI

POWIAT
TOMASZOWSKI

GMINA
TOMASZÓW MAZOWIECKI

GMINA
INOWŁÓDZ

GMINA
RZĘCZYCA

STOWARZYSZENIE
DOLINA PILICY

**Zespół konsultantów Centrum Doradztwa Strategicznego s.c.
zaangażowanych w proces badawczy oraz prace nad raportem „Badanie potencjalnych
kierunków rozwoju i wydanie rekomendacji dla projektowanego Obszaru Funkcjonalnego”**

Cezary Ulasiński

Jakub Żywiec

Justyna Szymańska

Dagmara Bieńkowska

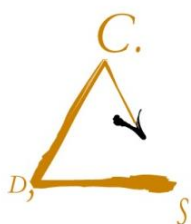
Ewelina Romuzga

Paulina Lizak

Agnieszka Ślaska

Agnieszka Bizon

Łukasz Sykała (Uniwersytet Jagielloński, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej)

Centrum Doradztwa Strategicznego

Konsultacje eksperckie:

prof. dr hab. inż. arch. Krzysztof Gasidło (Politechnika Śląska, Katedra Urbanistyki i Planowania Przestrzennego)

dr hab. inż. arch. Szymon Opania (Politechnika Śląska, Katedra Urbanistyki i Planowania Przestrzennego)

Spis treści

Wstęp metodologiczny	5
Diagnoza sytuacji społeczno-gospodarczej dla Obszaru Funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy w powiecie tomaszowskim wynikająca z analiz danych zastanych.	5
Sytuacja społeczno-gospodarcza Obszaru Funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy w kontekście badań z mieszkańcami i przedsiębiorcami.....	9
CATI z mieszkańcami z powiatu tomaszowskiego	10
ITI z przedstawicielami kluczowych branż regionu	13
Panel ekspercki.....	13
Badanie CATI z przedsiębiorcami z terenu obszaru funkcjonalnego	14
Część I	15
Diagnoza sytuacji społeczno-gospodarczej dla Obszaru Funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy w powiecie tomaszowskim wynikająca z analiz danych zastanych.....	15
Wprowadzenie	16
Położenie w przestrzeni geograficznej	18
Środowisko przyrodnicze.....	30
Struktura użytkowania (zagospodarowania) terenu	42
Współpraca międzygminna	43
Gospodarka	46
Wielkość i struktura lokalnej gospodarki	46
Rynek pracy	71
Demografia.....	77
Trendy demograficzne.....	78
Struktura demograficzna ludności.....	83
Struktura ludności według ekonomicznych grup wieku.....	85
Małżeństwa	89
Rynek nieruchomości i rynek mieszkaniowy	92
Ochrona zdrowia i opieka medyczna	98
Turystyka	105
Walory turystyczne.....	105
Zagospodarowanie turystyczne.....	120
Wielkość i struktura ruchu turystycznego.....	127
Kultura	132

Domy kultury	132
Wydarzenia kulturalne	135
Biblioteki	137
Muzea, galerie i wystawy	140
Kina stałe	141
Polityka społeczna	143
Kondycja finansowa jednostek samorządu terytorialnego.....	147
Usługi	155
Opieka nad dziećmi do lat 3 oraz wychowanie przedszkolne	155
Edukacja podstawowa i gimnazjalna	155
Edukacja ponadgimnazjalna	157
Rolnictwo	161
Infrastruktura techniczna.....	167
Rozwój obszarów wiejskich	180
Podsumowanie.....	184
Mocne strony	184
Słabe strony	186
Część II	188
Sytuacja społeczno-gospodarcza obszaru funkcjonalnego Doliny Rzeki Pilicy w kontekście badań z mieszkańcami i przedsiębiorcami.	188
Wprowadzenie	189
Charakterystyka badanych mieszkańców	189
Ocena jakości i warunków życia na terenie obszaru funkcjonalnego.	196
Ogólna ocena szkolnictwa na terenie obszaru funkcjonalnego	203
Formy spędzania wolnego czasu	207
Sytuacja na rynku pracy na terenie obszaru funkcjonalnego.....	210
Wyniki badania pracodawców	218
Obszar funkcjonalny Doliny Rzeki Pilicy – jako miejsce do prowadzenia biznesu	218
Trendy na przyszłość	223
Warunki i otoczenie dla przedsiębiorczości.....	225
Potencjalne kierunki Rozwoju gospodarczego obszaru funkcjonalnego	227
Działalność firm z branży turystycznej i ceramiczno-budowlanej	230
Wnioski	233
Rekomendacje.....	239

Literatura przedmiotu	248
Dokumenty strategiczne	248
Akty normatywne	249
Strony internetowe	249
Załączniki	251
Kwestionariusz CATI z mieszkańcami	251
Kwestionariusz CATI z przedsiębiorcami	257
ITI z kluczowymi pracodawcami	269

Wstęp metodologiczny

Niniejszy rozdział stanowi syntezę metodologicznych koncepcji raportów badawczych odnoszących się do raportów z badań ilościowych, jakościowych oraz analizy danych zastanych. Na początek została zaprezentowana szczegółowa koncepcja badawcza w ramach diagnozy sytuacji społeczno-gospodarczej dla obszaru funkcjonalnego Doliny Rzeki Pilicy, natomiast druga część niniejszego rozdziału traktuje o metodologii badań oceny obszaru funkcjonalnego przez jego mieszkańców oraz przedsiębiorców prowadzących biznes na tym terenie.

Diagnoza sytuacji społeczno-gospodarczej dla obszaru funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy w powiecie tomaszowskim wynikająca z analiz danych zastanych.

Diagnoza sytuacji społeczno-gospodarczej (tj. diagnoza stanu rzeczywistości) jest pierwszym oraz jednym z najbardziej kluczowych elementów procesu programowania strategicznego. Rzetelnie przeprowadzona diagnoza stanu rzeczywistości umożliwia wskazanie najważniejszych mocnych stron (potencjałów rozwojowych) oraz słabych stron (barier rozwojowych) poszczególnych gmin i miast, jak również wskazanie głównych szans i zagrożeń rozwojowych wynikających z procesów zachodzących w otoczeniu zewnętrznym (regionalnym, krajowym i globalnym). Diagnoza sytuacji społeczno-gospodarczej jest zatem nieodzowna z punktu widzenia dalszych etapów planowania strategicznego, związanych z opracowywaniem wizji i misji rozwoju, jak również wskazywaniem celów i priorytetów rozwojowych oraz przedsięwzięć służących ich realizacji. Jednocześnie należy podkreślić, iż polityka rozwoju lokalnego powinna być jak najlepiej dostosowana do rzeczywistych potrzeb mieszkańców oraz przedsiębiorców, którym ma służyć. Wieloaspektowa diagnoza stanu rzeczywistości jest narzędziem, które umożliwia identyfikację różnego typu potrzeb rozwojowych w sferze przestrzennej, gospodarczej i społecznej określonych jednostek terytorialnych.

Podstawowym dążeniem tej diagnozy jest wyznaczanie potencjalnych kierunków rozwoju społeczno-gospodarczego projektowanego obszaru funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy. Równocześnie celem szczegółowym poniższego raportu jest stworzenie podstaw do opracowania dokumentów strategicznych i operacyjnych służących rozbudowie powiązań funkcjonalnych między Partnerami projektu, jak również programowaniu ich zrównoważonego rozwoju.

Raport diagnostyczny składa się z następujących części składowych:

- **wprowadzenie** (położenie obszaru Partnerstwa w przestrzeni geograficznej, struktura środowiska przyrodniczego, struktura użytkowania terenu, współpraca międzygminna),
- **gospodarka** (wielkość i struktura lokalnej gospodarki, specjalizacja gospodarcza obszaru Partnerstwa, polityka proinwestycyjna miejscowych władz, rozwój potencjalnych klastrów

- gospodarczych, identyfikacja branż przyszłości, poziom rozwoju gospodarczego obszaru Partnerstwa, rynek pracy),
- **demografia** (liczba mieszkańców, trendy demograficzne i przyrost rzeczywisty ludności, struktura ludności według wieku i płci oraz ekonomicznych grup wieku),
 - **rynek nieruchomości i rynek mieszkaniowy** (dostępność lokali mieszkalnych oraz warunki mieszkaniowe, budownictwo mieszkaniowe),
 - **ochrona zdrowia i opieka medyczna** (dostępność i zróżnicowanie usług ochrony zdrowia oraz opieki medycznej, porady lekarskie),
 - **turystyka** (walory turystyczne obszaru Partnerstwa, zagospodarowanie turystyczne, baza noclegowa, wielkość i struktura ruchu turystycznego),
 - **kultura** (instytucje kultury oraz zakres świadczonych przez nie usług kulturalnych),
 - **polityka społeczna** (problemy społeczne na obszarze Partnerstwa, ludność korzystająca ze świadczeń środowiskowej pomocy społecznej),
 - **kondycja finansowa jednostek samorządu terytorialnego** (wielkość i struktura dochodów oraz wydatków budżetowych),
 - **usługi** (dostępność i zróżnicowanie usług publicznych i rynkowych),
 - **rolnictwo** (struktura agrarna, struktura upraw),
 - **infrastruktura techniczna** (infrastruktura wodociągowa, infrastruktura kanalizacyjna oraz system oczyszczania ścieków bytowo-gospodarczych),
 - **rozwój obszarów wiejskich** (potencjał i bariery rozwojowe terenów wiejskich w granicach Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy),
 - **podsumowanie** (najważniejsze czynniki oraz bariery rozwoju społeczno-ekonomicznego na terenie Partnerstwa, a także rekomendacje rozwojowe).

W ramach każdego z wyszczególnionych powyżej elementów raportu diagnostycznego (nie licząc zbiorczego podsumowania) zamieszczono najważniejsze wnioski, a także rekomendacje płynące z wykonanych badań oraz przeprowadzonych analiz.

Analizy wykonane dla potrzeb niniejszego opracowania w przeważającej większości przypadków mają charakter porównawczy, co oznacza, że wartości wskaźników obrazujących różnego rodzaju aspekty rozwoju Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy oraz poszczególnych gmin wchodzących w jego skład, każdorazowo starano się odnosić do szerszej skali przestrzennej, ilustrując je na tle średnich dla Polski, województwa łódzkiego, a także podregionu piotrkowskiego i powiatu tomaszowskiego. Wykaz wszystkich zastosowanych mierników rozwoju społeczno-gospodarczego umieszczono na końcu poniższego wstępu metodologicznego. W ramach prowadzonych prac badawczych oraz analitycznych zwracano również uwagę na podobieństwa i różnice występujące między gminami obszaru funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy i zachodzące pomiędzy nimi interakcje, w celu identyfikacji najważniejszych powiązań o charakterze funkcjonalno-przestrzennym, a także określenia stopnia spójności terenu Partnerstwa pod względem różnorodnych procesów i zjawisk rozwojowych.

Analizy zamieszczone w raporcie diagnostycznym mają zarówno charakter statyczny, jak również dynamiczny. W pierwszym przypadku ograniczono się do prezentacji poszczególnych wskaźników rozwoju społeczno-ekonomicznego dla obszaru Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy w oparciu o najnowsze dostępne źródła informacji. Dane, którymi posłużono się przy realizacji poniższego

opracowania, pochodzą głównie z 2013 i 2012 roku. Natomiast w przypadku analiz o charakterze dynamicznym każdorazowo starano się zwrócić uwagę na zmienność rozpatrywanych procesów oraz zjawisk społeczno-gospodarczych na przestrzeni okresu obejmujące lata 2007 – 2013. Przy tej okazji wskazywano trendy i tendencje rozwojowe charakterystyczne zarówno dla całego obszaru funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy, jak również tworzących go gmin.

Wnioskowania i analizy przeprowadzone na potrzeby niniejszej diagnozy umożliwiły identyfikację najważniejszych potencjałów (mocnych stron) oraz barier (słabych stron) rozwojowych, zarówno w skali całego obszaru funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy, jak również w przypadku pojedynczych gmin wchodzących w jego skład. Równocześnie analiza wewnętrznych (endogenicznych) czynników oraz uwarunkowań rozwojowych w połączeniu z analizą głównych szans i zagrożeń wynikających z procesów zachodzących w otoczeniu zewnętrznym (regionalnym, krajowym oraz globalnym) pozwoliły na przedstawienie odpowiednich rekomendacji rozwojowych, a także wskazanie celów i priorytetów rozwoju społeczno-ekonomicznego Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy.

Głównym źródłem informacji, z którego korzystano przy realizacji raportu były dane statystyczne pozyskane z Banku Danych Lokalnych Głównego Urzędu Statystycznego (BDL GUS). W trakcie prac diagnostycznych korzystano także z różnorodnych danych administracyjnych (np. Bilansu Zasobów Złóż Kopalin w Polsce opracowywanego przez Państwowy Instytut Geologiczny, rejestru zabytków nieruchomości prowadzonego przez Narodowy Instytut Dziedzictwa i danych na temat wykorzystania funduszy europejskich pochodzących z KSI SIMIK 2007 – 2013¹). Ponadto posłużono się literaturą naukową z zakresu szeroko rozumianego rozwoju regionalnego oraz lokalnego. Równocześnie na potrzeby niniejszej diagnozy dokonano kwerendy różnego rodzaju dokumentów strategicznych oraz operacyjnych, przyjętych zarówno na szczeblu wspólnotowym, krajowym, wojewódzkim, jak i lokalnym. Niezwykle cennym źródłem informacji okazały się także strony internetowe różnorodnych instytucji publicznych, w tym w szczególności oficjalne portale internetowe Partnerów projektu.

Dla potrzeb raportu diagnostycznego wykorzystano 46 różnego rodzaju wskaźników poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego. Poszczególne wskaźniki konstruowano przeliczając dane bezwzględne na liczbę ludności (najczęściej na 1000 mieszkańców lub 1 mieszkańca) czy też jednostkę powierzchni. Ponadto w poniższej diagnozie zastosowano mierniki obrazujące udział (odsetek) określonych cech w strukturze danej zbiorowości (np. struktura mieszkańców według ekonomicznych grup wieku, struktura branżowa podmiotów gospodarczych itp.). Dopiero tego typu wskaźniki o charakterze względnym dają możliwość dokonywania rzeczywistych i rzetelnych porównań między różnymi jednostkami terytorialnymi oraz w odrębnych skalach przestrzennych.

¹ KSI SIMIK 2007 – 2013 (Krajowy System Informatyczny System Informatyczny Monitoringu i Kontroli 2007 – 2013) – system gromadzenia i agregacji danych dotyczących programów współfinansowanych ze środków Unii Europejskiej, wspierający proces zarządzania oraz monitorowania realizacji polityki spójności w Polsce.

W ramach opracowania zastosowano następujące mierniki rozwoju:

- wskaźnik lesistości (udział lasów w ogólnej powierzchni),
- struktura użytkowania (zagospodarowania) terenu,
- wskaźnik przedsiębiorczości (liczba podmiotów gospodarczych na 1000 mieszkańców),
- struktura podmiotów gospodarczych według sektorów własności,
- struktura podmiotów gospodarczych według klas wielkościowych,
- struktura podmiotów gospodarczych według głównych sektorów gospodarki,
- struktura branżowa podmiotów gospodarczych,
- wskaźnik przedsiębiorczości mieszkańców (liczba osób fizycznych prowadzących własną działalność gospodarczą na 1000 mieszkańców),
- wskaźnik bezrobocia (liczba zarejestrowanych bezrobotnych w przeliczeniu na 100 osób w wieku produkcyjnym),
- struktura bezrobotnych według płci,
- saldo ruchu naturalnego ludności (przyrost naturalny),
- saldo ruchu wędrówkowego ludności (saldo migracji),
- przyrost rzeczywisty ludności,
- struktura ludności według wieku i płci,
- wskaźnika feminizacji (liczba mężczyzn przypadających na 100 kobiet),
- struktura ludności według ekonomicznych grup wieku,
- wskaźniki obciążenia demograficznego,
- liczba zawartych małżeństw w przeliczeniu na 1000 mieszkańców,
- liczba mieszkań w przeliczeniu na 1000 mieszkańców,
- przeciętna powierzchnia użytkowa 1 mieszkania,
- przeciętna powierzchnia użytkowa mieszkania na 1 osobę,
- odsetek mieszkań wyposażonych w wybrane instalacje techniczno-sanitarne,
- liczba mieszkań oddawanych do użytkowania w przeliczeniu na 1000 mieszkańców,
- liczba mieszkańców na 1 przychodnię lekarską,
- liczba porad lekarskich ogółem na 100 mieszkańców,
- liczba mieszkańców przypadających na 1 aptekę ogólnodostępną lub 1 punkt apteczny,
- udział terenów prawnie chronionych w ogólnej powierzchni,
- liczba miejsc noclegowych na 1000 mieszkańców,
- liczba turystów (korzystających z noclegów) na 1000 mieszkańców,
- struktura turystów według krajów pochodzenia,
- księgozbiór bibliotek w przeliczeniu na 1000 mieszkańców,
- czytelnicy bibliotek w przeliczeniu na 1000 mieszkańców,
- odsetek ludności korzystającej ze świadczeń środowiskowej pomocy społecznej,
- liczba rodzin otrzymujących zasiłki rodzinne na dzieci w przeliczeniu na 1000 ludności,
- dochody budżetowe gmin w przeliczeniu na 1 mieszkańca,
- wydatki budżetowe gmin w przeliczeniu na 1 mieszkańca,
- struktura dochodów budżetowych gmin według głównych źródeł pochodzenia,
- dochody budżetowe gmin z tytułu udziału w PIT w przeliczeniu na 1 mieszkańca,
- struktura wydatków budżetowych według wybranych działów klasyfikacji budżetowej,

- przeciętna powierzchnia 1 gospodarstwa rolnego,
- struktura wielkościowa gospodarstw rolnych,
- gęstość czynnej sieci wodociągowej,
- gęstość czynnej sieci kanalizacyjnej,
- odsetek mieszkańców korzystających z czynnej sieci wodociągowej,
- odsetek mieszkańców korzystających z czynnej sieci kanalizacyjnej,
- odsetek mieszkańców obsługiwanych przez oczyszczalnie ścieków.

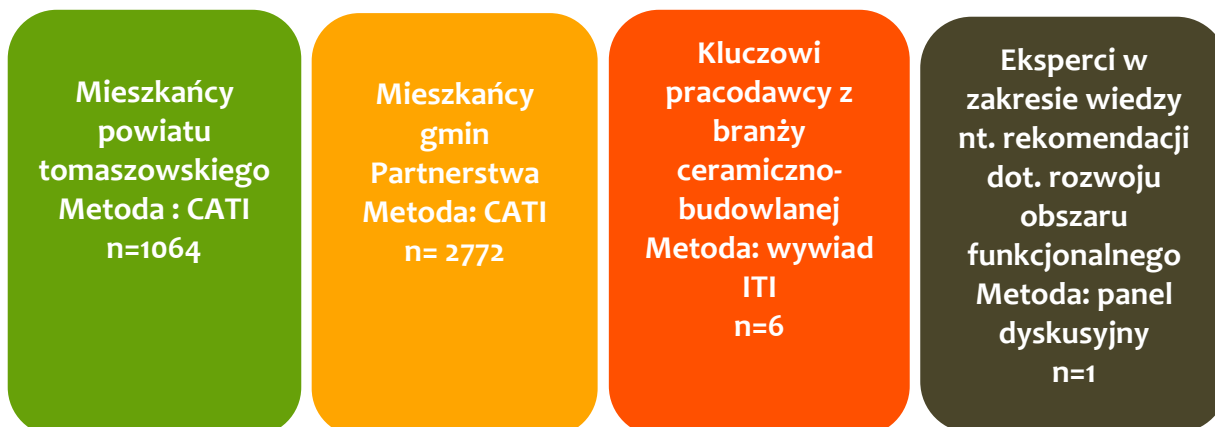
Sytuacja społeczno-gospodarcza obszaru funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy w kontekście badań z mieszkańcami i przedsiębiorcami

Podstawowym celem badania było wyznaczenie potencjalnych kierunków rozwoju projektowanego obszaru funkcjonalnego oraz wydanie rekomendacji dla projektowanego obszaru funkcjonalnego. Celem szczegółowym było stworzenie podstaw do opracowania dokumentów strategicznych i operacyjnych, służących rozbudowie powiązań funkcjonalnych pomiędzy Partnerami oraz programowanie zrównoważonego rozwoju Partnerów. Powyższe cele badania znalazły swoje odzwierciedlenie zarówno w pytaniach ankiety kwestionariuszowej, skierowanej do mieszkańców powiatu tomaszowskiego, jak i w pytaniach scenariusza pogłębionego wywiadu indywidualnego z kluczowymi pracodawcami z terenu powiatu (oba narzędzia badawcze zostały dołączone do niniejszego raportu w aneksie).

Dla zrealizowania wszystkich zakładanych celów badania zastosowano triangulację metodologiczną na poziomie: **metod** (badania jakościowe, badania ilościowe, analizy statystyczne, analizy przestrzenne), **źródeł danych** (dane zastane: dane statystyczne, opracowania naukowo-badawcze, dokumenty programowe i strategiczne oraz dane pierwotne: przedstawiciele podmiotów społecznych i gospodarczych, środowiska naukowe, przedstawiciele administracji publicznej), **perspektyw badawczych**: członkowie zespołu badawczego/eksperti zewnętrzni.

W badaniu zastosowano zarówno metody ilościowe jak i jakościowe skierowane do poszczególnych grup objętych badaniem w zależności od charakteru pożądanych informacji i typu respondenta. Badaniem ilościowym metodą CATI zostali objęci mieszkańcy z terenu powiatu tomaszowskiego, co było najlepszym rozwiązaniem w przypadku badań obejmujących populację, które tak jak mieszkańcy poszczególnych gmin powiatu tomaszowskiego są rozproszone przestrzennie. Natomiast w przypadku badań przeprowadzonych wśród pracodawców z obszaru Tomaszowa Mazowieckiego z kluczowych branż dla regionu, zdecydowano się na technikę jakościowych wywiadów telefonicznych ITI, które umożliwiły dotarcia do osób reprezentujących odmienne punkty widzenia i myślenia na temat kierunków rozwoju projektowanego obszaru funkcjonalnego. Panel dyskusyjny z kolei został przeprowadzony z osobami zidentyfikowanymi jako posiadające wiedzę niezbędną do formułowania rekomendacji w zakresie rozwoju obszaru funkcjonalnego. W efekcie, dało to możliwość do pogłębienia wiedzy w temacie badania oraz uzyskania zróżnicowanego materiału jakościowego, stanowiącego istotną podstawę do dalszych analiz.

Rycina 1. Grupy objęte badaniem

W dalszej części zostanie zaprezentowany szczegółowy opis wybranej metody badawczej wraz z dobozem próby.

CATI z mieszkańcami z powiatu tomaszowskiego

CATI czyli wspomagane komputerowo wywiady telefoniczne (ang. *Computer Assisted Telephone Interview*) to technika, która polega na zrealizowaniu ankiety za pomocą telefonu. Proces realizacji ankiety jest wygodny dla ankietera, gdyż odbywa się najczęściej przy pomocy programu komputerowego, który minimalizuje ryzyko pomyłki ankieterskiej – ankieter widzi pytania na ekranie monitora i zaznacza odpowiedź/odpowiedzi wybrane przez respondenta, system nie pozwala ankieterowi wybrać niedozwolonej odpowiedzi. Jest to niewątpliwą zaletą tej metody w porównaniu do tradycyjnych ankiet, w których mogą zdarzyć się pomyłki. CATI ponadto usprawnia proces obróbki danych – nie jest konieczne wprowadzanie danych, kodowanie danych czy tzw. „czyszczenie bazy” z różnego rodzaju nieprawidłowości.

Technika CATI ma szereg zalet przemawiających za jej wyborem jako narzędzia do przeprowadzenia badania z mieszkańcami powiatu/gmin. Główną zaletą badań telefonicznych jest możliwość ich przeprowadzenia na rozproszonych grupach badanych. Jest to niezwykle istotna zaleta w przypadku badań obejmujących populację, które, tak jak mieszkańcy powiatu/gmin, są rozproszone przestrzennie. Dodatkowo, niewątpliwą zaletą tej metody jest możliwość przeprowadzenia wywiadu w dogodnym dla respondenta momencie, tzn. gdy respondent wytypowany do udziału w badaniu nie jest dostępny lub woli rozmawiać później, ankieter dzwoni ponownie w dogodniejszym terminie.

Badanie CATI zostały przeprowadzone na reprezentatywnych próbach:

- 1) mieszkańców powiatu tomaszowskiego (**n=1064**),

oraz na reprezentatywnej próbie mieszkańców gmin projektowanego obszaru funkcjonalnego tj.:

- 1) mieszkańców Gminy miejskiej Tomaszów Mazowiecki (**n=1088**),
- 2) mieszkańców Gminy wiejskiej Tomaszów (**n=970**),
- 3) mieszkańców Gminy Inowódz (**n=350**),
- 4) mieszkańców Gminy Rzeszyca (**n=364**).

Przeprowadzenie szeroko zakrojonych badań z mieszkańcami powiatu oraz gmin wchodzących w skład obszaru funkcjonalnego jest niezbędnym elementem badań będących podstawą opracowania strategii.

Z uwagi na zastosowanie kwot próba dla mieszkańców powiatu tomaszowskiego miała następującą strukturę (na podstawie danych GUS za 2012):

1. mieszkańcy powiatu tomaszowskiego

- Gmina

Gmina	% w populacji	Liczba w próbie
Tomaszów M. miejska	54%	580
Tomaszów M. wiejska	9%	94
Inowódz	3%	34
Rzeczyca	4%	42
Będków	3%	30
Budziszewice	2%	20
Czerniewice	4%	45
Lubochnia	6%	65
Rokiciny	5%	54
Ujazd	7%	69
Żelechlinek	3%	30

- Płeć

Płeć	% w populacji	Liczba w próbie
Kobiety	52%	552
Mężczyźni	48%	512

- Wiek (dla osób w wieku 15+)

Wiek	% w populacji	Liczba w próbie
do 24	13%	138
25-34	18%	187
35-44	17%	177
45-54	15%	154
55-64	19%	206
65+	18%	196

2) Mieszkańcy gmin wchodzących w skład obszaru funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy

- Gmina

Gmina	% w populacji	Liczba w próbie
Tomaszów M. miejska	39%	1088
Tomaszów M. wiejska	36%	970
Inowódz	13%	350
Rzeczycza	13%	364

- Płeć

Płeć	% w populacji	Liczba w próbie
Kobiety	52%	1418
Mężczyźni	48%	1308

- Wiek (dla osób w wieku 15+)

Wiek	% w populacji	Liczba w próbie
do 24	13%	354
25-34	18%	491
35-44	17%	463
45-54	15%	409
55-64	19%	518
65+	18%	491

ITI z przedstawicielami kluczowych branż regionu

W tym punkcie warto wspomnieć, iż zgodnie z pierwotną koncepcją badania należało przeprowadzić zogniskowane wywiady grupowe FGI. Jednak z uwagi na problemy z dostępnością respondentów oraz dopasowaniem terminu spotkania dla wszystkich uczestników, zdecydowano się przeprowadzić w zamian ITI.

ITI to technika badawcza polegająca na przeprowadzeniu wywiadu pogłębianego przez telefon. Technika ta łączy w sobie zalety IDI z badaniami telefonicznymi (ponieważ badanie przeprowadzane jest przez telefon, jest wygodniejsze i mniej inwazyjne dla respondenta od zwykłego IDI). Czas trwania takiego wywiadu jest podobny jak IDI, realizowany jest on także na podstawie scenariusza, który może być modyfikowany w miarę potrzeby. Największą zaletą ITI jest niski koszt (w porównaniu do tradycyjnych wywiadów pogłębianych), oraz możliwość przeprowadzenia wywiadu z osobami trudno dostępnymi i rozproszonymi przestrzennie. Przy wyborze respondentów do badania zdecydowano się na zastosowanie doboru celowego. Oznacza to, że rozmowy zostały przeprowadzone z osobami zróżnicowanymi pod względem miejsca prowadzenia działalności/branży/wielkości firmy.

łącznie przeprowadzono n=6 wywiadów z przedsiębiorcami z terenu powiatu tomaszowskiego, w tym przedstawicielami firm działających w kluczowych dla rozwoju powiatu branżach (ceramiczno-budowlana i turystyczna).

Panel ekspercki

Panel jest techniką, która pozwala na wykorzystanie wiedzy uczestników panelu przy równoczesnym wystąpieniu efektu synergii (wzajemnego stymulowania się uczestników dyskusji od pogłębiania wypowiedzi). W efekcie możliwe jest zebranie w sposób szybki i niedrogi

bogatego w treść materiału badawczego oraz uzyskać nowe spojrzenie na analizowaną tematykę. Panel miał na celu przedyskutowanie i jakościowe pogłębienie najważniejszych wniosków – po to, by podnieść jakość, szczegółowość, adekwatność i potencjał realizacji dyskusji panelowej, co w sposób znaczący przysłuży się do opracowania końcowych rekomendacji badania.

Zrealizowano n=1 panel ekspertów, w którym wzięło udział 15 osób, w tym np.:

- Przedstawiciele JST,
- Przedstawiciele NGO,
- Przedstawiciele samorządów gospodarczych,
- Przedstawiciele organizacji pracodawców,
- Ekspert z zakresu rozwoju gmin/powiatów.

Dzięki tak dobranym ekspertom było możliwe zgromadzenie na spotkaniu osób reprezentujących różne perspektywy, co przełożyło się na jakość uzyskanych wniosków i rekomendacji. Panel został przeprowadzony w Tomaszowie Mazowieckim.

Badanie CATI z przedsiębiorcami z terenu obszaru funkcjonalnego

W celu szerszego spojrzenia na problematykę związaną z kluczowymi branżami znajdującymi się na terenie obszaru funkcjonalnego w tym raporcie postanowiono także przedstawić częściowe wyniki badań CATI z przedsiębiorcami. Metoda ta, jak już wspomniano przynosi wiele korzyści, przede wszystkim w kontekście łatwiejszego dostępu do respondentów, bowiem wywiad można przeprowadzić w dogodnym dla respondenta terminie. Jest to szczególnie istotne w przypadku badania przedsiębiorców. Łącznie tych wspomaganych komputerowo wywiadów przeprowadzono 600, co przy liczącej populacji n=9 219 pozwoliło na uzyskanie próby reprezentatywnej. Poprzez dobór kwotowy pod względem liczby pracowników, sektorów własnościowych oraz sekcji PKD, próba w znacznym stopniu obrazuje stan rzeczywisty przedsiębiorstw na terenie obszaru funkcjonalnego. W niniejszym raporcie zostały ujęte jednak jedynie te wyniki badań, które dotyczyły kluczowych branż OF, a więc przedsiębiorców w branż ceramiczno-budowlanej oraz turystycznej. Całościowe wyniki wspomnianych badań znajdują się w raporcie dotyczącym Diagnozy rynku pracy i edukacji.

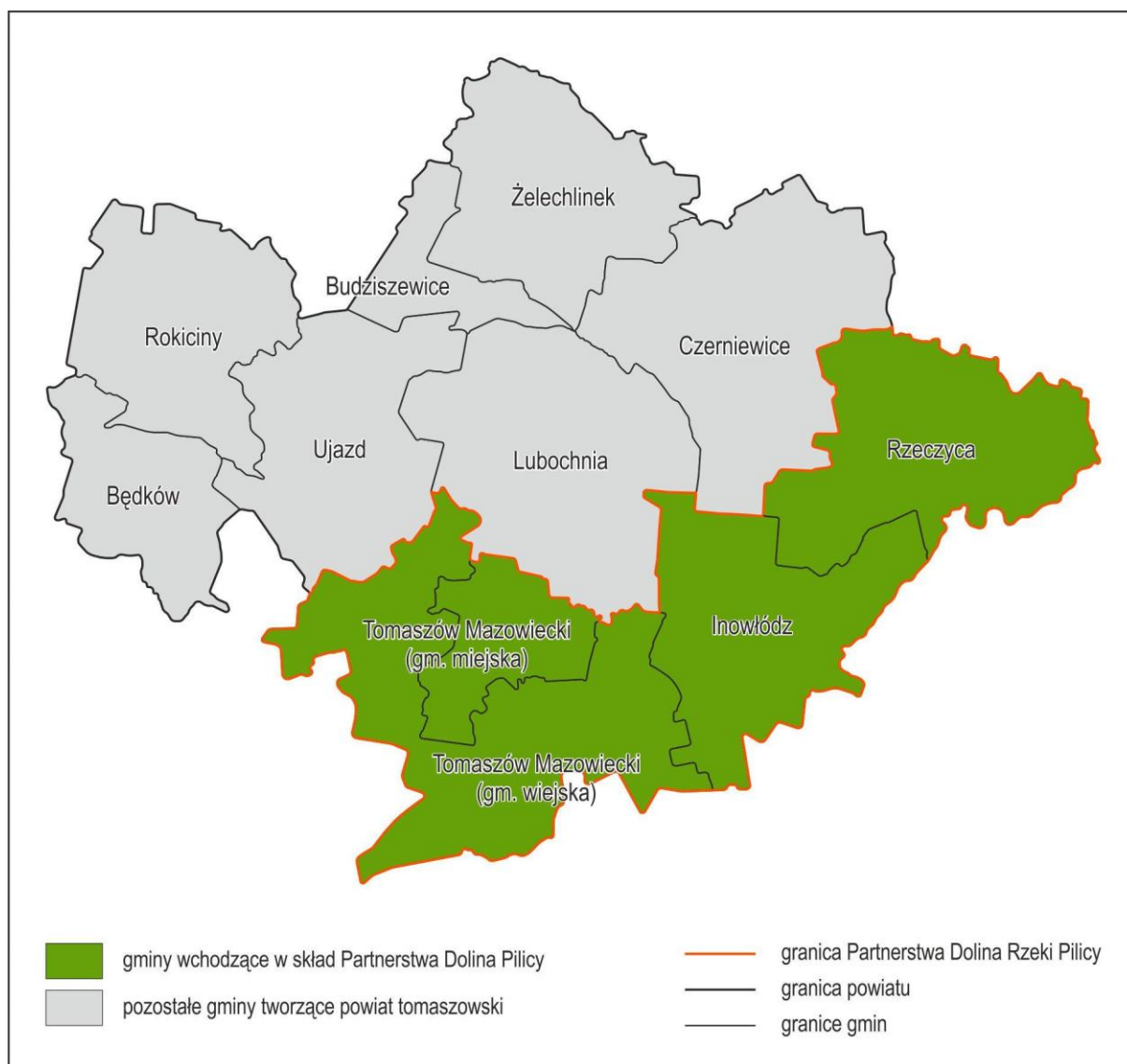
Część I

Diagnoza sytuacji społeczno-gospodarczej dla obszaru funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy w powiecie tomaszowskim wynikająca z analiz danych zastanych

Wprowadzenie

Rozwój społeczno-gospodarczy jest procesem niezwykle złożonym, zachodzącym pod wpływem różnego rodzaju czynników wewnętrznych (endogenicznych) i zewnętrznych (egzogonicznych), między którymi występują różnorodne relacje. Pod pojęciem rozwoju społeczno-ekonomicznego (lub rozwoju regionalnego i lokalnego) na ogół rozumie się długotrwały proces ukierunkowanych przekształceń (ilościowych i jakościowych), na które składają się wzrost gospodarczy, przemiany strukturalne oraz zmiany poziomu życia mieszkańców określonego obszaru. Należy podkreślić, iż nie ma jednej uniwersalnej i ściśle zdefiniowanej ścieżki rozwoju lokalnego, gdyż jest on procesem przebiegającym pod wpływem wielu różnorodnych czynników, a także uwarunkowań właściwych dla określonych miejsc [B. Domański 2004].

Rycina 2. Położenie obszaru funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy na tle powiatu tomaszowskiego

Źródło: opracowanie własne na podstawie: <http://www.powiat-tomaszowski.pl>

Obszar funkcjonalny Dolina Rzeki Pilicy (Partnerstwo Dolina Rzeki Pilicy) położony jest we wschodniej części województwa łódzkiego, w granicach administracyjnych powiatu tomaszowskiego², na terenie podregionu piotrkowskiego³. W skład Partnerstwa wchodzi w sumie 4 gminy, tj. gmina miejska Tomaszów Mazowiecki oraz 3 gminy wiejskie: Inowódz, Rzeczyca, Tomaszów Mazowiecki (ryc. 2). Obszar funkcjonalny Dolina Rzeki Pilicy zajmuje powierzchnię 397,6 km², co stanowi 38,8% terytorium powiatu tomaszowskiego. W 2013 roku na terenie Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy zamieszkiwało łącznie 84 326 osób, tj. 70,4% ogółu mieszkańców powiatu tomaszowskiego. Największą gminą pod względem liczby ludności, wchodzącą w skład Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy jest gmina miejska Tomaszów Mazowiecki (tab. 1). Tomaszów Mazowiecki, czwarty co do wielkości ośrodek miejski na terenie województwa łódzkiego (za Łodzią, Piotrkowem Trybunalskim i Pabianicami), pełni rolę centrum administracyjnego, gospodarczego i usługowego dla mieszkańców powiatu tomaszowskiego.

Tabela 1. Liczba ludności, powierzchnia i gęstość zaludnienia według gmin tworzących Partnerstwo Dolina Rzeki Pilicy w 2013 roku

L.p.	Jednostka terytorialna	Liczba ludności [osoby]	Powierzchnia [km ²]	Gęstość zaludnienia [osoby / km ²]
1	Tomaszów Mazowiecki (m)	64 893	41,3	1 571
2	Tomaszów Mazowiecki (w)	10 772	149,8	72
3	Inowódz (w)	3 900	97,8	40
4	Rzeczyca (w)	4 761	108,6	44
X	Partnerstwo Dolina Rzeki Pilicy	84 326	397,6	212

Uwagi: m – gmina miejska, w – gmina wiejska

Źródło: zestawienie własne na podstawie danych BDL GUS 2014

Pomimo wielu cech wspólnych (m.in. walory środowiska przyrodniczego, podobna specjalizacja gospodarcza, wysoki potencjał turystyczny), będących przejawem spójności badanego obszaru, gminy wchodzące w skład Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy są zróżnicowane pod względem spełnianych funkcji, a co za tym idzie różnią się między sobą charakterem procesów determinujących rozwój. Zróżnicowanie to uwidacznia się w strukturze użytkowania (zagospodarowania) terenu, a także w natężeniu określonych zjawisk ekonomicznych i społecznych (np. poziom przedsiębiorczości, skala produkcji rolnej czy intensywność ruchu turystycznego itp.). Miasto Tomaszów Mazowiecki, jak już wcześniej wspomniano pełni rolę centrum administracyjnego i gospodarczo-usługowego powiatu tomaszowskiego. Jednocześnie jest jednym z najważniejszych ośrodków przemysłowych województwa łódzkiego,

² W skład powiatu tomaszowskiego wchodzi łącznie 11 gmin, w tym gmina miejska Tomaszów Mazowiecki (siedziba władz samorządu powiatu) oraz 10 gmin wiejskich: Będków, Budziszewice, Czerniewice, Inowódz, Lubochnia, Rokiciny, Rzeczyca, Tomaszów Mazowiecki, Ujazd i Żelechlinek.

³ Podregion (subregion) piotrkowski tworzą miasto Piotrków Trybunalski (miasto na prawach powiatu) oraz powiaty: bełchatowski, opoczyński, piotrkowski, radomszczański i tomaszowski.

charakteryzującym się zróżnicowaną strukturą działalności produkcyjnej (m.in. zakłady przemysłu ceramicznego, włókienniczego, spożywczego, maszynowego). Gmina Inowódz spełnia przede wszystkim funkcje turystyczno-rekreacyjne. Z kolei Rzeszyca jest gminą typowo rolniczą. Wreszcie gmina wiejska Tomaszów Mazowiecki, podobnie jak gmina Inowódz, spełnia funkcje turystyczno-rekreacyjne, niemniej jednak jej rozwój jest silnie kształtowany pod wpływem procesów właściwych dla strefy podmiejskiej, jak np. suburbanizacja czy deglomercja działalności gospodarczych (zjawisko stopniowego rozpraszania skoncentrowanych działalności gospodarczych z ośrodków miejskich w kierunku obszarów sąsiadujących). Trzeba w tym miejscu w sposób szczególny podkreślić, iż zróżnicowanie społeczno-ekonomiczne i funkcjonalne gmin tworzących Partnerstwo Dolina Rzeki Pilicy nie stanowi bariery dla podejmowania współpracy, lecz jest przejawem wewnętrznego bogactwa obszaru, jak również stwarza szansę dla wielofunkcyjnego i wielokierunkowego rozwoju. W związku z powyższym działania Partnerów powinny zmierzać przede wszystkim w kierunku wykorzystania wewnętrznego potencjału obszaru i jego lokalnych zasobów (m.in. przyrodniczych, kulturowych, gospodarczych, turystycznych i społecznych) w celu stworzenie podstaw trwałego oraz zrównoważonego rozwoju. Równocześnie Partnerzy powinni dążyć do wzmocnienia wewnętrznych impulsów i procesów rozwojowych poprzez wykorzystanie szans płynących z otoczenia zewnętrznego (np. dostępność zewnętrznych środków finansowych czy napływ inwestorów zewnętrznych). Przechwytywaniu zewnętrznych bodźców rozwojowych służyć powinny działania ukierunkowane na podniesienie poziomu atrakcyjności inwestycyjnej, osiedleńczej i turystycznej obszaru funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy, prowadzące w konsekwencji do wzmocnienia jego pozycji konkurencyjnej względem innych jednostek osadniczych (miast i gmin) zarówno w regionie, jak również w kraju. Ponadto Partnerzy poprzez wspólne działania powinni dążyć do wzajemnego przenikania i uzupełniania funkcji spełnianych przez poszczególne gminy Partnerstwa. Należy uwypuklić, iż wielokierunkowy i wielofunkcyjny rozwój, opierający się przede wszystkim na wewnętrznym potencjale i lokalnych zasobach, stwarza znacznie większe szanse powodzenia oraz sukcesu w porównaniu z działaniami koncentrującymi się wyłącznie na jednym obszarze strategicznym. W związku z nieprzewidywalnością przyszłości i niepewnością zjawisk zachodzących w otoczeniu zewnętrznym, w procesie programowania rozwoju powinno się dążyć w głównej mierze do dywersyfikacji potencjałów rozwojowych i przewag konkurencyjnych.

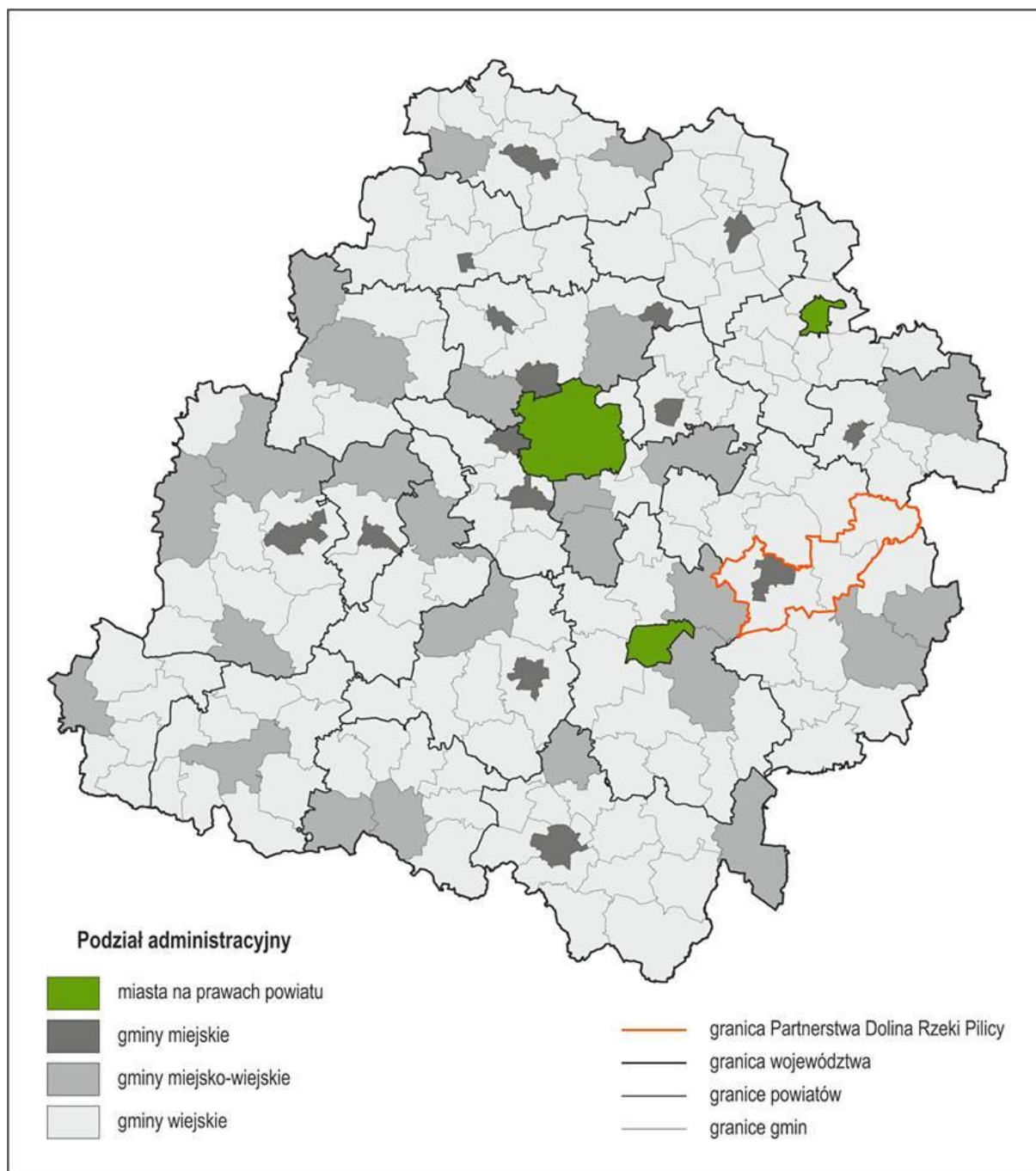
Położenie w przestrzeni geograficznej

Położenie w przestrzeni geograficznej jest jednym z kluczowych czynników rozwoju społeczno-gospodarczego poszczególnych miast oraz gmin. Analiza umiejscowienia określonych jednostek osadniczych w szerszej skali geograficznej pozwala na określenie charakteru relacji występujących między tymi jednostkami oraz ich otoczeniem lokalnym i regionalnym. Jednocześnie tego rodzaju analiza umożliwia identyfikację najważniejszych procesów przestrzennych, które mogą w sposób istotny wpływać na kierunek oraz dynamikę rozwoju danych miast i gmin. Lokalizacja jednostek terytorialnych w przestrzeni (tak fizyczno-geograficznej, jak i społeczno-ekonomicznej) może być zarówno determinantą, jak również barierą rozwojową, a co za tym idzie może ułatwiać lub też utrudniać proces rozwoju. Z punktu widzenia rozwoju społeczno-gospodarczego poszczególnych miast i gmin szczególnie ważne znaczenie posiada zwłaszcza ich położenie w sieci osadniczej (tj.

w systemie oraz hierarchii osadniczej kraju i regionu), umiejscowienie względem różnorodnych układów funkcjonalno-przestrzennych (m.in. obszarów metropolitalnych, aglomeracji miejskich czy też okręgów przemysłowych), a także lokalizacja na tle systemu (układu) transportowego.

Obszar Funkcjonalny Dolina Rzeki Pilicy, jak już wcześniej zaznaczono, zlokalizowany jest we wschodniej części województwa łódzkiego, w granicach administracyjnych powiatu tomaszowskiego (ryc. 2). Partnerstwo graniczy od północy z trzema gminami wiejskimi powiatu tomaszowskiego (Ujazd, Lubochnia, Czerniewice) oraz gminą wiejską Cielądz, położoną w powiecie rawskim. Od wschodu obszar Partnerstwa sąsiaduje z gminą miejsko-wiejską Nowe Miasto nad Pilicą (powiat grójecki) i gminą wiejską Odrzywół (powiat przysuski), położonymi w województwie mazowieckim. Z kolei od południa badany obszar graniczy z gminami powiatu opoczyńskiego, tj. gminą miejsko-wiejską Opoczno oraz gminami wiejskimi: Poświętne, Sławno i Mniszków. Wreszcie Partnerstwo Dolina Rzeki Pilicy sąsiaduje od zachodu z gminą miejsko-wiejską Wolbórz (powiat piotrkowski).

Rycina 3. Położenie Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy na tle podziału administracyjnego województwa łódzkiego

Źródło: opracowanie własne na podstawie Planu Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Łódzkiego

Położenie na tle systemu i hierarchii osadniczej kraju i regionu

Pozycja zajmowana przez określone jednostki terytorialne w systemie oraz hierarchii osadniczej kraju i regionu w sposób istotny wpływa na możliwości ich dalszego rozwoju, bowiem warunkuje ich miejsce w systemie polityki regionalnej i przestrzennej, realizowanej zarówno przez władze centralne, jak i samorządy poszczególnych województw. W sieci osadniczej Polski wyróżnia się 6

poziomów hierarchii funkcjonalnej jednostek osadniczych ze względu na ich przestrzenny zasięg oddziaływania⁴. Miasto Tomaszów Mazowiecki, podobnie jak inne miasta powiatowe, w systemie i hierarchii osadniczej kraju oraz regionu pełni rolę ośrodka o znaczeniu (zasięgu) subregionalnym (ryc. 3). Tomaszów Mazowiecki spełnia różnego rodzaju funkcje administracyjne, gospodarcze, handlowe, a także usługowe średniego rzędu (m.in. szkolnictwo na poziomie średnim, lecznictwo szpitalne itp.) na rzecz swojego zaplecza (otoczenia) wyznaczonego granicami administracyjnymi powiatu tomaszowskiego. Natomiast miejscowości Inowłódz oraz Rzeszyca, będące siedzibami władz samorządowych gmin, w systemie i hierarchii osadniczej kraju i województwa pełnią rolę ośrodków o znaczeniu lokalnym. Powyższe miejscowości także spełniają różnego rodzaju funkcje (przede wszystkim w zakresie usług niższego rzędu) na rzecz swojego bezpośredniego otoczenia, tożsamego z obszarem gmin, jednakże zasięg ich oddziaływania jest mniejszy niż w przypadku stolicy powiatu. Pozostałe miejscowości sołeckie zlokalizowane na terenie Partnerstwa to ośrodki o znaczeniu sublokalnym, pełniące najbardziej podstawowe funkcje usługowe względem swoich mieszkańców.

Znaczna część powiązań o charakterze przestrzenno-funkcjonalnym, występujących na obszarze Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy, wiąże się z umiejscowieniem poszczególnych miejscowości w systemie oraz hierarchii osadniczej kraju i regionu. Tomaszów Mazowiecki, będący siedzibą władz powiatu tomaszowskiego (starostwo powiatowe) oraz licznych organów administracji publicznej (np. sąd rejonowy, urząd skarbowy, oddział Zakładu Ubezpieczeń Społecznych itp.), jak również miejscem lokalizacji wielu różnego rodzaju działalności gospodarczych, handlowych i usługowych (zarówno rynkowych, jak i tych o charakterze publicznym), jest naturalnym kierunkiem ciążenia nie tylko dla mieszkańców Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy, ale także całego powiatu (np. dojazdy do pracy bądź też dojazdy do szkół i innych obiektów użyteczności publicznej itd.).

Położenie na tle krajowych i regionalnych układów przestrzenno-funkcjonalnych

Umiejscowienie określonych jednostek osadniczych na tle różnorodnych układów przestrzenno-funkcjonalnych warunkuje charakter, kierunek i dynamikę ich procesów rozwoju. Wypada w tym miejscu zaznaczyć, iż Partnerstwo Dolina Rzeki Pilicy zlokalizowane jest w strefie oddziaływania dwóch obszarów metropolitalnych: łódzkiego i warszawskiego. Partnerstwo Dolina Rzeki Pilicy położone jest w odległości około 65 km na południowy wschód od Łodzi i około 110 km na południowy zachód od Warszawy. Partnerstwo Dolina Rzeki Pilicy na chwilę obecną pozostaje poza strefą bezpośredniego wpływu rdzeni (centrów) wyżej wymienionych obszarów metropolitalnych, jednakże w związku z dynamicznie zachodzącymi procesami metropolizacji przestrzeni Polski, należy spodziewać się, iż w przyszłości oddziaływanie Łodzi i Warszawy będzie w dużym stopniu kształtować charakter, kierunek oraz dynamikę rozwoju gmin tworzących Partnerstwo. Pomimo, iż stolica województwa łódzkiego znajduje się w znacznie bliższej

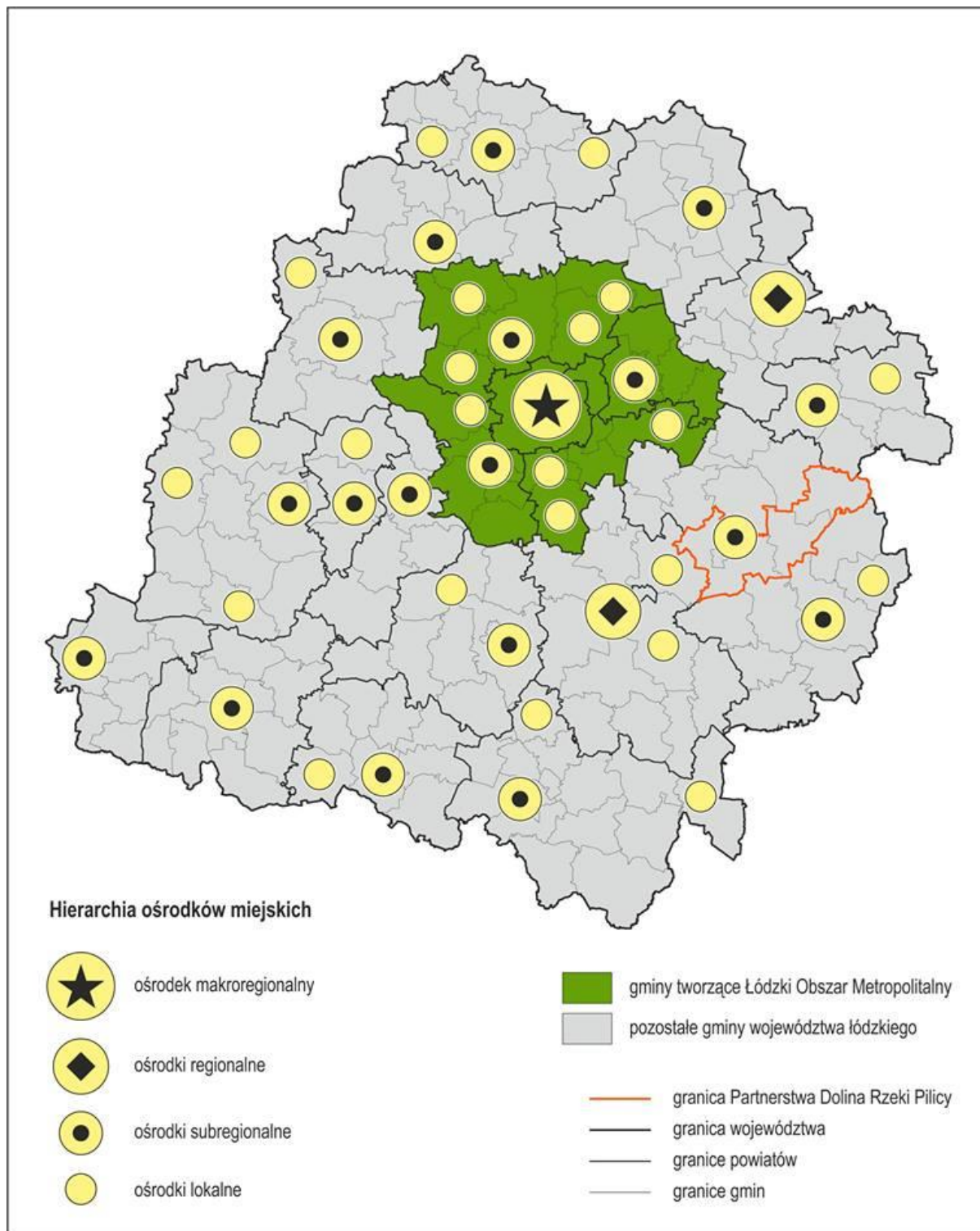
⁴ System (układ) osadniczy kraju tworzony jest przez następujące poziomy hierarchii funkcjonalnej jednostek terytorialnych: ośrodek stołeczny (Warszawa), ośrodki makroregionalne (Kraków, Łódź, Wrocław, Poznań, Gdańsk, Katowice, Lublin), ośrodki regionalne (pozostałe stolice województw z podziału administracyjnego kraju z 1975 roku), ośrodki subregionalne / ośrodki ponadlokalne (pozostałe miasta powiatowe), ośrodki lokalne (miasta oraz miejscowości wiejskie będące stolicami gmin), ośrodki sublokalne (miejscowości sołeckie) [J. J. Parysek 2007].

odległości od granic badanego obszaru, to Warszawa, będąc stolicą kraju, cechuje się znacznie większym zasięgiem i siłą przestrzennego oddziaływania. W związku z powyższym zasadne wydaje się uwzględnienie potencjalnego wpływu obu ośrodków miejskich na proces rozwoju Obszaru Funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy.

Oddziaływanie Łodzi i Warszawy (w szerszym ujęciu obszarów metropolitalnych) na rozwój gmin wchodzących w skład Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy może mieć niejednoznaczny charakter i wiązać się z zachodzeniem dwojakiego rodzaju procesów. Po pierwsze wpływ powyższych miast może mieć pozytywny (stymulujący) charakter oraz wiązać się z występowaniem tzw. procesów rozlewania (rozprzestrzeniania) się rozwoju, które przejawiają się m.in. w napływie nowych mieszkańców czy kapitału prywatnego w postaci różnorodnych inwestycji (w tym także inwestycji zagranicznych). Przypływ ludności i lokalizacja inwestycji gospodarczych są czynnikami, które na ogół przekładają się na wzrost dochodów budżetowych jednostek samorządu terytorialnego, co z kolei umożliwia miejscowym władzom podejmowanie na szerszą skalę różnego rodzaju działań prorozwojowych, przede wszystkim zaś realizację przedsięwzięć inwestycyjnych. Równocześnie położenie obszaru funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy w relatywnie niedalekiej odległości od obszarów metropolitalnych Łodzi oraz Warszawy wydaje się być niezwykle korzystne z punktu widzenia jego mieszkańców. Lokalizacja w niedalekiej odległości od dużych ośrodków miejskich daje mieszkańcom ościennych i dalszych gmin większe możliwości znalezienia zatrudnienia poza miejscem zamieszkania, a także szersze sposobności zaspokajania popytu na różnorodne usługi, w tym przede wszystkim usługi wyższego rzędu (np. szkolnictwo wyższe, specjalistyczna pomoc medyczna itp.). Niemniej jednak oddziaływanie Łodzi i Warszawy na rozwój obszaru Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy może mieć również negatywny (hamujący) charakter i wiązać się z zachodzeniem tzw. efektów wymywania rozwoju, wśród których najczęściej zwraca się uwagę na zjawisko tzw. „drenażu mózgów”, które przejawia się w długotrwałej oraz selektywnej migracji osób młodych, wykształconych i przedsiębiorczych. Emigracja przedstawicieli wyżej wymienionych grup jest zjawiskiem niezwykle niebezpiecznym, bowiem w konsekwencji prowadzi do zaburzenia (deformacji) struktur demograficznych, a także pogorszenia jakości kapitału ludzkiego na terenach odpływowych.

Omówione powyżej zjawiska przestrzenne, tj. tendencje do koncentracji i dekoncentracji ludności i działalności gospodarczych są jednymi z głównych sił napędzających proces rozwoju społeczno-gospodarczego [G. Gorzelak 2009]. Należy równocześnie mieć na uwadze, iż w pierwszym etapie wyraźnie przeważają procesy wymywania rozwoju z terenów pozametropolitalnych w kierunku obszarów metropolitalnych (przede wszystkim ich rdzeni), czego przejawem jest koncentracja działalności gospodarczych i ludności w dużych ośrodkach miejskich i ich strefach funkcjonalnych. Koncentracja działalności gospodarczych na obszarze dużych miast następuje w głównej mierze pod wpływem działania tzw. korzyści aglomeracji (korzyści odnoszone przez przedsiębiorstwa ze wspólnej lokalizacji, np. dostępność określonego rodzaju dostawców, infrastruktury technicznej czy też wyspecjalizowanych instytucji otoczenia biznesu). Również z perspektywy mieszkańców obszarów pozametropolitalnych duże ośrodki miejskie wydają się atrakcyjnym miejscem do życia, bowiem oferują szersze możliwości znalezienia pracy, a także gwarantują lepszą dostępność do różnorodnych usług. Niemniej jednak wypada odnotować, iż proces koncentracji ludności oraz działalności gospodarczych nie ma charakteru trwałego.

Rycina 4. Położenie obszaru funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy na tle systemu oraz hierarchii osadniczej województwa łódzkiego

Uwagi: delimitacja Łódzkiego obszaru Metropolitalnego zgodnie ze Strategią Rozwoju Województwa Łódzkiego

Źródło: opracowanie własne na podstawie Planu Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Łódzkiego

Wzrastające koszty prowadzenia działalności gospodarczej oraz pogarszające się warunki życia w granicach dużych ośrodków miejskich (wzrost cen nieruchomości, zatłoczenie motoryzacyjne, hałas, niekorzystne warunki środowiskowe itp.) sprzyjają tendencji do dekoncentracji, a co za tym idzie zapoczątkowaniu procesów rozprzestrzeniania się rozwoju poza rdzenie (centra) metropolii, czego przejawem jest chociażby relokacja przedsiębiorstw czy suburbanizacja (napływ ludności do strefy podmiejskiej) bądź kontrurbanizacja (napływ ludności na tereny pozametropolitalne). Jednakże procesy rozlewania się rozwoju zachodzą stopniowo. W pierwszej kolejności impulsy rozwojowe docierają do strefy podmiejskiej, a także obszaru metropolitalnego, a dopiero później wyciekają w kierunku terenów pozametropolitalnych. Równocześnie należy podkreślić, iż proces rozprzestrzeniania się rozwoju (tj. dyfuzja impulsów rozwojowych) jest jednym z najważniejszych zewnętrznych czynników rozwoju obszarów znajdujących się poza układami metropolitalnymi. Zewnętrzne bodźce rozwojowe, wynikające z dekoncentracji działalności gospodarczych i ludności stanowią zatem szansę na zdynamizowanie rozwoju jednostek osadniczych zlokalizowanych poza obszarami metropolitalnymi. Jednakże przechwytywanie zewnętrznych impulsów rozwojowych w znacznym stopniu uzależnione jest od aktywności władz lokalnych oraz prowadzonej przez nie polityki rozwojowej. Szczególnie istotną rolę w tym zakresie odgrywają działania ukierunkowane na podniesienie poziomu atrakcyjności inwestycyjnej i osiedleńczej poszczególnych miast i gmin, prowadzące w efekcie do wzmocnienia stopnia ich konkurencyjności względem innych jednostek osadniczych. Należy pamiętać, iż o wyborze konkretnych lokalizacji przez poszczególne osoby czy przedsiębiorstwa decyduje wiele czynników, wśród których wypada wymienić m.in. dostępność komunikacyjną, dostępność infrastruktury technicznej (transportowej i komunalnej), dostępność obiektów infrastruktury społecznej (edukacyjnej, zdrowotnej, kulturalnej) i zakres świadczonych przez nie usług, warunki mieszkaniowe czy walory przyrodniczo-krajobrazowe. Mając na uwadze powyższe spostrzeżenia trzeba uwypuklić, iż tworzenie przez władze samorządowe sprzyjających warunków prowadzenia działalności gospodarczej oraz dogodnych warunków życia dla ludności jest szansą dla terenów pozametropolitalnych zarówno na zmniejszenie skali bądź zahamowanie opływu mieszkańców i przedsiębiorstw, jak również na przyciąganie nowych mieszkańców oraz inwestycji odpowiednio emigrujących i relokujących się z innych obszarów.

Podobne procesy (tj. zjawisko dekoncentracji ludności oraz działalności gospodarczych), lecz na znacznie mniejszą skalę, zauważalne są wewnątrz Obszaru Funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy. W strefie podmiejskiej Tomaszowa Mazowieckiego (w szczególności na terenie gminy wiejskiej Tomaszów Mazowiecki), na przestrzeni okresu obejmującego lata 2007 – 2013, odnotowano wyraźny wzrost zarówno liczby mieszkańców, jak również przedsiębiorstw, który może być efektem odpowiednio procesu suburbanizacji oraz deaglomeracji działalności gospodarczych.

Obok obszarów metropolitalnych i aglomeracji miejskich bardzo ważne miejsce pośród układów przestrzenno-funkcjonalnych zajmują okręgi przemysłowe. Obecność ponadprzeciętnych skupisk działalności wytwórczych na pewnych obszarach jest cechą właściwą dla struktur przestrzennych wszystkich krajów i wynika ze zróżnicowania warunków przyrodniczych, gospodarczych, a także społecznych, które kształtują poziom opłacalności produkcji. Ważną rolę w procesie powstawania i rozwoju okręgów przemysłowych odgrywają także wcześniej wspomniane korzyści aglomeracji [I. Fierla 2004b]. Jednocześnie wypada w tym miejscu odnotować, iż Tomaszów Mazowiecki jest jednym z ważniejszych ośrodków Łódzkiego Okręgu Przemysłowego. Wśród pozostałych miast

tegoż okręgu wymienić należy m.in. Łódź, Piotrków Trybunalski, Pabianice oraz Zgierz [H. Rogacki 2007]. Początki rozwoju Łódzkiego Okręgu Przemysłowego sięgają pierwszej połowy XIX wieku oraz nierozzerwalnie związane są z włókiennictwem, które najpierw koncentrowało się w Łodzi, a na dalszym etapie rozwoju rozprzestrzeniało się w kierunków ośrodków z nią sąsiadujących. Przemysł włókienniczy w dalszym ciągu pozostaje główną gałęzią działalności wytwórczej w tym okręgu. Wśród pozostałych branż produkcji należy wymienić również m.in. przemysł chemiczny oraz tworzyw sztucznych, elektromaszynowy (tj. maszynowy, elektrotechniczny i elektroniczny), farmaceutyczny i kosmetyczny [I. Fierla 2004b]. Trzeba jednocześnie zwrócić uwagę, iż przemysł włókienniczy będący podstawą rozwoju i funkcjonowania Łódzkiego Okręgu Przemysłowego był jedną z tych gałęzi przemysłowych (obok górnictwa węgla kamiennego, hutnictwa żelaza, a także przemysłu skórzanego), które w największym stopniu zostały dotknięte kryzysem w pierwszych latach transformacji systemowej w Polsce [J. Skodlarski 2007]. Przyczyn regresu włókiennictwa w pierwszej fazie transformacji gospodarczej należy upatrywać zarówno w załamaniu się rynku wschodniego i rosnącej konkurencji wyrobów pochodzących z importu (zwłaszcza z państw Azji Południowo-Wschodniej), jak również w zacofaniu technicznym (wysoki stopień dekapitalizacji majątku trwałego) oraz wysokich kosztach produkcji i niskiej wydajności pracy [I. Fierla 2004b; J. Skodlarski 2007]. Bardzo wyraźny spadek produkcji przemysłu włókienniczego w konsekwencji skutkowało wieloma negatywnymi zjawiskami gospodarczymi i społecznymi, które uwidoczniły się w ośrodkach tworzących Łódzki Okręg Przemysłowy. Jednym z najpoważniejszych problemów był masowy spadek zatrudnienia oraz dynamiczny wzrost rozmiarów bezrobocia [I. Fierla 2004b]. W celu zahamowania oraz przeciwdziałania negatywnym procesom gospodarczym i społecznym, związanym z regresem włókiennictwa, w ośrodkach Łódzkiego Okręgu Przemysłowego podjęto działania zmierzające do ich restrukturyzacji ekonomicznej i dywersyfikacji branżowej, poprzez stymulowanie napływu inwestycji zewnętrznych oraz rozwój nowych działalności produkcyjnych. Jednym z takich przedsięwzięć było m.in. uruchomienie Łódzkiej Specjalnej Strefy Ekonomicznej. W działaniach związanych z restrukturyzacją Łódzkiego Okręgu Przemysłowego należy upatrywać również szansy na zdynamizowanie rozwoju gospodarczego Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy.

Położenie na tle krajowego i regionalnego układu (systemu) transportowego

Umieszczenie na tle systemu transportowego oraz związana z nim dostępność komunikacyjna są jednymi z najważniejszych czynników determinujących poziom atrakcyjności inwestycyjnej oraz konkurencyjności danych jednostek terytorialnych. Bardzo istotne znaczenie z punktu widzenia rozwoju poszczególnych miast i gmin posiada w szczególności ich lokalizacja w pobliżu węzłów transportowych, dróg szybkiego ruchu (autostrad i dróg ekspresowych), linii kolejowych, a także portów lotniczych (zwłaszcza zaś lotnisk obsługujących międzynarodowy ruch regularny).

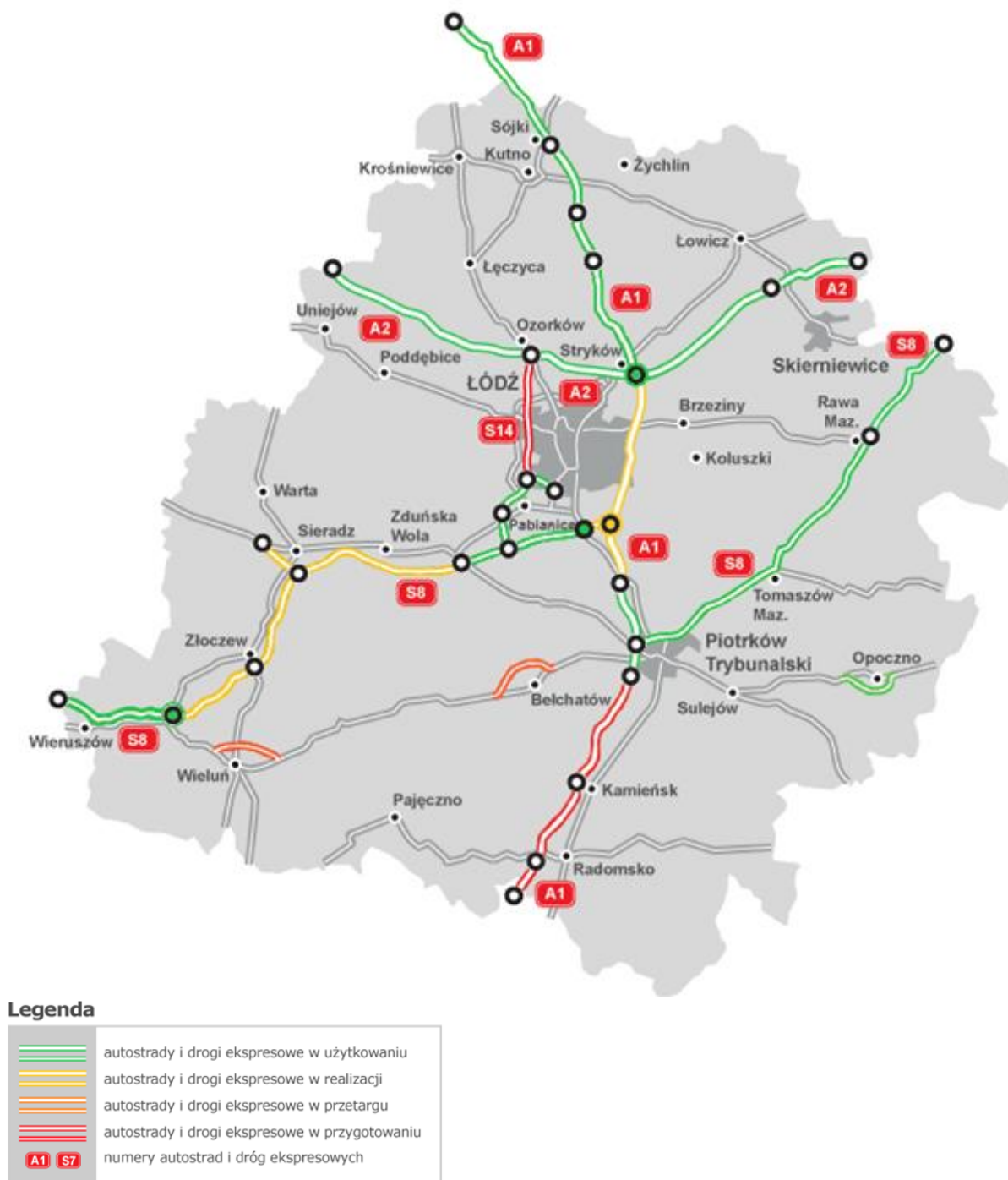
Obszar Funkcjonalny Dolina Rzeki Pilicy charakteryzuje się korzystnym położeniem transportowym, jak również względnie wysokim poziomem dostępności komunikacyjnej. Dodatkowo w Tomaszowie Mazowieckim krzyżują się ważne szlaki komunikacyjne o znaczeniu regionalnym oraz krajowym (ryc. 4). Głównymi ciągami transportowymi wiodącymi przez teren Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy są droga krajowa nr 8 (DK8) oraz droga krajowa nr 48 (DK48). Droga krajowa nr 8 wiedzie od granicy z Republiką Czeską w Kudowie-Zdroju do granicy z Republiką Litewską w Budzisku (m.in. przez Kłodzko, Wrocław, Bełchatów, Piotrków Trybunalski, Tomaszów Mazowiecki, Rawę Mazowiecką, Warszawę, Białystok i Suwałki). Wyżej wymieniony szlak komunikacyjny jest polskim fragmentem europejskiej trasy E67, łączącej Czechy z Finlandią

przez Polskę oraz kraje bałtyckie (Litwę, Łotwę i Estonię). Warto również odnotować, iż środkowa część tegoż szlaku (pomiędzy autostradą obwodnicą Wrocławia a Białymstokiem) zaplanowana została jako droga ekspresowa S8. Projekt dostosowania centralnego odcinka drogi krajowej nr 8 do standardów drogi ekspresowej znajduje się obecnie w trakcie realizacji. Niemniej jednak warto odnotować, iż w dniu 28 października 2012 roku oddano do użytku fragment drogi ekspresowej S8, o długości 61,2 km, między Piotrkowem Trybunalskim i Rawą Mazowiecką, który przebiega przez obszar Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy. Z kolei droga krajowa nr 48 łączy Tomaszów Mazowiecki z Kockiem (m.in. przez Inowłódz, Białobrzegi, Kozienice i Dęblin)⁵. Ponadto przez obszar funkcjonalny Dolina Rzeki Pilicy prowadzą trasy dwóch dróg wojewódzkich, którymi są droga wojewódzka nr 713 (Łódź – Andrespol – Ujazd – Tomaszów Mazowiecki – Opoczno) i droga wojewódzka nr 726 (Rawa Mazowiecka – Rzeczyca – Inowłódz – Opoczno – Żarnów)⁶. Uzupełnieniem podstawowej sieci drogowej na terenie Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy są drogi o znaczeniu lokalnym (powiatowe oraz gminne).

⁵ Źródło: <http://www.gddkia.gov.pl>

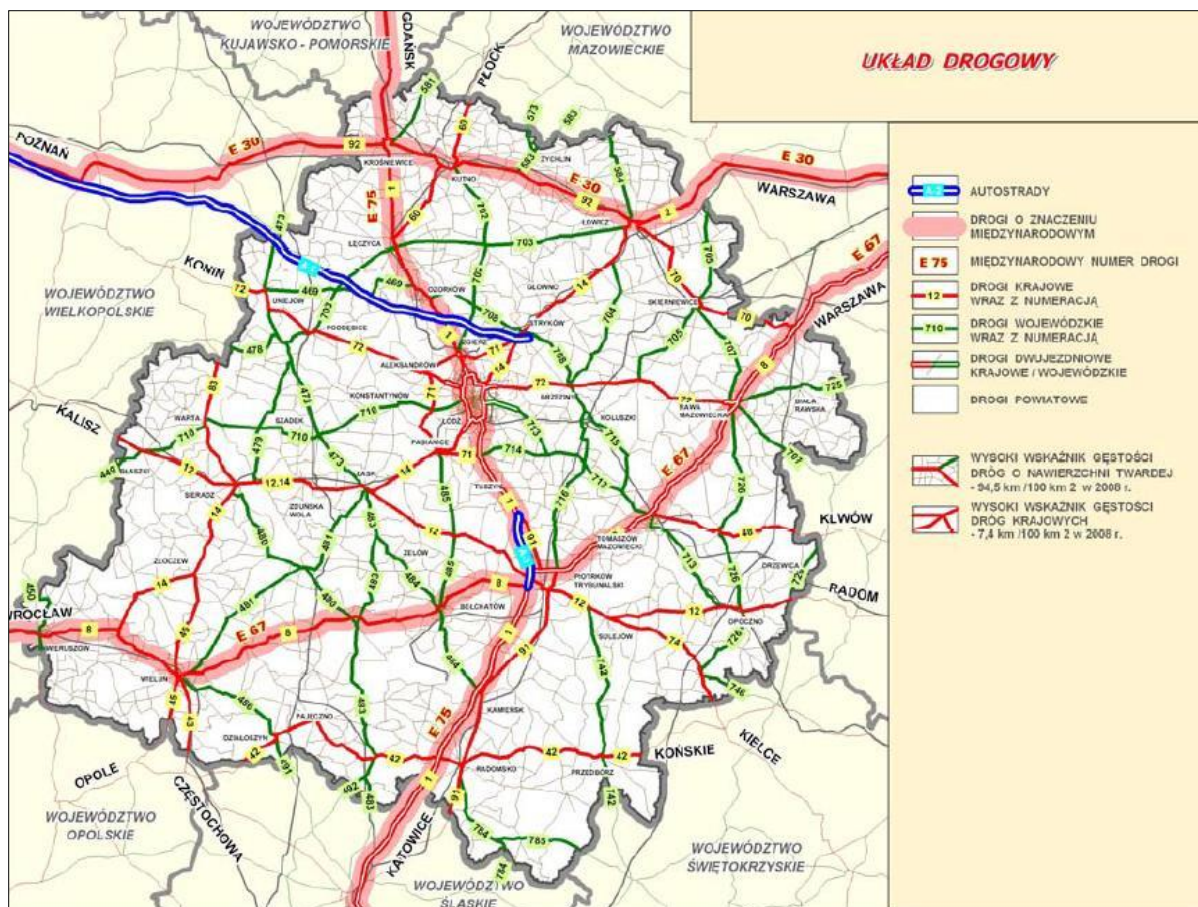
⁶ Źródło: <http://www.zdw.lodz.pl>

Rycina 5. Stan budowy autostrad i dróg ekspresowych w województwie łódzkim.

Źródło: <http://www.gddkia.gov.pl> dane z dnia 10.10.2014

Rycina 6. Układ (system) drogowy województwa łódzkiego

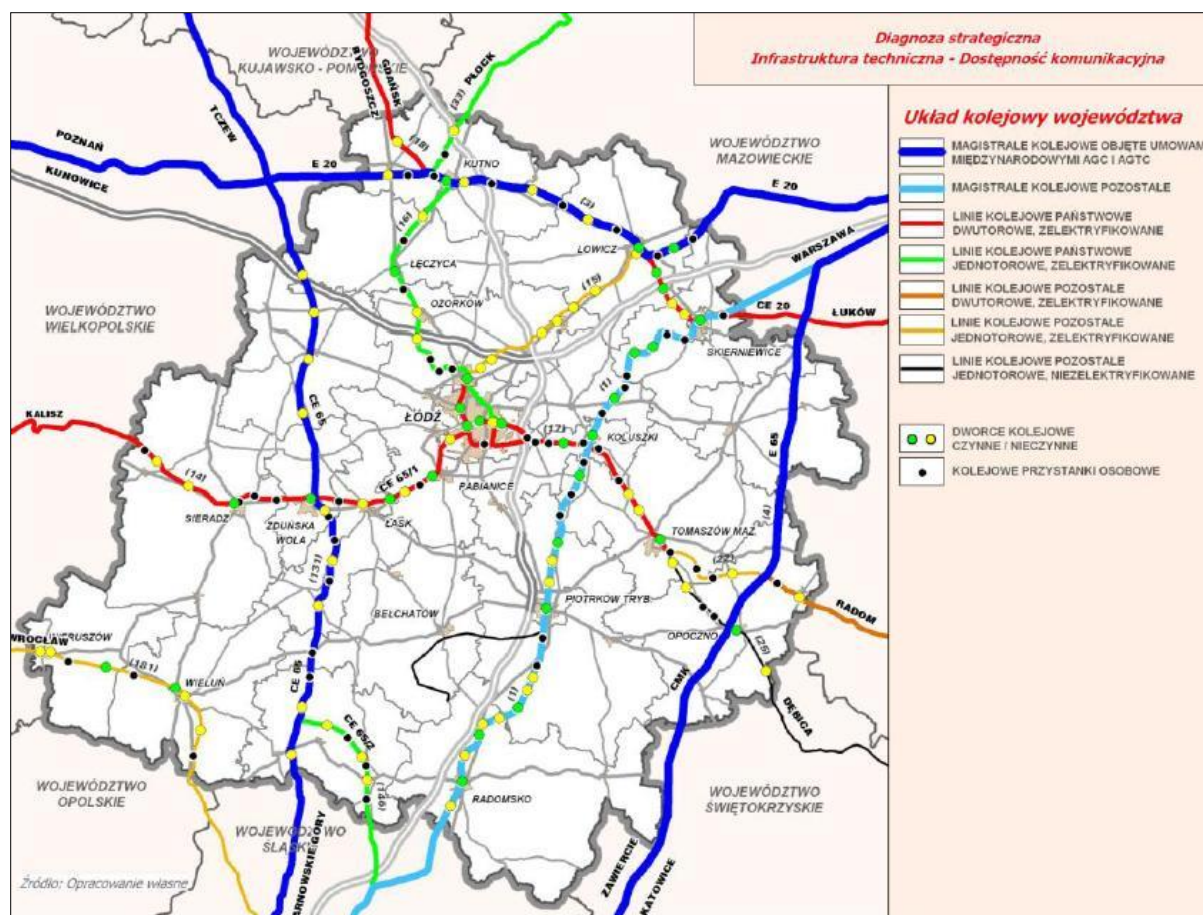
Źródło: Plan Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Łódzkiego

Przez Obszar Funkcjonalny Dolina Rzeki Pilicy przebiegają dwie linie kolejowe, na których utrzymywany jest ruch pociągów pasażerskich, a mianowicie linia kolejowa nr 25 (Łódź Kaliska – Dębica) oraz linia kolejowa nr 22 (Tomaszów Mazowiecki – Radom). W granicach Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy, na przebiegu wyżej wymienionych szlaków komunikacji kolejowej, zlokalizowane są w sumie 2 stacje kolejowe (Tomaszów Mazowiecki, Jeleń), jak również 2 kolejowe przystanki osobowe (Tomaszów Mazowiecki Białostrzegi, Brzustów). Warto także odnotować, iż przez badany obszar wiedzie linia kolejowa nr 53, łącząca stację Tomaszów Mazowiecki z przystankiem Spała, niemniej jednak na chwilę obecną szlak ten nie obsługuje regularnego ruchu pasażerskiego⁷. Przez teren Partnerstwa prowadzony jest jedynie ruch pociągów osobowych (regionalnych) w kierunku: Łodzi, Radomia, Skierniewic, Opoczna, Koluszek i Drzewicy⁸.

⁷ Źródło: <http://www.plk-sa.pl>

⁸ Źródło: <http://rozklad-pkp.pl>

Rycina 7. Układ (system) kolejowy województwa łódzkiego

*Źródło: Aktualizacja Strategii Rozwoju Województwa Łódzkiego 2007 – 2020. Diagnoza strategiczna.
Sfera środowiskowo-infrastrukturalna*

Rozpatrując lokalizację obszaru funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy na tle krajowego oraz regionalnego układu transportowego trzeba także zwrócić uwagę na jego korzystne umiejscowienie w relatywnie niedalekiej odległości od węzłów autostradowych, w tym punktów krzyżowania się istniejących i planowanych dróg szybkiego ruchu, takich jak np.: węzeł Łódź Północ (skrzyżowanie autostrady A1 i autostrady A2), węzeł Łódź Południe (skrzyżowanie autostrady A1 i drogi ekspresowej S8) czy węzeł Piotrków Trybunalski (skrzyżowanie autostrady A1 i drogi ekspresowej S8). Równocześnie obszar Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy zlokalizowany jest w odległości około 70 km od Portu Lotniczego Łódź im. Władysława Reymonta oraz około 110 km od największego w Polsce portu lotniczego, tj. Lotniska Chopina w Warszawie. Warto jednocześnie odnotować, iż w Tomaszowie Mazowieckim działalność prowadzi Miejski Zakład Komunikacyjny Sp. z o.o., będący organizatorem publicznego transportu zbiorowego na terenie samego miasta, a także ościennych gmin wiejskich (Tomaszów Mazowiecki, Inowłódz).

Środowisko przyrodnicze

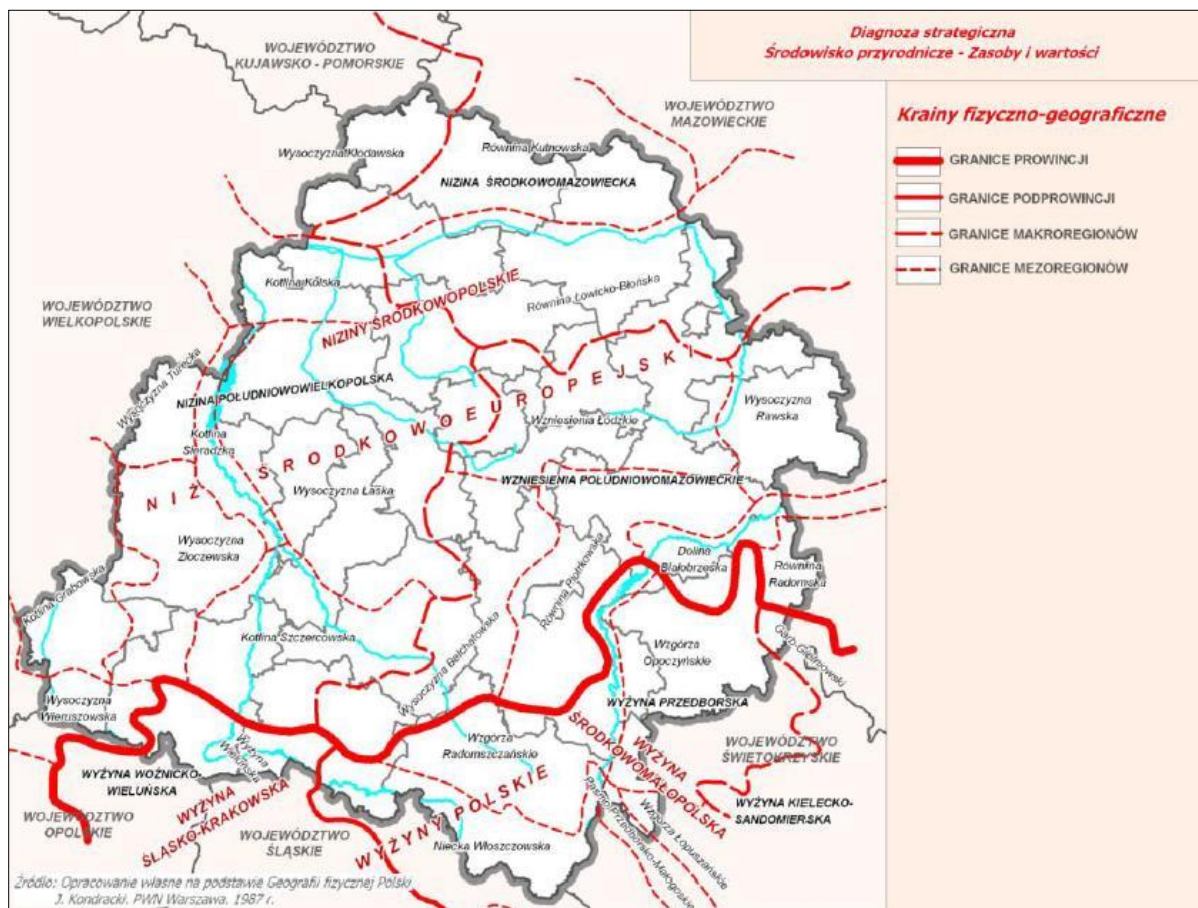
Warunki środowiska przyrodniczego są pierwotnym, aczkolwiek biernym czynnikiem rozwoju społeczno-ekonomicznego. Poszczególne elementy środowiska naturalnego (np. rzeźba terenu, budowa geologiczna, stosunki wodne, gleby itp.) mogą ułatwiać, utrudniać bądź też całkowicie uniemożliwiać podejmowanie przez człowieka określonego typu aktywności (m.in. osadnictwo, produkcja rolnicza, działalność przemysłowa, transport, turystyka itd.). Utrudnienia, o których mowa powyżej najczęściej wiążą się z koniecznością ponoszenia znacznie większych nakładów inwestycyjnych czy produkcyjnych na obszarach o niekorzystnych warunkach środowiskowych. Tym samym terytorialne zróżnicowanie elementów środowiska przyrodniczego wywiera znaczny wpływ na rozmieszczenie działalności gospodarczych w przestrzeni [I. Fierla 2004a]. W związku z powyższym należy podkreślić, iż warunki środowiska naturalnego w istotny sposób przekładają się na możliwości rozwojowe określonych jednostek osadniczych, a także kształtują ich specyfikę. Ponadto trzeba pamiętać, że znaczenie środowiska naturalnego w procesie rozwoju społeczno-ekonomicznego częstokroć ma charakter względny. Niektóre elementy środowiska naturalnego na danym obszarze, w tym samym czasie, mogą ułatwiać podejmowanie określonych aktywności oraz jednocześnie utrudniać rozwój innych działalności.

Warunki naturalne i struktura środowiska przyrodniczego są jednymi z najważniejszych, a także najbardziej widocznych przejawów zarówno spójności Obszaru Funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy, jak również powiązań funkcjonalno-przestrzennych występujących na jego terenie. Badany obszar zlokalizowany jest w granicach dwóch mezoregionów fizycznogeograficznych, którymi są: Dolina Białobrzaska oraz Równina Piotrkowska (ryc. 6). Powyższe jednostki strukturalne są elementem większej całości, jaką jest makroregion Wzniesień Południowomazowieckich, położony na terenie podprovincji Nizin Środkowopolskich (część Niżu Środkowoeuropejskiego). Warto jednocześnie odnotować, iż Partnerstwo Dolina Rzeki Pilicy umiejscowione jest na granicy dwóch dużych jednostek fizycznogeograficznych (prowincji), a mianowicie Niżu Środkowoeuropejskiego i Wyżyn Polskich, w związku z czym właściwe dlań warunki przyrodnicze pod wieloma względami mają charakter przejściowy między krajobrazem nizin oraz krajobrazem wyżyn. Mezoregion Doliny Białobrzaskiej obejmuje odcinek doliny Pilicy o długości blisko 65 km i powierzchni około 250 km², rozciągający się między Tomaszowem Mazowieckim a Białobrzegami. Równina Piotrkowska zajmuje rozległą płaską powierzchnią z lokalnie występującymi obszarami falistymi [J. Kondracki 2009].

Rzeźba terenu Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy, właściwa dla obszarów nizinnych, ukształtowana została przede wszystkim podczas zlodowacenia środkowopolskiego (zlodowacenia Odry), a następnie przemodelowana w zmiennych warunkach klimatycznych późniejszych okresów geologicznych. Najważniejszym elementem rzeźby terenu w granicach Partnerstwa jest Dolina Rzeki Pilicy, a także doliny jej dopływów (m.in. Wolbórki). Wysokości bezwzględne w dolinie Pilicy wahają się od 143 m n.p.m. (w Inowłodzu) do 180 m n.p.m. (przy tamie w Smardzewicach). Równocześnie wypada odnotować, iż szerokie koryto rzeki Pilicy (od 80 do 100 m) powoduje częste przerzuty nurtu, co sprzyja powstawaniu przełomów rzecznych. W granicach badanego obszaru Pilica tworzy kilka malowniczych odcinków przełomowych, m.in. w okolicach Brzustówki

(dawna wieś, natomiast obecnie część miasta Tomaszów Mazowiecki), Inowłódza oraz Żądłowic (gmina Inowłódz)⁹.

Rycina 8. Położenie województwa łódzkiego na tle krain fizyczno-geograficznych

Źródło: Aktualizacja Strategii Rozwoju Województwa Łódzkiego 2007 – 2020. Diagnoza strategiczna.
Sfera środowiskowo-infrastrukturalna

Partnerstwo Dolina Rzeki Pilicy położone jest w zlewni rzeki Pilicy. Podstawową sieć hydrograficzną na analizowanym obszarze tworzą Pilica oraz jej dopływy (m.in. Wolbórka i Gać). Rzeka Pilica będąca najbardziej charakterystycznym elementem środowiska naturalnego gmin wchodzących w skład Partnerstwa, jest najdłuższym lewostronnym dopływem Wisły. Jej źródła sięgają obszaru Wyżyny Krakowsko-Częstochowskiej, natomiast jej ujście do Wisły znajduje się w okolicach wsi Ostrówek w powiecie grójcekim. Łączna długość Pilicy wynosi 333 km, a jej dorzecze zajmuje powierzchnię równą 9 258 km². Warto zauważyć, że zarówno pod względem długości, jak również powierzchni dorzecza, Pilica zajmuje dziewiąte miejsce wśród wszystkich polskich rzek¹⁰. Przy dużych opadach atmosferycznych, jak również gwałtownych spływach wód roztopowych w

⁹ Źródło: Program Ochrony Środowiska dla Powiatu Tomaszowskiego na lata 2012 – 2015

¹⁰ Źródło: Mały Rocznik Statystyczny Polski 2014, 2014, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa

dolinach większych rzek płynących przez obszar Partnerstwa występuje zagrożenie powodziowe. Tereny zagrożone powodzią znajdują się w granicach administracyjnych wszystkich gmin obszaru funkcjonalnego, jednakże najbardziej narażone są tereny nadrzeczne w Tomaszowie Mazowieckim, ze względu na ujściowe odcinki rzek uchodzących do Pilicy¹¹. Pośród najbardziej charakterystycznych elementów stosunków wodnych na obszarze Partnerstwa należy również wymienić Zalew Sulejowski, będący zbiornikiem pochodzenia antropogenicznego. Zalew Sulejowski został utworzony w latach 1969 – 1974 w wyniku przegrodzenia rzeki Pilicy zaporą zlokalizowaną w miejscowości Smardzewice. Powstały w ten sposób zbiornik, o długości około 17,1 km, zajmuje powierzchnię równą 27,0 km². Średnia głębokość akwenu wynosi 3,3 m, natomiast głębokość maksymalna (przy zaporze) to 10,0 m. Głównym celem, jaki przyświecał utworzeniu Zalewu Sulejowskiego, było zapewnienie wody pitnej dla mieszkańców Łodzi i Tomaszowa Mazowieckiego. Obecnie jezioro pełni głównie funkcje sportowo-rekreacyjne oraz retencyjne (przeciwpowodziowe)¹².

Partnerstwo Dolina Rzeki Pilicy położone jest na granicy dwóch regionów klimatycznych, a mianowicie Środkowopolskiego i Wschodniomałopolskiego¹³. Klimat panujący na obszarze funkcjonalnym ma charakter przejściowy z wpływami klimatu kontynentalnego w sezonie letnim i wpływami klimatu oceanicznego w okresie zimowym. Równocześnie należy zauważyć, iż nizinny charakter obszaru ułatwia swobodny przepływ mas powietrza. Okres wegetacyjny na rozpatrywanym obszarze jest stosunkowo długi i trwa około 210 dni. Roczna suma opadów atmosferycznych kształtuje się na poziomie 550 mm. Należy jednocześnie odnotować, iż w trakcie trwania okresu wegetacyjnego opady są zazwyczaj mniejsze od parowania, co w efekcie prowadzi do suszy gruntowej. Ponadto warto zwrócić uwagę na specyficzny mikroklimat charakteryzujący gminę Inowłódz (m.in. okolice Spały, Teofilowa i Inowłódza), związany z występowaniem rozległych obszarów leśnych. Zwarte kompleksy leśne powodują zmniejszenie dobowych i rocznych amplitud temperatury powietrza oraz zwiększenie jego wilgotności, a także osłabiają prędkość wiatru i natężenie promieniowania słonecznego¹⁴.

Obszar Funkcjonalny Dolina Rzeki Pilicy jest terenem bardzo zasobnym w surowce naturalne (tab. 2). Występowanie licznych złóż surowców mineralnych na badanym obszarze związane jest z jego budową oraz przeszłością geologiczną. W granicach Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy znajdują się przede wszystkim niezwykle bogate złoża surowców skalnych (m.in. surowce szklarskie, surowce ilaste ceramiki budowlanej, piaski formierskie, kruszywa naturalne, kamienie drogowe i budowlane). Warto w tym miejscu odnotować, iż przejawy działalności górniczej oraz wydobywczej na terenie Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy udokumentowane zostały już w XIX wieku. Do dnia dzisiejszego ślady tej aktywności przetrwały w postaci podziemnych wyrobisk zwanych Grotami Nagórzyckimi (obecnie podziemna trasa turystyczna w Tomaszowie Mazowieckim). Równocześnie należy zauważyć, że rejonie Białej Góry (gmina wiejska Tomaszów Mazowiecki) prowadzona jest eksploatacja jednego z największych złóż piasków kwarcowych

¹¹ Źródło: Program Ochrony Środowiska dla Powiatu Tomaszowskiego na lata 2012 – 2015

¹² Źródło: <http://www.sulejowski.pl>

¹³ Źródło: Aktualizacja Strategii Rozwoju Województwa Łódzkiego 2007 – 2020. Diagnoza strategiczna. Sfera środowiskowo-infrastrukturalna

¹⁴ Źródło: Program Ochrony Środowiska dla Powiatu Tomaszowskiego na lata 2012 – 2015

w Europie. Piaski szklarskie i formierskie występujące na tym obszarze stanowią około 80% zasobów krajowych tych surowców. Kopalnia Biała Góra (tj. Tomaszowskie Kopalnie Surowców Mineralnych „Biała Góra” Sp. z o.o.), będąca największym producentem piasków kwarcowych w Polsce, zaspokaja połowę krajowego zapotrzebowania na ten surowiec. Ponadto na terenie Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy prowadzona jest eksploatacja kopalin pospolitych (m.in. piasków, żwirów oraz glin), wykorzystywanych dla potrzeb lokalnej gospodarki surowcowej¹⁵.

Tabela 2. Złoże surowców naturalnych na obszarze gmin tworzących Partnerstwo Dolina Rzeki Pilicy

L.p.	Nazwa złoże	Kopalina	Stan zagospodarowania złoże
Tomaszów Mazowiecki (gmina miejska)			
1	Ludwików III	kruszywa naturalne	złoże zagospodarowane
Tomaszów Mazowiecki (gmina wiejska)			
1	Biała Góra I	surowce szklarskie	złoże skreślone z bilansu zasobów
2	Biała Góra I – Wschód	surowce szklarskie	złoże eksploatowane okresowo
3	Biała Góra II	surowce szklarskie	złoże skreślone z bilansu zasobów
4	Biała Góra II – Wschód	surowce szklarskie	złoże zagospodarowane
5	Biała Góra III – Wesoła	surowce szklarskie	złoże skreślone z bilansu zasobów
6	Dąbrowa	surowce ilaste ceramiki budowlanej	eksploatacja złoże zaniechana
7	Dąbrowa I	surowce ilaste ceramiki budowlanej	eksploatacja złoże zaniechana
8	Dąbrowa II	surowce ilaste ceramiki budowlanej	złoże zagospodarowane
9	Kolonia-Zawada	surowce ilaste ceramiki budowlanej	eksploatacja złoże zaniechana
10	Ludwików p. C	kruszywa naturalne	złoże rozpoznane szczegółowo
11	Unewel-Zachód	surowce szklarskie	złoże skreślone z bilansu zasobów
12	Unewel-Zachód-Nowy	surowce szklarskie	złoże zagospodarowane
13	Wąwał	surowce ilaste ceramiki budowlanej	eksploatacja złoże zaniechana
14	Wąwał I	surowce ilaste ceramiki budowlanej	eksploatacja złoże zaniechana
15	Wiaderno	surowce ilaste ceramiki budowlanej	eksploatacja złoże zaniechana
Inowódz (gmina wiejska)			
1	Brzustów	kruszywa naturalne	złoże eksploatowane okresowo
2	Brzustów I	kruszywa naturalne	złoże rozpoznane szczegółowo
3	Liciężna	kruszywa naturalne	złoże rozpoznane szczegółowo
4	Teofilów	kamienie drogowe i budowlane	złoże eksploatowane okresowo
Rzeczyca (gmina wiejska)			

¹⁵ Źródło: Program Ochrony Środowiska dla Powiatu Tomaszowskiego na lata 2012 – 2015

1	Glina	kruszywa naturalne	złóże zagospodarowane
2	Glina I	kruszywa naturalne	złóże zagospodarowane
3	Glina II	kruszywa naturalne	złóże zagospodarowane
4	Lubocz	kamienie drogowe i budowlane	złóże skreślone z bilansu zasobów
5	Roszkowa Wola	kruszywa naturalne	złóże eksploatowane okresowo
6	Roszkowa Wola II	kruszywa naturalne	złóże rozpoznane szczegółowo
7	Wiechnowice	kruszywa naturalne	złóże zagospodarowane
8	Zawady	kruszywa naturalne	złóże skreślone z bilansu zasobów
9	Zawady I	kruszywa naturalne	złóże rozpoznane szczegółowo

*Źródło: Bilans Zasobów Złóż Kopalin w Polsce, Państwowy Instytut Geologiczny
– Państwowy Instytut Badawczy, 2014, Warszawa*

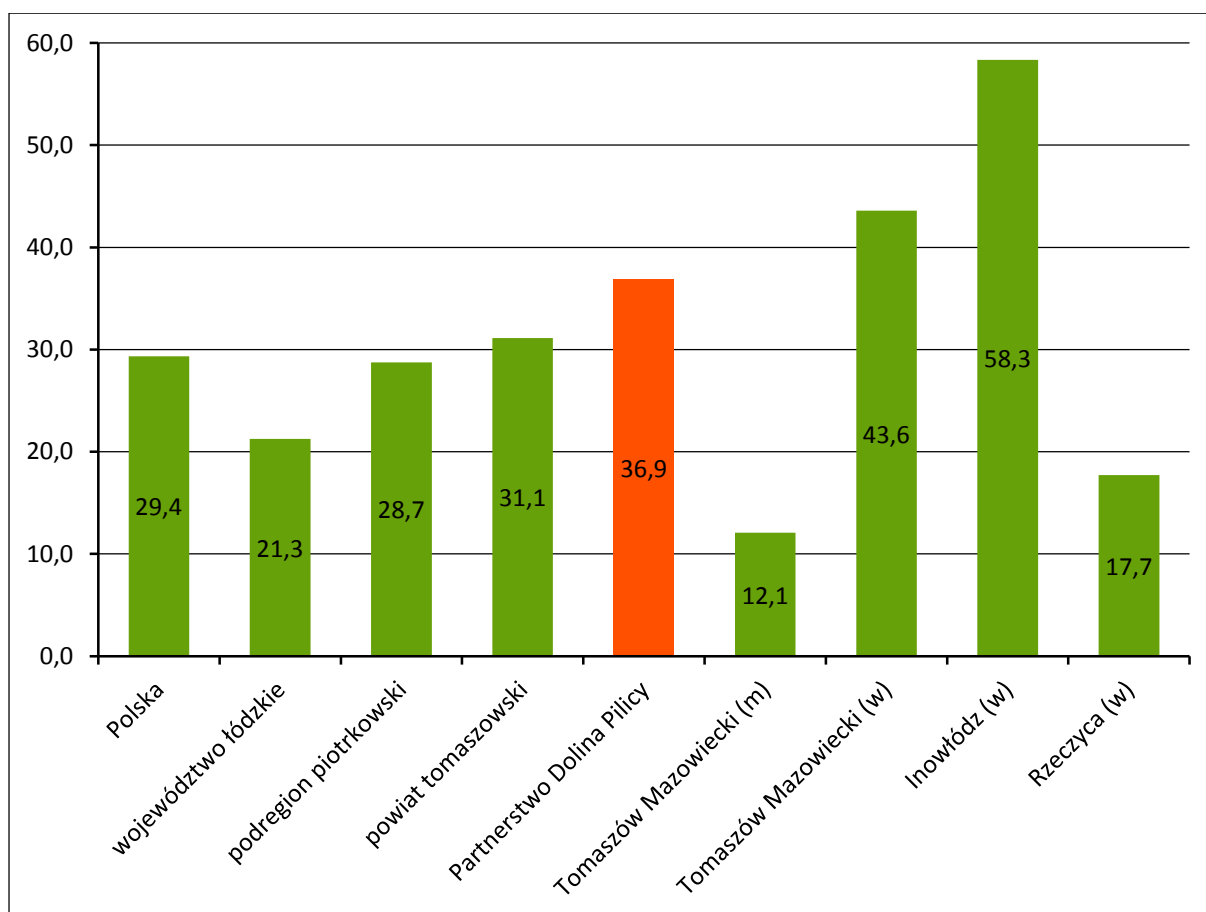
Obszar Funkcjonalny Dolina Rzeki Pilicy odznacza się bardzo wysokim poziomem bioróżnorodności, tj. bogactwem oraz zróżnicowaniem zarówno gatunków roślinnych (flory), jak i zwierzęcych (fauny). Szata roślinna w granicach Partnerstwa jest niezwykle urozmaicona. Na rozpatrywanym obszarze występują bardzo cenne, pod względem przyrodniczym, ekosystemy leśne, polne i łąkowe oraz torfowiskowe. Równocześnie należy zwrócić uwagę na urozmaicony krajobraz naturalny Obszaru Funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy (m.in. krajobraz dolinny, krajobraz leśny itp.). O wysokim bogactwie przyrodniczym i bioróżnorodności terenu Partnerstwa w głównej mierze przesądzają lasy (przede wszystkim zaś zwarte kompleksy leśne Lasów Spalskich oraz Lasów Sulejowskich). W strukturze drzewostanu wyraźnie dominują bory sosnowe, co należy wiązać z wieloletnim preferowaniem nasadzeń sosny w gospodarce leśnej). Ponadto gatunki leśne reprezentowane są przez modrzew, brzozę, świerk, jodłę i buk. Należy również zauważyć, iż najcenniejsze fragmenty drzewostanu zostały objęte ochroną w ramach rezerwatów przyrody. Wreszcie wśród walorów przyrodniczych obszaru Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy należy wskazać na cenne ekosystemy roślinności łąkowej oraz torfowiskowej, występujące w dolinach rzek, a także naturalnych obniżeniach powierzchni terenu (m.in. torfowiska niskie w dolinie Pilicy)¹⁶.

Cechą wyróżniającą Obszar Funkcjonalny Dolina Rzeki Pilicy, zwłaszcza na tle województwa łódzkiego, jest bardzo wysoka lesistość. W 2013 roku lasy położone w granicach Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy zajmowały powierzchnię 14 663,2 ha, co stanowiło 36,9% jego całkowitego terytorium (ryc. 7). Tym samym wskaźnik lesistości na badanym obszarze kształtował się znacznie powyżej średniej dla Polski (29,4%) i województwa łódzkiego (21,3%). Ponadto pod względem rozpatrywanej cechy Partnerstwo Dolina Rzeki Pilicy wypada korzystanie również na tle podregionu piotrkowskiego (28,7%) i powiatu tomaszowskiego (31,1%). Spośród gmin wchodzących w skład Partnerstwa, najwyższym poziomem lesistości charakteryzuje się gmina Inowódz, w przypadku której lasy zajmują 58,3% jej całkowitego obszaru. Znacznym udziałem lasów w ogólnej powierzchni odznacza się także gmina wiejska Tomaszów Mazowiecki (43,6%) [BDL GUS 2014].

¹⁶ Źródło: Program Ochrony Środowiska dla Powiatu Tomaszowskiego na lata 2012 – 2015

Część kompleksów leśnych położonych w granicach Obszaru Funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy weszła w skład, utworzonego w 2002 roku, Leśnego Kompleksu Promocyjnego Lasy Spalsko-Rogowskie, który jest jedynym przykładem tego rodzaju obszarów proekologicznej polityki leśnej na terenie województwa łódzkiego. Wyżej wymieniony Leśny Kompleks Promocyjny zajmuje powierzchnię 33 667 ha, a w jego skład wchodzi obszary pozostające w zarządzie Nadleśnictwa Spała (15 542,0 ha) i Nadleśnictwa Brzeziny (14 434,0 ha) oraz Leśny Zakład Doświadczalny Rogów (3 691,0 ha), należący do Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie. Leśny Kompleks Promocyjny Lasy Spalsko-Rogowskie został utworzony w celu m.in. kompleksowej ochrony zasobów przyrody w lasach, promocji zrównoważonej gospodarki leśnej i edukacji przyrodniczej społeczeństwa¹⁷.

Rycina 9. Lesistość (udział lasów w ogólnej powierzchni) na obszarze Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy na tle porównywanych jednostek terytorialnych w 2013 roku [w %]

Uwagi: m – gmina miejska, w – gmina wiejska

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL GUS 2014

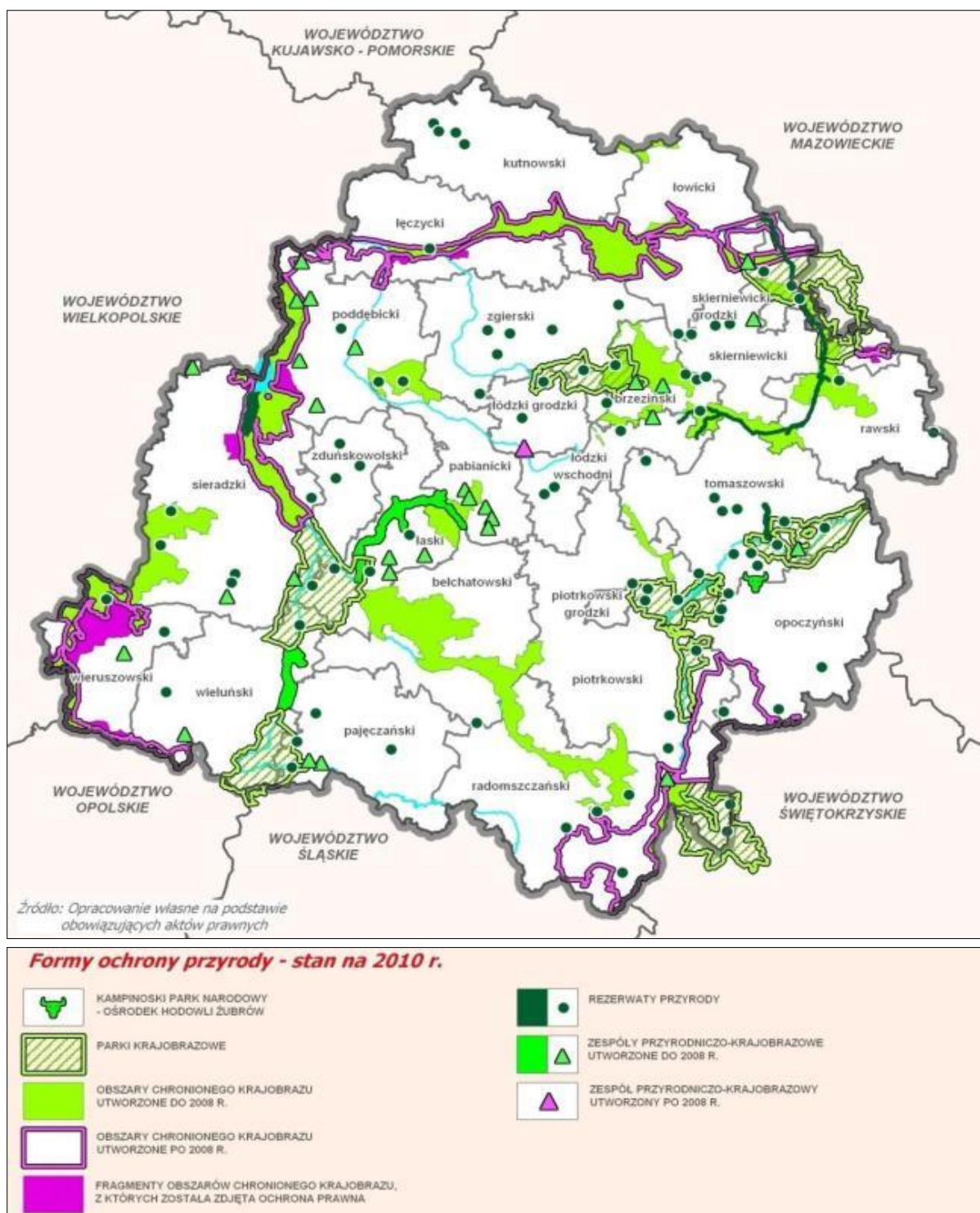
¹⁷ Źródło: <http://www.spala.lodz.lasy.gov.pl>

Ze względu na bardzo duże bogactwo oraz zróżnicowanie przyrodniczo-krajobrazowe Obszaru Funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy, znaczna część jego terenu została objęta różnego rodzaju formami ochrony przyrody. W 2013 roku obszary chronione znajdujące się w granicach Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy obejmowały łączną powierzchnię 10 272,2 ha, czyli 25,8% jego całkowitego terytorium [BDL GUS 2014]. Należy jednocześnie podkreślić, iż obszary chronione położone na terenie Partnerstwa zajmują bardzo ważne miejsce w systemie ochrony środowiska przyrodniczego w województwie łódzkim (ryc. 8). W granicach Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy znajdują się następujące obszary objęte powierzchniowymi formami ochrony przyrody:

- 2 parki krajobrazowe (Sulejowski Park Krajobrazowy, Spalski Park Krajobrazowy),
- 8 rezerwatów przyrody (Niebieskie Źródła, Twarda, Gać Spalska, Sługocice, Spała, Jeleń, Żądłowice, Konewka),
- stanowisko dokumentacyjne Groty Nadgórzyckie,
- 2 zespoły przyrodniczo-krajobrazowe (Skarpa Jurajska, Skarpa Spalska),
- 22 użytki ekologiczne¹⁸.

¹⁸ Źródło: Program Ochrony Środowiska dla Powiatu Tomaszowskiego na lata 2012 – 2015

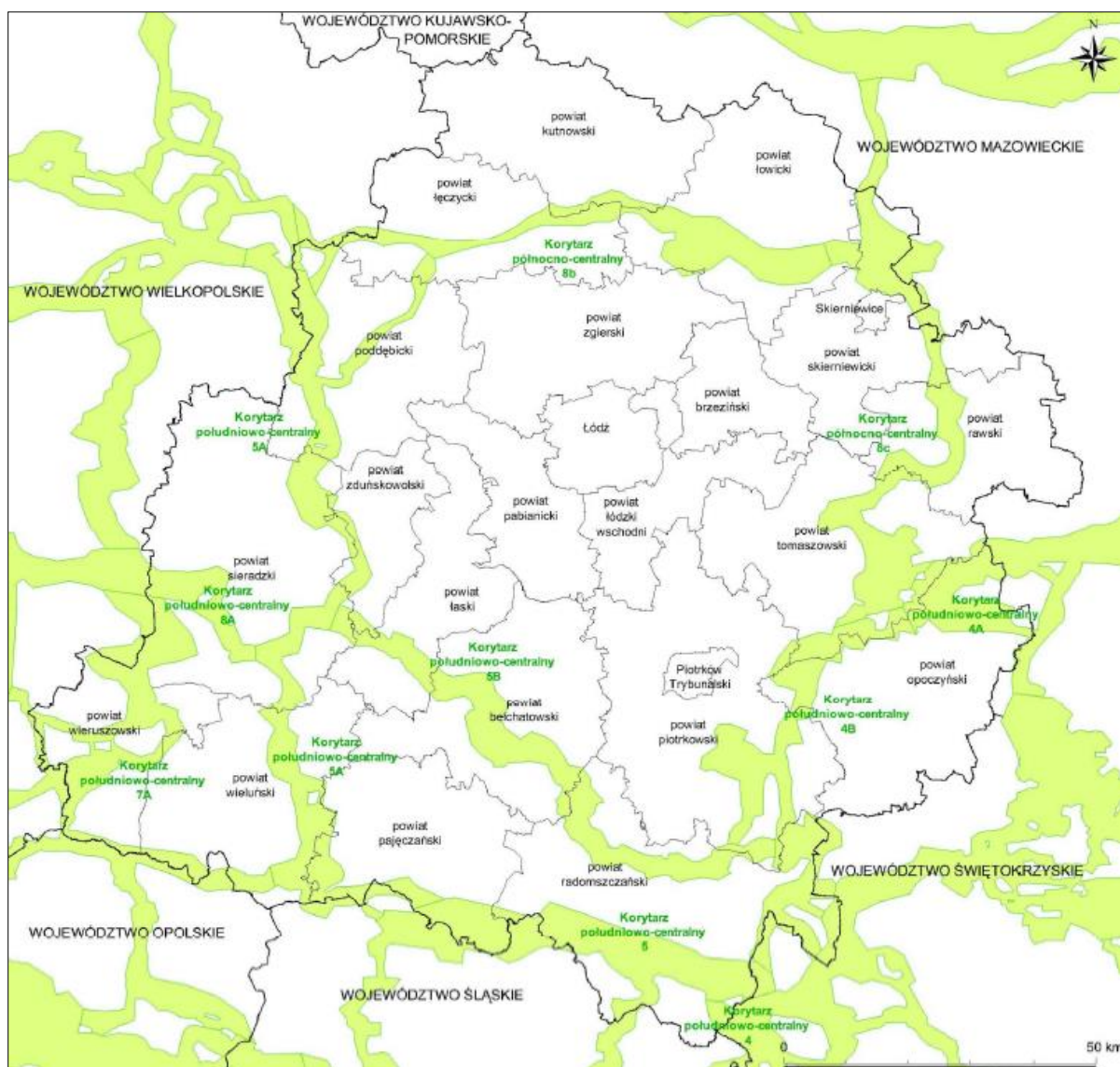
Rycina 10. System ochrony środowiska przyrodniczego w województwie łódzkim

Źródło: Aktualizacja Strategii Rozwoju Województwa Łódzkiego 2007 – 2020. Diagnoza strategiczna.
Sfera środowiskowo-infrastrukturalna

Dopełnieniem systemu ochrony środowiska na terenie Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy są liczne pomniki przyrody ożywionej, obejmujące zarówno pojedyncze drzewa, jak również ich grupy¹⁹. Ponadto warto odnotować, iż w granicach obszaru funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy, na terenie miejscowości Smardzewice, znajduje się Ośrodek Hodowli Żubrów im. Prezydenta RP Ignacego Mościckiego, będący jedyną tego typu placówką w centralnej Polsce²⁰.

Rycina 11. Korytarze ekologiczne w województwie łódzkim

Źródło: Program Ochrony Środowiska Przyrodniczego Województwa Łódzkiego 2012

Walory przyrodniczo-krajobrazowe Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy posiadają bardzo duże znaczenie nie tylko w skali województwa łódzkiego czy Polski, lecz także stanowią istotny

¹⁹ Źródło: Program Ochrony Środowiska dla Powiatu Tomaszowskiego na lata 2012 – 2015

²⁰ Źródło: <http://www.kampinoski-pn.gov.pl>

element przestrzeni przyrodniczej Unii Europejskiej. Warto w tym miejscu zauważyć, iż najbardziej cenne przyrodniczo fragmenty obszaru funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy zostały objęte ochroną w ramach sieci obszarów chronionych Natura 2000, obejmującej obszary specjalnej ochrony ptaków oraz specjalne obszary ochrony siedlisk. Tereny objęte programem Natura 2000 odgrywają bardzo ważną rolę z punktu widzenia ochrony oraz zachowania środowiska naturalnego w skali całej Wspólnoty. Terytorium Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy położone jest w granicach sześciu obszarów włączonych do sieci Natura 2000, którymi są:

- obszar Specjalnej Ochrony Ptaków Dolina Rzeki Pilicy PLB 140003 (35 356,3 ha) – zlokalizowany na terenie województw łódzkiego i mazowieckiego. Niewielki fragment obszaru położony jest w granicach gminy Rzeszyca. Teren chroniony w całości obejmuje odcinek rzeki Pilicy, o długości około 80 km i szerokości wahającej się od 1 do 5 km, między Inowłodzem a jej ujściem do Wisły w okolicy miejscowości Ostrówek (powiat grójecki). obszar jest ostoją ptasią o randze krajowej (występują tu 32 gatunki ptaków objętych ochroną w ramach Dyrektywy Ptasiej oraz 11 gatunków ptaków wpisanych do Polskiej Czerwonej Księgi). Na terenie ostoi zaobserwowano występowanie 56 lęgowych gatunków ptaków związanych z siedliskami wodnymi i bagiennymi. Równocześnie obszar ten odznacza się bogactwem oraz zróżnicowaniem siedlisk i roślinności (duże kompleksy łąk, pozostałości naturalnych kompleksów leśnych). Florę obszaru tworzy 575 gatunków roślin naczyniowych. Ponadto warto uwypuklić, iż Dolina rzeki Pilicy jest zasiedlona przez bobry oraz wydry²¹.
- Specjalny obszar Ochrony Siedlisk Dolina Dolnej Pilicy PLH140016 (31 821,6 ha) – położony na terenie województw łódzkiego i mazowieckiego. Niewielką część obszaru znajduje się w granicach gmin Rzeszyca i Inowłódz. Teren chroniony w znacznym stopniu pokrywa się z zasięgiem obszar Specjalnej Ochrony Ptaków Dolina rzeki Pilicy i obejmuje odcinek rzeki Pilicy pomiędzy Inowłodzem, a jej ujściem do Wisły²².
- Specjalny obszar Ochrony Siedlisk Lasy Spalskie PLH 100003 (2 016,4 ha) – umiejscowiony w granicach administracyjnych gmin Inowłódz, Lubochnia i Tomaszów Mazowiecki. Teren chroniony obejmuje fragment kompleksu leśnego po obu stronach rzeki Pilicy, pomiędzy Spałą a Teofilowem (z wyłączeniem tych miejscowości). obszar odznacza się bogatą oraz niezwykle wartościową florą i fauną o charakterze puszczańskim. W dolinach rzecznych zachowały się ponadto naturalne układy roślinne z ziołoroślami nadrzecznymi, zaroślami i lasami lęgowymi. W granicach terenu chronionego, we wsi Konewka, znajduje się schron kolejowy będący jednym z dziesięciu największych zimowisk nietoperzy w Polsce (miejsce zimowania co najmniej 8 gatunków nietoperzy)²³.
- Specjalny obszar Ochrony Siedlisk Niebieskie Źródła PLH 100005 (25,2 ha) – zlokalizowany w granicach administracyjnych miasta Tomaszów Mazowiecki. Teren chroniony obejmuje jeden z najpiękniejszych obiektów przyrody nieożywionej w kraju, jakim jest zespół źródeł (wywierzysk) krasowych wraz z rozlewiskami (o powierzchni około 5 ha) utworzonymi przez kanały odpływowe. Największą osobliwością terenu chronionego są silnie pulsujące

²¹ Źródło: Program Ochrony Środowiska dla Powiatu Tomaszowskiego na lata 2012 – 2015

²² Źródło: Program Ochrony Środowiska dla Powiatu Tomaszowskiego na lata 2012 – 2015

²³ Źródło: Program Ochrony Środowiska dla Powiatu Tomaszowskiego na lata 2012 – 2015

źródła bijące z wapiennego podłoża, z których wytryska wodą przebiegająca turkusową (niebiesko-zieloną) barwę. Wywierzyska otoczone są kompleksem lasów łęgowych oraz olsów (z płatami zbiorowisk szuwarowych i zaroślowych). Mimo niewielkiej powierzchni flora obszaru jest niezwykle bogata i obejmuje około 400 gatunków roślin naczyniowych. Ponadto występują tu liczne gatunki chronione oraz lokalnie rzadkie. Równocześnie teren chroniony jest ostoją dla zimujących ptaków wodno-błotnych²⁴.

- Specjalny obszar Ochrony Siedlisk Lasy Smardzewickie (286,5 ha) – położony na terenie gminy wiejskiej Tomaszów Mazowiecki. obszar chroniony obejmuje fragment centralnej części Puszczy Pilickiej wokół Ośrodka Hodowli Żubrów w Smardzewicach. Teren ten ma istotne znaczenie dla zachowania ekosystemów leśnych związanych z występowaniem jodły pospolitej na granicy jej geograficznego zasięgu²⁵.
- Specjalny obszar Ochrony Siedlisk Łąki Cieblowickie PLH100035 (475,3 ha) – położony na terenie gmin Lubochnia i Tomaszów Mazowiecki. Obszar chroniony obejmuje fragment doliny Pilicy, w miejscu w którym rzeka ta swobodnie meandruje, a cała dolina pozostaje pod wpływem naturalnych procesów geomorfologicznych i biologicznych (m.in. regularne zalewy Pilicy umożliwiające coroczne odnawianie się zbiorowisk roślinnych oraz trwanie ekosystemów związanych z doliną). Teren odznacza się dużą różnorodnością i mozaiką siedlisk gatunkowych. Osobliwością obszaru jest występowanie dobrze wykształconych starorzeczy. Ponadto cechą wyróżniającą teren chroniony jest występowanie wielu stref graniczenia oraz przenikania się siedlisk²⁶.

Wśród potencjalnych zagrożeń pochodzenia antropogenicznego dla obszarów objętych ochroną w ramach programu Natura 2000, znajdujących się w granicach Obszaru Funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy należy wymienić w szczególności: nieuporządkowaną gospodarkę ściekową, występowanie dzikich wysypisk śmieci, jak również nadmierną i częstokroć niekontrolowaną presję wędkarską oraz turystyczną²⁷.

Ważnym elementem powiązań przyrodniczych na terenie Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy są korytarze ekologiczne. Korytarze ekologiczne są obszarami, które umożliwiają migrację roślin oraz zwierząt. Jednocześnie korytarze ekologiczne stanowią bardzo ważny element sieci obszarów chronionych Natura 2000, ponieważ umożliwiają przemieszczanie się różnych gatunków pomiędzy siedliskami. Należy w tym miejscu zauważyć, iż przez obszar Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy przebiegają 2 korytarze ekologiczne o znaczeniu międzynarodowym, a mianowicie Korytarz Południowo-Centralny oraz Korytarz Północno-Centralny (ryc. 9). Korytarz Południowo-Centralny łączy Rostocze i Puszcę Solską na wschodzie kraju z Borami Dolnośląskimi na południowym zachodzie Polski. Natomiast Korytarz Północno-Centralny łączy Puszcę Białowieską z Parkiem Narodowym Ujście Warty²⁸.

Obszar Funkcjonalny Dolina Rzeki Pilicy odznacza się korzystnymi warunkami naturalnymi pod kątem rozwoju energetyki opartej o odnawialne źródła energii. Partnerstwo Dolina Rzeki Pilicy

²⁴ Źródło: Program Ochrony Środowiska dla Powiatu Tomaszowskiego na lata 2012 – 2015

²⁵ Źródło: Program Ochrony Środowiska dla Powiatu Tomaszowskiego na lata 2012 – 2015

²⁶ Źródło: Program Ochrony Środowiska dla Powiatu Tomaszowskiego na lata 2012 – 2015

²⁷ Źródło: Program Ochrony Środowiska dla Powiatu Tomaszowskiego na lata 2012 – 2015

²⁸ Źródło: Program Ochrony Środowiska Przyrodniczego Województwa Łódzkiego 2012

położone jest w części kraju, w której panują sprzyjające warunki dla wykorzystania energii wiatru. Jednocześnie badany obszar, ze względu na znaczną powierzchnię użytków rolnych, dysponuje odpowiednim potencjałem przestrzennym do uprawy roślin energetycznych (np. wierzby energetycznej)²⁹.

Niezwykłe bogactwo oraz różnorodność środowiska przyrodniczego i walorów krajobrazowych na obszarze Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy stwarza wiele różnorodnych możliwości jego wykorzystania w procesie rozwoju społeczno-gospodarczego. Urozmaicony krajobraz, stosunki wodne (rzeka Pilica i Zalew Sulejowski) oraz występowanie licznych obszarów chronionych na terenie Obszaru Funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy dają możliwość rozwoju różnego typu form turystyki, wśród których wypada wymienić np.: turystykę poznawczą (m.in. przyrodniczą, ornitologiczną, krajoznawczą), turystykę wypoczynkową (w tym agroturystykę), jak również turystykę aktywną i kwalifikowaną (m.in. pieszą, rowerową, jeździecką, kajakową, żeglarską). Równocześnie nizinna rzeźba terenu oraz długi czas trwania okresu wegetacyjnego stwarzają korzystne warunki dla rozwoju rolnictwa oraz produkcji rolnej. Zwarte kompleksy leśne, oprócz możliwości ich wykorzystania na potrzeby turystyki i rekreacji, dają sposobność prowadzenia gospodarki leśnej, a także rozwoju przemysłu drzewnego i meblarskiego. Występowanie licznych złóż surowców mineralnych na analizowanym obszarze (zwłaszcza zaś kruszyw naturalnych oraz piasków szklarskich i formierskich) stanowi podstawę funkcjonowania przemysłu ceramiczno-budowlanego, jak również stwarza możliwość rozwoju przemysłu szklarskiego (hutnictwa szkła). Wreszcie Obszar Funkcjonalny Dolina Rzeki Pilicy charakteryzuje się korzystnymi warunkami naturalnymi dla rozwoju energetyki wykorzystującej odnawialne źródła energii (energia wiatru, biomasa).

Walory przyrodniczo-krajobrazowe są niewątpliwym bogactwem oraz jednym z najważniejszych wewnętrznych czynników rozwoju Obszaru Funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy, dlatego też wymagają szczególnej dbałości oraz ochrony w celu ich zachowania w niezmienionej formie. Wykorzystanie zasobów środowiska naturalnego w procesie rozwoju wymaga bardzo dużej odpowiedzialności. Nadmierna presja związana z osadnictwem, działalnością gospodarczą czy ruchem turystycznym, może w konsekwencji doprowadzić do nieodwracalnych zmian w strukturze oraz funkcjonowaniu poszczególnych elementów środowiska przyrodniczego. W związku z powyższym ochrona oraz zachowanie walorów przyrodniczo-krajobrazowych powinny być jednymi z podstawowych celów współpracy podejmowanej w ramach Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy. Równocześnie należy podkreślić, iż ochrona środowiska naturalnego odgrywa niezmiernie ważną rolę z punktu widzenia realizacji koncepcji zrównoważonego rozwoju (tj. rozwoju, który nie ogranicza możliwości zaspokajania potrzeb przez przyszłe pokolenia). Celom ochrony środowiska przyrodniczego w znaczny stopniu powinna być podporządkowana polityka przestrzenna prowadzona przez władze samorządowe. W ramach jej realizacji należy dążyć w szczególności do ograniczania procesu niekontrolowanej zabudowy na obszarach cennych pod względem przyrodniczym i krajobrazowym. Jednocześnie trzeba dążyć do minimalizowania negatywnej presji ze strony ruchu turystycznego, m.in. poprzez jego katalizowanie w odpowiednio przystosowanych miejscach (szlakach i trasach turystycznych, punktach widokowych, terenach rekreacyjnych). Niezmiernie ważne znaczenie z punktu widzenia ochrony

²⁹ Źródło: Program Ochrony Środowiska Przyrodniczego Województwa Łódzkiego 2012

środowiska naturalnego (zwłaszcza gleb, wód powierzchniowych oraz podziemnych, biosfery) posiada zapewnienie systemu kompleksowej gospodarki wodno-ściekowej, jak również uporządkowanej gospodarki odpadami.

Struktura użytkowania (zagospodarowania) terenu

Przestrzeń jest jednym z najważniejszych zasobów rozwojowych poszczególnych miast i gmin. Jednocześnie przestrzeń jest dobrem rzadkim (ograniczonym), co oznacza iż jej dostępna podaż nie jest w stanie w pełni pokryć zgłaszanego nań zapotrzebowania. Ponadto należy zaznaczyć, iż każda forma użytkowania ziemi ogranicza bądź też wyklucza możliwość jej zagospodarowania na inne cele. W związku z powyższym na terenie poszczególnych jednostek osadniczych nieustannie ma miejsce gra o przestrzeń, która przejawia się w rywalizacji różnego rodzaju podmiotów (m.in. przedsiębiorców i deweloperów) o konkretne lokalizacje. W związku z powyższym niezmiernie ważną rolę z punktu widzenia właściwego zagospodarowania przestrzeni oraz kształtowania ładu przestrzennego, architektonicznego i estetycznego, jak również ochrony walorów przyrodniczych i krajobrazowych, odgrywają lokalne władze oraz prowadzona przez nie polityka przestrzenna.

Tabela 3. Struktura użytkowania (zagospodarowania) terenu według gmin tworzących Partnerstwo Dolina Rzeki Pilicy w 2011 roku [w %]

Struktura użytkowania (zagospodarowania) terenu	Tomaszów Mazowiecki (gm. miejska)	Tomaszów Mazowiecki (gm. wiejska)	Inowódz (gm. wiejska)	Rzeczycza (gm. wiejska)
Użytki rolne	46,8	45,1	33,4	77,6
Lasy i grunty zadrzewione	13,2	45,2	60,4	18,0
Tereny zabudowane	36,0	2,9	3,3	2,6
Grunty pod wodami	2,5	5,8	1,7	0,9
Pozostałe grunty	1,6	1,0	1,2	0,9

Źródło: zestawienie własne na podstawie Programu Ochrony Środowiska dla Powiatu Tomaszowskiego na lata 2012 – 2015

Gminy Obszaru Funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy odznaczają się zróżnicowaną strukturą użytkowania (zagospodarowania) terenu (tab. 3). Zróżnicowanie, o którym mowa powyżej wynika zarówno z warunków środowiska przyrodniczego, jak również związane jest z ich profilem gospodarczym i charakterem spełnianych funkcji. W strukturze zagospodarowania terenu Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy przeważają użytki rolne. W 2011 roku użytki rolne (m.in. grunty rolne, sady, łąki i pastwiska) zajmowały 51,3% ogólnej powierzchni badanego obszaru. Należy jednocześnie zaznaczyć, iż udział gruntów użytkowanych rolniczo w przypadku Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy był niższy niż przeciętnie w powiecie tomaszowskim (61,5%). Spośród gmin wchodzących w skład Partnerstwa najwyższym odsetkiem użytków rolnych odznacza się Rzeczycza, będąca gminą typowo rolniczą. Różnego typu grunty zabudowane zajmują największą powierzchnię w przypadku Tomaszowa Mazowieckiego. Wysoki poziom zainwestowania terenu

jest cechą charakterystyczną obszarów zurbanizowanych. Z kolei najwyższy udział lasów, a także gruntów zadrzewionych i zakrzewionych zaobserwować można w gminie Inowódz (zwarty kompleks leśny Lasów Spalskich). Najniższym udziałem lasów w ogólnej powierzchni cechują się miasto Tomaszów Mazowiecki i gmina Rzeczyca. W przypadku wyżej wymienionych gmin pierwotne kompleksy leśne ustąpiły miejsca odpowiednio osadnictwu i działalności przemysłowej oraz rolnictwu. Gmina wiejska Tomaszów Mazowiecki odznacza się równowagą między użytkami rolnymi oraz gruntami leśnymi. Jednakże w strukturze użytkowania powierzchni tej gminy daje się zauważyć względnie wysoki udział gruntów pod wodami, co należy wiązać z zalaniem części jej obszaru wodami Zalewu Sulejowskiego.

Współpraca międzygminna

Sklonność do współpracy międzygminnej czy też w szerszym ujęciu skłonność do podejmowania kooperacji w ramach różnego rodzaju partnerstw wielosektorowych (złożonych z przedstawicieli sektora publicznego, gospodarczego i społecznego) jest jednym z najważniejszych wewnętrznych czynników rozwoju, który odgrywa szczególnie istotną rolę zwłaszcza w skali lokalnej. Częstokroć potencjał instytucjonalno-organizacyjny oraz finansowy (budżetowy) pojedynczych gmin, przede wszystkim zaś małych gmin wiejskich, uniemożliwia im skuteczną realizację różnorodnych polityk, programów bądź też pojedynczych projektów prorozwojowych (w szczególności przedsięwzięć inwestycyjnych z zakresu infrastruktury technicznej). W związku z powyższym realizacja różnego rodzaju działań (tak przedsięwzięć infrastrukturalnych, jak i tzw. projektów miękkich) w ramach szerszych sieci współpracy może stanowić szansę dla tych gmin na zdynamizowanie procesu ich rozwoju społeczno-gospodarczego oraz poprawę warunków życia mieszkańców. Równocześnie należy podkreślić, iż podejmowanie różnorodnych form współpracy przez władz samorządowe stanowi przejaw bardzo wysokiej odpowiedzialności za rozwój zarządzanych przez nich jednostek terytorialnych.

Gminy wchodzące w skład Obszaru Funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy posiadają bogate doświadczenie w zakresie współpracy międzygminnej oraz wielosektorowej, związane m.in. z realizacją podejścia LEADER w Polsce w ramach Programu Rozwoju obszarów Wiejskich na lata 2007 – 2013. Podejście to zostało wprowadzone do teorii i praktyki działań Unii Europejskiej w 1991 roku, jako Inicjatywa Wspólnotowa LEADER I. Od samego początku istnienia programu jego zasadniczym celem stało się zwiększenie konkurencyjności obszarów wiejskich poprzez wykorzystanie ich wewnętrznego potencjału (zasobów przyrodniczych, kulturowych, gospodarczych i społecznych). W ciągu ponad dwudziestu lat funkcjonowania mechanizm LEADER podlegał licznym przekształceniom, niemniej jednak jego główne dążenia (tj. poprawa jakości życia, tworzenie nowych miejsc pracy, budowa oraz rozwój kapitału społecznego) nie uległy zmianie. Począwszy od 2007 roku podejście LEADER włączone zostało do zasadniczego nurtu programowania rozwoju obszarów wiejskich w ramach Wspólnej Polityki Rolnej Unii Europejskiej. Mechanizm LEADER w znacznym stopniu różni się od tradycyjnych (odgórnych) paradygmatów oraz koncepcji polityki rozwoju lokalnego. W ramach realizacji podejścia LEADER w sposób szczególny akcentuje się, iż polityka rozwoju powinna być dostosowana przede wszystkim do potrzeb mieszkańców, którym ma służyć. Mechanizm LEADER charakteryzowany jest poprzez 7 cech kluczowych, którymi są: podejście terytorialne, podejście oddolne,

partnerstwo wielosektorowe, innowacyjność, zintegrowane i wieloaspektowe działania, współpraca, a także tworzenie powiązań kooperacyjnych. W centrum programu LEADER znajdują się Lokalne Grupy Działania (tj. partnerstwa składające się z przedstawicieli sektora publicznego, gospodarczego oraz społecznego), będące zarówno podmiotem (w wymiarze organizacyjnym), jak również przedmiotem (w wymiarze terytorialnym) polityki rozwoju lokalnego. Podstawowym zadaniem Lokalnych Grup Działania jest opracowywanie, a następnie realizacja lokalnych strategii rozwoju dla niewielkiego i wewnętrznie spójnego obszaru³⁰.

Wszystkie 3 gminy wiejskie wchodzące w skład Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy są członkami Lokalnych Grup Działania. Z kolei miasto Tomaszów Mazowiecki ze względu na ograniczenia, jakie przyjęto w Programie Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007 – 2013, nie może być członkiem Lokalnych Grup Działania³¹. Gminy Tomaszów Mazowiecki oraz Inowódz wchodzą w skład Lokalnej Grupy Działania Stowarzyszenie Dolina Pilicy³². Podstawowymi celami lokalnej strategii rozwoju przyjętej przez powyższe partnerstwo są: rozwój turystyki w oparciu o zasoby przyrodniczo-krajobrazowe i dziedzictwo kulturowe, ochrona środowiska naturalnego i wspieranie inicjatyw ekologicznych, a także poprawa jakości życia mieszkańców³³. Gmina Rzeczyca jest natomiast członkiem Lokalnej Grupy Działania „Tradycja, Kultura, Rozwój”³⁴. Głównymi celami, jakie zdefiniowano w strategii rozwoju wyżej wymienionego partnerstwa są: ożywienie gospodarcze miejscowych społeczności, zachowanie i kultywowanie regionalnych tradycji oraz zwiększenie aktywności mieszkańców³⁵.

Mechanizm LEADER, a także wyrosła na jego gruncie koncepcja Rozwoju Lokalnego Kierowanego przez Społeczność (RLKS), pod wieloma względami mogą być godnym wzorem do naśladowania w ramach współpracy na rzecz lokalnego rozwoju społeczno-ekonomicznego, podejmowanej na terenie Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy. Koncepcja Rozwoju Lokalnego Kierowanego przez Społeczność jest nowym instrumentem rozwoju terytorialnego w Unii Europejskiej, który został wprowadzony przez Komisję Europejską do realizacji w perspektywie budżetowej 2014 – 2020. Mechanizm ten bazuje na doświadczeniach podejścia LEADER oraz stanowi jego rozszerzenie na obszary miejskie, przy jednoczesnym zachowaniu jego podstawowych założeń³⁶. Zgodnie z wymienionymi powyżej koncepcjami proces rozwoju powinien opierać się przede wszystkim na

³⁰ *Podejście LEADER. Podstawowy poradnik*, 2006, Komisja Europejska, Urząd Oficjalnych Publikacji Wspólnot Europejskich, Luksemburg.

³¹ Zgodnie z zapisami Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007 – 2013, Lokalne Grupy Działania opracowują lokalne strategie rozwoju dla obszaru obejmującego miejscowości znajdujące się w granicach administracyjnych gmin wiejskich, gmin miejsko-wiejskich (z wyłączeniem miast liczących więc niż 20,0 tys. mieszkańców) oraz gmin miejskich (w wyłączeniu miast powyżej 5,0 tys. mieszkańców) [*Program Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007 – 2013*].

³² Stowarzyszenie Dolina Rzeki Pilicy zasięgiem współpracy obejmuje 10 gmin województwa łódzkiego, położonych w granicach administracyjnych powiatów: tomaszowskiego (Tomaszów Mazowiecki, Inowódz, Lubochnia), opoczyńskiego (Opoczno – z wyłączeniem miasta, Mniszków, Sławno), piotrkowskiego (Sulejów, Wolbórz, Aleksandrów) i radomszczańskie (Przedbórz).

³³ Źródło: Stowarzyszenie Dolina rzeki Pilicy. *Lokalna Strategia Rozwoju na lata 2009 – 2015*

³⁴ W skład Lokalnej Grupy Działania „Tradycja, Kultura, Rozwój” wchodzi łącznie 4 gminy wiejskie, położone na terenie powiatów tomaszowskiego (Rzeczyca, Czerniewice, Żelechlinek) i opoczyńskiego (Poświętne).

³⁵ Źródło: Stowarzyszenie „Tradycja, Kultura, Rozwój”. *Lokalna Strategia Rozwoju*.

³⁶ Źródło: *Zasady realizacji instrumentu Rozwój lokalny kierowany przez społeczność w Polsce*, 2014, Ministerstwo Infrastruktury i Rozwoju, Warszawa.

wewnętrznym potencjale, tj. lokalnych zasobach przyrodniczych, kulturowych, gospodarczych i społecznych. Równocześnie polityka rozwoju lokalnego powinna być dostosowana do rzeczywistych potrzeb mieszkańców, którym ma służyć. Ponadto w proces programowania i realizacji polityki rozwoju lokalnego, w jak najszerszym zakresie należy włączać miejscowe społeczności i podmioty reprezentujące sektor gospodarczy oraz społeczny (pozarządowy). Jednocześnie w procesie rozwoju lokalnego trzeba dążyć w szczególności do budowy kapitału społecznego, m.in. poprzez aktywizację obywatelską mieszkańców i zwiększenie stopnia ich partycypacji w działaniach podejmowanych przez władze samorządowe. Wreszcie projekty prorozwojowe realizowane w ramach współpracy terytorialnej, niezależnie od ich lokalizacji, powinny służyć rozwojowi całego obszaru oraz przynosić korzyści wszystkim Partnerom, a nie tylko pojedynczym gminom.

Bardzo ważne miejsce w systemie współpracy terytorialnej zajmują także różnego rodzaju związki międzygminne. Związki międzygminne, będące korporacjami prawa publicznego, tworzonymi na podstawie zapisów *Ustawy z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym* [Dz.U. 1990 nr 16 poz. 95], umożliwiają gminom członkowskim m.in. skuteczną realizację przedsięwzięć inwestycyjnych (zwłaszcza w zakresie infrastruktury technicznej), bardziej efektywne świadczenie różnorodnych usług publicznych (np. komunikacyjnych czy komunalnych), a także szybsze i łatwiejsze osiągnięcie przyjętych celów rozwojowych. Jednocześnie należy w tym miejscu zaznaczyć, iż gminy tworzące Obszar Funkcjonalny Dolina Rzeki Pilicy również posiadają bogate doświadczenie w zakresie kooperacji w ramach związków międzygminnych. Miasto Tomaszów Mazowiecki, gmina wiejska Tomaszów Mazowiecki oraz gmina Inowłódz wchodziły w skład Związku Komunalnego Gmin Nadpilicznych (z siedzibą w Tomaszowie Mazowieckim). Powyższy związek został utworzony już w 1992 roku i funkcjonował do 2010 roku. Wśród jego członków znajdowały się także miasto Łódź oraz gminy: Sulejów, Wolbórz i Mniszków. Podstawowymi celami funkcjonowania związku były: ochrona środowiska przyrodniczego (przede wszystkim Zalewu Sulejowskiego oraz rzeki Pilicy) i edukacja ekologiczna, jak również promocja turystyczna, kulturalna i gospodarcza gmin członkowskich. Z kolei gmina Rzeszyca współtworzyła Związek Gmin „Pilica” (z siedzibą w Nowym Mieście). Wyżej wymieniony związek funkcjonował w latach 1992 – 2009, zrzeszając w sumie 24 gminy. Wśród głównych celów współpracy w ramach tego związku gmin trzeba wymienić m.in.: ochronę środowiska, usuwanie i oczyszczanie ścieków, budowę i eksploatację urządzeń sanitarnych, gospodarkę zasobami naturalnymi, a także rozwój gospodarczy gmin wchodzących w jego skład³⁷.

³⁷ Źródło: wykaz związków międzygminnych (według stanu na 30 czerwca 2014 r.) zamieszczony na portalu internetowym Ministerstwa Administracji i Cyfryzacji [<https://mac.gov.pl>].

Gospodarka

Procesy ekonomiczne są jednymi z najbardziej podstawowych, a także najbardziej dynamicznych czynników rozwoju społeczno-ekonomicznego, zarówno w skali lokalnej i regionalnej, jak również krajowej i międzynarodowej. Ponadto należy podkreślić, iż poziom zaawansowania oraz kondycja gospodarki bardzo silnie oddziałują na pozostałe sfery i uwarunkowania rozwoju poszczególnych jednostek osadniczych. Wpływ różnego rodzaju zjawisk gospodarczych na rozwój jest szczególnie mocno zauważalny w przestrzeni lokalnej, gdzie nawet niewielkie przemiany ekonomiczne czy też zmiany strukturalne (tak pozytywne, jak i negatywne) mogą istotnie determinować kierunek oraz dynamikę procesów rozwojowych. Działalność gospodarcza, przede wszystkim zaś działalność przemysłowa, silnie oddziałuje na przestrzeń, bowiem wyraźnie przekształca naturalny krajobraz, jak również elementy środowiska przyrodniczego. Jednocześnie kondycja lokalnej gospodarki ma znaczny wpływ na sferę rozwoju społecznego, ponieważ kształtuje miejscowy rynek pracy, a co za tym idzie sytuację majątkową mieszkańców, która z kolei istotnie przekłada się na warunki ich życia. Ponadto kondycja lokalnej gospodarki w znacznym stopniu determinuje sytuację finansową (budżetową) jednostek samorządu terytorialnego (poprzez m.in. wpływy z tytułu podatku od nieruchomości oraz podatku dochodowego od osób prawnych bądź też opłaty eksploatacyjnej), wpływając tym samym na możliwość urzeczywistniania przez miejscowe władze różnego rodzaju przedsięwzięć prorozwojowych. W związku z powyższym wspieranie rozwoju ekonomicznego i stymulowanie przedsiębiorczości mieszkańców, m.in. przez podnoszenie poziomu atrakcyjności inwestycyjnej czy stwarzanie dogodnych warunków dla prowadzenia działalności gospodarczej, jawi się jednym z najbardziej podstawowych zadań lokalnych władz samorządowych.

Wielkość i struktura lokalnej gospodarki

Zasadniczy wpływ na kondycję lokalnej gospodarki wywiera zarówno jej wielkość (mierzona liczbą funkcjonujących firm oraz ilością osób fizycznych prowadzących własną działalność), jak również struktura podmiotów gospodarczych (m.in. wielkościowa, własnościowa oraz branżowa).

Tabela 4. Liczba podmiotów gospodarczych ogółem, liczba osób fizycznych prowadzących działalność gospodarczą i liczba spółek z udziałem kapitału zagranicznego według gmin tworzących Partnerstwo Dolina Rzeki Pilicy w 2013 roku

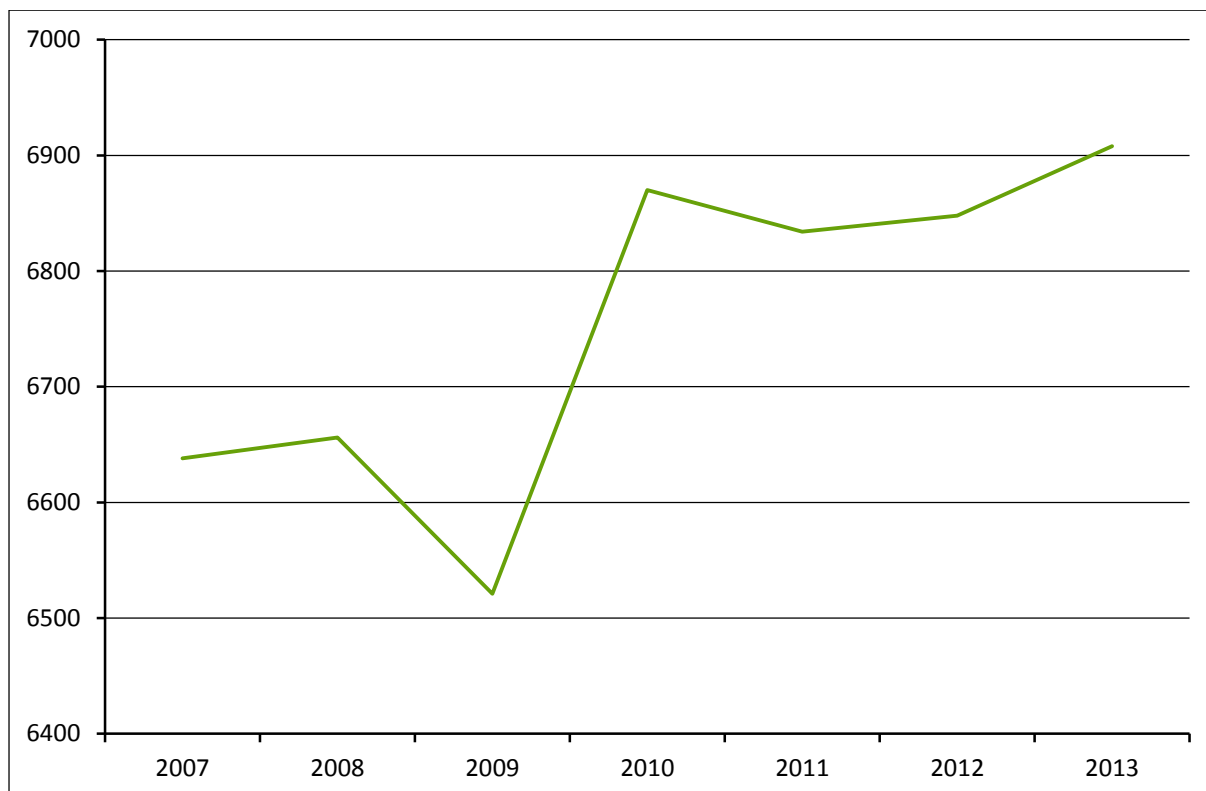
L.p.	Jednostka terytorialna	Podmioty gospodarcze ogółem	Osoby fizyczne prowadzące działalność gospodarczą	Spółki z udziałem kapitału zagranicznego
1	Tomaszów Mazowiecki (m)	5 512	4 236	67
2	Tomaszów Mazowiecki (w)	904	760	6
3	Inowódz (w)	273	197	1
4	Rzeczyca (w)	219	176	2
X	Partnerstwo Dolina Rzeki Pilicy	6 908	5 369	76

Uwagi: m – gmina miejska, w – gmina wiejska

Źródło: zestawienie własne na podstawie danych BDL GUS 2014

Na terenie Obszaru Funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy, w 2013 roku, działalność prowadziło w sumie 6 908 podmiotów gospodarczych wpisanych do rejestru REGON, które stanowiły 74,9% całkowitej liczby firm funkcjonujących w granicach administracyjnych powiatu tomaszowskiego. Największą liczbą podmiotów gospodarczych, spośród wszystkich gmin wchodzących w skład Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy, charakteryzuje się gmina miejska Tomaszów Mazowiecki (tab. 4). W 2013 roku na terenie stolicy powiatu tomaszowskiego funkcjonowało w sumie 5 512 firm. Warto w tym miejscu podkreślić, iż Tomaszów Mazowiecki zajmuje piątą lokatę wśród wszystkich ośrodków miejskich województwa łódzkiego pod względem liczby podmiotów gospodarczych, wyprzedzając m.in. takie miasta jak Bełchatów, Skierniewice, Radomsko, Kutno, Zduńska Wola oraz Sieradz. Większą liczbą firm, w porównaniu z Tomaszowem Mazowieckim, odznaczają się jedynie Łódź, Piotrków Trybunalski, Pabianice i Zgierz [BDL GUS 2014].

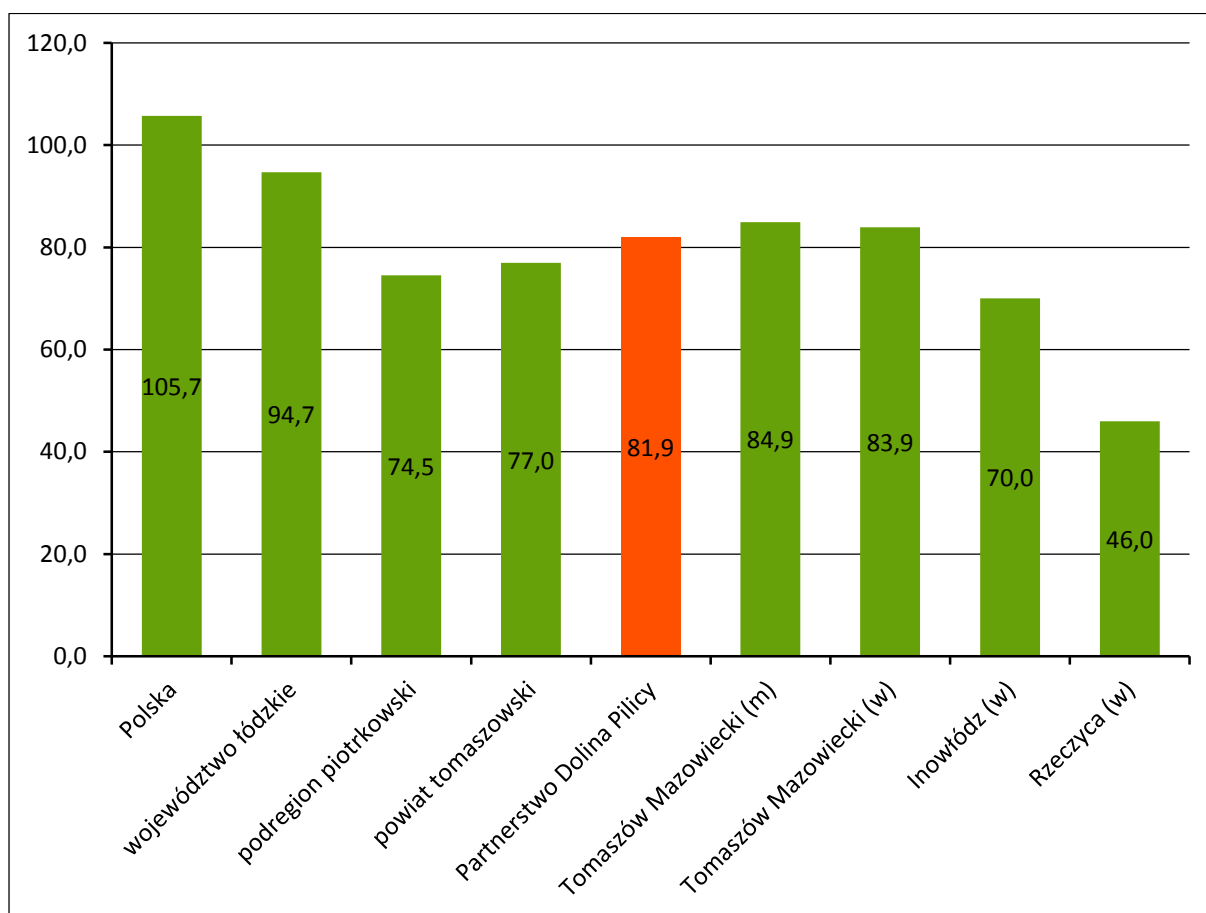
Rycina 12. Liczba podmiotów gospodarczych wpisanych do rejestru REGON na obszarze Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy w latach 2007 – 2013

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL GUS 2014

Na przestrzeni okresu obejmującego lata 2007 – 2013, na terenie Obszaru Funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy miał miejsce nieznaczny przyrost liczby podmiotów gospodarczych (ryc. 10). W stosunku do 2007 roku liczba firm funkcjonujących w granicach Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy zwiększyła się o 270 jednostek, co oznacza wzrost o 4,1%. Tym samym dynamika przyrostu podmiotów gospodarczych na badanym obszarze była niższa niż przeciętnie w Polsce (10,4%), równocześnie kształtując się powyżej średniej dla województwa łódzkiego, gdzie w rozpatrywanym okresie nastąpił spadek liczby firm o 1,2%. Niemniej jednak obszar funkcjonalny Dolina Rzeki Pilicy odznaczał się nieco niższym tempem przyrostu podmiotów gospodarczych w porównaniu z podregionem piotrkowskim (5,1%) i powiatem tomaszowskim (5,4%). Warto w tym miejscu odnotować, że spośród gmin tworzących Partnerstwo Dolina Rzeki Pilicy, najwyższym tempem przyrostu ilości firm w analizowanym horyzoncie czasowym charakteryzowała się gmina wiejska Tomaszów Mazowiecki (29,9%) [BDL GUS 2014]. Dynamiczny przyrost liczby firm funkcjonujących w granicach powyższej gminy, może świadczyć o systematycznie zachodzącym procesie dekoncentracji działalności gospodarczych w kierunku strefy podmiejskiej Tomaszowa Mazowieckiego, przejawiającym się szybszym tempem rozwoju podmiotów gospodarczych w bezpośrednim otoczeniu (zapleczu) miasta niż na obszarze samego ośrodka miejskiego.

Rycina 13. Wskaźnik przedsiębiorczości (liczba podmiotów gospodarczych wpisanych do rejestru REGON na 1000 mieszkańców) na obszarze Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy na tle porównywanych jednostek terytorialnych w 2013 roku

Uwagi: m – gmina miejska, w – gmina wiejska

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL GUS 2014

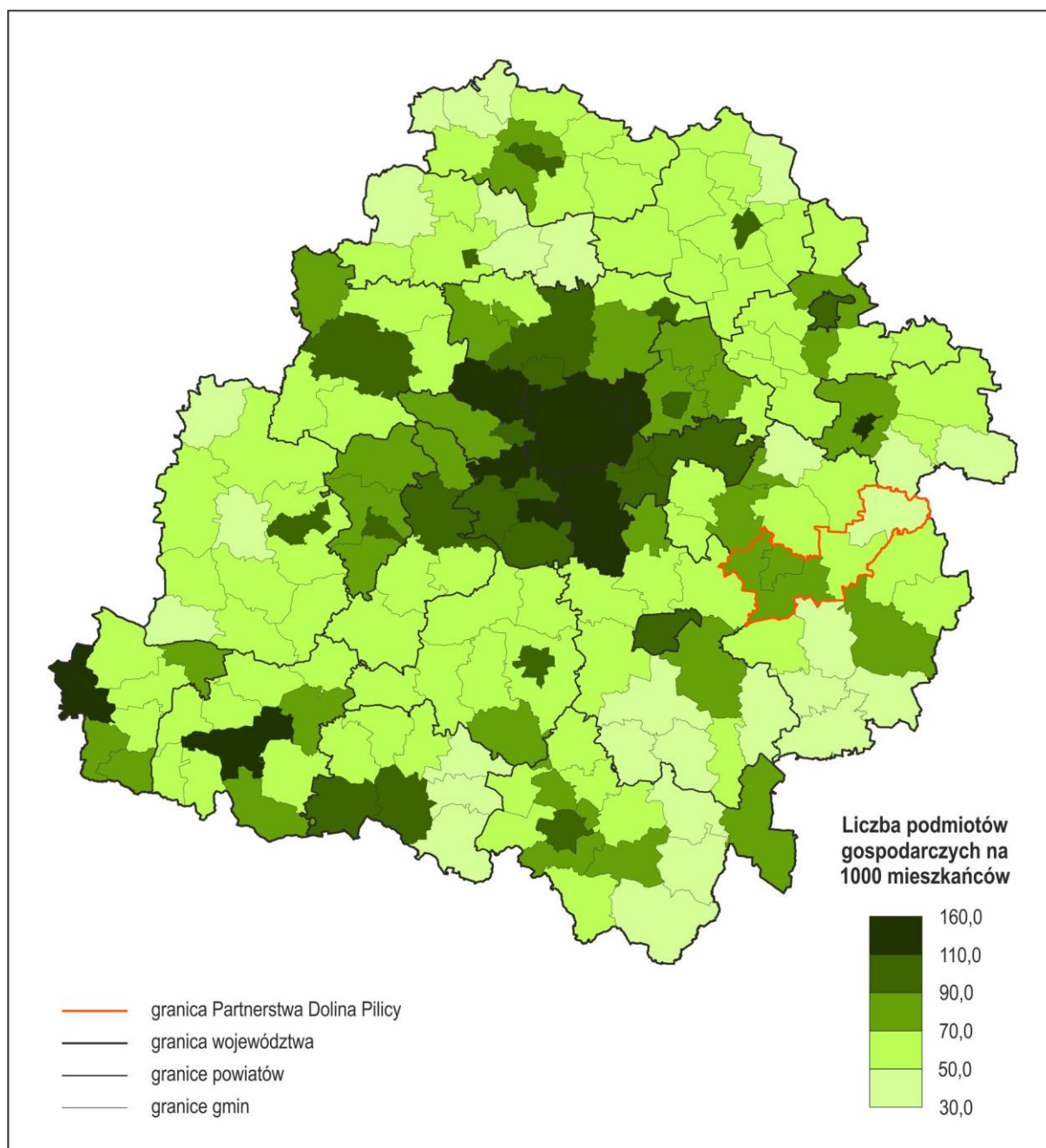
Ważnym miernikiem potencjału gospodarczego, a także kondycji ekonomicznej poszczególnych jednostek terytorialnych jest wskaźnik przedsiębiorczości, obrazujący liczbę firm w przeliczeniu na 1000 mieszkańców. W 2013 roku na każdy 1000 ludności Obszaru Funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy przypadało przeciętnie 81,9 podmiotów gospodarczych wpisanych do rejestru REGON (ryc. 11). Tym samym wskaźnik przedsiębiorczości na badanym obszarze kształtował się znacznie poniżej średniej dla Polski (105,7) oraz województwa łódzkiego (94,7). Niemniej jednak należy podkreślić, iż poziom przedsiębiorczości w granicach Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy jest wyższy niż przeciętnie na terenie podregionu piotrkowskiego (74,5) oraz powiatu tomaszowskiego (77,0). Spośród gmin wchodzących w skład Obszaru Funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy, najwyższą wartością analizowanego miernika potencjału ekonomicznego cechują się gmina miejska Tomaszów Mazowiecki i gmina wiejska Tomaszów Mazowiecki, w przypadku których w 2013 roku na każdy 1000 mieszkańców przypadało odpowiednio 84,9 oraz 83,9 firm wpisanych do rejestru REGON. Z kolei zdecydowanie niższy poziom przedsiębiorczości zaobserwować

można w gminach Rzeszyca i Inowłódz, gdzie na każdy 1000 ludności przypada przeciętnie 46,0 i 70,0 podmiotów gospodarczych [BDL GUS 2014].

Poziom przedsiębiorczości w granicach Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy jest bardzo silnie zróżnicowany pomiędzy obszarami miejskimi oraz terenami wiejskimi. obszary wiejskie położone poza strefą bezpośredniego oddziaływania Tomaszowa Mazowieckiego (gminy Inowłódz i Rzeszyca) cechują się znacznie mniejszą liczbą podmiotów gospodarczych w przeliczeniu na 1000 ludności. Niemniej jednak wypada zauważyć, iż niski poziom przedsiębiorczości jest zjawiskiem charakterystycznym dla obszarów wiejskich w skali całego kraju. W 2013 roku na każdy 1000 mieszkańców ośrodków miejskich w Polsce przypadało przeciętnie 128,5 podmiotów gospodarczych. W tym samym czasie w przypadku terenów wiejskich wskaźnik ten kształtował się na poziomie 71,0³⁸ [BDL GUS 2014]. Jednocześnie trzeba zwrócić uwagę, iż niższy wskaźnik przedsiębiorczości na obszarach wiejskich w znacznym stopniu jest konsekwencją ich niższej atrakcyjności inwestycyjnej i konkurencyjności ekonomicznej. Ośrodki miejskie, zwłaszcza zaś duże (powyżej 100,0 tys. mieszkańców) i średniej wielkości (20,0 – 100,0 tys. mieszkańców), ze względu na lepsze zagospodarowanie w zakresie infrastruktury technicznej (transportowej oraz komunalnej), wyższy poziom dostępności do usług (w tym szeroko rozumianych usług otoczenia biznesu), a także działanie sił (korzyści) aglomeracji, stwarzają znacznie bardziej korzystne warunki prowadzenia działalności gospodarczej. Jednakże należy podkreślić, iż nadmierne dysproporcje w zakresie poziomu przedsiębiorczości występujące między miastami i terenami wiejskimi są zjawiskiem niezwykle niekorzystnym. Zbyt niski poziom przedsiębiorczości na obszarach wiejskich ogranicza zarówno potencjał dochodowy ludności, jak również potencjał budżetowy jednostek samorządu terytorialnego, co w konsekwencji prowadzi do osłabienia ekonomicznych podstaw funkcjonowania wielu gmin wiejskich (przede wszystkim zaś niewielkich gmin, położonych w znacznej odległości od głównych centrów gospodarczych). W związku z powyższym względnie niski poziom przedsiębiorczości w przypadku gmin wiejskich może istotnie utrudniać skuteczną realizację różnego rodzaju zadań własnych (w tym zwłaszcza różnorodnych projektów prorozwojowych), jak również prowadzić do pogorszenia się warunków życiowych mieszkańców. Wobec tego jednym z najważniejszych działań władz lokalnych powinno być wspieranie rozwoju ekonomicznego obszarów wiejskich, m.in. poprzez podnoszenie poziomu ich konkurencyjności gospodarczej (np. rozbudowa oraz modernizacja infrastruktury technicznej, współfinansowana ze źródeł zewnętrznych) i stymulowanie przedsiębiorczości mieszkańców (np. działania szkoleniowe, informacyjne, doradcze). W ramach wspomagania rozwoju gospodarczego terenów wiejskich powinno się dążyć w szczególności do ich różnicowania w kierunku aktywności nierolniczej, np. przez wspieranie powstawania oraz rozwoju mikroprzedsiębiorstw i małych firm rodzinnych, prowadzących m.in. działalność wytwórczą, usługową, handlową czy turystyczną.

³⁸ Województwo łódzkie, na tle średniej dla kraju, charakteryzuje się niższym poziomem przedsiębiorczości zarówno na obszarach miejskich, jak również terenach wiejskich. W 2013 roku na każdy 1000 mieszkańców miast przypadało przeciętnie 112,0 podmiotów gospodarczych. W tym samym czasie w granicach terenów wiejskich rozpatrywany wskaźnik przyjmował wartość równą 64,7 [BDL GUS 2014].

Rycina 14. Wskaźnik przedsiębiorczości (liczba podmiotów gospodarczych wpisanych do rejestru REGON na 1000 mieszkańców) na obszarze Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy na tle pozostałych gmin województwa łódzkiego w 2013 roku

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL GUS 2014

Rozpatrując przestrzenne zróżnicowanie rozwoju gospodarczego, tak w skali ogólnokrajowej, jak również regionalnej, należy zwrócić uwagę, iż same obszary wiejskie także są niejednorodne pod względem poziomu przedsiębiorczości, mierzonego liczbą podmiotów gospodarczych wpisanych do rejestru REGON w przeliczeniu na 1000 mieszkańców. Tereny wiejskie położone w granicach obszarów metropolitalnych bądź też zlokalizowane w obrębie miejskich obszarów funkcjonalnych na ogół odznaczają się znacznie wyższym poziomem przedsiębiorczości w porównaniu z terenami

wiejskimi znajdującymi się poza orbitą oddziaływania głównych ośrodków gospodarczych. Tereny wiejskie umiejscowione w pobliżu rdzeni obszarów metropolitalnych, a także dużych ośrodków miejskich odnoszą różnorodne korzyści ze swej lokalizacji. Tego typu obszary wiejskie, ze względu na swoje położenie, cechują się wysokim poziomem atrakcyjności osiedleńczej oraz inwestycyjnej. Równocześnie do terenów wiejskich zlokalizowanych w granicach obszarów metropolitalnych czy też w bezpośrednim otoczeniu dużych miast w pierwszej kolejności docierają impulsy rozwojowe związane z procesami rozprzestrzeniania się rozwoju (suburbanizacja, napływ kapitału w postaci inwestycji gospodarczych). Przykładem może być gmina wiejska Tomaszów Mazowiecki, która charakteryzuje się znacznie wyższym poziomem przedsiębiorczości, a także dynamiką przyrostu nowych firm, w porównaniu z pozostałymi gminami wiejskimi, wchodzącymi w skład Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy. Względnie wysoki poziom przedsiębiorczości na terenie gminy wiejskiej Tomaszów Mazowiecki należy wiązać w szczególności ze zjawiskiem rozprzestrzeniania się (dekoncentracji) działalności gospodarczych w kierunku strefy podmiejskiej Tomaszowa Mazowieckiego.

Gminy tworzące Partnerstwo Dolina Rzeki Pilicy, na tle pozostałych gmin regionu, odznaczają się raczej przeciętnym poziomem przedsiębiorczości, co trzeba łączyć przede wszystkim z ich położeniem poza głównym obszarem koncentracji działalności gospodarczych w przestrzeni województwa, jakim jest Łódzki Obszar Metropolitalny (ryc. 12). Należy jednocześnie odnotować, iż Tomaszów Mazowiecki, pomimo znacznej ilości firm prowadzących działalność w jego granicach (5 miejsce w regionie), cechuje się relatywnie niskim poziomem przedsiębiorczości w porównaniu z innymi dużymi miastami województwa łódzkiego. W 2013 roku większą liczbą podmiotów gospodarczych wpisanych do rejestru REGON w przeliczeniu na 1000 mieszkańców charakteryzowały się m.in.: Skierniewice (104,9), Pabianice (101,8), Zduńska Wola (100,0), Piotrków Trybunalski (99,3), Sieradz (98,3), Zgierz (97,9), Radomsko (97,8), Kutno (95,6) oraz Bełchatów (92,1). Również w przypadku mniejszych ośrodków miejskich (np. Rawa Mazowiecka, Konstantynów Łódzki, Brzeziny, Łowicz, Łęczyca) poziom przedsiębiorczości był wyższy niż w Tomaszowie Mazowieckim [BDL GUS 2014]. Poziom rozwoju gospodarczego miast stanowiących centra szerszych struktur osadniczych (tzw. ośrodków centralnych) w dużym stopniu determinuje proces rozwoju społeczno-ekonomicznego ich bezpośredniego zaplecza (strefy funkcjonalnej). Wobec tego jednym z najważniejszych zadań służących rozwojowi całego obszaru Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy powinno być wzmocnienie funkcji gospodarczych Tomaszowa Mazowieckiego. W tym celu należy podjąć działania ukierunkowane na podniesienie poziomu atrakcyjności inwestycyjnej oraz konkurencyjności gospodarczej stolicy powiatu tomaszowskiego, poprzez m.in. tworzenie spójnej i kompleksowej oferty inwestycyjnej (np. utworzenie strefy aktywności gospodarczej, kompleksowe uzbrajanie istniejących terenów inwestycyjnych w zakresie sieci i urządzeń infrastruktury technicznej) czy promocję gospodarczą (np. udział w różnorodnych targach, wystawach i konferencjach gospodarczych). Równocześnie w celu wzmocnienia funkcji gospodarczych Tomaszowa Mazowieckiego trzeba dążyć do wsparcia rozwoju istniejących, jak również powstawania nowych małych i średnich przedsiębiorstw (m.in. przez działania doradcze, ograniczanie różnego rodzaju barier administracyjnych czy pomoc przy pozyskiwaniu funduszy ze źródeł zewnętrznych). Ponadto na szerszą skalę należy podejmować inicjatywy zmierzające do podniesienia poziomu przedsiębiorczości mieszkańców (np. działania informacyjne i szkoleniowe dotyczące prowadzenia własnej działalności gospodarczej).

W strukturze firm prowadzących działalność gospodarczą na terenie Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy, podobnie jak w przypadku pozostałych porównywanych jednostek terytorialnych, zdecydowanie dominują podmioty reprezentujące sektor prywatny. W 2013 roku w granicach badanego obszaru funkcjonowało w sumie 6 707 firm prywatnych, które stanowiły 97,1% ogólnej liczby podmiotów gospodarczych mających siedzibę na terenie Partnerstwa [BDL GUS 2014].

Tabela 5. Struktura podmiotów gospodarczych według klas wielkościowych na obszarze Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy na tle porównywanych jednostek terytorialnych w 2013 roku [w %]

L.p.	Jednostka terytorialna	Liczba zatrudnionych pracowników			
		poniżej 10	10 – 49	50 – 249	powyżej 249
1	Polska	95,6	3,6	0,7	0,1
2	województwo łódzkie	95,1	4,0	0,8	0,1
3	podregion piotrkowski	94,9	4,2	0,8	0,1
4	powiat tomaszowski	95,0	4,1	0,8	0,1
5	Partnerstwo Dolina Rzeki Pilicy	94,8	4,3	0,9	0,1
6	Tomaszów Mazowiecki (m)	94,6	4,3	1,0	0,1
7	Tomaszów Mazowiecki (w)	95,9	3,4	0,7	0,0
8	Inowódz (w)	91,9	7,0	1,1	0,0
9	Rzeczyca (w)	96,8	2,7	0,5	0,0

Uwagi: m – gmina miejska, w – gmina wiejska

Źródło: zestawienie własne na podstawie danych BDL GUS 2014

W strukturze wielkościowej firm zlokalizowanych w granicach Obszaru Funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy, podobnie jak w przypadku pozostałych porównywanych jednostek terytorialnych, wyraźnie przeważają osoby fizyczne prowadzące własną działalność gospodarczą i mikroprzedsiębiorstwa, czyli podmioty zatrudniające nie więcej niż 9 pracowników (tab. 5). W 2013 roku tego rodzaju jednostki stanowiły 94,8% całkowitej liczby podmiotów wpisanych do rejestru REGON na terenie Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy. Warto również zauważyć, iż na tle Polski oraz województwa łódzkiego, badany obszar odznacza się nieco wyższym udziałem małych (10 – 49 zatrudnionych) i średnich (50 – 249 zatrudnionych) przedsiębiorstw. W 2013 roku na terenie Obszaru Funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy działalność prowadziło jedynie 4 duże przedsiębiorstwa (tj. jednostki zatrudniające powyżej 249 pracowników), przy czym wszystkie zlokalizowane były w granicach administracyjnych gminy miejskiej Tomaszów Mazowiecki. Trzeba także zaznaczyć, iż w granicach badanego obszaru nie funkcjonują podmioty gospodarcze zatrudniające więcej niż 1000 pracowników [BDL GUS 2014]. Warto w tym miejscu podkreślić, że małe oraz średnie przedsiębiorstwa prywatne są podstawą funkcjonowania każdej gospodarki lokalnej. Równocześnie należy uwypuklić, iż małe oraz średnie przedsiębiorstwa, przede wszystkim zaś te wykorzystujące w procesie produkcji zaawansowane technologie, znacznie łatwiej i zdecydowanie szybciej adaptują się do zmieniających się warunków w otoczeniu

zewnątrznym, niż duże zakłady produkcyjne tradycyjnych gałęzi przemysłu. Wobec tego małe i średnie przedsiębiorstwa prywatne stanowią o sile i kondycji miejscowej gospodarki.

Wśród firm prowadzących działalność gospodarczą w granicach Obszaru Funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy, podobnie jak w przypadku pozostałych porównywanych jednostek terytorialnych, wyraźnie przeważają podmioty reprezentujące sektor usług (tab. 6). W 2013 roku jednostki prowadzące działalność usługową stanowiły 74,0% ogółu firm funkcjonujących na terenie Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy. Równocześnie wypada odnotować, iż na badanym obszarze zaznacza się nieco większy niż przeciętnie w Polsce i województwie łódzkim, udział podmiotów reprezentujących przemysł oraz budownictwo, co może świadczyć o wysokim poziomie industrializacji terenu Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy. Jednocześnie warto zwrócić uwagę na relatywnie wysoki stopień uprzemysłowienia gmin wiejskich tworzących Partnerstwo, w przypadku których udział firm prowadzących działalność przemysłową i budowlaną kształtuje się wyraźnie powyżej średniej dla kraju i regionu. Niemniej jednak gminy wiejskie wchodzące w skład Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy, na tle Polski i województwa łódzkiego, odznaczają się nieco niższą dostępnością podmiotów świadczących różnego rodzaju usługi [BDL GUS 2014].

Tabela 6. Struktura podmiotów gospodarczych według głównych sektorów gospodarki na obszarze Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy na tle porównywanych jednostek terytorialnych w 2013 roku [w %]

L.p.	Jednostka terytorialna	Rolnictwo, leśnictwo, łowiectwo i rybactwo	Przemysł i budownictwo	Działalność usługowa
1	Polska	2,2	21,4	76,4
2	województwo łódzkie	2,0	22,9	75,2
3	podregion piotrkowski	2,6	24,6	72,8
4	powiat tomaszowski	3,0	25,9	71,1
5	Partnerstwo Dolina Rzeki Pilicy	1,9	24,0	74,0
6	Tomaszów Mazowiecki (m)	1,0	22,7	76,3
7	Tomaszów Mazowiecki (w)	4,5	31,2	64,3
8	Inowłódz (w)	7,0	24,9	68,1
9	Rzeczyca (w)	7,3	28,3	64,4

Uwagi: m – gmina miejska, w – gmina wiejska

Źródło: zestawienie własne na podstawie danych BDL GUS 2014

W 2013 roku w strukturze branżowej podmiotów gospodarczych (według poszczególnych sekcji Polskiej Klasyfikacji Działalności 2007) prowadzących działalność w granicach Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy przeważały firmy reprezentujące sekcję **G** (Handel hurtowy i detaliczny; naprawy pojazdów samochodowych, włączając motocykle), które stanowiły 29,8% ogółu jednostek gospodarczych na badanym obszarze (tab. 7). Na tle pozostałych branż gospodarki zauważalny jest relatywnie wysoki udział podmiotów prowadzących działalność w obszarze sekcji: **F** (Budownictwo) – 11,7%, **C** (Przetwórstwo przemysłowe) – 11,4%, **M** (Działalność profesjonalna,

naukowa i techniczna) – 6,2%, a także **H** (Transport i gospodarka magazynowa) – 6,1%. Na podstawie przytoczonych wyżej danych statystycznych należy stwierdzić, iż Obszar Funkcjonalny Dolina Rzeki Pilicy charakteryzuje się zróżnicowaną strukturą branżową lokalnej gospodarki. Równocześnie struktura branżowa firm prowadzących działalność na terenie Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy nie odbiega znacząco od struktury gospodarki Polski i województwa łódzkiego. Niemniej jednak wypada zwrócić uwagę na pewne dostrzegalne różnice. Po pierwsze Obszar Funkcjonalny Dolina Rzeki Pilicy charakteryzuje się wyższym udziałem podmiotów prowadzących działalność w obszarze handlu i naprawy pojazdów (29,8%) w porównaniu ze średnią dla kraju (26,4%) oraz regionu (29,0%). Szczególnie wysokim skupieniem tego rodzaju aktywności gospodarczych cechuje się gmina miejska Tomaszów Mazowiecki (31,2%). Jednakże warto pamiętać, iż ośrodki miejskie pełniące różnorodne funkcje obsługujące względem swojego zaplecza (otoczenia) zazwyczaj odznaczają się wyższą koncentracją handlu i działalności usługowych w porównaniu z terenami wiejskimi. Równocześnie Partnerstwo Dolina Rzeki Pilicy cechuje się wyższym odsetkiem firm prowadzących działalność w zakresie przetwórstwa przemysłowego (11,4%) niż przeciętnie w Polsce (9,0%). Niemniej jednak, na badanym obszarze, udział podmiotów reprezentujących przetwórstwo przemysłowe kształtuje się nieco poniżej poziomu właściwego dla województwa łódzkiego (11,9%). Wreszcie na tle kraju i regionu, Obszar Funkcjonalny Dolina Rzeki Pilicy charakteryzuje się nieznacznie wyższym odsetkiem podmiotów prowadzących działalność w sferze edukacji, a także opieki zdrowotnej i pomocy społecznej. Trzeba jednocześnie zwrócić uwagę, iż na terenie zajmowanym przez Partnerstwo Dolina Rzeki Pilicy zaznacza się nieco niższy udział firm reprezentujących działalność profesjonalną, nauką oraz techniczną (6,2%) w porównaniu ze średnią dla Polski (9,1%) i województwa łódzkiego (8,2%). Ponadto na tle kraju oraz województwa, analizowany obszar odznacza się nieznacznie niższym odsetkiem podmiotów świadczących usługi związane z obsługą nieruchomości oraz komunikacją [BDL GUS 2014]. Warto podkreślić, iż pod wieloma względami struktura branżowa lokalnej gospodarki, na terenie Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy, odzwierciedla specyfikę ekonomiczną województwa łódzkiego (m.in. wysoki odsetek podmiotów prowadzących działalność w zakresie przetwórstwa przemysłowego).

Tabela 7. Liczba podmiotów gospodarczych według sekcji PKD 2007 na obszarze Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy w 2013 roku

Sekcja PKD 2007		Liczba podmiotów
Sekcja A	Rolnictwo, leśnictwo, łowiectwo i rybactwo	132
Sekcja B	Górnictwo i wydobywanie	9
Sekcja C	Przetwórstwo przemysłowe	790
Sekcja D	Wytwarzanie i zaopatrywanie w energię elektryczną, gaz, parę wodną, gorącą wodę i powietrze do układów klimatyzacyjnych	9
Sekcja E	Dostawa wody; gospodarowanie ściekami i odpadami oraz działalność związana z rekultywacją	48
Sekcja F	Budownictwo	805
Sekcja G	Handel hurtowy i detaliczny; naprawa pojazdów samochodowych, włączając motocykle	2 056

BADANIE POTENCJALNYCH KIERUNKÓW ROZWOJU I WYDANIE REKOMENDACJI DLA PROJEKTOWANEGO OBSZARU FUNKCJONALNEGO

Sekcja H	Transport i gospodarka magazynowa	418
Sekcja I	Działalność związana z zakwaterowaniem i usługami gastronomicznymi	201
Sekcja J	Informacja i komunikacja	121
Sekcja K	Działalność finansowa i ubezpieczeniowa	205
Sekcja L	Działalność związana z obsługą rynku nieruchomości	216
Sekcja M	Działalność profesjonalna, naukowa i techniczna	430
Sekcja N	Działalność w zakresie usług administrowania i działalność wspierająca	162
Sekcja O	Administracja publiczna i obrona narodowa; obowiązkowe ubezpieczenia społeczne	45
Sekcja P	Edukacja	274
Sekcja Q	Opieka zdrowotna i pomoc społeczna	382
Sekcja R	Działalność związana z kulturą, rozrywką i rekreacją	138
Sekcja S	Pozostała działalność usługowa	467
Sekcja T	Gospodarstwa domowe zatrudniające pracowników; gospodarstwa domowe produkujące wyroby i świadczące usługi na własne potrzeby	
Sekcja U	Organizacje i zespoły eksterytorialne	0

Źródło: zestawienie własne na podstawie danych BDL GUS 2014

Analiza struktury branżowej miejscowej gospodarki na poziomie poszczególnych sekcji PKD nie daje pełnej możliwości określenia lokalnej specjalizacji ekonomicznej badanego obszaru. Wobec czego pojawia się konieczność dokonania analizy na niższym poziomie systematycznym, jakim są działy Polskiej Klasyfikacji Gospodarczej 2007³⁹. Równocześnie w celu sprecyzowania specjalizacji gospodarczej poszczególnych jednostek osadniczych najczęściej wykorzystuje się metodę ilorazu lokalizacji. Wskaźnik ilorazu lokalizacji (IL) jest miernikiem koncentracji określonej cechy na danym obszarze. Metoda ta umożliwia identyfikację działalności gospodarczych charakteryzujących się ponadprzeciętną koncentracją na określonym terenie (np. w gminie) w stosunku do średniej dla jednostki wyższego rzędu (najczęściej regionu bądź kraju). O ponadprzeciętnej koncentracji danej cechy na rozpatrywanym obszarze można mówić w przypadku, gdy wskaźnik ilorazu lokalizacji przyjmuje wartości większe od 1,00. Jednocześnie przyjmuje się, że o bardzo wysokim natężeniu analizowanego zjawiska świadczą wartości wskaźnika powyżej 1,25. Kiedy iloraz lokalizacji równa się 1,00 wówczas oznacza to, że rozpatrywane zjawisko na terenie badanej jednostki kształtuje się na poziomie średniej dla jednostki wyższego rzędu (np. kraju). Z kolei wartości wskaźnika ilorazu lokalizacji mniejsze od 1,00 informują, że badany obszar odznacza się niższym natężeniem danej cechy niż przeciętnie w przypadku jednostki, która stanowi punkt odniesienia. Powyższą metodę wykorzystano także w ramach niniejszej raportu diagnostycznego w celu określenia specjalizacji gospodarczej Obszaru Funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy, zarówno na tle kraju, jak i regionu. W związku z powyższym wskaźnik ilorazu lokalizacji obliczano poprzez odniesienie udziału kolejnych działów PKD 2007 w ogólnej strukturze branżowej podmiotów gospodarczych na

³⁹ W ramach Polskiej Klasyfikacji Działalności 2007 wyszczególniono w sumie 86 działów gospodarki, które dzielą się następnie na grupy, klasy oraz podklasy.

terenie Partnerstwa do średnich dla Polski oraz województwa łódzkiego. W ramach badania podjęto jednocześnie próbę wskazania przejawów spójności gospodarczej Obszaru Funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy. W tym celu w dalszych analizach uwzględniono wyłącznie te działy PKD 2007, w przypadku których wskaźnik ilorazu lokalizacji osiągał wartości wyższe od 1,00 na terenie co najmniej trzech gmin tworzących Partnerstwo. Ponadto starano się dokonać identyfikacji branż gospodarczych, w ramach których mogą rozwijać się potencjalne inicjatywy klastrowe. W związku z powyższym w kolejnych etapach badania brano pod uwagę tylko działy PKD 2007 reprezentowane na obszarze Partnerstwa przez minimum 10 firm.

Na podstawie przyjętych powyżej założeń metodologicznych, na terenie Obszaru Funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy zidentyfikowano w sumie 6 działów PKD 2007, odznaczających się ponadprzeciętną koncentracją podmiotów gospodarczych (reprezentujących branże przemysłowe), zarówno na tle średniej dla Polski, jak i województwa łódzkiego. Działami tymi są:

- **dział 10** Produkcja artykułów spożywczych (dział obejmuje m.in.: wytwarzanie wyrobów mleczarskich, przetwarzanie i konserwowanie owoców i warzyw, produkcję olejów oraz tłuszczów pochodzenia roślinnego, przetwarzanie i konserwowanie mięsa oraz produkcję wyrobów z mięsa, produkcję wyrobów piekarskich i mącznych) – **86 firm**,
- **dział 16** Produkcja wyrobów z drewna oraz korka, z wyłączeniem mebli (dział obejmuje: produkcję wyrobów tartacznych, a także produkcję wyrobów z drewna, korka, słomy oraz materiałów używanych do wyplatania) – **66 firm**,
- **dział 20** Produkcja chemikaliów i wyrobów chemicznych (dział obejmuje m.in.: produkcję podstawowych chemikaliów, nawozów i związków azotowych oraz tworzyw sztucznych, produkcję pestycydów i pozostałych środków agrochemicznych, produkcję farb, lakierów i mas uszczelniających, produkcję mydła i detergentów, środków myjących i czyszczących, wyrobów kosmetycznych i toaletowych) – **15 firm**,
- **dział 22** Produkcja wyrobów z gumy i tworzyw sztucznych (dział obejmuje: wytwarzanie wyrobów z gumy oraz produkcję tworzyw sztucznych) – **41 firm**,
- **dział 23** Produkcja wyrobów z pozostałych mineralnych surowców niemetalicznych (dział obejmuje m.in.: produkcję szkła i wyrobów ze szkła, produkcję wyrobów ogniotrwałych, produkcję ceramicznych materiałów budowlanych, produkcję wyrobów z porcelany oraz ceramiki, produkcję cementu, wapna i gipsu, produkcję wyrobów z betonu, cementu oraz gipsu, cięcie i formowanie kamienia, produkcję wyrobów ściernych) – **68 firm**,
- **dział 31** Produkcja mebli – **69 firm**.

Na tle Polski Partnerstwo Dolina Rzeki Pilicy charakteryzuje się również wyższym udziałem podmiotów gospodarczych prowadzących działalność w ramach **działu 13** (Produkcja wyrobów tekstylnych – **39 firm**) i **działu 14** (Produkcja odzieży – **120 firm**). Niemniej jednak odsetek firm wytwarzających odzież i wyroby tekstylne, na rozpatrywanym obszarze, kształtuje się poniżej średniej dla regionu. Warto jednocześnie zauważyć, że w porównaniu z województwem łódzkim, Obszar Funkcjonalny Dolina Rzeki Pilicy odznacza się ponadprzeciętną koncentracją podmiotów reprezentujących działy: **02** (Leśnictwo oraz pozyskiwanie drewna – **21 firm**), **25** (Produkcja metalowych wyrobów gotowych – **83 firmy**), **41** (Roboty budowlane związane ze wznoszeniem budynków – **226 firm**), **42** (Roboty związane z budową obiektów inżynierii lądowej i wodnej – **53 firmy**) oraz **43** (Roboty budowlane specjalistyczne – **526 firm**). Jednakże odsetek firm

prowadzących działalność w ramach powyżej wymienionych działów gospodarki, na terenie Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy, jest niższy niż przeciętnie w kraju [BDL GUS 2014].

Na podstawie przeprowadzonych analiz należy odnotować, że specjalizacja gospodarcza Obszaru Funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy opiera się na czterech podstawowych filarach, którymi są: **przemysł ceramiczno-budowlany, przemysł drzewny i meblarski, przemysł chemiczny**, a także **przemysł spożywczy (przetwórstwo rolno-spożywcze)**. Równocześnie uzupełnieniem zasadniczego profilu gospodarczego Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy są: **przemysł włókienniczy i odzieżowy, budownictwo, przemysł metalowy oraz gospodarka leśna**. W związku z powyższym trzeba podkreślić, iż badany obszar cechuje się zróżnicowanym profilem działalności gospodarczej. Zróżnicowanie specjalizacji ekonomicznej lokalnej gospodarki jest zjawiskiem bardzo korzystnym, bowiem stwarza podstawy dla wielofunkcyjnego oraz wielokierunkowego rozwoju gospodarczego, jak również minimalizuje różnorodne zagrożenia związane z uzależnieniem miejscowej gospodarki od wąskiej grupy silnie sprofilowanych działalności produkcyjnych. Jednocześnie wypada zauważyć, iż wymienione wyżej branże gospodarki są ważnym przejawem spójności przestrzenno-funkcjonalnej badanego obszaru, ponieważ reprezentujące je przedsiębiorstwa prowadzą działalność na terenie niemalże wszystkich gmin wchodzących w skład Partnerstwa. Ponadto znaczna liczba firm funkcjonujących w ramach wyróżnionych działów PKD 2007 stwarza możliwość podejmowania różnego rodzaju form współpracy gospodarczej, w tym również tworzenia i rozwoju inicjatyw klastrowych. Warto także zwrócić uwagę, iż niektóre spośród wymienionych powyżej działalności przemysłowych, ze względu na silne powiązanie z bazą surowcową (zwłaszcza przemysł ceramiczno-budowlany oraz przemysł drzewny i meblarski, w mniejszym stopniu natomiast przemysł spożywczy) cechują się bardzo wysokim stopniem zakorzenienia na terenie Obszaru Funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy.

Z punktu widzenia rozwoju ekonomicznego Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy niezwykle ważne znaczenie posiada w szczególności przemysł ceramiczno-budowlany. Równocześnie należy w tym miejscu zaznaczyć, że gminy tworzące Partnerstwo stanowią element szerszego układu gospodarczego, jakim jest Zagłębie Ceramiczno-Budowlane Opoczno – Tomaszów Mazowiecki. Powyższy region jest jednym z obszarów funkcjonalnych, które wyodrębniono w Strategii Rozwoju Województwa Łódzkiego. W jego skład wchodzi łącznie 11 gmin, znajdujących się w granicach administracyjnych powiatów tomaszowskiego (miasto Tomaszów Mazowiecki i gminy: Ujazd, Inowłódz, Tomaszów Mazowiecki, Lubochnia) oraz opoczyńskiego (Opoczno, Sławno, Mniszków, Paradyż, Białaczów, Żarnów). Analizowany obszar funkcjonalny odznacza się największą w przestrzeni województwa łódzkiego koncentracją przemysłu materiałów budowlanych, którego podstawą jest lokalna baza surowcowa (m.in.: złoża piasków szklarskich i formierskich, złoża piasków kwarcowych, złoża piasków filtracyjnych i specjalistycznych, złoża kaolinu). W granicach gmin Tomaszów Mazowiecki i Sławno działalność wydobywczą prowadzą największe w Polsce kopalnie piasków kwarcowych, tj. Tomaszowskie Kopalnie Surowców Mineralnych „Biała Góra” Sp. z o.o. oraz „Grudzień Las” Sp. z o.o. (z oddziałem w Syskach w gminie Mniszków). Równocześnie na terenie miejscowości Stok (gmina Mniszków) i Owadów (gmina Sławno) prowadzona jest eksploatacja złóż wapieni. Warto odnotować, iż w kamieniołomie „Owadów – Brzezinki” dokonano odkrycia, unikatowego w skali międzynarodowej, zespołu skamieniałości jurajskich organizmów morskich i lądowych sprzed 148 mln lat. Na terenie Zagłębia, na bazie miejscowych złóż surowców skalnych, rozwinął się przemysł

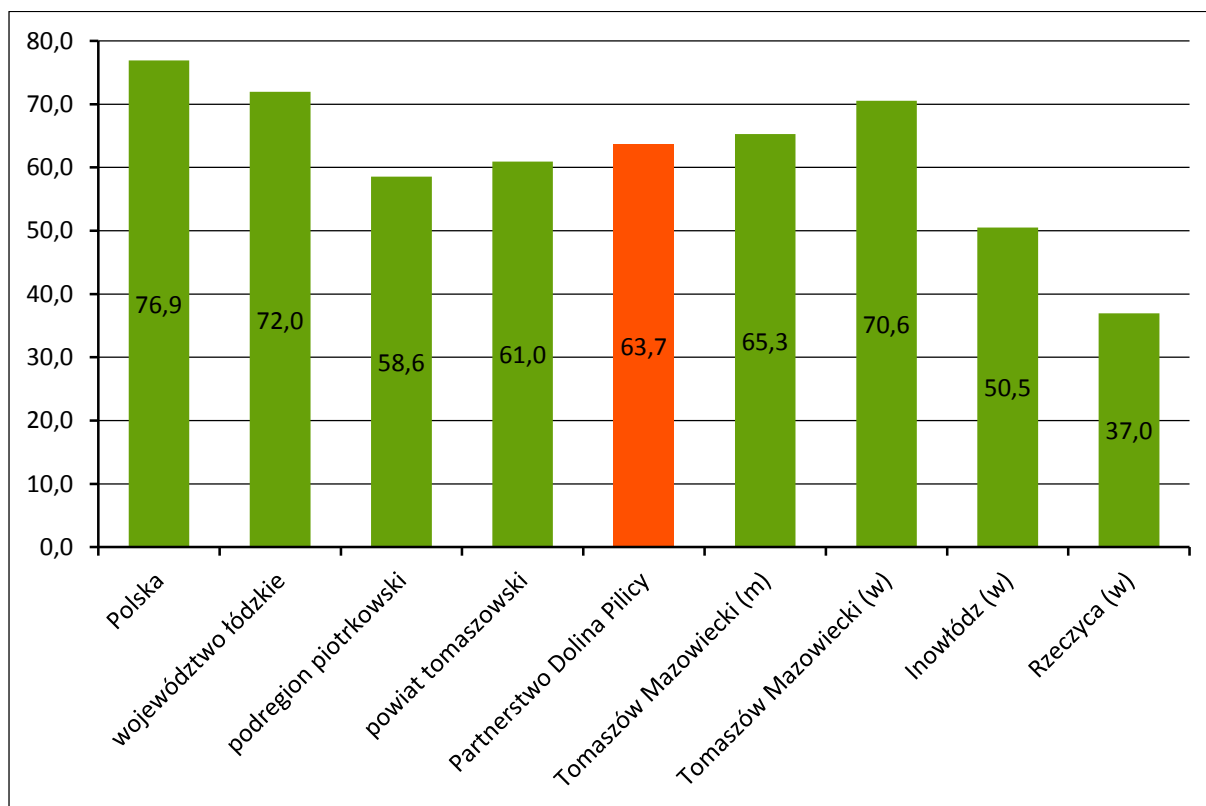
ceramiczny oraz szklarski. W granicach rozpatrywanego obszaru działalność prowadzą czołowi producenci płytek ceramicznych w kraju: Opoczno S.A. i Grupa Paradyż (Ceramika Paradyż Sp. z o.o. i Paradyż Sp. z o.o.). Ponadto we wsi Niewiadów (gmina Ujazd) zlokalizowana jest huta szkła należąca do spółki Euroglas Polska Sp. z o.o. (zakład ten wytwarza szkło płaskie głównie dla potrzeb budownictwa oraz motoryzacji). Uzupełnieniem działalności produkcyjnej są hurtownie materiałów budowlanych (Tomaszów Mazowiecki) i płytek ceramicznych (Opoczno). Wypada również zwrócić uwagę, iż w Opocznie funkcjonuje Zamiejscowy Ośrodek Dydaktyczny Wydziału Inżynierii Materiałowej i Ceramiki Akademii Górniczo-Hutniczej w Krakowie. Jednakże znaczną słabością analizowanego obszaru jest niedostatecznie rozwinięte szkolnictwo techniczne i zawodowe kształcące w kierunkach związanych z jego specjalizacją gospodarczą⁴⁰.

Wśród najważniejszych wyzwań rozwojowych dla Zagłębia Ceramiczno-Budowlanego Opoczno – Tomaszów Mazowiecki, jakie zdefiniowano w Strategii Rozwoju Województwa Łódzkiego, należy wymienić: rozwój silnego zaplecza naukowo-badawczego (w zakresie przemysłu ceramicznego i szklarskiego) oraz specjalistycznego szkolnictwa zawodowego na szczeblu średnim i wyższym, rozwój wzornictwa przemysłowego, poprawę dostępności transportowej (zarówno w wymiarze zewnętrznym, jak i wewnętrznym), a także rozwój współpracy pomiędzy przedsiębiorcami, sferą naukowo-badawczą, jednostkami samorządu terytorialnego i wyspecjalizowanymi instytucjami otoczenia biznesu⁴¹. Wsparcie rozwoju Zagłębia Ceramiczno-Budowlanego Opoczno – Tomaszów Mazowiecki posiada niezwykle ważne znaczenie dla podniesienia konkurencyjności gospodarczej, zarówno poszczególnych gmin wchodzących w jego skład (w tym gmin tworzących Partnerstwo Dolina Rzeki Pilicy), jak również całego województwa łódzkiego.

⁴⁰ Źródło: Strategia Rozwoju Województwa Łódzkiego. Łódź 2020

⁴¹ Źródło: Strategia Rozwoju Województwa Łódzkiego. Łódź 2020

Rycina 15. Wskaźnik przedsiębiorczości mieszkańców (liczba osób fizycznych prowadzących działalność gospodarczą na 1000 mieszkańców) na obszarze Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy na tle porównywanych jednostek terytorialnych w 2013 roku

Uwagi: m – gmina miejska, w – gmina wiejska

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL GUS 2014

Współcześnie jednym z najbardziej kluczowych endogenicznych czynników rozwoju społeczno-ekonomicznego jest przedsiębiorczość mieszkańców, czyli skłonność obywateli określonych miast i gmin do podejmowania ryzyka związanego z prowadzeniem własnej działalności gospodarczej. W 2013 roku w granicach Obszaru Funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy własną działalność gospodarczą prowadziło w sumie 5 369 osób fizycznych, które stanowiły 77,7% ogółu podmiotów wpisanych do rejestru REGON. Tym samym udział osób fizycznych prowadzących własną działalność w ogólnej strukturze podmiotów gospodarczych, na badanym obszarze, był nieco wyższy niż przeciętnie w Polsce (72,8%) oraz województwie łódzkim (76,0%). Niemniej jednak zarówno na tle kraju, jak i regionu Partnerstwo Dolina Rzeki Pilicy odznacza się relatywnie niskim poziomem przedsiębiorczości mieszkańców (ryc. 13). W 2013 roku na każdy 1000 ludności Obszaru Funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy przypadało średnio 63,7 osoby fizyczne prowadzące własną działalność gospodarczą. Tym samym rozpatrywany wskaźnik, na badanym obszarze, przyjmował wartość niższą niż przeciętnie w kraju (76,9) i województwie łódzkim (72,0). Jednakże Partnerstwo Dolina Rzeki Pilicy cechuje się nieznacznie wyższym poziomem przedsiębiorczości mieszkańców na tle podregionu piotrkowskiego (58,6) oraz powiatu tomaszowskiego (61,0). Spośród gmin tworzących Partnerstwo, najwyższy poziom przedsiębiorczości ludności odnotować można w gminie wiejskiej Tomaszów Mazowiecki, gdzie w 2013 roku na każdy 1000

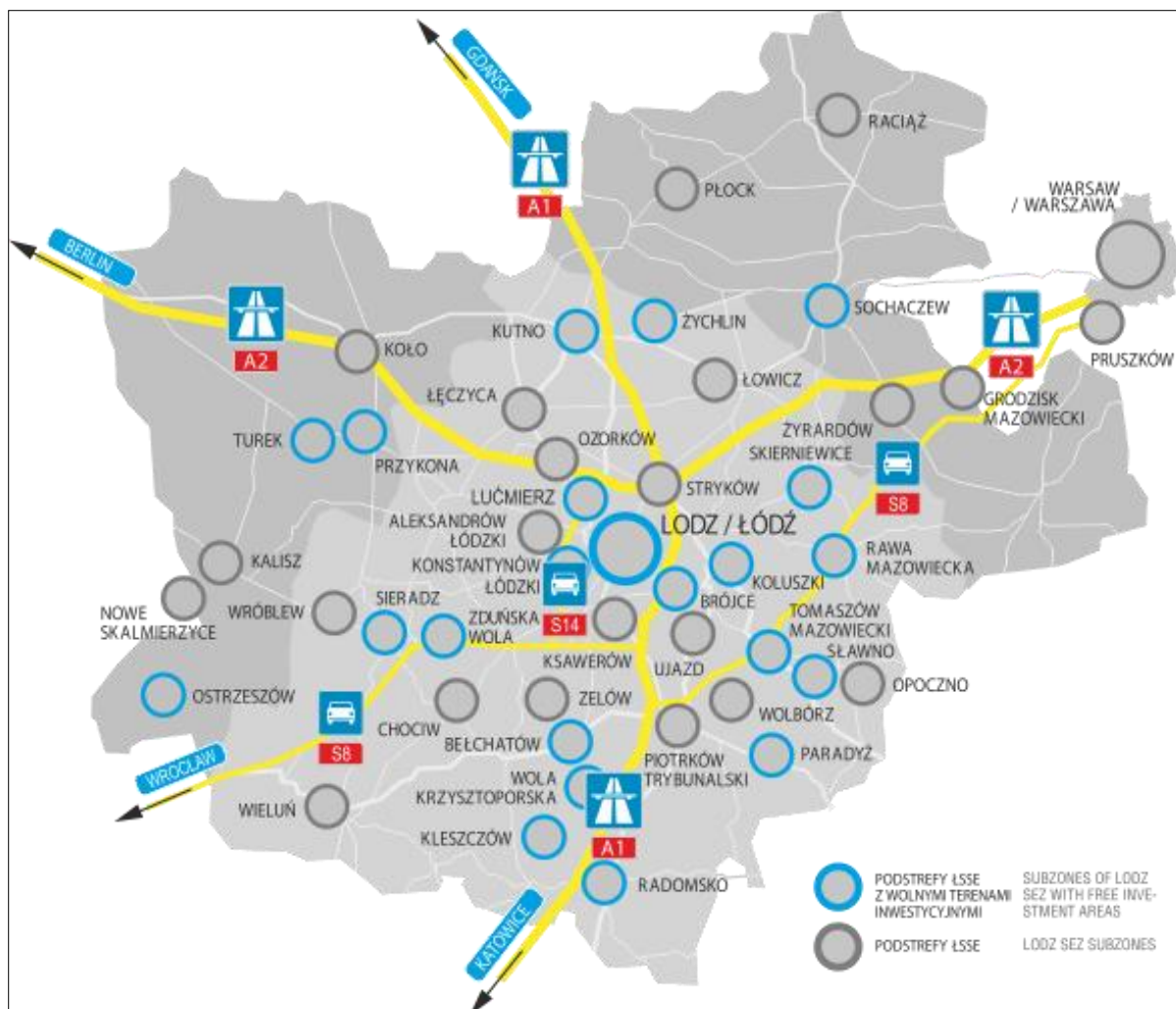
mieszkańców przypadało średnio 70,6 osób fizycznych prowadzących własną działalność gospodarczą. Z kolei najniższym poziomem przedsiębiorczości mieszkańców odznaczają się gminy Rzeczyca i Inowłódz [BDL GUS 2014].

Gminy wchodzące w skład Obszaru Funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy są niejednorodne pod względem poziomu przedsiębiorczości mieszkańców. Zróżnicowanie to uwidacznia się zwłaszcza pomiędzy miastem Tomaszów Mazowiecki i gminą wiejską Tomaszów Mazowiecki, a pozostałymi gminami wiejskimi tworzącymi Partnerstwo. Niski poziom przedsiębiorczości mieszkańców w przypadku gmin Inowłódz i Rzeczyca można po części wiązać z ich umiejscowieniem w niedalekiej odległości od Tomaszowa Mazowieckiego, będącego centrum gospodarczym powiatu. Szersze możliwości znalezienia pracy w pobliżu miejsca zamieszkania mogą ograniczać skłonność do podejmowania własnej działalności gospodarczej. Dostępność miejsc pracy w przedsiębiorstwach położonych na terenie Tomaszowa Mazowieckiego czy też innych ośrodków Zagłębia Ceramiczno-Budowlanego może być również przyczyną niższego, niż przeciętnie w Polsce i województwie łódzkim, poziomu przedsiębiorczości mieszkańców stolicy powiatu tomaszowskiego. Natomiast względnie wysoki poziom przedsiębiorczości ludności w gminie wiejskiej Tomaszów Mazowiecki można łączyć m.in. z rozwojem działalności związanych z funkcjonowaniem firm zlokalizowanych w granicach miasta Tomaszów Mazowiecki (tj. różnego rodzaju działalności obsługujących).

W 2013 roku na terenie Obszaru Funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy działalność gospodarczą prowadziło w sumie 76 spółek z udziałem kapitału zagranicznego (tab. 4). Jednocześnie należy odnotować, iż zdecydowana większość spośród nich (67 firm) zlokalizowana była w granicach gminy miejskiej Tomaszów Mazowiecki [BDL GUS 2014].

Z punktu widzenia rozwoju ekonomicznego poszczególnych miast oraz gmin bardzo ważną rolę odgrywają różnego rodzaju instrumenty wspierania przedsiębiorczości i polityka proinwestycyjna prowadzona przez lokalne władze samorządowe. Przykładem przedsięwzięć proinwestycyjnych, podejmowanych przez miejscowe władze, mogą być m.in.: tworzenie spójnej oraz kompleksowej oferty inwestycyjnej (zwłaszcza uzbrajanie terenów inwestycyjnych w zakresie sieci i urządzeń infrastruktury technicznej oraz przygotowywanie zwartych kompleksów terenów inwestycyjnych w postaci stref aktywności gospodarczej), promocja gospodarcza (m.in. udział w wydarzeniach gospodarczych), ograniczanie różnorodnych barier administracyjnych, współpraca z instytucjami otoczenia biznesu (np. centrami obsługi inwestora), stosowanie ulg podatkowych i stymulowanie rozwoju przedsiębiorczości (m.in. poprzez różnego rodzaju działania informacyjne i szkoleniowe). Ponadto wśród instrumentów służących wspieraniu rozwoju ekonomicznego oraz wzmacnianiu poziomu konkurencyjności gospodarczej, ważne miejsce zajmują specjalne strefy ekonomiczne, które oferują, funkcjonującym w ich granicach podmiotom, preferencyjne warunki prowadzenia działalności gospodarczej (m.in. zwolnienia podatkowe).

Rycina 16. Podstrefy Łódzkiej Specjalnej Strefy Ekonomicznej

Źródło: www.sse.lodz.pl

Na obszarze Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy, w granicach administracyjnych gminy miejskiej Tomaszów Mazowiecki funkcjonuje jedna z podstref Łódzkiej Specjalnej Strefy Ekonomicznej (SSE). Łódzka SSE została powołana do istnienia w 1997 roku⁴². Według stanu na 1 lipca 2014 roku, Łódzka SSE dysponowała 45 podstrefami, o łącznej powierzchni 1 302 ha, które zlokalizowane były na terenie trzech województw, a mianowicie: łódzkiego, mazowieckiego oraz wielkopolskiego (ryc. 14). Na obszarze podstrefy Łódzkiej SSE, położonej w Tomaszowie Mazowieckim, działalność prowadzą w sumie 4 podmioty gospodarcze: Mesgo Polska Sp. z o.o. (produkcja tworzyw sztucznych oraz wyrobów gumowych), Paradyż Sp. z o.o. (produkcja płytek ceramicznych), Severer Logistic Sp. z o.o. (logistyka) i Wagran Sp. z o.o. (produkcja zlewów granitowych)⁴³.

⁴² Źródło: Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 15 kwietnia 1997 r. w sprawie ustanowienia łódzkiej specjalnej strefy ekonomicznej [Dz.U. 1997 nr 46 poz. 289]

⁴³ Źródło: <http://www.sse.lodz.pl>

Analizując instrumenty polityki proinwestycyjnej oraz różnorodne działania służące stymulowaniu przedsiębiorczości, należy również zwrócić szerszą uwagę na przedsięwzięcia ukierunkowane na wspieranie rozwoju gospodarczego, wdrażane przez lokalne władze samorządowe przy wsparciu ze środków pozyskanych z budżetu Unii Europejskiej w ramach wspólnotowej polityki spójności. Warto w tym miejscu zauważyć, iż w okresie programowania 2007 – 2013, na terenie Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy, zrealizowano 4 projekty służące podniesieniu poziomu atrakcyjności inwestycyjnej i konkurencyjności gospodarczej tworzących je gmin, które uzyskały dofinansowanie ze środków Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego, pozyskanych w ramach Regionalnego Programu Operacyjnego Województwa Łódzkiego na lata 2007 – 2013. Beneficjentem trzech spośród wyżej wspomnianych przedsięwzięć było miasto Tomaszów Mazowiecki. Na obszarze stolicy powiatu tomaszowskiego wcielono w życie następujące projekty inwestycyjne: „Przygotowanie terenów na obszarach objętych rewitalizacją pod realizację nowych inwestycji gospodarczych” (7 501,6 tys. PLN), „Budowa ulicy E. Orzeszkowej w Tomaszowie Mazowieckim – powiązanie dróg lokalnych z siecią dróg międzynarodowych i krajowych oraz otwarcie terenów inwestycyjnych” (3 522,1 tys. PLN), jak również „Przebudowa ulicy Strefowej w Tomaszowie Mazowieckim – wsparcie rozwoju przedsiębiorczości poprzez poprawę infrastruktury drogowej” (1 184,1 tys. PLN)⁴⁴. Zakres rzeczowy wymienionych powyżej inwestycji dotyczył rozwoju (rozbudowy oraz modernizacji) infrastruktury drogowej w granicach miasta (w tym dróg prowadzących do obszarów przemysłowych i terenów inwestycyjnych), m.in. w celu podniesienia poziomu jego atrakcyjności inwestycyjnej⁴⁵. Ponadto na przestrzeni analizowanego okresu, władze gminy wiejskiej Tomaszów Mazowiecki przystąpiły do realizacji projektu pt. „Podniesienie atrakcyjności inwestycyjnej Gminy Tomaszów Mazowiecki poprzez tworzenie terenów inwestycyjnych w miejscowości Łazisko” (391,0 tys. PLN)⁴⁶. Powyższe przedsięwzięcie dotyczyło wykonania prac studyjno-koncepcyjnych dla terenów inwestycyjnych, będących własnością gminy wiejskiej Tomaszów Mazowiecki (o powierzchni 13,1 ha), położonych w miejscowości Łazisko, w sąsiedztwie drogi krajowej nr 8. Realizacja tego projektu w założeniu ma się przyczynić do rozwoju ekonomicznego gminy oraz zwiększenia poziomu jej atrakcyjności inwestycyjnej⁴⁷.

Dla powstawania i rozwoju nowych inwestycji gospodarczych bardzo ważne znaczenie posiadają tereny inwestycyjne (zwłaszcza zaś kompleksowo uzbrojone działki inwestycyjne). Warto w tym miejscu zaznaczyć, iż w dokumentach planistycznych gmin tworzących Partnerstwo Dolina Rzeki Pilicy zarezerwowano tereny pod rozwój nowej działalności gospodarczej. W Studium Uwarunkowań i Kierunków Zagospodarowania Przestrzennego Tomaszowa Mazowieckiego wyznaczono tereny pod rozwój działalności przemysłowej i wytwórczości, które mają się koncentrować w północnej części miasta (częściowo zajmowanej przez istniejącą podstrefę Łódzkiej SSE). W rozpatrywanym dokumencie przewidziano, iż w północnej części Tomaszowa Mazowieckiego będą się lokować nowe zakłady produkcyjne powstałe na bazie dawnego Zakładu Włókien Chemicznych WISTOM, nowe przedsiębiorstwa w ramach podstrefy Łódzkiej SSE, a także inne działalności gospodarcze. Rezerwa terenu przeznaczonego pod lokalizację i rozwój nowych zakładów wynosi około 110 ha. Równocześnie w analizowanym dokumencie planistycznym

⁴⁴ Źródło: KSI SIMIK 2007 – 2013 (według stanu na dzień 30 czerwca 2014 r.)

⁴⁵ Źródło: <http://www.tomaszow-maz.eu>

⁴⁶ Źródło: KSI SIMIK 2007 – 2013 (według stanu na dzień 30 czerwca 2014 r.)

⁴⁷ Źródło: <http://tomaszow-mazowiecki.e-tomaszowski.pl>

zwrócono uwagę, iż ze względu na istniejące oraz planowane powiązania komunikacyjne z zewnętrznym systemem transportowym, miasto winno spełniać funkcję wyspecjalizowanego ośrodka logistycznego. Ponadto w Studium Uwarunkowań i Kierunków Zagospodarowania Przestrzennego stolicy powiatu tomaszowskiego zwrócono również uwagę na tereny eksploatacji i udokumentowanych złóż piasku kwarcowego, zlokalizowane w południowej części miasta, które po zakończeniu wydobywania surowca, powinny zostać zrekultywowane w kierunku wodnym oraz leśnym. Wreszcie w analizowanym dokumencie na obszarze Tomaszowa Mazowieckiego przewidziano także rozwój rolniczej i leśnej przestrzeni produkcyjnej⁴⁸. Natomiast w przypadku gminy Inowódz, w Studium Kierunków i Uwarunkowań Zagospodarowania Przestrzennego wyodrębniono niewielkie obszary aktywności ekonomicznej z przeznaczeniem na lokalizację działalności usługowej i nieuciążliwej działalności produkcyjnej⁴⁹.

Istotnym problemem, który może stanowić barierę dla rozwoju przedsiębiorczości (zwłaszcza zaś lokalizacji dużych zakładów produkcyjnych) w granicach Obszaru Funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy jest niezadowalający stan zaawansowania prac planistycznych, przejawiający się niewielkim udziałem powierzchni gmin objętej uchwalonymi Miejscowymi Planami Zagospodarowania Przestrzennego. W 2013 roku obowiązującymi planami miejscowymi objętych było jedynie 8,2% powierzchni gminy wiejskiej Tomaszów Mazowiecki oraz tylko 3,9% terenu miasta Tomaszów Mazowiecki. Natomiast w przypadku gmin Inowódz i Rzeczyca udział powierzchni objętej planami miejscowymi wynosił odpowiednio 0,5% oraz 0,2%. W tym samym czasie planami miejscowymi objętych było przeciętnie 28,6% powierzchni kraju. Równocześnie pod względem rozpatrywanej cechy gminy Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy wypadają niezwykle niekorzystanie na tle województwa łódzkiego (29,9%), a także powiatu tomaszowskiego (25,8%) [BLD GUS 2014]. Warto w tym miejscu zaznaczyć, iż Miejscowe Plany Zagospodarowania Przestrzennego, będące aktami prawa miejscowego (lokalnego) niosą ze sobą wiele różnego rodzaju korzyści. Przede wszystkim wypada zwrócić uwagę, iż uchwalenie planów miejscowych znacznie usprawnia proces realizacji inwestycji budowlanych, co ma bardzo ważne znaczenie nie tylko dla przedsiębiorców, ale także mieszkańców. Ponadto obowiązywanie tego typu instrumentów planistycznych przyczynia się do wyraźnego ograniczenia różnorodnych negatywnych zjawisk związanych z wydawaniem decyzji administracyjnych. Wreszcie planowanie przestrzenne jest procesem o charakterze partycypacyjnym, ponieważ angażuje nie tylko samą administrację samorządową, lecz także lokalną społeczność. Właściwie przeprowadzony proces planowania przestrzennego, uwzględniający opinie mieszkańców wyrażone podczas konsultacji społecznych, może przyczynić się w efekcie do zwiększenia aktywności społecznej i obywatelskiej ludności, a co za tym idzie wzmocnienia kapitału społecznego, uważanego współcześnie za jeden z najważniejszych zasobów i czynników rozwoju regionalnego i lokalnego.

Od momentu akcji Polski w struktury Unii Europejskiej, proces tworzenia terenów inwestycyjnych, jak również rozwoju przedsiębiorczości posiada szerokie możliwości dofinansowania w ramach realizacji wspólnotowej polityki spójności. Warto w tym miejscu zwrócić uwagę, iż w Regionalnym Programie Operacyjnym Województwo Łódzkie na lata 2014 – 2020 w ramach wspomagania

⁴⁸ Źródło: Studium Uwarunkowań i Kierunków Zagospodarowania Przestrzennego miasta Tomaszowa Mazowieckiego

⁴⁹ Źródło: Studium Uwarunkowań i Kierunków Zagospodarowania Przestrzennego gminy Inowódz

rozwoju przedsiębiorczości przewidziano także działania związane zarówno z uporządkowaniem oraz przygotowaniem terenów inwestycyjnych w celu nadania im nowych funkcji gospodarczych, jak również uzbrajaniem nowych terenów inwestycyjnych. Równocześnie dostępność do źródła finansowania jakim są fundusze Unii Europejskiej stwarza szerokie możliwości zagospodarowania zdegradowanych przestrzeni i obiektów przemysłowych, w ramach realizacji programów oraz projektów rewitalizacji i nadania im nowych funkcji (tak gospodarczych, handlowo-usługowych, jak i społecznych). Proces rewitalizacji wydaje się rozwiązaniem szczególnie ważnym z punktu widzenia przywrócenia funkcji zdegradowanej przestrzeni przemysłowej po dawnym Zakładzie Włókien Chemicznych WISTOM w Tomaszowie Mazowieckim. Warto jednocześnie odnotować, iż projekty rewitalizacji w ramach polityki spójności mogą być realizowane obecnie tak w formule bezzwrotnej (dotacje), jak również zwrotnej (kredyty i gwarancje bankowe) poprzez instrument inżynierii finansowej, jakim jest Inicjatywa JESSICA⁵⁰.

STUDIUM PRZYPADKU

Strefa Aktywności Gospodarczej jako instrument wspierania i rozwoju przedsiębiorczości w skali lokalnej

Tereny inwestycyjne są podstawowym elementem oferty inwestycyjnej poszczególnych miast i gmin. Szczególnie istotną rolę w procesie rozwoju gospodarczego odgrywają w szczególności zwarte kompleksy terenów inwestycyjnych, wyposażone w sieci oraz urządzenia infrastruktury technicznej. Jednym z najlepszych przykładów świadomie i konsekwentnie wdrażanej polityki proinwestycyjnej w skali lokalnej jest powstanie oraz rozwój Strefy Aktywności Gospodarczej Małopolski Zachodniej w Zatorze.

Gmina Zator jest niewielką gminą miejsko-wiejską (około 9,3 tys. mieszkańców), zlokalizowaną na terenie powiatu oświęcimskiego, w połowie drogi między Krakowem i Katowicami, niemniej jednak w pewnym oddaleniu do głównego szlaku transportowego łączącego powyższe miasta, tj. autostrady A4. Do chwili utworzenia strefy aktywności gospodarczej miasto Zator, będące siedzibą gminy pełniło głównie funkcje lokalnego ośrodka usługowego. Budowa oraz rozwój Zatorskiej Strefy Aktywności Gospodarczej przyczyniły się do wyraźnego ożywienia, jak również zdynamizowania rozwoju gospodarczego miasta i gminy.

⁵⁰ Inicjatywa JESSICA (ang. *Joint European Support for Sustainable Investment in City Areas*) jest jednym z 4 specjalnych instrumentów wsparcia, jakie przygotowane zostały przez Komisję Europejską przy współpracy z Europejskim Bankiem Inwestycyjnym oraz innymi instytucjami finansowymi, w celu zwiększenia poziomu skuteczności i trwałości polityki spójności. Inicjatywa JESSICA jest instrumentem inżynierii finansowej, który został opracowany wspólnie przez Komicję Europejską, Europejski Bank Inwestycyjny i Ban Rozwoju Rady Europy w celu wsparcia procesu regeneracji oraz zrównoważonego rozwoju miast. Zakres przedsięwzięć finansowanych w ramach Inicjatywy JESSICA obejmuje m.in. infrastrukturę miejską (transportową, wodno-ściekową i energetyczną), zagospodarowanie terenów zdegradowanych pod ponowną zabudowę, ochronę dziedzictwa kulturowego czy też tworzenie nowych przestrzeni komercyjnych dla sektora małych i średnich przedsiębiorstw, jak również firm działających w obszarze technologii informacyjnych oraz badań i rozwoju. W przeciwieństwie do projektów finansowanych w formule bezzwrotnej, inwestycje realizowane w ramach Inicjatywy JESSICA powinny generować dochodów, czyli łączyć elementy komercyjne oraz niekomercyjne.

Budowa i rozwój strefy aktywności gospodarczej w Zatorze były efektem realizacji 3 projektów współfinansowanych ze środków funduszy europejskich w ramach realizacji polityki spójności, a mianowicie:

- **Przygotowanie dokumentacji dla powstającej w Zatorze Strefy Aktywności Gospodarczej Małopolski Zachodniej** (Program Operacyjny Innowacyjna Gospodarka na lata 2007 – 2013) – 940,0 tys. PLN (w tym wkład Unii Europejskiej: 799,0 tys. PLN),
- **Kompleksowe uzbrojenie terenów pod Strefę Aktywności Gospodarczej Małopolski Zachodniej – Gmina Zator** (Małopolski Regionalny Program Operacyjny na lata 2007 – 2013) – 18 486,9 tys. PLN (w tym wkład Unii Europejskiej: 14 408,6 tys. PLN),
- **Podniesienie atrakcyjności inwestycyjnej Gminy Zator poprzez dozbrojenie terenów obecnej SAG – etap II** (Małopolski Regionalny Program Operacyjny na lata 2007 – 2013) – 3 075,3 tys. PLN (w tym wkład Unii Europejskiej: 2 460,3 tys. PLN).

W pierwszym etapie budowy Strefy Aktywności Gospodarczej Małopolski Zachodniej w Zatorze dokonano kompleksowego uzbrojenia obszaru, o powierzchni około 30,0 ha, zlokalizowanego w zachodniej części miasta (budowa nowych oraz modernizacja istniejących dróg, budowa sieci oraz urządzeń infrastruktury wodociągowej, kanalizacyjnej i energetycznej). W następnej fazie projektu rozszerzono wcześniej utworzoną strefę o kolejne tereny inwestycyjne o powierzchni około 6,6 ha wraz z ich uzbrojeniem w zakresie sieci i urządzeń infrastruktury drogowej, a także komunalnej. Obszar na którym utworzono strefę aktywności gospodarczej w Zatorze wcześniej był użytkowany jako teren rolniczej przestrzeni produkcyjnej (uprawy pasz przemysłowych dla zaopatrzenia przedsiębiorstw rybackich funkcjonujących w mieście). Obszar strefy podzielono na część przemysłową i część usługową. W ramach Zatorskiej Strefy Aktywności Gospodarczej preferowane są przedsiębiorstwa, które prowadzą działalność w obszarze: biotechnologii oraz biologii, technologii medycznych, przemysłu rolno-spożywczego, technik telekomunikacyjnych oraz informatycznych, inżynierii materiałowej, technologii i technik budowlanych, technologii i technik inżynierii chemicznej, energetyki odnawialnej, ochrony środowiska oraz krajobrazu. Warto równocześnie odnotować, iż strefa aktywności gospodarczej w Zatorze ukierunkowana jest w szczególności na przyciąganie małych i średnich przedsiębiorstw z kapitałem polskim lub kapitałem mieszanym. Na chwilę obecną działalność w strefie prowadzi już 18 inwestorów.

Źródło: <http://www.strefa.zator.pl>, <http://mapyfunduszy.umwm.pl>, <http://www.mapadotacji.gov.pl>, Klimat inwestycyjny w województwie małopolskim (UMWM, Kraków, 2013)

Ważnym przejawem powiązań o charakterze przestrzenno-funkcjonalnym na terenie określonych struktur osadniczych są dojazdy ludności do pracy. Należy w tym miejscu odnotować, iż Obszar Funkcjonalny Dolina Rzeki Pilicy cechuje się ujemnym saldem dojazdów do pracy, co oznacza, że liczba mieszkańców Partnerstwa wyjeżdżających do pracy w ośrodkach położonych poza jego granicami jest mniejsza od ilości osób dojeżdżających do miejsc pracy na jego terenie (tab. 8).

Tabela 8. Liczba osób przyjeżdżających i wyjeżdżających do pracy według gmin wchodzących w skład Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy w 2011 roku

L.p.	Jednostka terytorialna	Przyjazdy do pracy	Wyjazdy do pracy	Saldo dojazdów do pracy
1	Tomaszów Mazowiecki (m)	2 503	3 114	-611
2	Tomaszów Mazowiecki (w)	643	1 203	-560
3	Inowódz (w)	181	279	-98
4	Rzeczyca (w)	36	179	-143
X	Partnerstwo Dolina Rzeki Pilicy	1 845	3 257	-1 412

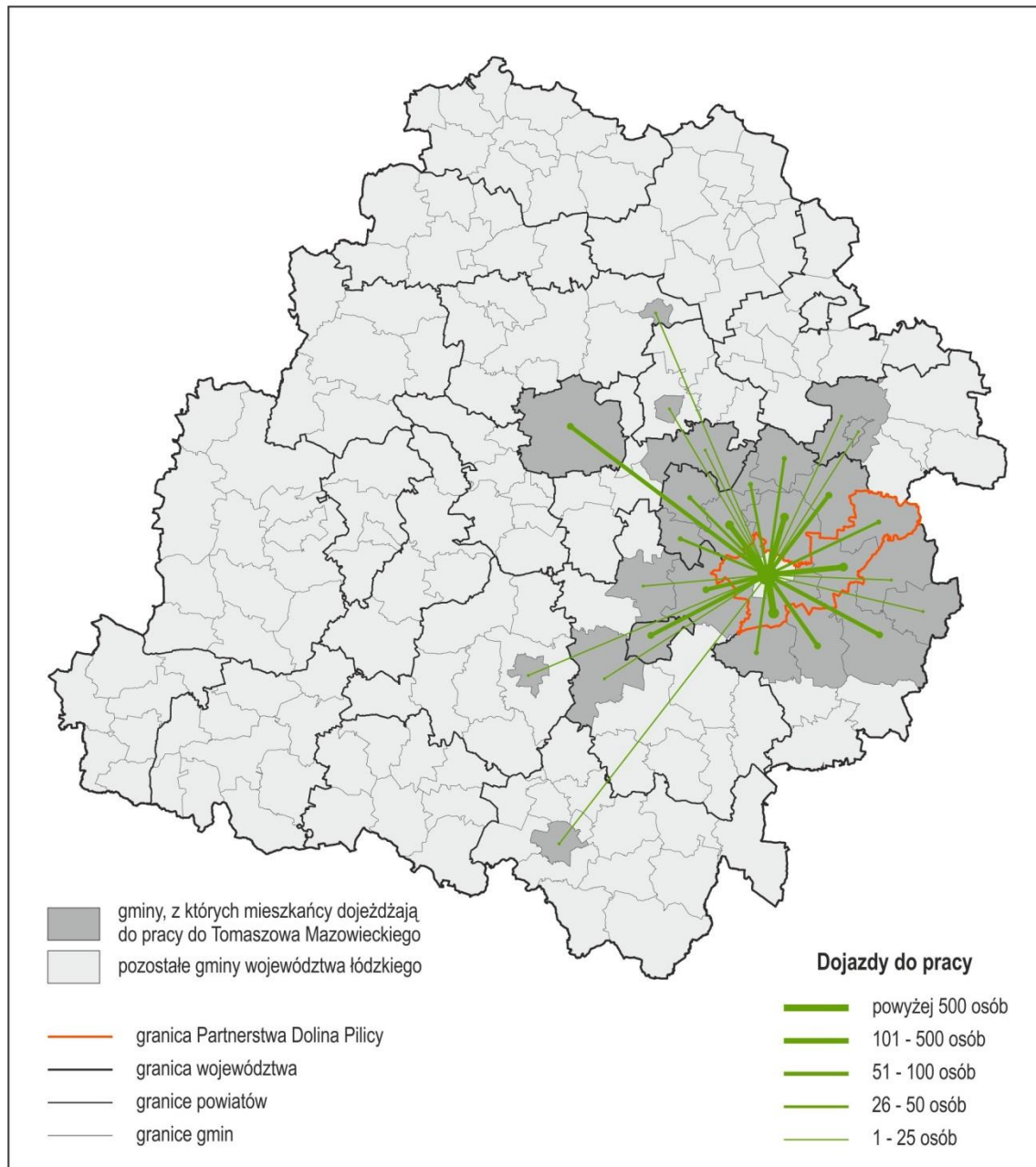
Uwagi: m – gmina miejska, w – gmina wiejska

Źródło: zestawienie własne na podstawie: Dojazdy do pracy. Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2011, 2014, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa

Spośród gmin wchodzących w skład Obszaru Funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy największą skalą oraz największym przestrzennym zasięgiem dojazdów do pracy charakteryzuje się miasto Tomaszów Mazowiecki. Zgodnie z danymi Narodowego Spisu Ludności i Mieszkań 2011, w 2011 roku do miejsc pracy zlokalizowanych w granicach Tomaszowa Mazowieckiego dojeżdżały w sumie 2 503 osoby zamieszkujące na terenie 28 gmin (tab. 8, ryc. 15). Trzeba w tym miejscu pokreślić, iż terytorialny zasięg dojazdów do miejsc pracy funkcjonujących na terenie Tomaszowa Mazowieckiego domyka się do granic regionu. W 2011 roku do pracy w stolicy powiatu tomaszowskiego dojeżdżało jedynie 18 osób spoza województwa łódzkiego. Jednocześnie należy odnotować, że wśród pracowników dojeżdżających do przedsiębiorstw prowadzących działalność gospodarczą w mieście przeważali mieszkańcy sąsiednich gmin, tj.: Tomaszów Mazowiecki (737 osób), Lubochnia (424 osoby), Ujazd (283 osoby) i Inowódz (145 osób). W sumie mieszkańcy powyższych gmin stanowili 63,5% ogólnej liczby osób dojeżdżających do pracy do Tomaszowa Mazowieckiego. Warto również zauważyć, że na tle pozostałych gmin tworzących Partnerstwo Dolina Rzeki Pilicy względnie wysoką skalą dojazdów do pracy cechuje się gmina wiejska Tomaszów Mazowiecki. W 2011 roku do firm funkcjonujących w granicach tej gminy dojeżdżało łącznie 643 pracowników z 8 gmin, przy czym aż 71,9% stanowili mieszkańcy miasta Tomaszów Mazowiecki. W tym samym czasie do miejsc pracy zlokalizowanych na obszarze gminy Inowódz dojeżdżało 181 osób z 4 gmin (miasto Tomaszów Mazowiecki, gmina Tomaszów Mazowiecki, Czerniewice, Lubochnia), zaś do miejsc pracy funkcjonujących na terenie gminy Rzeczyca – odpowiednio 36 osób z 3 gmin (miasto Tomaszów Mazowiecki, miasto Rawa Mazowiecka, Czerniewice). Trzeba także odnotować, iż wśród mieszkańców gmin Inowódz oraz Tomaszów Mazowiecki wyjeżdżających do pracy poza terytorium gminy, w 2011 roku, przeważały osoby dojeżdżające do miejsc zatrudnienia zlokalizowanych w stolicy powiatu tomaszowskiego. Natomiast w przypadku gminy Rzeczyca najczęstszym kierunkiem docelowym wyjazdów do pracy była Warszawa, zaś drugą lokatę zajmował Tomaszów Mazowiecki. Z kolei w przypadku samego Tomaszowa Mazowieckiego najwięcej mieszkańców wyjeżdżało do miejsc pracy zlokalizowanych w granicach administracyjnych następujących gmin: Łódź (747 osób), Tomaszów Mazowiecki (462

osoby), Warszawa (400 osób), Ujazd (238 osób), Lubochnia (237 osób), Piotrków Trybunalski (178 osób) i Mszczonów (127 osób)⁵¹.

Rycina 17. Dojazdy do pracy do Tomaszowa Mazowieckiego w 2011 roku

*Źródło: opracowanie własne na podstawie: Dojazdy do pracy. Narodowy Spis Powszechny
Ludności i Mieszkań 2011, 2014, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa*

⁵¹ Źródło: Dojazdy do pracy. Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2011, 2014, GUS, Warszawa.

Spośród gmin tworzących obszar Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy największą skalą, a także najszerzym terytorialnym zasięgiem dojazdów do pracy cechuje się miasto Tomaszów Mazowiecki, co wynika zarówno z jego potencjału ekonomicznego (jeden z najważniejszych ośrodków gospodarczych w regionie), jak również spełnianych funkcji (stolica i centrum administracyjne, gospodarcze oraz usługowe powiatu tomaszowskiego). Jednocześnie należy zwrócić uwagę, iż przestrzenny zasięg oddziaływania Tomaszowa Mazowieckiego, w zakresie dojazdów do pracy, w znacznym stopniu domyka się do granic powiatu. W 2011 roku mieszkańcy gmin powiatu tomaszowskiego stanowili 74,0% całkowitej liczby osób dojeżdżających do miejsc pracy zlokalizowanych w granicach miasta. Równocześnie na podstawie struktury tak dojazdów, jak i wyjazdów do pracy, trzeba stwierdzić, iż najmocniejsze powiązania przestrzenno-funkcjonalne łączą Tomaszów Mazowiecki z gminami, położonymi w jego bezpośrednim sąsiedztwie (tj. Tomaszów Mazowiecki, Ujazd, Lubochnia oraz Inowódz). W miarę wzrastania odległości od miasta relacje te słabną, niemniej jednak w dalszym ciągu są one widoczne. Należy ponadto podkreślić, iż wzajemne powiązania w zakresie dojazdów do pracy występują na obszarze wszystkich gmin Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy⁵².

Wielokierunkowy oraz wielofunkcyjny rozwój społeczno-ekonomiczny wymaga zarówno wsparcia istniejących branż gospodarki, jak również podjęcia działań służących stymulowaniu powstawania i rozwoju nowych działalności gospodarczych, wcześniej nieobecnych na danym obszarze. Tego rodzaju inicjatywy wydają się konieczne zwłaszcza w kontekście dynamicznie zachodzących zmian w międzynarodowym otoczeniu gospodarczym, których najbardziej widocznym przejawem jest postęp naukowo-technologiczny oraz stały rozwój i wdrażanie innowacji biznesowych. W związku z powyższym szczególnie ważne znaczenie dla rozwoju ekonomicznego i wzmacniania poziomu konkurencyjności gospodarczej poszczególnych miast oraz gmin posiada stymulowanie rozwoju tzw. branż przyszłości. Warto w tym miejscu odnotować, iż w Regionalnej Strategii Innowacji dla Województwa Łódzkiego wskazano 6 branż przyszłości o największym potencjalnie rozwojowym w regionie. Branżami tymi są: nowoczesny przemysł włókienniczy, wytwarzanie zaawansowanych materiałów budowlanych, przemysł medyczny oraz farmaceutyczny i kosmetyczny, energetyka (przede wszystkim oparta o odnawialne źródła energii), innowacyjne rolnictwo i przetwórstwo rolno-spożywcze, jak również informatyka i telekomunikacja. Jednocześnie w dokumencie tym zidentyfikowano kluczowe obszary technologiczne z punktu widzenia rozwoju regionu, którymi są: biotechnologia, nanotechnologia i materiały funkcjonalne, mechatronika, a także technologie komunikacyjne i informatyczne⁵³. Istniejący potencjał ekonomiczny i specjalizacja gospodarcza Obszaru Funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy stwarzają szerokie możliwości rozwoju przede wszystkim produkcji zaawansowanych materiałów budowlanych oraz innowacyjnego rolnictwa i przemysłu spożywczego (przetwórstwa rolno-spożywczego). Równocześnie w kontekście systematycznie postępującego procesu starzenia się ludności w wielu państwach Unii Europejskiej (w tym także w Polsce), którego przejawy zidentyfikowane zostały również na terenie Partnerstwa, konieczne wydaje się podjęcie działań zmierzających w kierunku rozwoju branż tzw. srebrnej gospodarki (ang. *silver economy*). Mianem srebrnej gospodarki określa się całokształt działalności służących zaspokojeniu potrzeb (m.in. konsumpcyjnych i zdrowotnych) rosnącej

⁵² Źródło: *Dojazdy do pracy. Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2011, 2014*, GUS, Warszawa.

⁵³ Źródło: *Regionalna Strategia Innowacji dla Województwa Łódzkiego*. LORIS 2030

liczby osób w podeszłym wieku. Jednym z podstawowych działów srebrnej gospodarki są usługi z zakresu ochrony zdrowia i opieki medycznej oraz różnego rodzaju usługi pielęgnacyjne.

Z punktu widzenia trwałego rozwoju gospodarczego niezmiennie ważną rolę odgrywają różnego rodzaju formy współpracy gospodarczej, w tym przede wszystkim inicjatywy klastrowe. Zgodnie z definicją zaproponowaną przez M. Portera, pod pojęciem klastra gospodarczego (innymi słowy grona przedsiębiorczości) należy rozumieć: *geograficzne skupisko wzajemnie powiązanych firm, wyspecjalizowanych dostawców, jednostek świadczących usługi, firm działających w pokrewnych sektorach i związanych z nimi instytucji (uniwersytetów, jednostek normalizacyjnych, stowarzyszeń branżowych) w poszczególnych dziedzinach, konkurujących ze sobą, ale również współpracujących* [Z. Strzelecki 2008]. W związku z powyższym klastry są przykładem wielosektorowej współpracy na rzecz rozwoju. Kooperacja w ramach gron przedsiębiorczości nie może ograniczać się jedynie do współdziałania podmiotów gospodarczych, ale musi obejmować także współpracę z sektorem naukowo-badawczym i wyspecjalizowanymi instytucjami otoczenia biznesu. Bardzo ważną rolę w procesie tworzenia i rozwoju inicjatyw klastrowych mogą również odgrywać miejscowe władze samorządowe, m.in. poprzez realizację działań służących stymulowaniu podejmowania tego typu form kooperacji bądź też kojarzenie partnerów biznesowych. Równocześnie należy podkreślić, iż współpraca w ramach gron przedsiębiorczości, m.in. poprzez wymianę doświadczeń i tworzenie klimatu wzajemnego zaufania, może przynosić wiele wymiernych korzyści wszystkim podmiotom uczestniczącym w tym porozumieniu. Obszar Funkcjonalny Dolina Rzeki Pilicy dysponuje odpowiednim potencjałem ekonomicznym (znaczna liczba podmiotów gospodarczych, zróżnicowana struktura lokalnej gospodarki) do tworzenia oraz rozwoju różnego rodzaju inicjatyw klastrowych. Władze gmin tworzących Partnerstwo Dolina Rzeki Pilicy powinny podjąć działania ukierunkowane na rozwój gron przedsiębiorczości w obszarach zgodnych z miejscową specjalizacją gospodarczą (przemysł ceramiczno-budowlany, przetwórstwo rolno-spożywcze, przemysł drzewny i meblarski, przemysł chemiczny). Ponadto w kontekście rozwoju branż przyszłości, jakie zdefiniowano w Regionalnej Strategii Innowacji dla Województwa Łódzkiego, szczególnie zasadne wydaje się stymulowanie rozwoju klastrów w obszarze przemysłu materiałów budowlanych i przemysłu spożywczego.

W projekcie Regionalnego Programu Operacyjnego Województwa Łódzkiego na lata 2007 – 2013, w ramach wspomagania rozwój przedsiębiorczości przewidziano także działania ukierunkowane na wsparcie projektów i przedsięwzięć klastrów bądź inicjatyw klastrowych o zasięgu lokalnym i regionalnym. Niemniej jednak należy pamiętać, iż tworzenie powiązań kooperacyjnych między przedsiębiorstwami jest procesem żywiołowym i niejednokrotnie zachodzi niezależnie od działań podejmowanych przez władze publiczne. Warto odwołać się do przykładu Niepołomickiej Strefy Inwestycyjnej, będącej jednym z najlepszych przykładów świadomej i konsekwentnie realizowanej polityki proinwestycyjnej. Na przestrzeni dwudziestu lat funkcjonowania strefy inwestycyjnej na terenie gminy Niepołomice, pomimo obecności wielu producentów znanych marek, a także firm prowadzących działalność w pokrewnych sektorach gospodarczych, jak do tej pory nie doszło do powstania inicjatyw klastrowych. Nie oznacza to, że firmy funkcjonujące w strefie nie podejmują współpracy, lecz są to raczej pojedyncze relacje biznesowe [W. Jarczewski, M. Huculak 2011].

Rynek pracy

Rozważając problemy gospodarcze niezwykle istotne jest, aby zwrócić uwagę na lokalny rynek pracy, a więc miejsce, w którym spotykają się ludzie poszukujący pracy wraz z pracodawcami oferującymi pracę. Ważne jest, aby te dwie grupy były jak najlepiej dopasowane do siebie, pod względem wymagań i kompetencji. W przypadku, gdy występuje niedopasowanie potrzeb pracodawców do możliwości, jakie oferują pracownicy może pojawić się zjawisko bezrobocia. Jak zauważa K. Kuciński [2004] bezrobocie jest dużym zagrożeniem dla gospodarki, bowiem rynek pracy oraz zmiany, jakie się tam dokonują są wyznacznikiem kondycji gospodarczej jednostek samorządu terytorialnego:

Duże bezrobocie świadczy o niepełnym wykorzystaniu kapitału ludzkiego przez oficjalną gospodarkę. Stanowi ono zagrożenie dla wzrostu gospodarczego, ponieważ ogranicza napędzający go popyt. Jeżeli nawet bezrobocie nie jest równoznaczne z brakiem dochodów, to świadczy o istnieniu szarej strefy, która stanowi zagrożenie dla równowagi gospodarczej. Jeśli zaś bezrobocie ma charakter długotrwały, prowadzi do degradacji kapitału ludzkiego. Wzrost gospodarczy wymaga rozwoju tego kapitału i jego pełnego, a zarazem optymalnego wykorzystania. Oznacza to konieczność ograniczenia bezrobocia, wzrostu aktywności ekonomicznej ludności i nadania jej takiej struktury, aby kapitał ludzki osiągnął możliwie najwyższą produktywność wyrażoną wielkością produktu krajowego wytwarzanego przez statystycznego zatrudnionego w gospodarce [K. Kuciński 2004].

Co więcej bezrobocie ma poważny wpływ na społeczeństwo. Są to skutki indywidualne, takie jak zniechęcenie, depresja, obniżenie statusu społecznego, dewaluacja nabytych kwalifikacji zawodowych, które równocześnie będą prowadzić także do rozwoju problemów społecznych, takich jak patologie społeczne (alkoholizm, rozpad tradycyjnych więzi rodzinnych), ubożenie społeczeństwa i izolacji grup społecznych, czy wreszcie rozwoju przestępczości.

Warto pamiętać, że bezrobocie jest poważnym problemem społecznym. Demoralizuje, pogarsza warunki życia, obniża kwalifikacje zawodowe, powoduje zmiany w psychice ludzkiej, jest źródłem patologii społecznych itp. I choćby z tych względów powinno być zmniejszane [J. J. Parysek 2007].

Dodatkowo wzrost bezrobocia prowadzi także do konieczności zwiększenia wydatków jednostek samorządu terytorialnego na pomoc społeczną, w tym świadczenia socjalne oraz ubezpieczenie społeczne. Dlatego też tak ważne jest, aby zapobiegać bezrobociu i skupić się na aktywizacji społecznej.

W niniejszym opracowaniu osoba bezrobotna definiowana jest za Głównym Urzędem Statystycznym⁵⁴, jako osoba w wieku 15 – 74 lat, która spełnia jednocześnie trzy warunki:

- w okresie badanego tygodnia nie była osobą pracującą,
- aktywnie poszukiwała pracy, tzn. podjęła konkretne działania w ciągu 4 tygodni (wliczając jako ostatni – tydzień badany), aby znaleźć pracę,

⁵⁴ http://old.stat.gov.pl/gus/definicje_PLK_HTML.htm?id=POJ-20.htm [dostęp 12.08.2014]

- była gotowa (zdolna) podjąć pracę w okresie: według BAEL⁵⁵ – w ciągu dwóch tygodni następujących po tygodniu badanym, według NSP 2002⁵⁶ – w tygodniu badanym lub następnym.

Rycina 18. Liczba zarejestrowanych bezrobotnych na obszarze Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy w latach 2007 – 2013

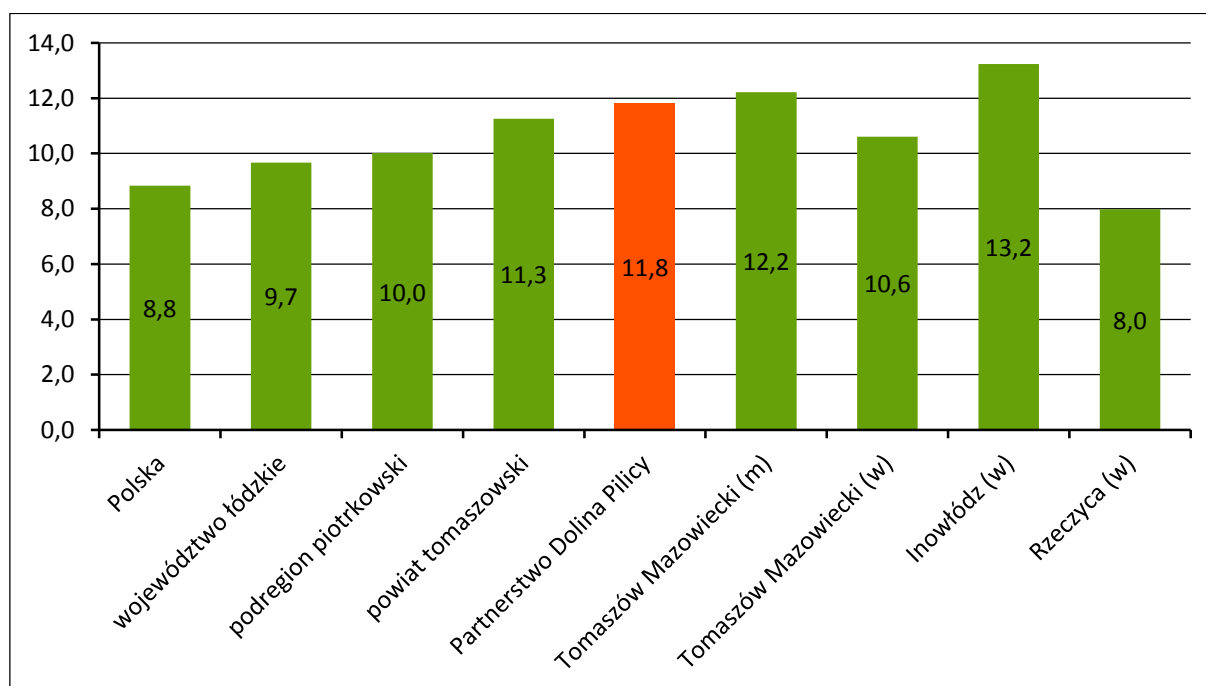

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL GUS 2014

⁵⁵ Badanie Aktywności Ekonomicznej Ludności

⁵⁶ Narodowy Spis Powszechny 2002

Rycina 19. Wskaźnik bezrobocia (liczba zarejestrowanych bezrobotnych w przeliczeniu na 100 osób w wieku produkcyjnym) na obszarze Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy na tle porównywanych jednostek terytorialnych w 2013 roku

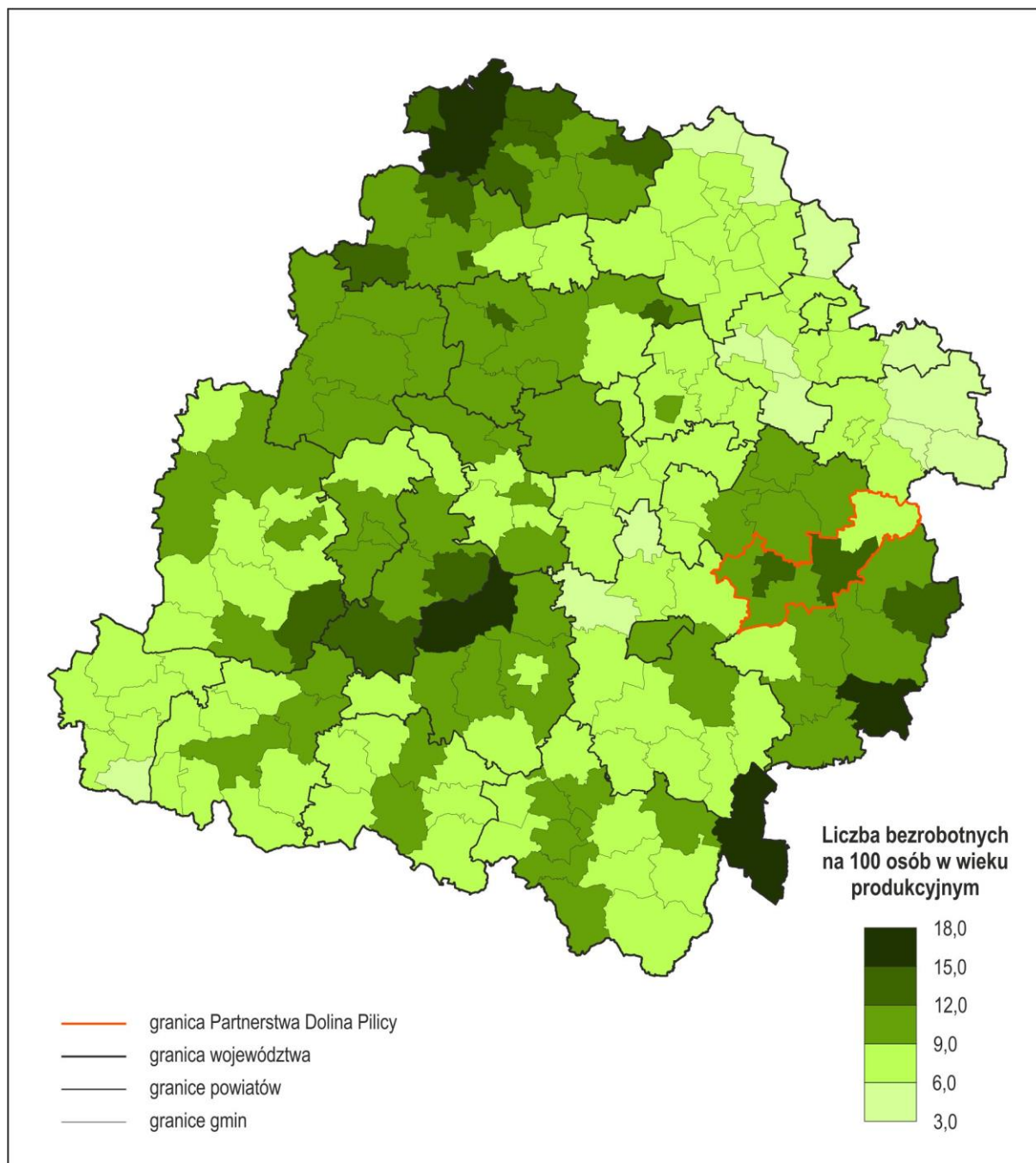
Uwagi: m – gmina miejska, w – gmina wiejska

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL GUS 2014

W 2013 roku na terenie Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy zarejestrowanych było 6 145 osób bezrobotnych. Warto zwrócić uwagę na to, w jaki sposób kształtowała się liczba bezrobotnych na terenie Partnerstwa na przestrzeni ostatnich 7 lat. Rokiem, w którym zanotowano najniższe bezrobocie był rok 2008, w którym odnotowano liczbę 4 735 bezrobotnych, a więc w porównaniu z 2007 rokiem liczba zarejestrowanych osób bezrobotnych w tym rejonie spadła o 15%. Należy jednak zauważyć, że taka tendencja była widoczna na terenie całej Polski, gdzie w ciągu roku odnotowano 16% spadek liczby osób pozostających bez pracy. Do takiego stanu rzeczy przyczyniło się przede wszystkim wstąpienie Polski do Unii Europejskiej w 2004 roku oraz otwieranie granic rynków pracy na Zachodzie Europy. Dodatkowo, jak podkreśla Ministerstwo Gospodarki w dokumencie *Polska 2008. Raport o stanie Gospodarki*, od 2006 roku następował wyraźny wzrost gospodarczy na terenie całego kraju, dzięki czemu również wzrosło zatrudnienie. Niestety w 2009 roku do Polski dotarł światowy kryzys gospodarczy, co odbiło się również na lokalnym rynku pracy na terenie Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy, bowiem nastąpił znaczny wzrost liczby osób bezrobotnych o 33%, jednakże wzrost liczby osób pozostających bez zatrudnienia w roku 2009 nastąpił także na terenie całej Polski (o 28%) czy też województwa łódzkiego (29%). Co można zauważyć na ryc. 16 w latach 2009 – 2013 liczba osób bezrobotnych zarejestrowanych ulegała wahaniom, jednakże nie były to już tak znaczne zmiany jak w latach 2008 – 2009. Należy także zwrócić uwagę na fakt, iż pomimo znacznych wahań w latach 2007 – 2013 na terenie Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy liczba osób bezrobotnych zarejestrowanych wzrosła jedynie o 10% (z 5 571 w roku 2007 do 6 145 w 2013). Dla porównania w tym samym okresie czasu dla całej Polski

liczba bezrobotnych zarejestrowanych wzrosła o 24%, a w województwie łódzkim o 23%, natomiast w powiecie tomaszowskim jedynie o 9% [BDL GUS 2014].

Rycina 20. Liczba zarejestrowanych bezrobotnych w przeliczeniu na 100 osób w wieku produkcyjnym na obszarze Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy na tle pozostałych gmin województwa łódzkiego w 2013 roku

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL GUS 2014

Bezwzględna liczba osób, zarejestrowanych jako bezrobotne nie koniecznie pokazuje całościowy obraz bezrobocia. Mając na celu zobrazowanie skali problemu posłużono się więc także wskaźnikiem bezrobocia, liczonym jako stosunek liczby osób pozostających bez zatrudnienia do liczby mieszkańców w wieku produkcyjnym. W 2013 roku na terenie Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy na każde 100 mieszkańców w wieku produkcyjnym przypadało średnio 11,8 osób bezrobotnych (ryc. 17). Niestety w tym przypadku okazuje się, że Partnerstwo Dolina Rzeki Pilicy charakteryzuje się względnie wysokim bezrobociem w porównaniu do Polski (8,8), województwa łódzkiego (9,7), a także podregionu piotrkowskiego (10,0). Ponadto opisywany wskaźnik bezrobocia na terenie Partnerstwa osiągał porównywalną wartość, jak w przypadku powiatu tomaszowskiego (11,3) [BDL GUS 2014]

W przypadku gmin tworzących Partnerstwo Dolina Rzeki Pilicy najmniej osób bezrobotnych w przeliczeniu na 100 mieszkańców znajdowało się na terenie gminy Rzeczyca (8,0), jednakże należy zwrócić uwagę na fakt, iż jest to gmina, na terenie której przeważa gospodarka rolna, a więc istnieje możliwość występowania w tym przypadku dużego bezrobocia ukrytego, które jest charakterystyczne dla całej polskiej wsi. Co ciekawe wartość wskaźnika bezrobocia dla gminy wiejskiej Tomaszów Mazowiecki (10,6) jest niższa niż dla gminy miejskiej Tomaszów Mazowiecki (12,2). Taka sytuacja może wynikać z faktu, iż na terenie gminy wiejskiej osiedliły się osoby, które pracują w mieście Tomaszów Mazowiecki. Koszt przeprowadzki na przedmieścia jest wyższy niż pozostania w mieście, przez co mogą sobie na to pozwolić jedynie osoby pracujące, otrzymujące wyższe wynagrodzenie, a więc z założenia osoby o stabilnej pozycji na rynku pracy. Z drugiej strony gmina wiejska Tomaszów Mazowiecki jest również położona w pobliżu miast Piotrków Trybunalski oraz Opoczno, które również mogą stanowić rynek pracy dla mieszkańców rzeczony gminy. Jednocześnie warto zaznaczyć, że gmina wiejska Tomaszów Mazowiecki od strony południowo zachodniej sąsiaduje z gminami Mniszków oraz Wolbórz, które jak widać na ryc. 18 charakteryzują się niższym wskaźnikiem bezrobocia niż gminy Partnerstwa, co może wskazywać na fakt, iż gminy te mają większe zapotrzebowanie na siłę roboczą. Z kolei gmina miejska Tomaszów Mazowiecki przyciąga swoim potencjałem rynku pracy osoby z okolicznych gmin (por. ryc. 18). Najwyższy wskaźnik bezrobocia odnotowano natomiast na terenie gminy Inowódz (13,2). Problemem tej gminy może być jej względnie odległe położenie od większych ośrodków miejskich, w których łatwiej jest znaleźć zatrudnienie [BDL GUS 2014].

Tabela 9. Struktura zarejestrowanych bezrobotnych według płci na obszarze Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy na tle porównywanych jednostek terytorialnych w 2013 roku [w %]

L.p.	Jednostka terytorialna	Mężczyźni	Kobiety
1	Polska	49,0	51,0
2	województwo łódzkie	51,2	48,8
3	podregion piotrkowski	49,2	50,8
4	powiat tomaszowski	53,1	46,9
5	Partnerstwo Dolina Rzeki Pilicy	52,0	48,0
6	Tomaszów Mazowiecki (m)	51,7	48,3

**BADANIE POTENCJALNYCH KIERUNKÓW ROZWOJU I WYDANIE REKOMENDACJI
DLA PROJEKTOWANEGO OBSZARU FUNKCJONALNEGO**

7	Tomaszów Mazowiecki (w)	53,5	46,5
8	Inowódz (w)	50,2	49,8
9	Rzeczyca (w)	55,7	44,3

Uwagi: m – gmina miejska, w – gmina wiejska

Źródło: zestawienie własne na podstawie danych BDL GUS 2014

W roku 2013 w strukturze zarejestrowanych osób bezrobotnych w Partnerstwie Doliny Rzeki Pilicy przeważali mężczyźni, którzy stanowili 52,0% wszystkich bezrobotnych (tab. 9). Warto zaznaczyć, że jest to nietypowa struktura bezrobocia na tle kraju, bowiem w Polsce nieznacznie częściej bezrobotnymi są kobiety (51,0%), choć z drugiej strony przewaga mężczyzn w strukturze bezrobotnych jest charakterystyczna dla całego województwa łódzkiego, w którym stanowią oni 51,2% bezrobotnych. Również w gminach należących do Partnerstwa mężczyźni przeważają w strukturze bezrobotnych. Największy odsetek bezrobotnych mężczyzn można zaobserwować w gminie Rzeczyca (55,7%) [BDL GUS 2014]. Niższy odsetek bezrobocia wśród kobiet należy uznać za zjawisko pozytywne, bowiem kobietom ciężiej jest znaleźć pracę i stanowią one grupę częściej dyskryminowaną na rynku pracy.

Demografia

Aktualna sytuacja demograficzna przestrzeni świadczy o możliwościach rozwoju gospodarczego, ale także o potrzebach, jakie dana społeczność posiada. Zatem analiza demograficzna, a więc badanie wielkości populacji oraz jej charakteru (w tym struktury wiekowej i płci) konieczna jest by przygotować dobry plan rozwoju. Człowiek bowiem jest najważniejszym podmiotem w życiu społeczno-ekonomicznym i to od niego zależy w dużej mierze rozwój gospodarczy jednostek osadniczych, na terenie których mieszka.

Tabela 10. Liczba mieszkańców według gmin tworzących Partnerstwo Dolina Rzeki Pilicy w 2007 i 2013 roku

L.p.	Jednostka terytorialna	2007	2013	Zmiana liczby mieszkańców
1	Tomaszów Mazowiecki (m)	66 232	64 893	-2,0%
2	Tomaszów Mazowiecki (w)	10 045	10 772	7,2%
3	Inowódz (w)	3 837	3 900	1,6%
4	Rzeczyca (w)	4 909	4 761	-3,0%
X	Partnerstwo Dolina Rzeki Pilicy	85 023	84 326	-0,8%

Uwagi: m – gmina miejska, w – gmina wiejska

Źródło: zestawienie własne na podstawie danych BDL GUS 2014

W 2013 roku Partnerstwo Doliny Rzeki Pilicy zamieszkiwało łącznie 84 326 mieszkańców, z czego prawie 77% ludności stanowili mieszkańcy gminy miejskiej Tomaszów Mazowiecki, co wynika z miejskiej specyfiki tej gminy. Na przestrzeni lat 2007 – 2013 na terenie Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy nastąpił nieznaczny spadek liczby ludności (tab. 10), o 0,8%. Największy bezwzględny spadek liczby ludności odnotowała gmina miejska Tomaszów Mazowiecki (2,0%; 1 338 osób). Warto podkreślić, że znaczny wzrost liczby ludności w tym samym okresie czasu nastąpił w gminie wiejskiej Tomaszów Mazowiecki (7,2%; 727 osób), co może świadczyć o procesie suburbanizacji w granicach tej gminy. Proces przenoszenia się z ośrodków miejskich na przedmieścia jest bardzo popularny na całym świecie i dotyczy gmin znajdujących się w bliskim sąsiedztwie dużych miast. Na proces suburbanizacji mają wpływ takie czynniki, jak: niższe koszty utrzymania, niższe podatki, lepsze warunki życia, większa przestrzeń do mieszkania oraz poczucie większej prywatności [por. J. J. Parysek 2007]. Również gmina Inowódz na przestrzeni lat 2007 – 2013 odnotowała nieznaczny wzrost liczby ludności (1,6%; 63), natomiast gmina Rzeczyca w tym samym okresie czasu zanotowała duży spadek liczebności populacji (3,0%; 148) [BDL GUS 2014].

Trendy demograficzne

Warto zwrócić uwagę, że niekorzystne trendy demograficzne utrzymują się od wielu lat, co potwierdzają analizy dokumentów strategicznych, jednakże sytuacja ta jest problemem dla całej Polski oraz w szczególności w województwie łódzkim:

Problemy demograficzne w województwie łódzkim należą do największych w kraju. W regionie obserwuje się jeden z najintensywniejszych procesów depopulacji o utrwalonym trendzie i niekorzystnej prognozie. Przewiduje się, że proces wyludniania się województwa będzie się pogłębiał i w 2035 roku liczba ludności regionu zmniejszy się prawie o 306 tys. osób [Strategia Rozwoju Województwa Łódzkiego. Łódzkie 2020].

Negatywne trendy potwierdzają także dane z roku 2013. Warto tutaj zwrócić uwagę na miarę przyrostu rzeczywistego, która najlepiej obrazuje wzrost lub spadek liczby ludności, jakie zachodzą na danym obszarze. W Polsce w 2013 roku przyrost rzeczywisty był ujemny i wyniósł 1,0%, na co składał się zarówno ujemny przyrost naturalny, jak również ujemne saldo migracji (tab. 11). Bardzo negatywnie wypada tutaj województwo łódzkie, które odnotowało spadek przyrostu rzeczywistego o 4,6%, przy czym znaczną rolę odegrał w tym przypadku ujemny przyrost naturalny (-3,5%). Niestety na tym tle bardzo źle wypadają także powiat tomaszowski oraz Partnerstwo Dolina Rzeki Pilicy. W 2013 roku przyrost rzeczywisty na terenie powiatu kształtował się na poziomie -6,1%, a w Partnerstwie -6,9%. W obu przypadkach duże znaczenie ma problem bardzo wysokiego ujemnego przyrostu naturalnego (-3,6% dla powiatu i -4,1% dla Partnerstwa) [BDL GUS 2014].

Tabela 11. Przyrost naturalny, saldo migracji i przyrost rzeczywisty ludności na obszarze Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy na tle porównywanych jednostek terytorialnych w 2013 roku [w %]

L.p.	Jednostka terytorialna	Przyrost naturalny	Saldo migracji	Przyrost rzeczywisty
1	Polska	-0,5	-0,5	-1,0
2	województwo łódzkie	-3,5	-1,1	-4,6
3	podregion piotrkowski	-1,8	-2,0	-3,8
4	powiat tomaszowski	-3,6	-2,5	-6,1
5	Partnerstwo Dolina Rzeki Pilicy	-4,1	-2,8	-6,9
6	Tomaszów Mazowiecki (m)	-4,2	-5,5	-9,7
7	Tomaszów Mazowiecki (w)	-2,1	13,1	11,0
8	Inowłódz (w)	-9,5	-0,5	-10,0
9	Rzeczyca (w)	-2,3	-4,0	-6,3

Uwagi: m – gmina miejska, w – gmina wiejska

Źródło: zestawienie własne na podstawie danych BDL GUS 2014

Spośród gmin Partnerstwa najniższym wskaźnikiem przyrostu rzeczywistego charakteryzuje się gmina Inowódz (-10,0%), podobnie sytuację kształtuje się na terenie gminy miejskiej Tomaszów Mazowiecki (-9,7%). Warto jednak odnotować, iż przyczyny tak niskiego przyrostu rzeczywistego w obu gminach są zdecydowanie inne. W przypadku gminy Inowódz ogromnym problemem jest ujemny przyrost naturalny (-9,5%). Może być to spowodowane niekorzystną strukturą wieku ludności zamieszkującej teren tej gminy, o czym mowa pod koniec tego rozdziału. Ujemny przyrost naturalny może być także spowodowany niską dzietnością mieszkańców, którzy świadomie nie decydują się na potomstwo ze względu na słabą kondycję finansową, spowodowaną wysokim bezrobociem w regionie. Należy także zauważyć, że saldo migracji w przypadku tej gminy jest ujemne, aczkolwiek względnie niskie i wynosi jedynie -0,5%. Z kolei gmina miejska Tomaszów Mazowiecki charakteryzuje się względnie wysokim ujemnym przyrostem naturalnym (-4,2%) oraz wysokim ujemnym saldem migracji (-5,5%). Co zostało wspomniane na początku tego rozdziału, gmina miejska Tomaszów Mazowiecki zmagają się obecnie z problemem migracji mieszkaniowych na tereny gmin ościennych, co potwierdza ponadprzeciętnie wysokie dodatnie saldo ruchu wędrownego w gminie wiejskiej Tomaszów Mazowiecki (13,1%). Warto dodać, że gmina ta jako jedyna spośród członków Partnerstwa posiada dodatni przyrost rzeczywisty (11,0%). Równocześnie należy zauważyć, że w gminie wiejskiej Tomaszów Mazowiecki występuje jeden z najniższych wskaźników ujemnego przyrostu naturalnego (-2,1%). Mniejszym na tle porównywalnych jednostek samorządu terytorialnego charakteryzują się jedynie Polska (-0,5%) oraz podregion piotrkowski (-1,8%). Gmina Rzeszyca posiada względnie wysoki poziom ujemnego przyrostu rzeczywistego (-6,3%), co spowodowane jest przede wszystkim emigracjami z tej gminy (-4,0%) [BDL GUS 2014].

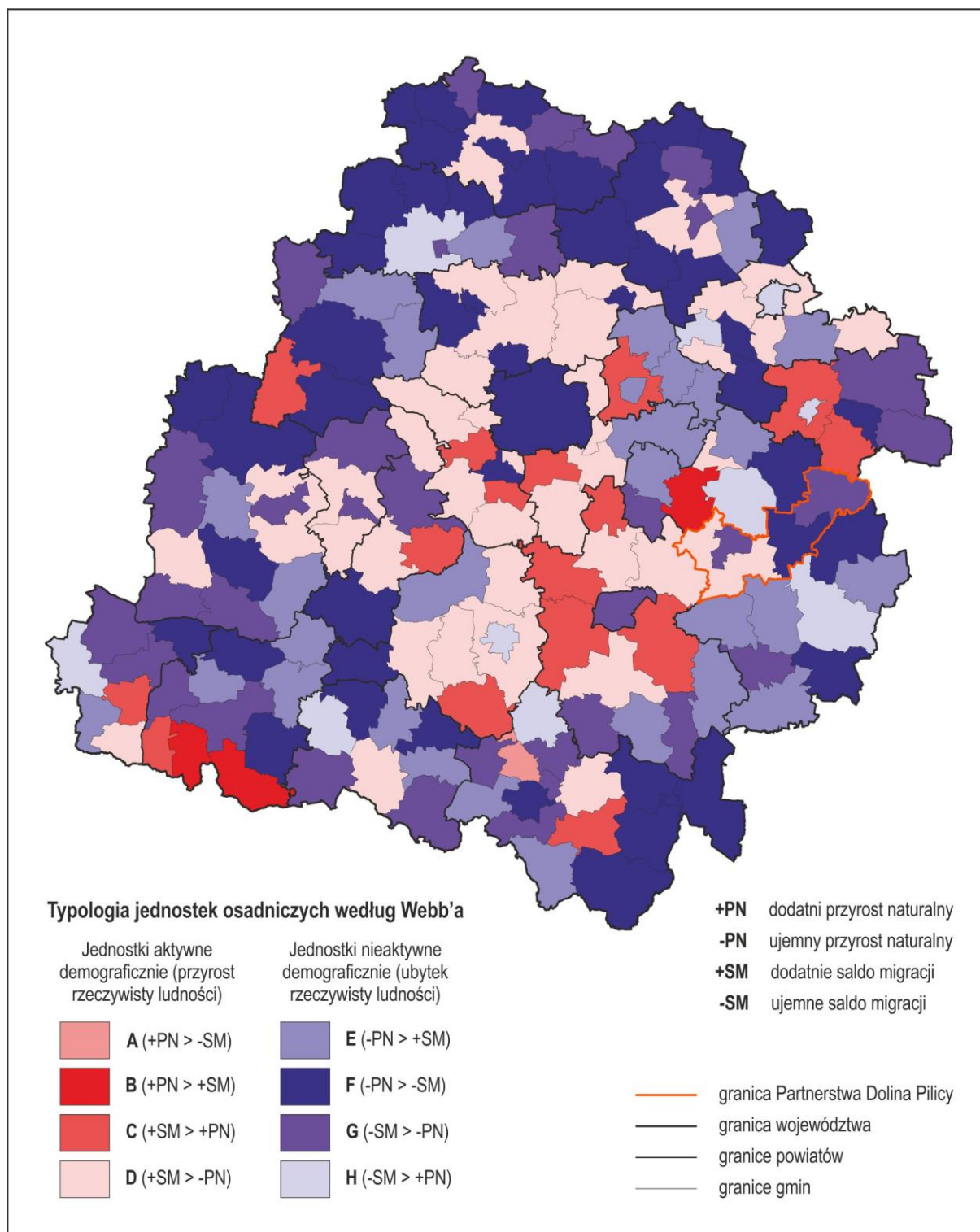
Procesy suburbanizacji, o których była mowa w kontekście gminy miejskiej Tomaszów Mazowiecki są obserwowane na terenie całego województwa łódzkiego, co można zaobserwować na ryc. 19. Przede wszystkim uwagę należy zwrócić na trzy miasta na prawach powiatu znajdujące się na terenie województwa: Łódź, Piotrków Trybunalski oraz Skierniewice. Każdy z tych trzech powiatów charakteryzuje się ujemnym saldem migracji, z kolei gminy sąsiadujące z tymi miastami w większości charakteryzują się przyrostem rzeczywistym ludności. Z kolei gminy znajdujące się na obrzeżach województwa łódzkiego w dużej mierze posiadają ujemny przyrost rzeczywisty. Partnerstwo Doliny Rzeki Pilicy od strony wschodniej stanowi właśnie granicę województwa (gmina Rzeszyca), stąd też problemy demograficzne są podobne, do tych charakterystycznych dla obszarów granicznych, z kolei tereny zachodnie (gmina wiejska Tomaszów Mazowiecki) wpisują się w trendy gmin centralnych województwa łódzkiego, w tym przede wszystkim procesy suburbanizacji [BDL GUS 2014].

Jak już zostało wspomniane bardzo niski poziom przyrostu rzeczywistego na terenie Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy związany jest zarówno z ujemną wartością salda ruchu naturalnego, jak również ujemnym saldem migracji. Warto zauważyć, że na terenie Partnerstwa od 2008 roku, kiedy to nastąpił wzrost liczby urodzeń żywych, sukcesywnie wartość tego miernika spada (ryc. 20). Szczególnie słaby wynik osiągnięto w roku 2013, kiedy to na terenie Partnerstwa odnotowano liczbę 689 urodzeń żywych, co w porównaniu w roku poprzednim oznacza spadek o ponad 100. Równocześnie należy zauważyć, że umieralność na terenie Partnerstwa od 2007 roku z niewielkimi wahaniami pozostaje właściwie bez zmian. Względnie wysoka umieralność może być spowodowana niskim poziomem dbałości o własne zdrowie wśród mieszkańców, co jest

charakterystyczne dla całego województwa łódzkiego. Warto także zaznaczyć, że według Strategii Rozwoju Województwa Łódzkiego, społeczeństwo zamieszkujące teren województwa charakteryzuje się także najkrótszym przeciętnym trwaniem życia, najwyższym współczynnikiem umieralności, bardzo wysokim współczynnikiem umieralności na choroby cywilizacyjne oraz wysokim wskaźnikiem zachorowań na gruźlicę⁵⁷.

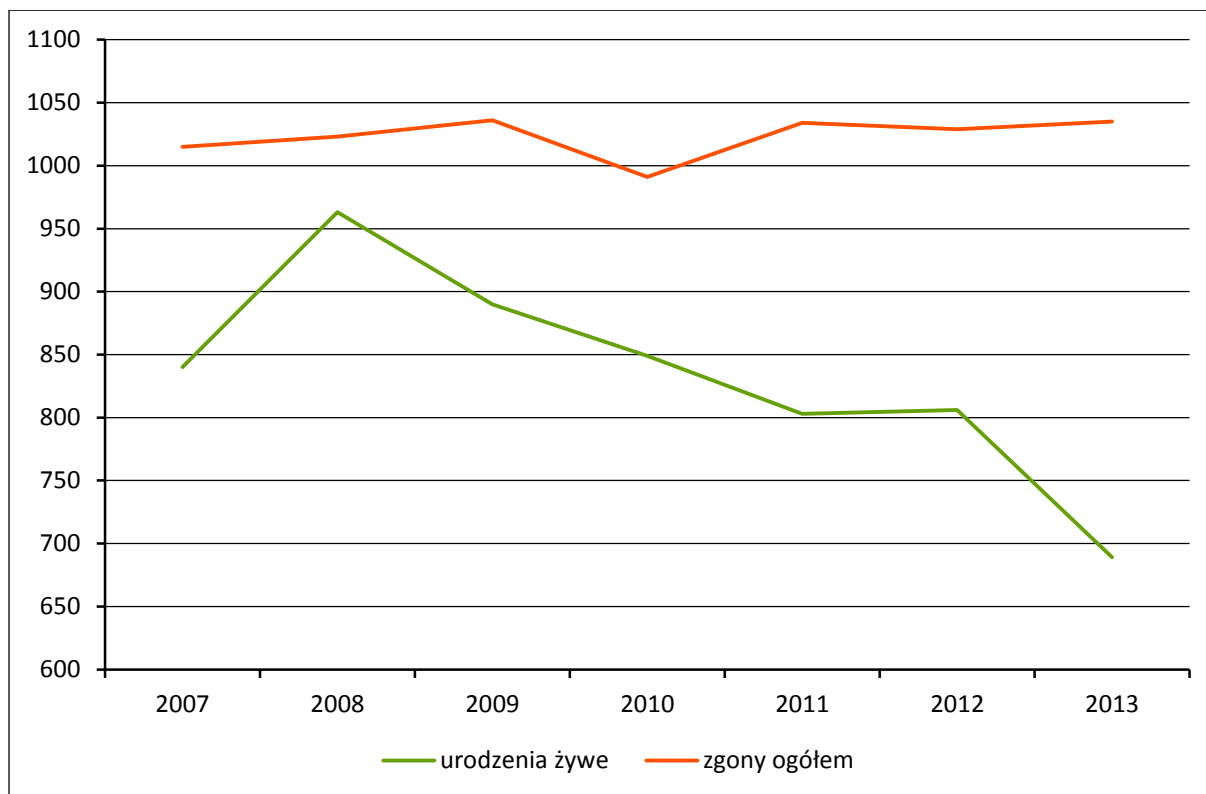
⁵⁷ Źródło: Strategia Rozwoju Województwa Łódzkiego. Łódzkie 2020

Rycina 21. Przyrost rzeczywisty ludności na obszarze Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy na tle pozostałych gmin województwa łódzkiego w 2013 roku

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL GUS 2014

Rycina 22. Saldo ruchu naturalnego (przyrost naturalny) na obszarze Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy w latach 2007 – 2013

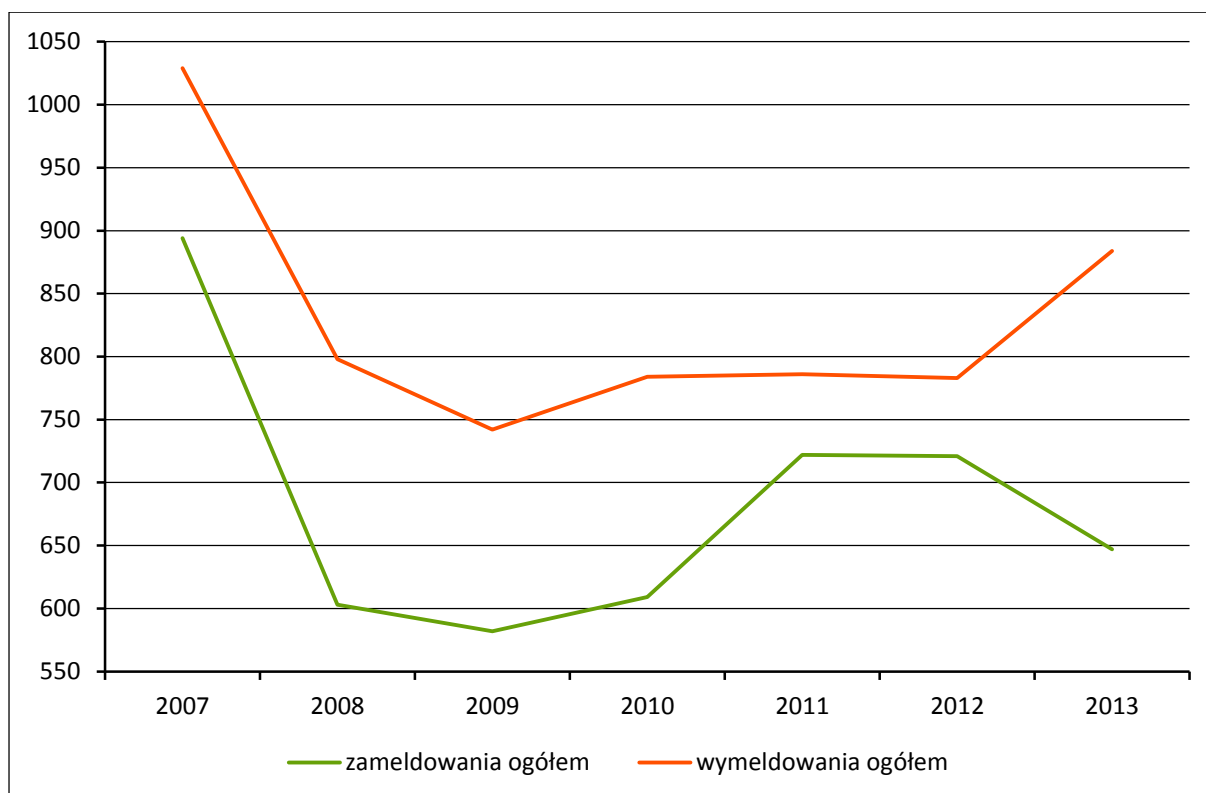
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL GUS 2014

Nie najlepiej przedstawia się również saldo ruchu wędrownego (ryc. 21). Na przestrzeni lat 2007 – 2013 liczba wymeldowań przeważała liczbę zameldowań. Taka ujemna wartość salda migracji może wynikać z faktu, iż tereny te ciągle nie są atrakcyjne dla mieszkańców, położone bowiem są na peryferiach województwa łódzkiego, pomiędzy dwoma ogromnymi ośrodkami miejskimi: Łodzią i Warszawą, co może powodować, iż gminy znajdujące się bliżej tych miast będą bardziej atrakcyjne niż gminy należące do Partnerstwa. Co więcej, jak już zostało wspomniane wcześniej całe województwo łódzkie zmagają się z problemami depopulacji.

Warto w tym miejscu wspomnieć, że w celu przeciwdziałania procesowi depopulacji w województwie łódzkim został przyjęty dokument strategiczny pn. *Plan Przeciwdziałania Depopulacji w województwie łódzkim. Rodzina – Dzieci – Praca*, który jest skierowany do dwóch głównych grup zainteresowanych, tj. osób młodych oraz osób powyżej 45 roku życia. Jego głównym celem jest:

Tworzenie sprzyjających warunków na rynku pracy, rozwój wykształcenia i kompetencji oraz poprawę jakości życia mieszkańców województwa. Proponowane działania i kierunki interwencji dotyczą w szczególności obszaru rodziny, edukacji, rynku pracy, jakości życia, zdrowia oraz aktywizacji seniorów i mają różne zakresy oddziaływania i interwencji w zależności od grupy docelowej, do której są skierowane [Plan przeciwdziałania depopulacji w województwie łódzkim. Rodzina – Dzieci – Praca].

Rycina 23. Saldo ruchu wędrownego (saldo migracji) na obszarze Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy w latach 2007 – 2013

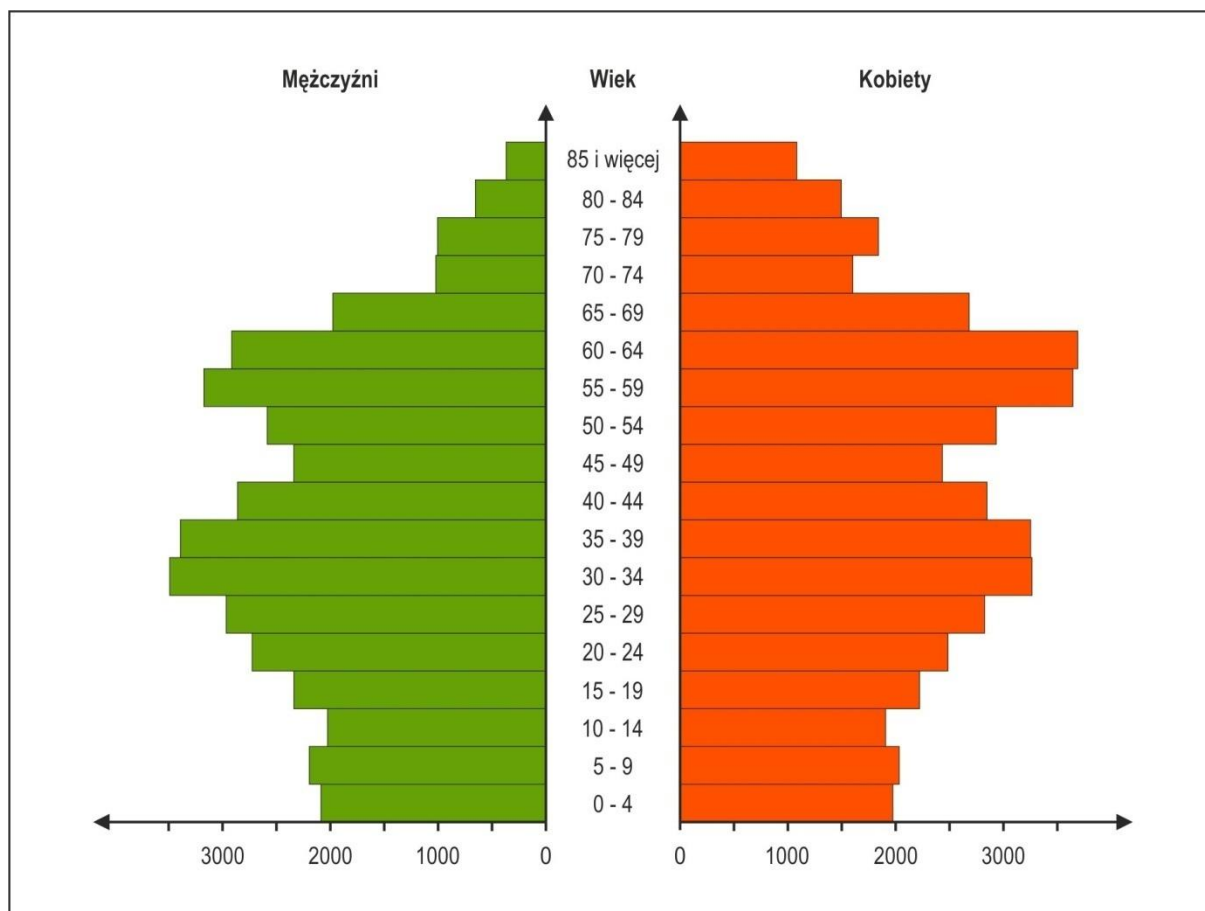
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL GUS 2014

Struktura demograficzna ludności

W 2013 roku teren Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy zamieszkiwało 84 326 mieszkańców, z czego 52,4% stanowiły kobiety (44 210), a 47,6% mężczyźni (40 116). Równocześnie należy zauważyć, iż kobiety dominują dopiero w grupach wiekowych powyżej 45 roku życia (ryc. 22). Największą różnicę w strukturze płci widać u osób powyżej 60 roku życia, gdzie kobiety stanowią nieco ponad 60%, natomiast wśród najstarszych mieszkańców 85+ aż 74,6%. Taki stan rzeczy jest spowodowany krótszą przeciętną średnią trwania życia wśród mężczyzn [BDL GUS 2014].

We wszystkich grupach wiekowych poniżej 45 roku nieznacznie przeważają mężczyźni, również jeśli chodzi o najmłodszych mieszkańców terenu Partnerstwa nieco częściej rodzą się mężczyźni, co potwierdza fakt, iż w grupie do lat 4 51,4% dzieci to właśnie chłopcy [BDL GUS 2014].

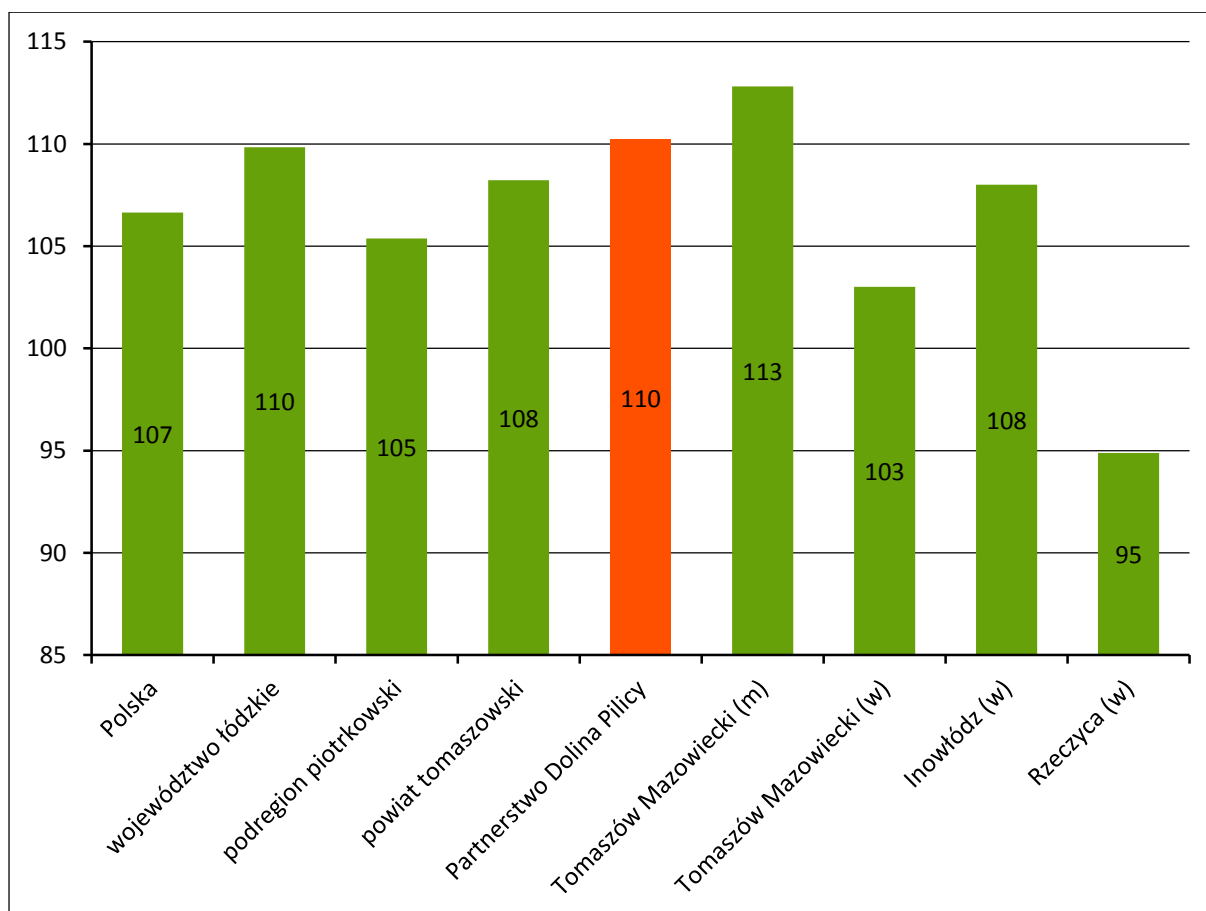
Rycina 24. Struktura ludności według wieku i płci na obszarze Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy w 2013 roku

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL GUS 2014

Partnerstwo Dolina Rzeki Pilicy charakteryzuje się także względnie dużą dysproporcją płciową (ryc. 23), bowiem na 100 mężczyzn przypada 110 kobiet. Wskaźnik feminizacji na terenie Partnerstwa osiągnął więc taki sam poziom jak województwo łódzkie (110), jednak wyższy niż średni wynik dla Polski (107), podregionu piotrkowskiego (105) oraz powiatu tomaszowskiego (108). Wśród gmin Partnerstwa najwyższą wartość współczynnika feminizacji osiągnęła gmina miejska Tomaszów Mazowiecki (113), jest to jednak zgodne z teorią, iż poziom feminizacji jest wyższy na terenach miejskich, do których emigrują kobiety, ze względu na fakt, iż łatwiej znaleźć im tam pracę [por. K. Kuciński 2004]. W gminie Inowódz współczynnik feminizacji mieszkańców kształtuje się na poziomie zbliżonym do średniej krajowej, z kolei gmina wiejska Tomaszów Mazowiecki osiągnęła wynik niższy niż przeciętny (103), jednak ciągle kobiety stanowiły tam większość. Inaczej sytuacja wygląda na terenie gminy Rzeszyca, gdzie w 2013 roku współczynnik feminizacji osiągnął wynik 95, co oznacza, że większą grupę mieszkańców stanowili tam mężczyźni [BDL GUS 2014].

Rycina 25. Wskaźnik feminizacji (liczba kobiet na 100 mężczyzn) na obszarze Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy na tle porównywanych jednostek terytorialnych w 2013 roku

Uwagi: m – gmina miejska, w – gmina wiejska

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL GUS 2014

Struktura ludności według ekonomicznych grup wieku

W 2013 roku na terenie Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy ludność w wieku przedprodukcyjnym, a więc poniżej 18 roku życia stanowiła 17,7% ogółu mieszkańców (tab. 12), przewyższając tym samym nieznacznie odsetek tej grupy wiekowej w województwie łódzkim (17,0%). Należy jednak zauważyć, że na terenie całej Polski (18,2%), podregionu piotrkowskiego (18,6%) oraz powiatu tomaszowskiego (18,2%) liczba ludności w tym przedziale wiekowym jest wyższa niż na obszarze Partnerstwa. Z kolei odsetek ludności w wieku produkcyjnym w 2013 roku na terenie Partnerstwa wyniósł 61,7%, osiągając identyczną wartość jak powiat tomaszowski. Równocześnie trzeba podkreślić, że udział osób wieku produkcyjnym w ogólnej strukturze ludności jest nieco wyższy w kraju (63,4%), województwie łódzkim (62,4%) a także podregionie piotrkowskim (62,9%). W roku 2013 co piąta osoba zamieszkująca obszar Partnerstwa osiągnęła wiek poprodukcyjny (20,7%), zbliżoną wartość procentową osiągnęło województwo łódzkie (20,6%), natomiast niewiele mniej osób w wieku poprodukcyjnym znajdowało się również w całym powiecie tomaszowskim (20,0%). Jednakże Partnerstwo Dolina Rzeki Pilicy charakteryzuje się wyższym odsetkiem ludności w wieku

poprodukcyjnym niż ma to miejsce w przypadku Polski (18,4%) oraz podregionu piotrkowskiego (18,5%) [BDL GUS 2014]. Na podstawie analizowanych danych można stwierdzić, że Partnerstwo Dolina Rzeki Pilicy charakteryzuje się niekorzystną strukturą wieku ludności, bowiem posiada, ponadprzeciętny odsetek osób w wieku poprodukcyjnym i niższy niż przeciętny odsetek ludności w wieku przedprodukcyjnym.

Tabela 12. Struktura ludności według ekonomicznych grup wieku na obszarze Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy na tle porównywanych jednostek terytorialnych w 2013 roku [w %]

L.p.	Jednostka terytorialna	Ludność w wieku przedprodukcyjnym	Ludność w wieku produkcyjnym	Ludność w wieku poprodukcyjnym
1	Polska	18,2	63,4	18,4
2	województwo łódzkie	17,0	62,4	20,6
3	podregion piotrkowski	18,6	62,9	18,5
4	powiat tomaszowski	18,2	61,7	20,0
5	Partnerstwo Dolina Rzeki Pilicy	17,7	61,7	20,7
6	Tomaszów Mazowiecki (m)	17,2	61,3	21,5
7	Tomaszów Mazowiecki (w)	20,6	64,1	15,3
8	Inowłódz (w)	16,8	61,4	21,8
9	Rzeczyca (w)	18,3	61,9	19,8

Uwagi: m – gmina miejska, w – gmina wiejska

Źródło: zestawienie własne na podstawie danych BDL GUS 2014

Wśród członków Partnerstwa najbardziej niekorzystną strukturą wieku ludności według grup ekonomicznych charakteryzuje się gmina Inowłódz (tab. 12), której odsetek ludności w wieku przedprodukcyjnym wynosi 16,8%, natomiast ludności w wieku poprodukcyjnym 21,8%. Również gmina miejska Tomaszów Mazowiecki posiada niekorzystną dla siebie strukturę wieku ludności, bowiem ludność w wieku przedprodukcyjnym stanowi tam 17,2%, a więc poniżej średniej dla całego obszaru Partnerstwa, z kolei odsetek ludności w wieku poprodukcyjnym (21,5%) kształtuje się na poziomie powyżej średniej dla Partnerstwa (20,7%). Warto zwrócić uwagę, iż na tle całego Partnerstwa bardzo pozytywnie prezentuje się gmina wiejska Tomaszów Mazowiecki, w granicach której zamieszkuje 20,6% ludności w wieku przedprodukcyjnym. Jest to najlepszy wynik, ze wszystkim porównywanych w analizie jednostek samorządu terytorialnego. Równie korzystnie gmina ta wypada pod względem odsetka ludności w wieku poprodukcyjnym (15,3%). Taki stan rzeczy związany jest zapewne z wcześniej już wspomnianym procesem suburbanizacji, czyli sprowadzaniem się w granice gminy wiejskiej nowych mieszkańców, których gospodarstwa domowe są na etapie „budowania” rodziny. Również na terenie gminy Rzeczyca odsetek ludności w wieku przedprodukcyjnym (18,3%) kształtuje się na poziomie wyższym niż średnia dla Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy (17,7%), natomiast ludność w wieku poprodukcyjnym (19,8%) na poziomie poniżej średniej (20,7%) [BDL GUS 2014]. Oznacza to pozytywną strukturę wieku społeczeństwa, jednakże należy pamiętać o względnie wysokim wskaźniku migracji w tej gminie

(-4,4‰), zatem trzeba podjąć działania mające na celu zatrzymanie młodych ludzi na terenie gminy.

Warto w tym miejscu przytoczyć dane, które mówią o zmianie struktury ludności jaka dokonała się na przestrzeni lat 2007 – 2013 (tab. 13). We wszystkich czterech gminach nastąpił spadek liczby ludności w wieku przedprodukcyjnym, tak że na obszarze Partnerstwa liczba ludności w tej grupie wiekowej spadła o 1,4 punktów procentowych (z 19,1% do 17,7%). Największy spadek liczby ludności w wieku produkcyjnym zanotowano w gminie Rzeszyca, aż o 3,6 punktów procentowych (z 21,9% do 18,3%), natomiast najmniejszy w gminie wiejskiej Tomaszów Mazowiecki o 1,2 punktów procentowych (z 18,5% do 17,2%), również gmina miejska Tomaszów Mazowiecki zanotowała spadek poniżej średniej dla Partnerstwa o 1,3 punktów procentowych (z 18,5% do 17,2%). W gminie Inowódź odsetek ludności w wieku przedprodukcyjnym spadł o 1,9 punktów procentowych (z 18,7% do 16,8%). W granicach Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy zanotowano również spadek liczby ludności w wieku produkcyjnym o 2,1 punktów procentowych (z 63,8% do 61,7%) oraz znaczący wzrost liczby osób w wieku poprodukcyjnym o 3,4 punktów procentowych (z 17,2% do 20,7%), warto dodać, że w tym samym czasie na terenie Polski odnotowano również spadek liczby ludności w wieku przedprodukcyjnym oraz produkcyjnym, odpowiednio o 1,4 i 1,0 punktów procentowych. Zanotowano z kolei wzrost odsetka osób w wieku poprodukcyjnym o 2,4 punktów procentowych. Problem, z jakim mamy tutaj do czynienia, to problem starzenia się społeczeństwa. Jest to poważny problem, który dotyczy nie tylko obszaru Partnerstwa Doliny Pilicy, ale zmagają się z nim także cała Polska oraz kraje rozwinięte na całym świecie.

(...) charakterystyczną cechą rozwoju demograficznego Polski, znajdującą swoje odzwierciedlenie w strukturze demograficznej, jest postępujące starzenie się ludności, wyrażające się wzrostem odsetka osób w wieku starszym. Proces ten jest bezpośrednim następstwem wydłużania się przeciętnego trwania życia, a pośrednio zmniejszaniem się liczby urodzeń, natomiast w ujęciu regionalnym związany jest także z migracyjnym odpływem lub napływem ludności młodej [K. Kuciński 2004].

Tabela 13. Struktura ludności według ekonomicznych grup wieku w gminach tworzących Partnerstwo Dolina Rzeki Pilicy w 2007 i 2013 roku [w %]

L.p.	Jednostka terytorialna	Ludność w wieku przedprodukcyjnym		Ludność w wieku produkcyjnym		Ludność w wieku poprodukcyjnym	
		2007	2013	2007	2013	2007	2013
1	Tomaszów Mazowiecki (m)	18,5	17,2	64,5	61,3	17,1	21,5
2	Tomaszów Mazowiecki (w)	21,8	20,6	63,0	64,1	15,2	15,3
3	Inowódź (w)	18,7	16,8	60,3	61,4	21,1	21,8
4	Rzeszyca (w)	21,9	18,3	58,7	61,9	19,5	19,8
X	Partnerstwo Dolina Rzeki Pilicy	19,1	17,7	63,8	61,7	17,2	20,7

Uwagi: m – gmina miejska, w – gmina wiejska

Źródło: zestawienie własne na podstawie danych BDL GUS 2014

Warto podkreślić, że największy przyrost odsetka ludności w wieku poprodukcyjnym w granicach Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy pojawił się w gminie miejskiej Tomaszów Mazowiecki o 4,5 punktów procentowych (z 17,1% do 21,5%), natomiast najmniejszy w gminie wiejskiej Tomaszów Mazowiecki o 0,1 punktów procentowych (z 15,2% do 15,3%) [BDL GUS 2014]. Biorąc pod uwagę strukturę wieku ludności oraz problem starzenia się społeczeństwa należy z jednej strony ukierunkować działania rozwojowe w Partnerstwie na wspieranie osób starszych oraz tworzenie specjalnych warunków dla nich (w sferze gospodarczej oraz społecznej), z drugiej strony natomiast konieczne jest podjęcie działań mających na celu wspieranie rodzin decydujących się na dzieci.

Tabela 14. Wartość wskaźników obciążenia demograficznego na obszarze Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy na tle porównywanych jednostek terytorialnych w 2013 roku

L.p.	Jednostka terytorialna	Ludność w wieku nieprodukcyjnym na 100 osób w wieku produkcyjnym	Ludność w wieku poprodukcyjnym na 100 osób w wieku przedprodukcyjnym	Ludność w wieku poprodukcyjnym na 100 osób w wieku produkcyjnym
1	Polska	57,6	101,2	29,0
2	województwo łódzkie	60,2	121,5	33,0
3	podregion piotrkowski	59,0	99,2	29,4
4	powiat tomaszowski	62,0	110,1	32,5
5	Partnerstwo Dolina Rzeki Pilicy	62,1	117,0	33,5
6	Tomaszów Mazowiecki (m)	63,2	125,3	35,1
7	Tomaszów Mazowiecki (w)	55,9	74,4	23,9
8	Inowłódz (w)	62,8	130,1	35,5
9	Rzeczyca (w)	61,6	108,5	32,0

Uwagi: m – gmina miejska, w – gmina wiejska

Źródło: zestawienie własne na podstawie danych BDL GUS 2014

Struktura ludności według ekonomicznych grup wieku przekłada się na wartości wskaźników obciążenia demograficznego (tab. 14.), które pokazują relacje zachodzące pomiędzy grupami wiekowymi w populacji. W 2013 roku na terenie Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy na każde 100 osób w wieku produkcyjnym przypadało średnio 62,1 osób w wieku nieprodukcyjnym, tak więc opisywany wskaźnik osiągnął wartość wyższą niż przeciętny wynik dla Polski (57,6), ale także dla województwa łódzkiego (60,2) oraz podregionu piotrkowskiego (59,0). Bardzo zbliżony wynik osiągnął powiat tomaszowski (62,0). Analizując sytuację wewnętrzną Partnerstwa należy zauważyć, iż trzy gminy: miasto Tomaszów Mazowiecki (63,2), Inowłódz (62,8) oraz Rzeczyca (61,6) charakteryzują się zbliżonym wskaźnikiem do wartości średniej dla całego Partnerstwa. Bardzo pozytywnie na tym tle wyróżnia się gmina wiejska Tomaszów Mazowiecki, na terenie której na 100 osób w wieku produkcyjnym przypada jedynie 55,9 osób w wieku nieprodukcyjnym, a zatem jest to wynik lepszy niż przeciętnie w całej Polsce [BDL GUS 2014].

Konieczne jest zwrócenie uwagi na fakt, iż w granicach Partnerstwa w 2013 roku na każde 100 osób w wieku przedprodukcyjnym przypadało aż 117,0 osób w wieku poprodukcyjnym, dla porównania wskaźnik ten dla Polski wyniósł jedynie 101,2, a w podregionie piotrkowskim jedynie 99,2. Gorszy wynik uzyskało tutaj województwo łódzkie (121,5). Wśród członków Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy bardzo niekorzystnie wypadają gmina Inowłódz (130,1) oraz gmina miejska Tomaszów Mazowiecki (125,3). Przeciętny wynik, chociaż lepszy niż średnia dla powiatu (110,1) uzyskała gmina Rzeczyca (108,5). Znow bezkonkurencyjna okazała się gmina wiejska Tomaszów Mazowiecki, na terenie której pod względem analizowanej cechy przeważa liczba osób w wieku przedprodukcyjnym, bowiem na 100 osób w tej grupie przypada jedynie 74,4 osoby w wieku poprodukcyjnym [BDL GUS 2014].

Wreszcie na każde 100 osób w wieku produkcyjnym, w 2013 roku na terenie Partnerstwa przypadało 33,5 osób w wieku poprodukcyjnym. Tak więc badany wskaźnik był niekorzystny w porównaniu ze średnią jego wartością zarówno dla kraju (29,0), województwa (33,0) czy podregionu piotrkowskiego (29,4). Również powiat tomaszowski charakteryzował się niższą wartością tego wskaźnika (32,5) niż całe Partnerstwo. Podobnie, jak w przypadku dwóch poprzednich wskaźników również i w tym przypadku spośród członków Partnerstwa najlepiej prezentuje się gmina wiejska Tomaszów Mazowiecki (23,9), natomiast pozostałe gminy przyjmują wartości bliskie średniej dla całego obszaru Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy [BDL GUS 2014].

Małżeństwa

W kontekście analizowanych problemów demograficznych istotna wydaje się analiza zawieranych małżeństw. Pomimo, iż w Polsce następuje powolna zmiana obyczajowa, w tym także zmiana modelu rodziny, wydaje się jednak, iż ciągle jeszcze rodzina tradycyjna, a więc związek formalny kobiety i mężczyzny w celu posiadania i wychowania dzieci jest najbardziej powszechną instytucją społeczną. Tak więc liczba zawieranych małżeństw może być prognozą do wzrostu bądź spadku liczby urodzeń.

Przynajmniej z teoretycznego punktu widzenia przyjąć można istnienie związku przyczynowo-skutkowego pomiędzy liczbą zawieranych małżeństw a liczbą rodzących się dzieci. Związek małżeński dopełnić się bowiem powinien urodzeniem dziecka czy dzieci. Tak jednak wcale być nie musi, zwłaszcza przy uwzględnieniu obecnie przyjmowanych wzorców związków dwojga osób oraz modelu rodziny [J. J. Parysek 2007].

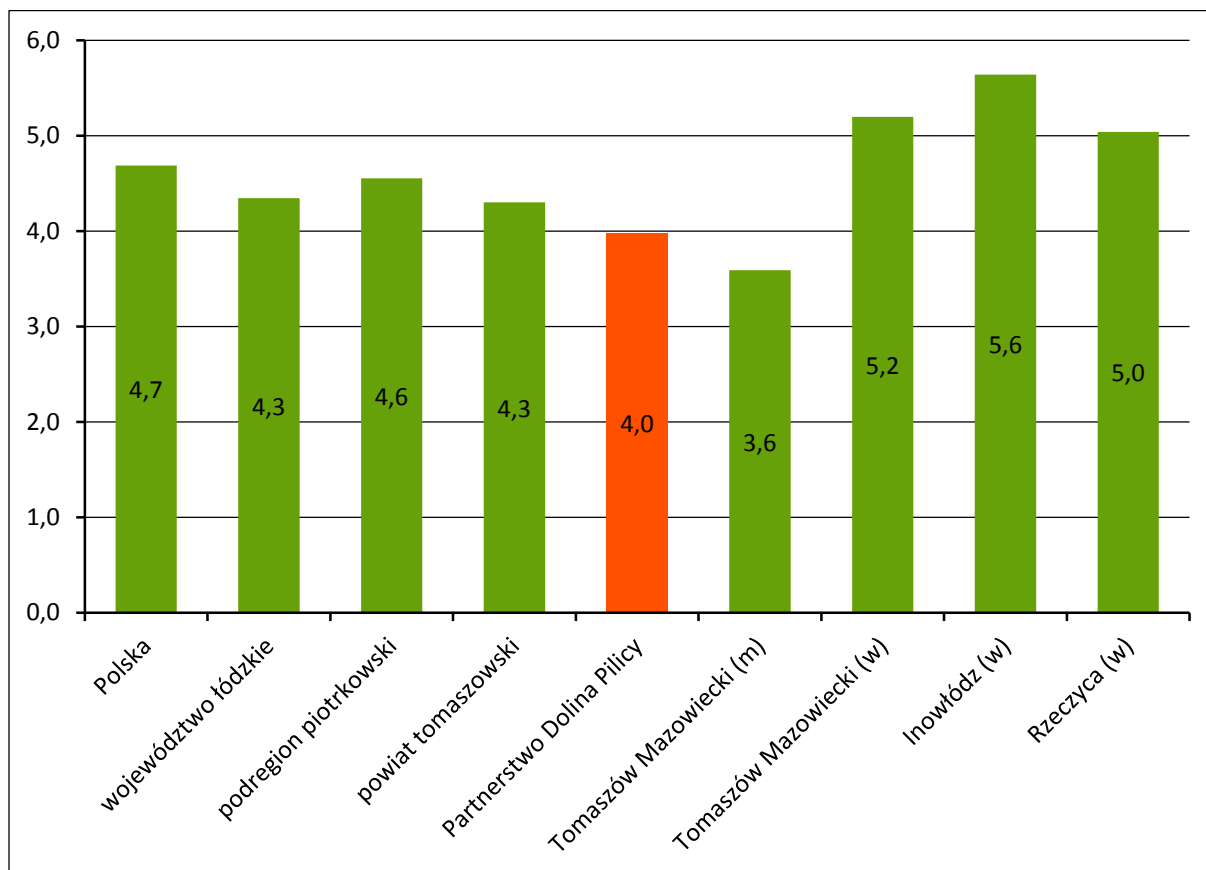
W 2013 roku na terenie Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy zawarto 335 małżeństw, jest to o prawie 40% mniej niż w roku 2007, kiedy to liczba małżeństw wyniosła 547. Warto zaznaczyć, że w latach 2007 – 2009 liczba zawartych małżeństw wahała się nieznacznie, przyjmując jednak tendencję wzrostową. Jednakże od 2010 roku zaczęła sukcesywnie spadać, co pokrywa się także z trendem w całej Polsce. Równocześnie warto zauważyć, że w 2013 roku na każde 1000 mieszkańców Partnerstwa przypadało średnio 4,0 zawarte małżeństwa (ryc. 24). Badany wskaźnik był tym samym niższy od przeciętnej liczby zawartych małżeństw dla Polski (4,7) oraz województwa łódzkiego (4,3). Co więcej Partnerstwo Dolina Rzeki Pilicy wypadało niekorzystnie w porównaniu z podregionem piotrkowskim (4,7) oraz powiatem tomaszowskim (4,3). Godnym zauważenia jest

fakt, iż wśród partnerów jedynie gmina miejska Tomaszów Mazowiecki (3,6) osiągnęła wynik poniżej średniej dla całego Partnerstwa, co może świadczyć o niekorzystnej strukturze wiekowej w tej gminie. Pozostałe gminy charakteryzowały się znacznie wyższym wskaźnikiem, osiągając wyniki wyższe niż średnia krajowa, czy wojewódzka [BDL GUS 2014].

Z powyższych danych wynika, iż Partnerstwo Dolina Rzeki Pilicy charakteryzuje się wysoką skalą problemów o charakterze demograficznym na tle Polski. Warto jednak zwrócić uwagę, iż całe województwo łódzkie cechuje się występowaniem podobnych problemów, jakie dotyczą Partnerstwo, a więc przede wszystkim starzenie się społeczeństwa oraz depopulacja obszaru.

Warto jednocześnie zwrócić uwagę na wewnętrzne zróżnicowanie na obszarze badanego terenu. Pozytywnie odznacza się tutaj gmina wiejska Tomaszów Mazowiecki, jednakże należy podkreślić, iż korzystne wartości wskaźników demograficznych, jakie osiąga ta gmina w dużym stopniu mogą być powodowane procesem suburbanizacji, a przede wszystkim przesiedlaniem się ludności z obszarów pobliskiej gminy miejskiej Tomaszów Mazowiecki, co niekoniecznie jest korzystne dla obu tych gmin.

Rycina 26. Liczba zawartych małżeństw w przeliczeniu na 1000 mieszkańców na obszarze Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy na tle porównywanych jednostek terytorialnych w 2013 roku

Uwagi: m – gmina miejska, w – gmina wiejska

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL GUS 2014

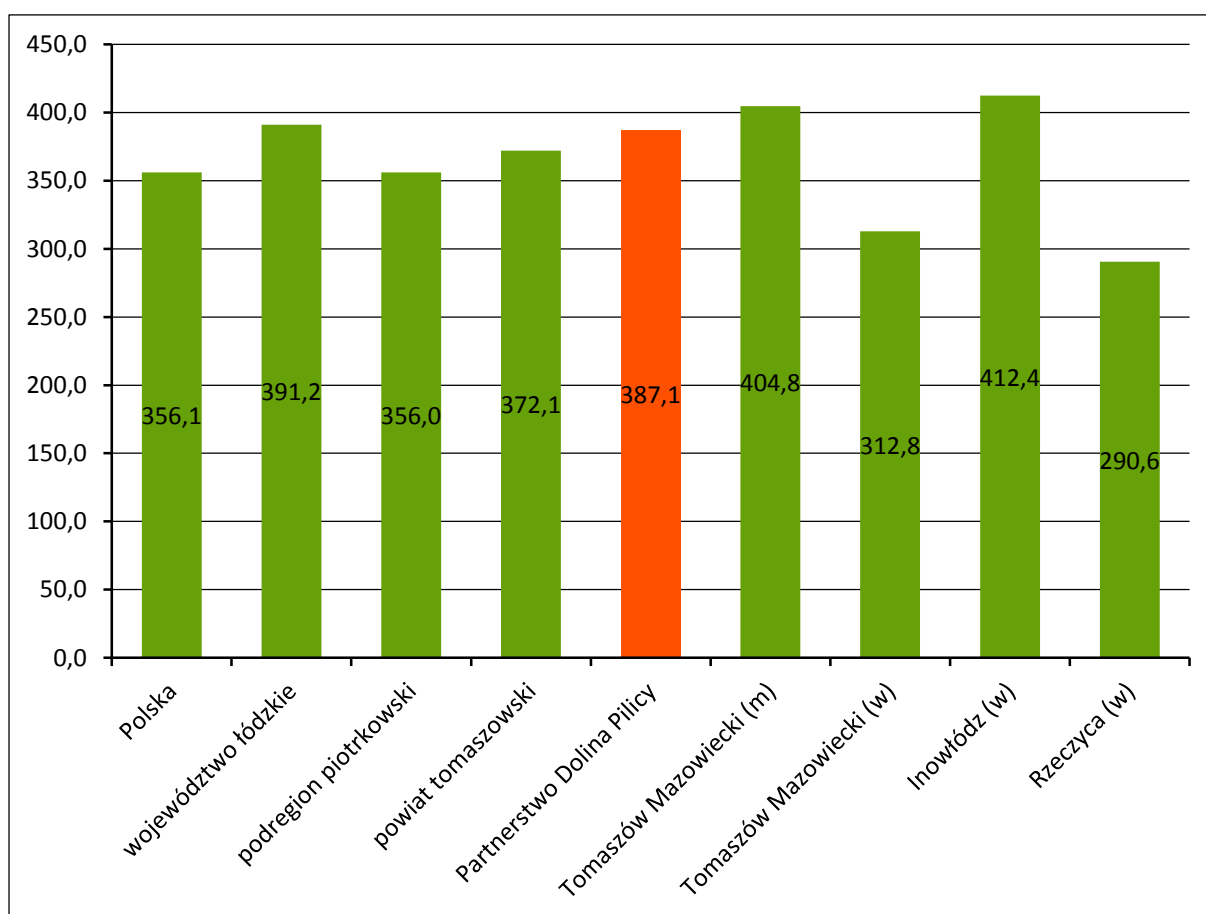
Analiza demograficzna jest niezbędna do tego, aby móc dostosowywać gospodarkę i aktywność instytucji publicznych do potrzeb mieszkańców. Niemniej jednak problemy demograficzne pokazują także kondycję gospodarczą regionu. Należy pamiętać, że poczucie atrakcyjności rynku pracy oraz poczucie stabilności i bezpieczeństwa publicznego będzie motorem napędzającym zarówno migracje, jak również zwiększającym przyrost naturalny.

Rynek nieruchomości i rynek mieszkaniowy

Z punktu widzenia poziomu oraz jakości życia mieszkańców określonych jednostek osadniczych niezwykle istotne znaczenie odgrywają aspekty związane ze sferą mieszkalnictwa, w tym przede wszystkim warunki mieszkaniowe, na które składają się m.in. dostępność oraz standard mieszkań.

W 2012 roku w granicach obszaru funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy zlokalizowanych było łącznie 13 751 budynków mieszkalnych, w których znajdowało się w sumie 32 842 mieszkań. Warto odnotować, iż w latach 2007 – 2012, na terenie Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy miał miejsce niewielki przyrost ilości nowych mieszkań. W stosunku do 2007 roku liczba mieszkań zwiększyła się o 826, co oznacza wzrost o 2,6%. W związku z powyższym tempo przyrostu ilości nowych mieszkań na badanym obszarze było niższe w porównaniu ze średnią dla Polski (5,6%) i województwa łódzkiego (3,3%). Spośród gmin tworzących Partnerstwo największą dynamiką przyrostu liczby nowych mieszkań charakteryzowały się gmina wiejska Tomaszów Mazowiecki (9,5%), a także gmina Inowódz (8,0%) [BDL GUS 2014].

Rycina 27. Liczba mieszkań w przeliczeniu na 1000 mieszkańców na obszarze Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy na tle porównywanych jednostek terytorialnych w 2012 roku

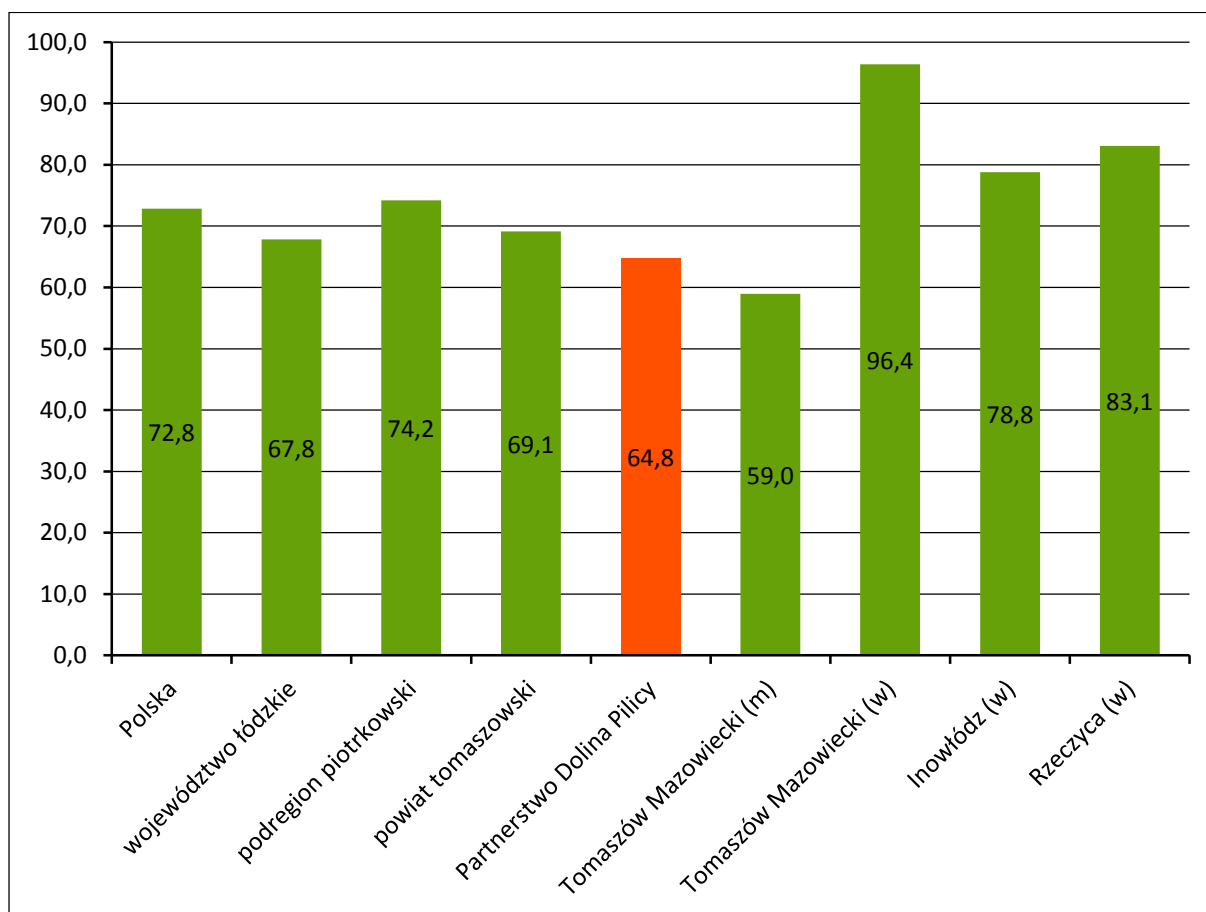

Uwagi: m – gmina miejska, w – gmina wiejska

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL GUS 2014

Wielkość zasobów mieszkaniowych znajdujących się w granicach Obszaru Funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy należy ocenić jako satysfakcjonującą. W 2012 roku na każdy 1000 mieszkańców Partnerstwa przypadało przeciętnie 387,1 mieszkań (ryc. 25). Tym samym badany obszar charakteryzował się znacznie wyższym poziomem dostępności zasobów mieszkaniowych w porównaniu ze średnią dla Polski (356,1). Niemniej jednak Partnerstwo Dolina Rzeki Pilicy cechuje się nieco mniejszym stopniem osiągalności mieszkań niż przeciętnie na terenie województwa łódzkiego (391,2). Warto jednakże zauważyć, iż pod względem dostępności zasobów mieszkaniowych Obszar Funkcjonalny Dolina Rzeki Pilicy prezentuje się korzystnie na tle podregionu piotrkowskiego oraz powiatu tomaszowskiego, gdzie w 2012 roku na każdy 1000 ludności przypadało odpowiednio 356,0 i 372,1 mieszkań [BDL GUS 2014].

Rycina 28. Przeciętna powierzchnia użytkowa 1 mieszkania na obszarze Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy na tle porównywanych jednostek terytorialnych w 2012 roku [w m²]

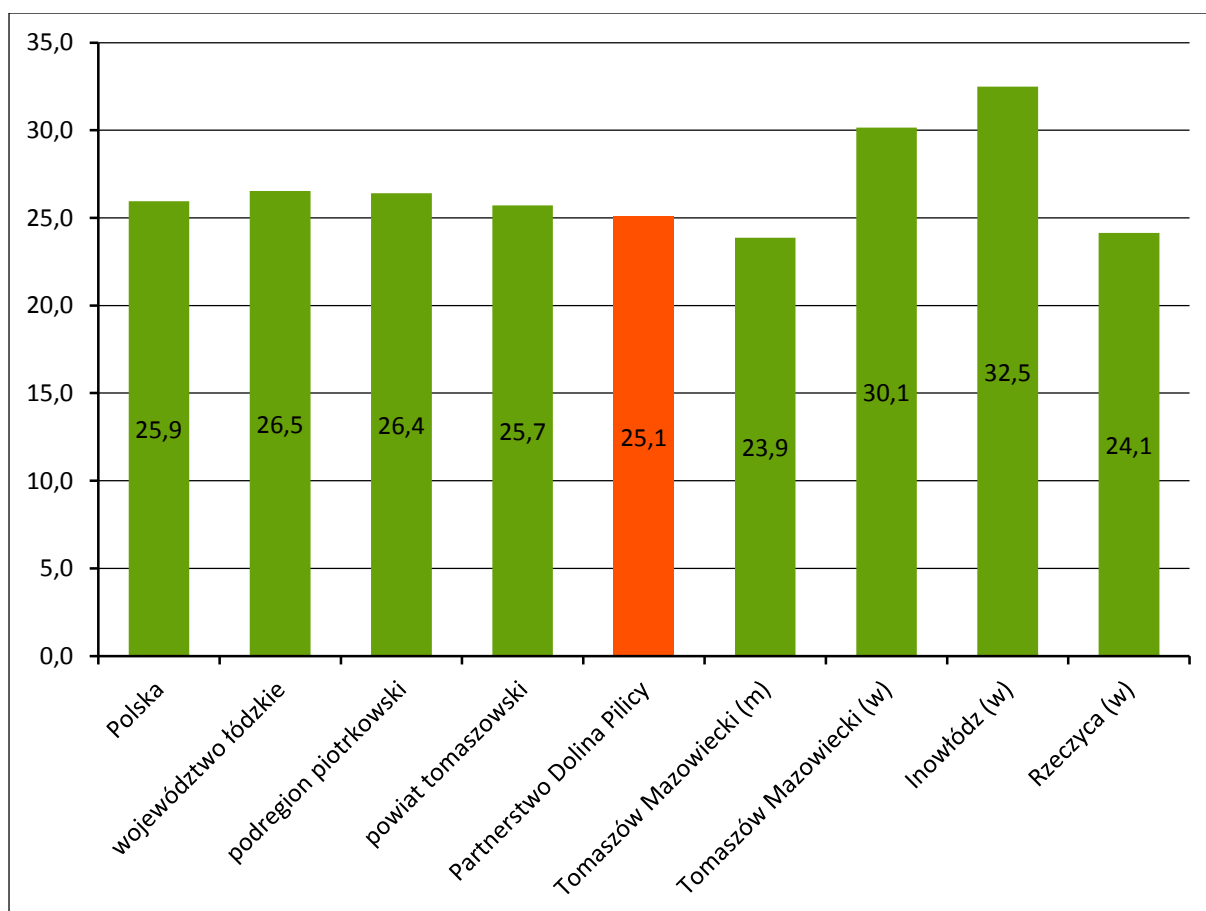
Uwagi: m – gmina miejska, w – gmina wiejska

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL GUS 2014

Względnie wysoka dostępność zasobów mieszkaniowych w granicach Obszaru Funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy nie przekłada się w sposób bezpośredni na warunki mieszkaniowe na

analizowanym terenie. W 2012 roku średnia powierzchnia użytkowa jednego lokalu mieszkaniowego na obszarze Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy wynosiła 64,8 m² (ryc. 26), kształtując się tym samym poniżej wartości przeciętnej dla Polski (72,8 m²) oraz województwa łódzkiego (67,8 m²). Równocześnie w zakresie rozpatrywanej cechy Obszar Funkcjonalny Dolina Rzeki Pilicy prezentuje się niekorzystanie także na tle podregionu piotrkowskiego (74,2 m²) i powiatu tomaszowskiego (69,1 m²). Warto zaznaczyć, że spośród gmin tworzących Partnerstwo najwyższą wartością analizowanego wskaźnika odznacza się gmina wiejska Tomaszów Mazowiecki, gdzie w 2012 roku przeciętna powierzchnia użytkowa jednego mieszkania wynosiła 96,4 m². Wysoką powierzchnią użytkową mieszkań cechowały się ponadto pozostałe dwie gminy wiejskie tworzące Partnerstwo, tj. Inowódz i Rzeczyca [BDL GUS 2014]. Wysoka przeciętna powierzchnia użytkowa mieszkań na obszarach wiejskich związana jest przede wszystkim z faktem, iż w strukturze zabudowy tego rodzaju terenów wyraźnie dominują budynki jednorodzinne, na ogół charakteryzujące się większą powierzchnią użytkową w stosunku do lokali mieszkaniowych w budynkach wielorodzinnych.

Rycina 29. Przeciętna powierzchnia użytkowa mieszkania na 1 osobę na obszarze Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy na tle porównywanych jednostek terytorialnych w 2012 roku [w m²]

Uwagi: m – gmina miejska, w – gmina wiejska

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL GUS 2014

Niższa niż przeciętnie w Polsce oraz województwie łódzkim powierzchnia użytkowa mieszkań na terenie Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy przekłada się również na nieznacznie niższą powierzchnię lokali mieszkalnych przypadającą na jednego mieszkańca (ryc. 27). W 2012 roku w granicach Obszaru Funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy średnia powierzchnia użytkowa mieszkania w przeliczeniu na jedną osobę wynosiła 25,1 m², podczas gdy przeciętnie w Polsce kształtowała się na poziomie 25,9 m². Jednocześnie pod względem rozpatrywanej cechy Partnerstwo Dolina Rzeki Pilicy wypada względnie niekorzystnie na tle województwa łódzkiego (26,5 m²), podregionu piotrkowskiego (26,4 m²), jak również powiatu tomaszowskiego (25,7 m²). Warto również zwrócić uwagę, iż gminy wchodzące w skład Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy wykazują widoczne zróżnicowanie w zakresie wartości badanego wskaźnika. Najwyższą przeciętną powierzchnią użytkową mieszkań przypadającą na jedną osobę odznaczają się gmina Inowódz (32,5 m²) i gmina wiejska Tomaszów Mazowiecki (30,1 m²). Z kolei w przypadku miasta Tomaszów Mazowiecki i gminy Rzeczyca przeciętna powierzchnia użytkowa lokali mieszkalnych w przeliczeniu na jednego mieszkańca kształtuje się wyraźnie poniżej średniej dla Polski, wynosząc odpowiednio 23,9 m² oraz 24,1 m² [BDL GUS 2014].

Tabela 15. Odsetek mieszkań wyposażonych w wybrane instalacje techniczno-sanitarne na obszarze Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy na tle porównywanych jednostek terytorialnych w 2012 roku [w %]

L.p.	Jednostka terytorialna	Wodociąg	Ustęp spłukiwany	Łazienka	Centralne ogrzewanie	Gaz sieciowy
1	Polska	96,6	93,3	90,9	81,2	56,2
2	województwo łódzkie	94,5	89,1	85,1	76,4	45,0
3	podregion piotrkowski	92,9	86,5	82,4	73,8	35,7
4	powiat tomaszowski	92,5	86,8	82,2	74,4	41,2
5	Partnerstwo Dolina Rzeki Pilicy	94,1	90,4	86,1	79,0	52,3
6	Tomaszów Mazowiecki (m)	95,3	92,9	88,7	82,0	64,7
7	Tomaszów Mazowiecki (w)	91,4	84,9	80,1	75,3	1,4
8	Inowódz (w)	89,5	78,5	71,1	58,3	0,0
9	Rzeczyca (w)	84,3	70,8	67,1	54,4	0,0

Uwagi: m – gmina miejska, w – gmina wiejska

Źródło: zestawienie własne na podstawie danych BDL GUS 2014

Standard wyposażenia lokali mieszkalnych w zakresie większości instalacji techniczno-sanitarnych na terenie Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy nie odbiega znacząco od średniej dla Polski i województwa łódzkiego (tab. 15). Niemniej jednak należy zwrócić uwagę na widoczne dysproporcje pomiędzy obszarami miejskimi i terenami wiejskimi Partnerstwa pod względem warunków mieszkaniowych, w szczególności zaś dostępności wybranych instalacji techniczno-sanitarnych. Przede wszystkim należy odnotować, iż gminy wiejskie wchodzące w skład Partnerstwa charakteryzują się bardzo niskim stopniem zaopatrzenia mieszkań w gaz sieciowy.

Ponadto wypada zaznaczyć, iż gminy te (zwłaszcza Rzeszyca oraz Inowłódz) odznaczają się również niższym udziałem lokali mieszkalnych wyposażonych w ustęp spłukiwany, łazienkę, a także centralne ogrzewanie [BDL GUS 2014].

Partnerstwo Dolina Rzeki Pilicy charakteryzuje się systematycznie słabnącym natężeniem budownictwa mieszkaniowego (ryc. 28). W 2013 roku w granicach Obszaru Funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy oddano do użytku łącznie 196 nowych mieszkań, czyli o 43,4% mniej niż w 2008 roku (346 nowych lokali mieszkalnych). Jednocześnie wypada w tym miejscu odnotować, iż natężenie ruchu budowlanego na rozpatrywanym obszarze odzwierciedla trendy właściwe dla terytorium całego kraju. Rok 2008 był rekordowy pod względem liczby oddawanych mieszkań, tak w skali Polski, jak i województwa łódzkiego. Wyraźny spadek natężenia ruchu budowlanego po 2008 roku należy wiązać z efektami globalnego kryzysu ekonomicznego, którego skutki odczuła także polska gospodarka. Spośród gmin tworzących Partnerstwo Dolina Rzeki Pilicy, w 2013 roku najwięcej nowych mieszkań oddano do użytku na terenie miasta Tomaszów Mazowiecki (108 nowych lokali mieszkalnych). Równocześnie względnie dużo mieszkań powstało również na obszarze gminy wiejskiej Tomaszów Mazowiecki (70 nowych lokali mieszkalnych) [BDL GUS 2014].

Rycina 30. Liczba mieszkań oddawanych do użytkowania na obszarze Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy w latach 2007 – 2013

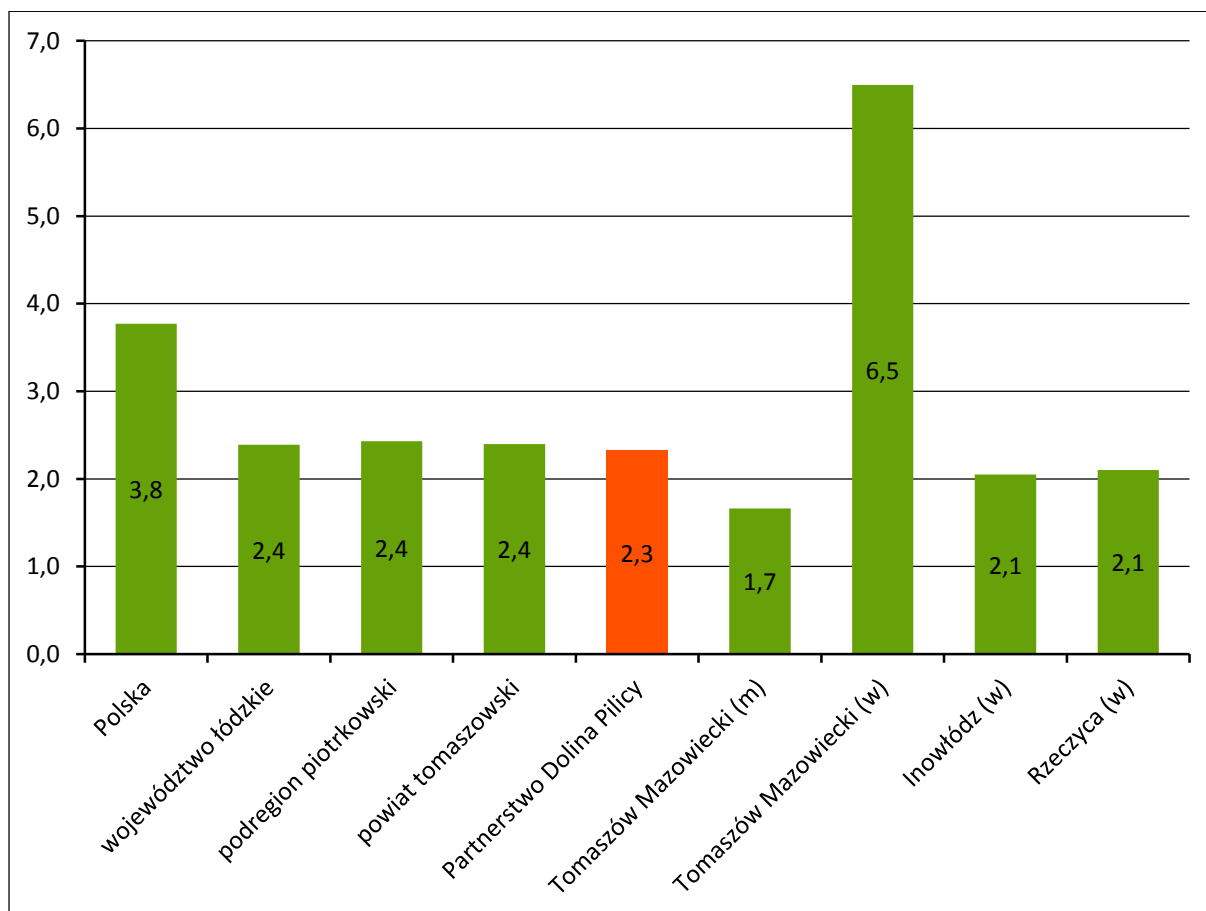

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL GUS 2014

Miernikiem, który w najlepszym stopniu odzwierciedla natężenie budownictwa mieszkaniowego jest liczba oddawanych do użytku lokali mieszkalnych w przeliczeniu na 1000 mieszkańców. Wyżej

wymieniony wskaźnik pozwala jednocześnie w sposób pośredni identyfikować obszary cechujące się wysokim poziomem atrakcyjności osiedleńczej. W 2013 roku na każdy 1000 ludności Obszaru Funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy przypadało przeciętnie 2,3 nowych mieszkań (ryc. 29). Tym samym teren Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy charakteryzował się mniejszymi rozmiarami ruchu budowlanego w porównaniu ze średnią dla Polski (3,8). Niemniej jednak należy zauważyć, iż pod względem badanej cechy Obszar Funkcjonalny Dolina Rzeki Pilicy nie obiega znacząco od województwa łódzkiego, podregionu piotrkowskiego i powiatu tomaszowskiego. Spośród gmin tworzących Partnerstwo największym natężeniem budownictwa mieszkaniowego odznacza się gmina wiejska Tomaszów Mazowiecki. W 2013 roku na każdy 1000 mieszkańców tej gminy przypadało średnio 6,5 nowych lokali mieszkalnych. Z kolei najniższą wartość analizowanego wskaźnika odnotowano na terenie miasta Tomaszów Mazowiecki (1,7) [BDL GUS 2014]. Wysokie natężenie rozmiarów budownictwa mieszkaniowego w granicach gminy wiejskiej Tomaszów Mazowiecki należy wiązać z procesami suburbanizacji, jakie zachodzą w strefie podmiejskiej Tomaszowa Mazowieckiego.

Rycina 31. Liczba mieszkań oddanych do użytkowania w przeliczeniu na 1000 mieszkańców na obszarze Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy na tle porównywanych jednostek terytorialnych w 2013 roku

Uwagi: m – gmina miejska, w – gmina wiejska

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL GUS 2014

Ochrona zdrowia i opieka medyczna

System publicznej opieki zdrowotnej, w tym jej jakość i dostępność jest jednym z najważniejszych elementów usług publicznych, bowiem zapewnia poczucie bezpieczeństwa, co więcej wysoka jakość oraz dostępność do lekarzy specjalistów może przyciągać do placówek zdrowotnych mieszkańców innych gmin.

Jedną z najważniejszych jednostek organizacyjnych w systemie opieki zdrowotnej jest szpital. Placówki takie prowadzą całodobową działalność świadczeń zdrowotnych w systemie zamkniętym, w tym przede wszystkim opiekę lekarską, ale także opiekę pielęgniarską. Ich znaczenie na terenie jednostek samorządu terytorialnego jest szczególne, bowiem posiadają często wyspecjalizowany sprzęt oraz wysoko wykwalifikowaną kadrę, przez co są w stanie pomóc w sytuacjach zagrożenia życia i zdrowia, szczególnie w przypadku osób przewlekle chorych. Oprócz tego szpitale świadczą usługi opieki zdrowotnej ludzi zdrowych w tym przede wszystkim opiekę położniczą.

Na terenie Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy działa jedna placówka szpitalna, która zlokalizowana jest na terenie gminy miejskiej Tomaszów Mazowiecki, przy ulicy Jana Pawła II 35. Historia szpitala w Tomaszowie Mazowieckim sięga lat 90-tych XIX wieku, kiedy to został założony ze względu na chęć zapewnienia ludności miejskiej ochrony życia i zdrowia. Od roku 2008 szpital został przekształcony w spółkę z o.o. Niepubliczny Zakład Opieki Zdrowotnej – Tomaszowskie Centrum Zdrowia, w której 100% udziałów posiada Powiat Tomaszowski, tym samym jednostka ta zapewnia usługi ochrony życia i zdrowia dla ludności całego powiatu. O wysokiej jakości świadczonych usług we wspomnianym centrum zdrowia może świadczyć fakt, że od 2011 roku w trzech kolejnych edycjach konkursu *Perły Medycyny* placówka ta zdobywa nagrody, w tym w 2013 roku I nagrodę w kategorii szpitale niepubliczne powyżej 400 łóżek⁵⁸. Należy zaznaczyć, że *Perły Medycyny* to ogólnopolski konkurs, którego celem jest wyłonienie podmiotów prowadzących działalność leczniczą i firm działających na rynku medycznym, farmaceutycznym i kosmetycznym, które wyróżniają się pod względem dostępności i jakości usług.

Przedsięwzięcie jest skierowane do tych, którzy poprzez optymalizację kosztów i właściwe metody zarządzania procesami, inwestycje w reorganizację i modernizację, podnoszenie kwalifikacji zespołu, efektywność zarządzania, organizację pracy poprzez lepsze wykorzystanie zasobów materialnych i niematerialnych – zapewniają sprawność funkcjonowania podmiotu wykonującego działalność leczniczą bądź firmy działającej na rynku medycznym, farmaceutycznym i kosmetycznym pod względem leczniczym, administracyjnym i gospodarczym przy respektowaniu praw i obowiązków pacjenta i klienta⁵⁹.

W Tomaszowskim Centrum Zdrowia funkcjonuje obecnie:

- oddział anestezjologii i intensywnej terapii,

⁵⁸ <http://www.szpitalwtomaszowie.pl/rys-historyczny.html>

⁵⁹ Regulamin Ogólnopolskiego Konkursu *Perły Medycyny* 2014 dostęp:

http://www.perlymedycyny.pl/images/dokumenty_2014/regulamin_.pdf [dostęp: 4.08.2014]

- oddział chirurgiczny,
- oddział chirurgii urazowo-ortopedycznej,
- oddział chorób wewnętrznych,
- oddział ginekologiczno-położniczy,
- oddział neurologiczny,
- oddział noworodkowy,
- oddział obserwacyjno-zakaźny,
- oddział otolaryngologiczny,
- oddział pediatryczny,
- oddział psychiatryczny,
- oddział rehabilitacyjny,
- pododdział urologiczny,
- blok operacyjny,
- zakład pielęgnacyjno – opiekuńczy,
- ratownictwo medyczne (4 zespoły stacjonujące na terenie gmin Tomaszów Mazowiecki (2 zespoły), Ujazd (1 zespół) oraz Rzeczyca (1 zespół)),
- szpitalny oddział ratunkowy,
- Centrum Kardiologii Allenort.

Dodatkowo Tomaszowskie Centrum Zdrowia posiada również własną jednostkę laboratoryjną oraz możliwość wykonywania specjalistycznych badań i zabiegów, w tym przede wszystkim:

- laboratorium (w tym pracownie: analityki ogólnej, chemii klinicznej i immunochemii, hematologii i koagulologii, bakteriologii, serologii transfuzjologicznej oraz punkt pobrań dla pacjentów ambulatoryjnych),
- pracownia RTG,
- stacja dializ.

Równocześnie na terenie Tomaszowskiego Centrum Zdrowia działa 18 poradni specjalistycznych (alergologiczna dla dzieci, chirurgii ogólnej, chirurgii onkologicznej, chirurgii urazowo-ortopedycznej, chorób zakaźnych, diabetologiczna, fizjoterapii, ginekologiczno-położnicza, gruźlicy i chorób płuc, leczenia uzależnień, medycyny pracy, neonatologiczna, neurologiczna, okulistyczna, otolaryngologiczna, psychologiczna, urologiczna oraz zdrowia psychicznego).

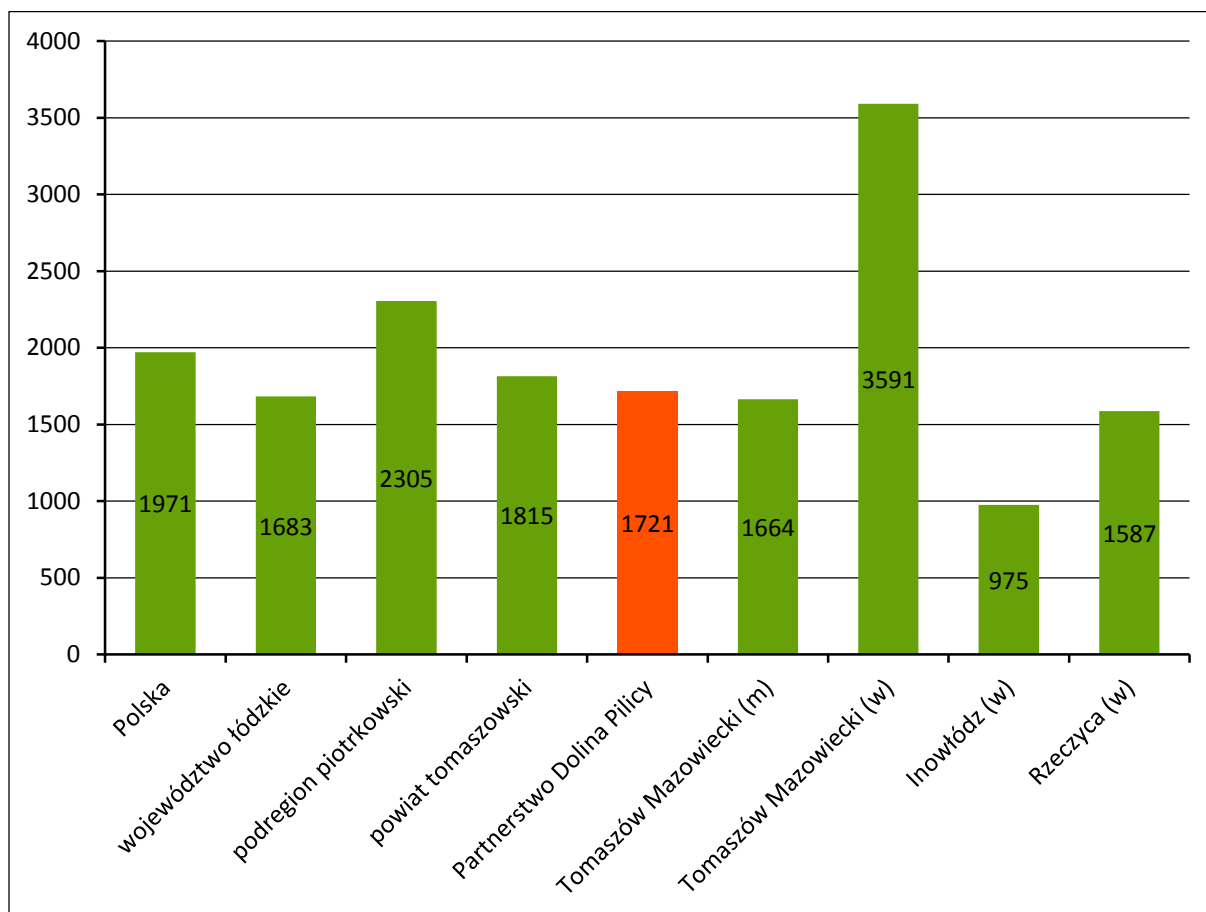
Dodatkowo należy podkreślić, że Tomaszowskie Centrum Zdrowia oferuje mieszkańcom powiatu tomaszowskiego usługę nocnej pomocy lekarskiej, która funkcjonuje w godzinach od 18.00 – 8.00 w dni powszednie i całodobowo w każdą sobotę, niedzielę i wszystkie pozostałe dni ustawowo wolne od pracy.

Dostępność przychodni (placówek ambulatoryjnej opieki zdrowotnej) jest kolejnym ważnym wskaźnikiem w analizie dostępności placówek ochrony zdrowia. Ilość takich placówek ma wpływ na warunki życia okolicznej ludności, w tym przede wszystkim na poczucie bezpieczeństwa. Przychodnie bowiem są znacznie częściej odwiedzane niż szpitale, a poza ochroną życia i zdrowia placówki ambulatoryjnej opieki medycznej są istotne z punktu widzenia profilaktyki zdrowia.

W 2013 roku, w granicach Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy działało łącznie 49 placówek ambulatoryjnej opieki zdrowotnej, z czego najwięcej w gminie miejskiej Tomaszów Mazowiecki

(39 jednostek), jednak jest to spowodowane charakterem tej jednostki samorządu terytorialnego i zdecydowanie większą liczbą mieszkańców tej gminy w porównaniu z innymi partnerami. W pozostałych gminach Partnerstwa liczba placówek ambulatoryjnej opieki zdrowotnej przedstawiała się następująco: gmina Inowódz – 4, gmina wiejska Tomaszów Mazowiecki – 3, gmina Rzeszyca – 3 [BDL GUS 2014].

Rycina 32. Liczba mieszkańców na 1 przychodnię lekarską (placówkę ambulatoryjnej opieki zdrowotnej) na obszarze Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy na tle porównywanych jednostek terytorialnych w 2013 roku

Uwagi: m – gmina miejska, w – gmina wiejska

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL GUS 2014

Wskaźnikiem, który może pokazać dostępność usług opieki zdrowotnej w sposób obiektywny jest liczba mieszkańców przypadających na 1 placówkę opieki ambulatoryjnej (ryc. 30). W 2013 roku na terenie Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy na jedną placówkę opieki ambulatoryjnej przypadało 1 721 osób, co było wynikiem zdecydowanie lepszym niż średnia dla całego kraju (1 971), ale także lepszym niż wskaźnik na terenie powiatu tomaszowskiego (1 815), czy podregionu piotrkowskiego (2 305). Warto wskazać, że województwo łódzkie (1 683) odznaczało się tutaj wyższym wskaźnikiem niż badany region Partnerstwa, jednak nie była to znacząca różnica [BDL GUS 2014].

Wśród gmin zrzeszonych w Partnerstwie badany wskaźnik najlepiej przedstawia się w gminie Inowódz (975). Warto jednak zaznaczyć, że gmina Rzeszyca (1 587) i gmina miejska Tomaszów Mazowiecki (1 664), również charakteryzują się wysoką wartością tego wskaźnika w porównaniu do średniej dla Polski (1 971) czy całego powiatu tomaszowskiego (1 815), co oznacza że gminy te mają względnie wysoką dostępność usług opieki zdrowotnej [BDL GUS 2014].

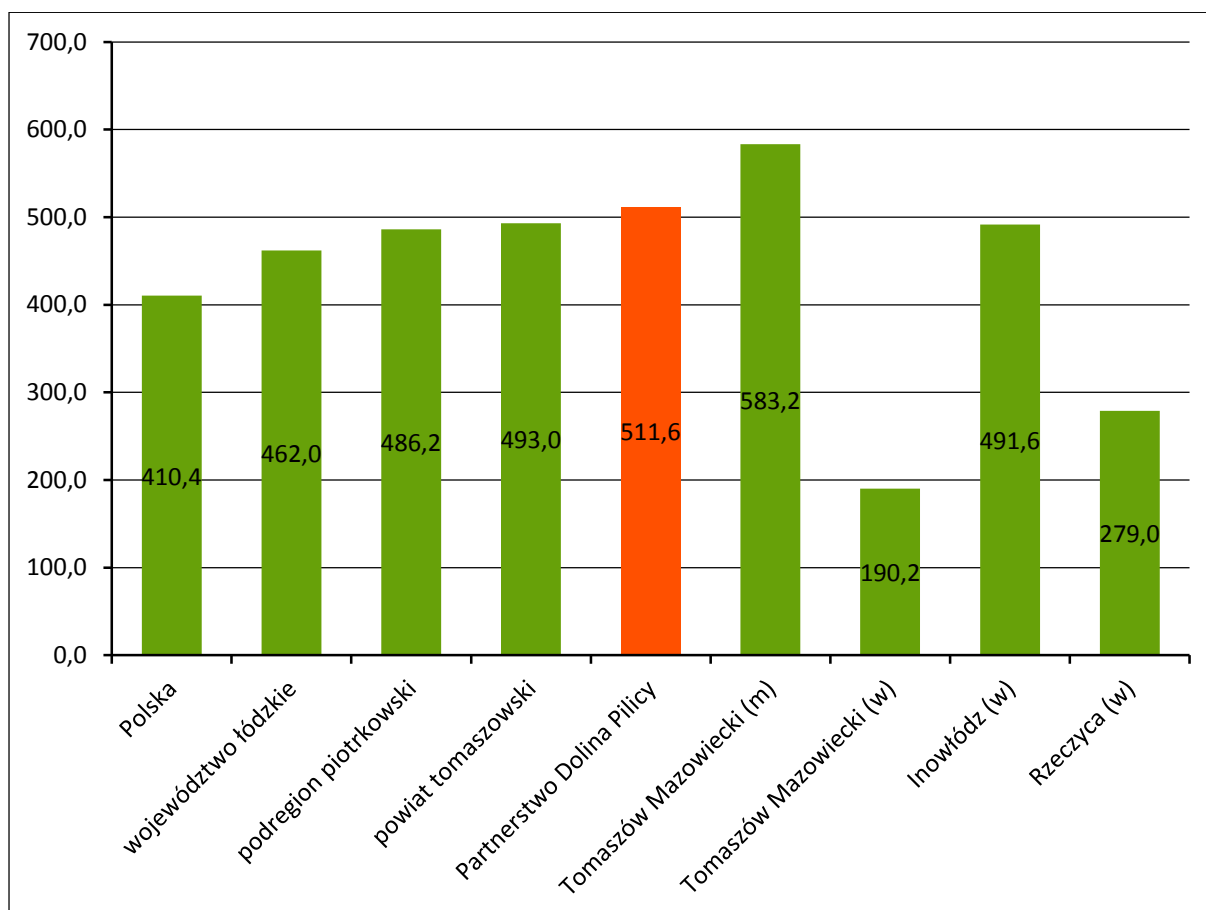
Najniższym poziomem dostępności świadczeń opieki ambulatoryjnej charakteryzuje się gmina wiejska Tomaszów Mazowiecki, gdzie na 1 placówkę przypada aż 3 591 osób. W przypadku tej gminy niezbędne jest jednak podkreślenie bliskości terytorialnej do gminy miejskiej Tomaszów Mazowiecki, na terenie której funkcjonuje najwięcej placówek opieki ambulatoryjnej, co może powodować korzystanie z tamtejszych usług także przez mieszkańców gminy wiejskiej [BDL GUS].

Wskaźnikiem, który może mówić o sytuacji zdrowotnej mieszkańców jest liczba porad lekarskich w przeliczeniu na 100 mieszkańców. Jednakże wskaźnik ten można rozumieć dwojako, z jednej strony może świadczyć o złym stanie zdrowia mieszkańców, bowiem im więcej chorujemy, tym częściej chodzimy do lekarzy, jednakże wskaźnik ten z drugiej strony może być interpretowany w sposób pozytywny, mówiąc o tym, iż społeczeństwo posiada dużą świadomość prozdrowotną, a większa ilość wizyt lekarskich świadczyć będzie właśnie o wysokiej dbałości o swoje zdrowie. Na potrzeby tego opracowania zostało przyjęte drugie rozumienie tego wskaźnika.

W 2013 roku w placówkach ochrony zdrowia w granicach Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy udzielono łącznie 431 371 porad lekarskich, co oznaczało, że na każde 100 mieszkańców przypadało 511,6 porad lekarskich (ryc. 31). Analizowany wskaźnik przyjmował wartość zdecydowanie wyższą niż przeciętna wartość dla Polski (410,4) oraz województwa łódzkiego (462,0). Równocześnie była to wartość wyższa niż średnia zarówno dla podregionu piotrkowskiego (486,2), jak i powiatu tomaszowskiego (493,0). Można zatem uznać, że to co zostało stwierdzone w Strategii Rozwoju Województwa łódzkiego, iż ludność regionu odznacza się niską świadomością prozdrowotną nie sprawdza się na terenie Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy. Należy jednak zwrócić uwagę na fakt, iż sam obszar Partnerstwa jest pod tym względem bardzo zróżnicowany. Zdecydowanie najwyższy wskaźnik liczby porad na 100 mieszkańców osiągnęła gmina miejska Tomaszów Mazowiecki (583,2), czym przewyższyła znacznie średnią dla całego badanego obszaru (511,6). Równocześnie zdecydowanie niekorzystnie wypadła tutaj gmina wiejska Tomaszów Mazowiecki osiągając jedynie wartość analizowanego wskaźnika na poziomie 190,2, co oznacza, że liczba porad lekarskich w przeliczeniu na 100 mieszkańców była tam ponad 3-krotnie niższa niż na terenie gminy miejskiej. Tak ogromna różnica może jednak świadczyć o tym, iż mieszkańcy gminy wiejskiej Tomaszów Mazowiecki chętnie korzystają z bliskiego położenia gminy miejskiej i tam uczęszczają do lekarzy. Może to wynikać z faktu, iż na terenie gminy wiejskiej liczba przychodni jest niewystarczająca, poza tym, jak już wielokrotnie zostało wspomniane w niniejszym opracowaniu gmina wiejska Tomaszów Mazowiecki posiada ścisłe powiązania z miastem, ze względu na proces suburbanizacji. Poza tym dla mieszkańców gminy wiejskiej pracujących w Tomaszowie Mazowieckim wygodniej jest korzystać z opieki lekarskiej w mieście. Gmina Inowódz osiągnęła wskaźnik 491,6 wizyt lekarskich w przeliczeniu na 100 mieszkańców, a tym samym wykazała się większą liczbą porad niż Polska (410,4), województwo (462,0) oraz podregion piotrkowski (486,2), co świadczy o wysokim poziomie świadomości prozdrowotnej jej mieszkańców. Z kolei gmina Rzeszyca osiągnęła wynik jedynie 279,0 porad

lekarskich na 100 mieszkańców, a więc prawie dwukrotnie niższy niż średnia dla całego obszaru Partnerstwa [BDL GUS 2014]. Z jednej strony może to świadczyć o niskiej świadomości zdrowotnej mieszkańców, z drugiej jednak strony, wspominając poprzedni analizowany wskaźnik może to wynikać z niedostatecznej ilości instytucji ochrony zdrowia na terenie tej gminy.

Rycina 33. Liczba porad lekarskich ogółem (podstawowej opieki zdrowotnej) na 100 mieszkańców na obszarze Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy na tle porównywanych jednostek terytorialnych w 2013 roku

Uwagi: m – gmina miejska, w – gmina wiejska

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL GUS 2014

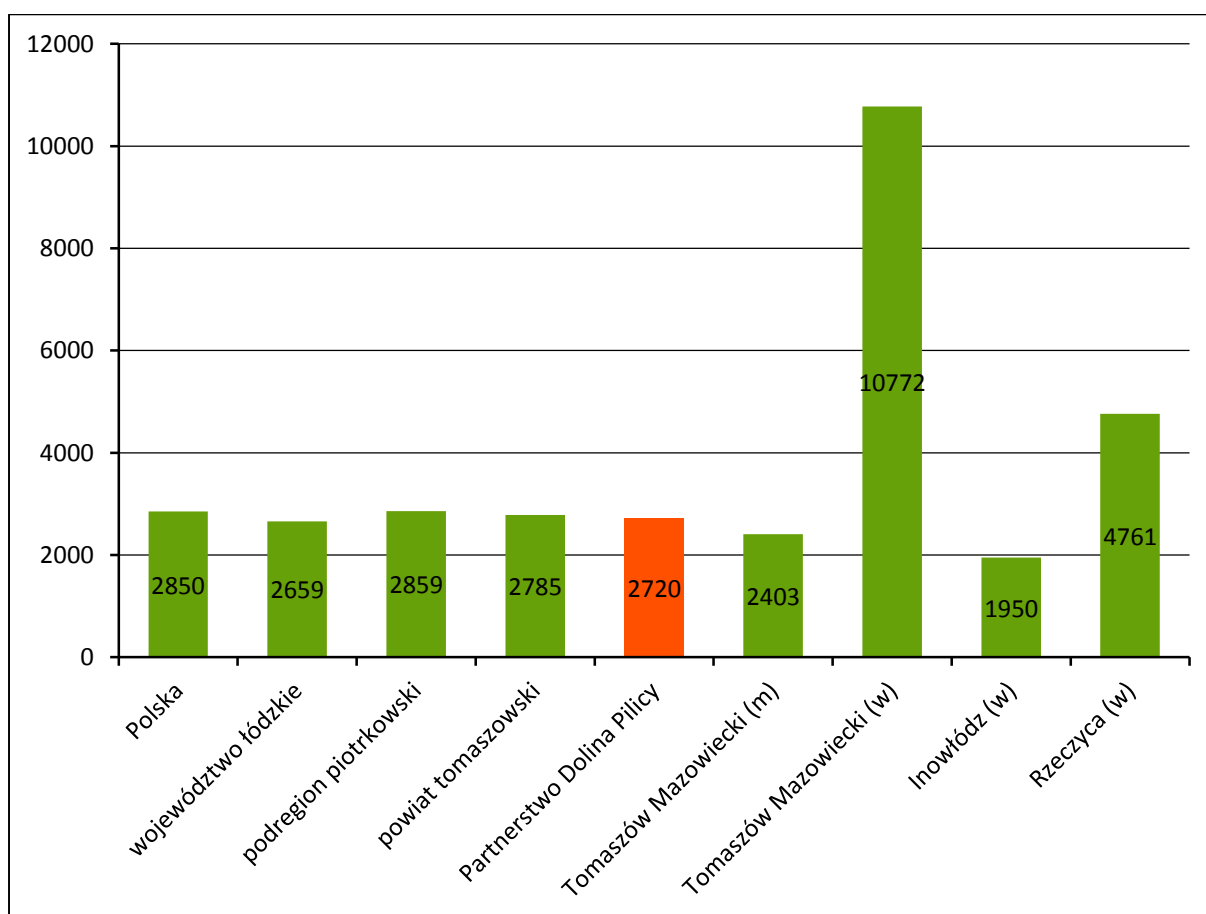
Aby system opieki zdrowotnej można było uznać za spójny konieczne jest również zwrócenie uwagi na dostępność aptek oraz punktów aptecznych. Placówki te są przede wszystkim ważne z punktu widzenia osób przewlekle chorych, które wymagają stałego przyjmowania leków, z drugiej strony farmaceuci są również wykwalifikowani do tego, aby udzielać porad w przypadku problemów zdrowotnych, które nie wymagają kontaktu z lekarzem.

Na terenie Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy w 2013 roku funkcjonowało 30 ogólnodostępnych aptek oraz 1 punkt apteczny, z czego podobnie jak w przypadku placówek ambulatoryjnej opieki zdrowotnej najwięcej z nich zlokalizowanych było w gminie miejskiej Tomaszów Mazowiecki (27).

Dwie apteki działały w gminie Inowłódz, jedna w gminie wiejskiej Tomaszów Mazowiecki, natomiast w gminie Rzeszyca zlokalizowany był punkt apteczny. Równocześnie warto zaznaczyć, że na terenie Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy od 2007 roku nastąpiło pogorszenie się dostępności do aptek. Spowodowane to było zlikwidowaniem na przestrzeni od 2007 do 2013 roku 6 aptek na terenie gminy miejskiej Tomaszów Mazowiecki. Apteka w gminie Rzeszyca została przekształcona w 2011 roku w punkt apteczny. Na przestrzeni od 2007 roku otwarto drugą aptekę w gminie Inowłódz, przekształcono także jeden punkt apteczny w gminie wiejskiej Tomaszów Mazowiecki w aptekę [BDL GUS 2014].

Likwidacja placówek aptecznych w terenie Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy nie miała znaczącego wpływu na średnią dostępność tych placówek na badanym obszarze w porównaniu z większymi jednostkami samorządowymi. W 2013 roku wskaźnik liczby mieszkańców przypadających na 1 aptekę lub punkt apteczny na terenie Partnerstwa wyniósł 2 720 osób i był niższy od średniej dla Polski (2 850) oraz podregionu piotrkowskiego (2 859), a także powiatu tomaszowskiego (2 785). Niewiele niższy wskaźnik osiągnęło województwo łódzkie (2 659) (ryc. 32).

Rycina 34. Liczba mieszkańców przypadających na 1 aptekę ogólnodostępną lub 1 punkt apteczny na obszarze Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy na tle porównywanych jednostek terytorialnych w 2013 roku

Uwagi: m – gmina miejska, w – gmina wiejska

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL GUS 2014

Wśród gmin tworzących Partnerstwo największą dostępnością do aptek i punktów aptecznych charakteryzuje się gmina Inowódz (1 950). Bardzo dobrze w tych statystykach wypada także gmina miejska Tomaszów Mazowiecki (2 403). Niestety zarówno gmina Rzeszyca (4 761), a przede wszystkim gmina wiejska Tomaszów Mazowiecki (10 772) wypadają bardzo niekorzystnie. Niskiej dostępności do aptek w gminie wiejskiej Tomaszów Mazowiecki nie można tłumaczyć bliskością dużego ośrodka miejskiego, jakim jest Tomaszów Mazowiecki, bowiem apteki i punkty apteczne wydają się być instytucjami pierwszej potrzeby. Warto przypomnieć, że na terenie obu tych gmin występuje jedynie po jednej aptece bądź punkcie aptecznym [BDL GUS].

Z analizowanych danych wynika, iż ochrona zdrowia na terenie Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy charakteryzuje się niżej niż przeciętną dostępnością placówek ochrony zdrowia (przychodni oraz aptek), co jest zdecydowanym minusem, szczególnie jeśli wziąć pod uwagę problematykę starzenia się społeczeństwa, o której wspomniano w części związanej z demografią obszaru. Warto pamiętać, że osoby starsze wymagają bardziej intensywnej opieki medycznej niż młodsze pokolenia.

Pogłębianie się procesu starzenia się ludności, a zwłaszcza jego silna dynamika – zarówno w wielkościach bezwzględnych, jak i względnych (...) stwarza wiele zupełnie nowych i trudnych problemów natury ekonomicznej i społecznej. Są one związane z koniecznością zapewnienia rosnącej rzeszy ludzi starych świadczeń emerytalnych, pozwalających na egzystencję na miarę ich aspiracji i potrzeb konsumpcyjnych. Wiąże się to z potrzebą rozbudowania i udoskonalenia placówek opieki społecznej oraz medycznej, a zwłaszcza geriatrycznej. [K. Kuciński 2004]

Pozytywnym aspektem jest fakt, iż ludność zamieszkująca obszar Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy jest świadoma problematyki prozdrowotnej, w przeciwieństwie do innych terenów województwa łódzkiego.

Turystyka

Turystyka jest jednym z najważniejszych działów gospodarki, tak w skali krajowej, regionalnej, jak również lokalnej. Jednocześnie atrakcyjność turystyczna pozostaje niezwykle ważnym czynnikiem rozwoju społeczno-ekonomicznego poszczególnych jednostek osadniczych. Wśród korzyści, jakie niesie ze sobą turystyka dla obszarów recepcji turystycznej (tj. obszarów na których koncentruje się ruch turystyczny) należy wymienić m.in.: napływ środków finansowych i inwestycji w zakresie rozwoju infrastruktury turystycznej, rozwój przedsiębiorczości w sektorze turystycznym, wzrost dochodów mieszkańców czy też tworzenie nowych miejsc pracy [M. Mika 2007]. Równocześnie należy zwrócić uwagę, iż atrakcyjność turystyczna danych jednostek terytorialnych kształtowana jest zarówno przez walory turystyczne, jak również przez stan zagospodarowania turystycznego. Walory turystyczne są to wszelkiego rodzaju elementy, będące przedmiotem zainteresowania ze strony turystów. Najczęściej walory turystyczne dzielone są na dwie zasadnicze grupy, tj.: walory przyrodnicze i walory pozaprzyrodnicze (antropogeniczne, kulturowe). Pierwsza z wymienionych wyżej grup obejmuje wszystkie komponenty środowiska przyrodniczego (zarówno ożywione, jak i nieożywione składniki przyrody), które stanowią atrakcję turystyczną (m.in. skałki i grupy skalne, wąwozy oraz doliny i przełomy rzeczne, wodospady oraz źródła i wywierzyska, jaskinie i groty, osobliwości flory i fauny). Z kolei walory antropogeniczne obejmują wszelkiego rodzaju elementy dziedzictwa kulturowego (zarówno materialnego, jak również duchowego), będące wytworem działalności ludzkiej (m.in. zabytki architektury i budownictwa, muzea sztuki i zbiory artystyczne, ośrodki i muzea etnograficzne, stanowiska i muzea archeologiczne, miejsca martyrologii i pamięci narodowej, obiekty historyczno-wojskowe, zabytki techniki, obiekty kultu religijnego, wydarzenia o charakterze kulturalnym, religijnym i sportowym itp.). Ponadto walory turystyczne dzieli się na wypoczynkowe i krajoznawcze. Obok walorów turystycznych, niezwykle ważnym komponentem atrakcyjności turystycznej jest również zagospodarowanie turystyczne, na które składają się: baza noclegowa, baza gastronomiczna oraz infrastruktura towarzysząca (wszelkiego typu urządzenia sportowo-rekreacyjne umożliwiające turystom uprawianie różnych form turystyki oraz rekreacji) [T. Lijewski 2004; W. Kurek, M. Mika 2007; Z. Kruczek 2011].

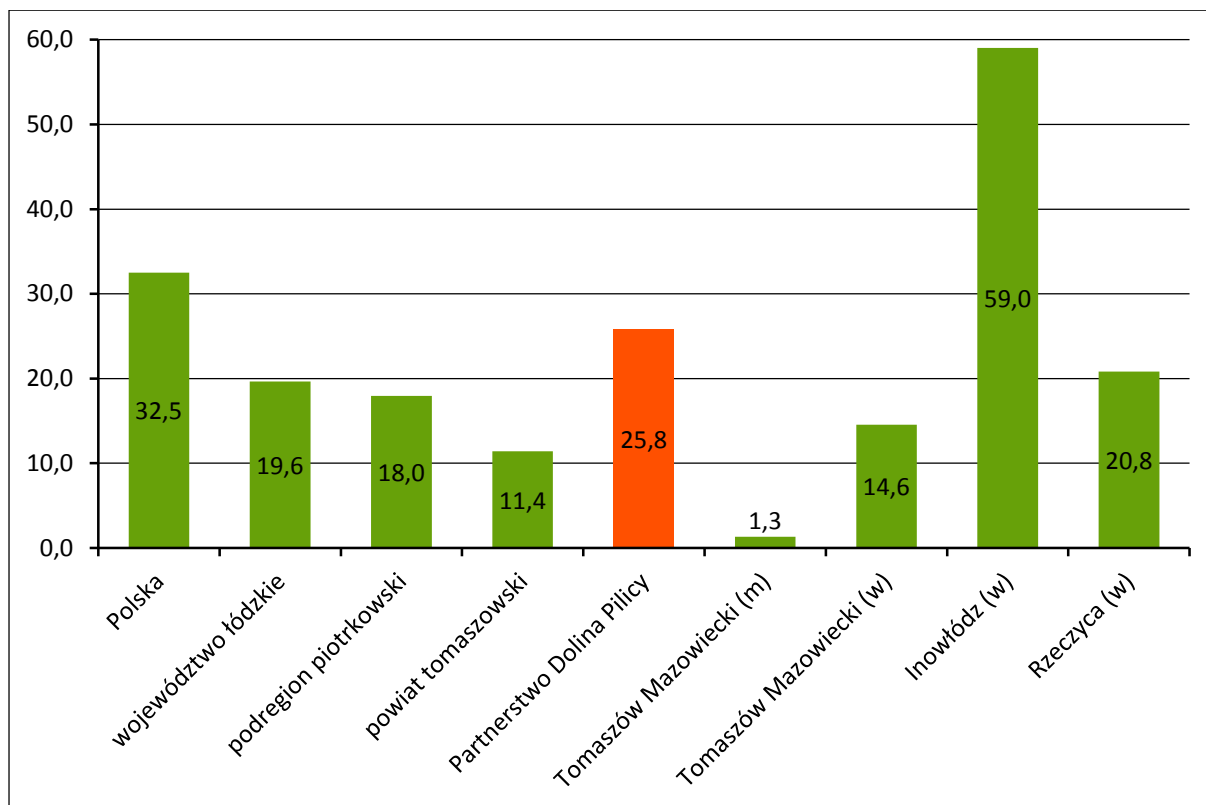
Walory turystyczne

Obszar Funkcjonalny Dolina Rzeki Pilicy odznacza się niezwykle bogactwem i silnym zróżnicowaniem walorów turystycznych, tak przyrodniczych, jak również tych pochodzenia antropogenicznego, czego przejawem jest chociażby występowanie licznych obszarów chronionych (tab. 16) czy też różnorodnych obiektów zabytkowych (tab. 17). Warto podkreślić, iż wysoki potencjał turystyczny w zakresie walorów przyrodniczych i antropogenicznych, będący cechą wspólną dla wszystkich gmin tworzących Partnerstwo, pozostaje jednym z najbardziej widocznych przejawów spójności przestrzenno-funkcjonalnej badanego obszaru. Równocześnie należy zaznaczyć, iż bardzo wysoki potencjał turystyczny jest niezwykle ważnym czynnikiem rozwoju Obszaru Funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy, którego znaczenie dostrzeżono także w Strategii Rozwoju Województwa Łódzkiego. Gminy wchodzące w skład Partnerstwa stanowią element szerszej przestrzeni turystyczno-rekreacyjnej regionu, którą jest obszar Turystyczny

Doliny Rzeki Pilicy. Wymieniony wyżej obszar funkcjonalny jest jednym z trzech obszarów turystycznych dolin rzecznych, jakie wyszczególniono w Strategii Rozwoju Województwa Łódzkiego (obok obszaru Turystycznego Doliny Rzeki Warty i obszaru Turystycznego Doliny Rzeki Bzury). Swoim zasięgiem obejmuje wszystkie gminy regionu położone wzdłuż doliny rzeki Pilicy. Rozpatrywany obszar turystyczny cechuje się bardzo dużymi walorami przyrodniczymi oraz kulturowymi, które umożliwiają rozwój różnorodnych form turystyki. Wśród najważniejszych atutów tego obszaru, w Strategii Rozwoju Województwa Łódzkiego, wskazano: Zbiornik Sulejowski, dolinę rzeki Pilicy, Spałę (centrum kongresowe i konferencyjno-biznesowe) oraz unikatowy w skali międzynarodowej zespół skamieniałości organizmów morskich i lądowych sprzed 148 mln lat (gmina Sławno). Ponadto zwrócono uwagę na obecność unikatowych w skali kraju zabytków architektury romańskiej (Zespół Opactwa Cystersów w Sulejowie – Podklasztorzu, kościół św. Idziego w Inowłodzu). Równocześnie wśród najpoważniejszych problemów rozwoju turystyki na omawianym terenie wymieniono: niską dostępność transportową, zdekapitalizowaną bazę ośrodków wypoczynkowych, niewystarczającą rozwiniętą infrastrukturę turystyczną (w tym m.in. brak parkingów czy przystani kajakowych), niedostateczne zagospodarowanie przestrzeni publicznych, postępujące zanieczyszczenie wód Zalewu Sulejowskiego, niekontrolowane procesy urbanizacji, a także brak kompleksowych rozwiązań w zakresie gospodarki wodno-ściekowej⁶⁰.

⁶⁰ Źródło: *Strategia Rozwoju Województwa Łódzkiego. Łódzkie 2020*

Rycina 35. Udział terenów prawnie chronionych w ogólnej powierzchni na obszarze Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy na tle porównywanych jednostek terytorialnych w 2013 roku [w %]

Uwagi: m – gmina miejska, w – gmina wiejska

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL GUS 2014

Cechą charakterystyczną Obszaru Funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy, oprócz bardzo wysokiej lesistości, jest również występowanie licznych terenów chronionych. W 2013 roku obszary objęte różnego rodzaju formami ochrony przyrody na terenie Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy zajmowały powierzchnię 10 272,2 ha, co stanowiło 25,8% jego całkowitego terytorium (ryc. 33). Tym samym badany obszar charakteryzował się mniejszym udziałem terenów chronionych w porównaniu ze średnią dla kraju (32,5%). Niemniej jednak pod względem rozpatrywanej cechy Obszar Funkcjonalny Dolina Rzeki Pilicy wypada niezwykle korzystnie na tle województwa łódzkiego (19,6%), podregionu piotrkowskiego (18,0%), jak również powiatu tomaszowskiego (11,4%). Warto jednocześnie zauważyć, iż spośród gmin tworzących Partnerstwo Dolina Rzeki Pilicy, najwyższym udziałem terenów chronionych odznacza się gmina Inowódz, gdzie w 2013 roku, obszary objęte różnego typu formami ochrony przyrody zajmowały 59,0% ogólnej powierzchni [BDL GUS 2014].

Tabela 16. Powierzchnia obszarów prawnie chronionych według gmin tworzących Partnerstwo Dolina Rzeki Pilicy w 2013 roku [w ha]

Powierzchniowe formy ochrony przyrody	Tomaszów Mazowiecki (gm. miejska)	Tomaszów Mazowiecki (gm. wiejska)	Inowódz (gm. wiejska)	Rzeczyca (gm. wiejska)
parki narodowe*	0,0	68,3	0,0	0,0

BADANIE POTENCJALNYCH KIERUNKÓW ROZWOJU I WYDANIE REKOMENDACJI DLA PROJEKTOWANEGO OBSZARU FUNKCJONALNEGO

rezerваты przyrody	28,7	80,7	491,9	0,0
parki krajobrazowe	0,0	2 009,0	5 724,0	2 263,0
użytki ekologiczne	4,3	22,5	1,7	0,0
stanowiska dokumentacyjne	20,8	0,0	2,0	0,0
zespoły przyrodniczo-krajobrazowe	0,0	0,0	0,8	0,0
obszary chronione ogółem	53,8	2 180,4	5 775,0	2 263,0

Uwagi: parki narodowe – dotyczy obszaru zajmowanego przez Ośrodek Hodowli Żubrów w Smardzewicach, znajdującego się pod zarządem Kampinoskiego Parku Narodowego*

Źródło: zestawienie własne na podstawie danych BDL GUS 2014

Obszary chronione zlokalizowane na terenie Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy są zróżnicowane zarówno pod względem chronionych walorów przyrodniczo-krajobrazowych, jak również formy prawnej, w ramach której podlegają ochronie (tab. 16). Znaczna część terytorium Obszaru Funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy (25,1% całkowitej powierzchni) znajduje w granicach dwóch parków krajobrazowych, a mianowicie: Sulejowskiego Parku Krajobrazowego (gmina wiejska Tomaszów Mazowiecki) oraz Spalskiego Parku Krajobrazowego (gminy: Inowłódz, Rzeczyca, Tomaszów Mazowiecki). Powyżej wymienione parki krajobrazowe wraz z Przedborskim Parkiem Krajobrazowym wchodzi w skład Zespołu Nadpilicznych Parków Krajobrazowych.

Sulejowski Park Krajobrazowy (17 030 ha) został utworzony w 1994 roku. Swoim zasięgiem oraz ochroną obejmuje jeden z najcenniejszych fragmentów dorzecza Pilicy w jej środkowym odcinku, tj. od okolic wsi Bąkowa Góra (gmina Ręčno w powiecie piotrkowskim) po okolice Tomaszowa Mazowieckiego. Osią parku jest rzeka Pilica oraz założony na niej Zbiornik Sulejowski. W ramach parku ochronie podlega w szczególności krajobraz nadrzeczny Pilicy, a także uchodzących do niej rzek. obszar parku ma charakter wybitnie leśny, bowiem kompleksy leśne stanowią aż 69,5% jego całkowitej powierzchni. Ponadto znaczną część terytorium Sulejowskiego Parku Krajobrazowego (12,2%) pokrywają wody powierzchniowe. Warto w tym miejscu zaznaczyć, iż na terenie parku znajduje się jeden z najlepiej zachowanych fragmentów koryta rzeki Pilicy z licznymi naturalnymi i wyjątkowo malowniczymi meandrami. Sulejowski Park Krajobrazowy odznacza się niezwykle bogactwem oraz zróżnicowaniem flory i fauny. W granicach parku występuje 35 gatunków roślin, które podlegają ochronie ścisłej, a także 15 gatunków roślin podlegających ochronie częściowej. Równocześnie na terenie parku występuje wiele gatunków zwierząt objętych ochroną, w tym: 8 gatunków ryb, 5 gatunków gadów, 13 gatunków płazów, 134 gatunki ptaków oraz 30 gatunków ssaków (m.in. bóbr europejski). Należy jednocześnie zaznaczyć, iż obszary o wybitnych walorach przyrodniczych, znajdujące się w granicach samego parku, jak również jego otuliny zostały objęte ochroną w ramach 11 rezerwatów przyrody (w tym rezerwat przyrody Niebieskie Źródła położony na terenie miasta Tomaszów Mazowiecki oraz rezerwat przyrody Twarda zlokalizowany w gminie wiejskiej Tomaszów Mazowiecki). Na walory krajobrazowe Sulejowskiego Parku Krajobrazowego składają się także liczne przejawy dziedzictwa kulturowego (tak materialnego, jak i duchowego). Wartości pochodzenia antropogenicznego na obszarze parku reprezentowane są w szczególności przez charakterystyczne elementy krajobrazu wiejskiego Nadpilicza (stare kościoły, kapliczki oraz krzyże przydrożne, pozostałości budownictwa ludowego w postaci drewnianych domów), a także liczne miejsca pamięci narodowej (las otaczający rzekę Pilicę noszą wiele śladów walk z czasów

II Wojny Światowej). Trzeba ponadto odnotować, iż przez obszar parku wiodą liczne oznakowane szlaki turystyczne (w tym czerwony pieszy szlak turystyczny – Szlak Partyzancki Małego Franka, o długości 201 km, ciągnący się od Radomska do Brudzewic, m.in. przez Tomaszów Mazowiecki oraz Inowłódz)⁶¹.

Spalski Park Krajobrazowy (13 110 ha) został powołany do istnienia w 1999 roku. Obszar parku odznacza się bardzo wysoką atrakcyjnością turystyczną, która kształtowana jest zarówno przez walory przyrodnicze, jak i wartości dziedzictwa kulturowego. Teren parku swoim zasięgiem oraz ochroną obejmuje fragment doliny rzeki Pilicy, a także otaczające ją kompleksy leśne, stanowiące pozostałość dawnej Puszczy Pilickiej. Dominującym typem ekosystemów na obszarze Spalskiego Parku Krajobrazowego są ekosystemy leśne, reprezentowane przez lasy dębowe, lasy jesionowo-olszowe i olszowe bagienne oraz lasy sosnowe i sosnowo-dębowe. Ponadto teren parku cechuje się dużym bogactwem oraz różnorodnością zbiorowisk nieleśnych. Najcenniejsze pod względem przyrodniczym obszary, położone zarówno w granicach samego parku, jak również jego otuliny objęte zostały ochroną w ramach 6 rezerwatów przyrody (Konewka, Spała, Żądłowice, Sługocice, Jeleń, Gać Spalska). Wypada także odnotować, że na terenie parku, w miejscowości Smardzewice, znajduje się Ośrodek Hodowli Żubrów im. Prezydenta RP Ignacego Mościckiego. Warto również zwrócić uwagę, iż obszar parku odznacza się niezwykle bogactwem i zróżnicowaniem biosfery. Stwierdzono tu występowanie ponad 800 gatunków roślin naczyniowych, a także 252 gatunków zwierząt kręgowych (60,5% fauny kraju). Jednocześnie na terenie parku występują liczne gatunki roślin i zwierząt objętych ochroną gatunkową. Osobliwością Spalskiego Parku Krajobrazowego jest przenikanie się elementów środowiska przyrodniczego z elementami dziedzictwa kultowego (tak materialnego, jak i duchowego). Na obszarze parku znajduje się wiele cennych zabytków, wśród których wypada wymienić liczne kościoły, założenia dworsko-parkowe, układy ruralistyczne oraz zabytki techniki. Tereny położone w granicach parku posiadają bogatą przeszłość historyczną. Na uwagę w szczególności zasługują miejscowości Inowłódz i Spała. Pierwsza z wymienionych wsi w XIX wieku stała się znanym uzdrowiskiem ówczesnego Królestwa Polskiego. Powstała tu stacja klimatyczno-leśna, na którą składały się m.in. wille szwajcarskie i kąpielisko nad Pilicą. Podczas zaborów Lasy Spalskie były miejscem polowań carów rosyjskich, zaś w okresie międzywojennym Spała stała się miejscem wypoczynku prezydentów II Rzeczypospolitej. Lasy Spalskie były również świadkiem wielu walk partyzanckich w trakcie II Wojny Światowej. Przez obszar Spalskiego Parku Krajobrazowego przebiegają liczne oznaczone szlaki turystyczne (m.in. Łódzki Szlak Konny) oraz ścieżki przyrodniczo-edukacyjne⁶².

Obszar Funkcjonalny Dolina Rzeki Pilicy cechuje się występowaniem licznych rezerwatów przyrody. Na terenie Partnerstwa znajduje się 8 spośród 12 rezerwatów przyrody, jakie utworzono w powiecie tomaszowskim. Rezerwatami tymi są:

- **Rezerwat przyrody Niebieska Źródła** (28,8 ha) – rezerwat krajobrazowy, znajdujący się na terenie doliny rzeki Pilicy, w południowo-wschodniej części Tomaszowa Mazowieckiego. obszar chroniony obejmuje zespół wywierzysk (źródeł) krasowych wraz z rozlewiskami utworzonymi przez kanały odpływowe oraz otaczającym je kompleksem lasów łęgowych

⁶¹ Źródło: <http://npk.parkilodzkie.pl>

⁶² Źródło: <http://npk.parkilodzkie.pl>

i olsów (z płatami zbiorowisk zaroślowych i szuwarowych). Największą osobliwością tego terenu są silnie pulsujące źródła bijące z wapiennego podłoża, z których wytryska woda przybierająca niebiesko-zieloną (turkusową) barwę. Rezerwat odznacza się bardzo dużym bogactwem i różnorodnością biosfery. Warto zaznaczyć, iż obszar ten jest ostoją dla wielu zimujących ptaków wodno-błotnych⁶³.

- **Rezerwat przyrody Twarda** (23,5 ha) – rezerwat florystyczny i leśny, położony na terenie gminy wiejskiej Tomaszów Mazowiecki. W ramach rezerwatu ochronie podlega fragment wielogatunkowych lasów grądowych oraz borów mieszanych dębowo-jodłowych⁶⁴.
- **Rezerwat przyrody Gać Spalska** (81,7 ha) – rezerwat leśny, obejmujący fragment doliny rzeki Gać (dopływ Pilicy), o długości około 8 km, rozciągający się między miejscowościami Jasień (gmina Lubochnia) i Spała (gmina Inowódz). Ochronie podlegają w szczególności naturalnie wykształcone zespoły roślinne (głównie łągi oraz olsy), związane ze śródleśną rzeką niziną. obszar rezerwatu odznacza się niezwykle bogactwem i zróżnicowaniem zarówno flory, jak i fauny. W granicach rezerwatu występuje wiele rzadkich i chronionych gatunków roślin, charakterystycznych dla ekosystemów bagiennych⁶⁵.
- **Rezerwat przyrody Sługocice** (8,6 ha) – rezerwat florystyczny i leśny, położony na terenie gminy wiejskiej Tomaszów Mazowiecki. Ochronie w ramach rezerwatu podlega fragment grądu wilgotnego ze stanowiskiem żywca dziewięciolistnego (gatunek górski niezwykle rzadko spotykany na obszarach nizinnych)⁶⁶.
- **Rezerwat przyrody Jeleń** (47,2 ha) – rezerwat florystyczny i leśny, położony na obszarze gminy wiejskiej Tomaszów Mazowiecki. Ochronie w ramach rezerwatu podlega fragment lasu mieszanego z udziałem lipy drobnolistnej. Lasy znajdujące się na terenie chronionym są pozostałością dawnej Puszczy Pilickiej. Drzewostan lasów tworzą około dwustuletnie dęby, obok których występują jodły pospolite, świerki, brzozy brodawkowate, graby oraz olsze czarne. Warto odnotować, iż na kilku polanach w granicach rezerwatu przetrwały także torfowiska⁶⁷.
- **Rezerwat przyrody Żądłowice** (139,1 ha) – rezerwat florystyczny i leśny, zlokalizowany na terenie gminy Inowódz. Obszar chroniony obejmuje niespotykany w polskich lasach układ siedlisk, występujących tu w związku z istniejącymi warunkami hydrologicznymi. Rezerwat położony jest na terasie doliny Pilicy, która w tym miejscu cechuje się bardzo urozmaiconą mikrorzeźbą. W efekcie występowania umiejscowionych na przemian obok siebie, bardzo licznych wzniesień oraz dolinek, na terenie obecnego rezerwatu doszło do wykształcenia niezwykle ciekawych i jedynych w kraju pasowych układów siedlisk, pokrytych całkowicie innymi zbiorowiskami leśnymi. W dolinach rosną bagienne lasy olszowe (olsy), natomiast na wzniesieniach występują bory sosnowe. W zachodniej części rezerwatu występują zaś płaty grądu oraz wilgotne bory mieszane ze starymi dębami i świerkami. Obszar chroniony

⁶³ Źródło: Program Ochrony Środowiska dla Powiatu Tomaszowskiego na lata 2012 – 2015

⁶⁴ Źródło: Program Ochrony Środowiska dla Powiatu Tomaszowskiego na lata 2012 – 2015

⁶⁵ Źródło: Program Ochrony Środowiska dla Powiatu Tomaszowskiego na lata 2012 – 2015

⁶⁶ Źródło: Program Ochrony Środowiska dla Powiatu Tomaszowskiego na lata 2012 – 2015

⁶⁷ Źródło: Program Ochrony Środowiska dla Powiatu Tomaszowskiego na lata 2012 – 2015

cehuje się ponadto bogactwem i różnorodnością fauny. Warto odnotować, iż okresowo na terenie rezerwatu gnieźdzą się czaple siwe oraz żurawie⁶⁸.

- **Rezerwat przyrody Spała** (55,9 ha) – rezerwat florystyczny i leśny, w miejscowości Spała, w granicach administracyjnych gminy Inowłódz. W ramach rezerwatu ochronie podlega położony nad Pilicą fragment naturalnego lasu mieszanego z udziałem jodły, występującej w pobliżu granicy jej geograficznego zasięgu. Lasy porastające obszar chroniony stanowią pozostałość dawnej Puszczy Pilickiej. Bardzo stary drzewostan reprezentowany jest m.in. przez dęby szypułkowe i sosny⁶⁹.
- **Rezerwat przyrody Konewka** (99,9 ha) – rezerwat florystyczny i leśny, zlokalizowany na terenie gminy Inowłódz. Obszar chroniony obejmuje naturalny fragment lasu należący do zespołu świetlistej dąbrowy. Na terenie rezerwatu występuje drzewostan dębowy, który pochodzi z pierwszego urządzenia Lasów Spalskich w 1820 roku. Świetlista dąbrowa jest jednym z najpiękniejszych zbiorowisk leśnych występujących w Polsce. Na florę rezerwatu składa się ponad 150 gatunków roślin, w tym także wiele gatunków lokalnie rzadkich⁷⁰.

Pozostałe powierzchniowe formy ochrony przyrody w granicach Obszaru Funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy reprezentowane są przez:

- **Stanowisko dokumentacyjne Groty Nagórzyckie** (20,8 ha), położone w granicach miasta Tomaszów Mazowiecki. Ochroną objęte jest wzgórze piaskowcowe, a także znajdujące się w jego obrębie podziemne wyrobiska piasku kwarcowego powstałe w XVIII i XIX wieku⁷¹.
- **Zespół przyrodniczo-krajobrazowy Skarpa Jurajska** (0,8 ha), położony na obszarze gminy Inowłódz. Ochronie podlega kompleks gruntów zlokalizowanych przy zboczu rzeki Pilicy, przy kościele św. Idziego w Inowłodzu⁷².
- **Zespół przyrodniczo-krajobrazowy Skarpa Spalska** (2,0 ha), położony w granicach gminy Inowłódz. Ochronie podlega kompleks leśny i bagieny, zlokalizowany przy zboczu rzeki Pilicy, przy kościele św. Idziego w Inowłodzu⁷³.
- **22 użytki ekologiczne**, o łącznej powierzchni 24,0 ha, umiejscowione w granicach miasta Tomaszów Mazowiecki (5 obiektów o powierzchni 4,3 ha) oraz gmin Inowłódz (3 obiekty o powierzchni 2,9 ha) i Tomaszów Mazowiecki (14 obiektów o powierzchni 16,8 ha)⁷⁴.

Na terenie Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy w 2014 roku zarejestrowanych było łącznie 43 zabytków, z czego najwięcej na terenie gminy miejskiej Tomaszów Mazowiecki – 27, po 7 w gminach Inowłódz oraz Rzeczyca, natomiast w gminie wiejskiej Tomaszów Mazowiecki znajdowały się 2 zabytki (tab. 17). Najwięcej (14) obiektów zabytkowych należy do zabudowy mieszkaniowej. Wszystkie one znajdują się na terenie gminy miejskiej Tomaszów Mazowiecki. 11 zabytków to obiekty sakralne, z czego 5 znajduje się w granicach gminy miejskiej Tomaszów

⁶⁸ Źródło: Program Ochrony Środowiska dla Powiatu Tomaszowskiego na lata 2012 – 2015

⁶⁹ Źródło: Program Ochrony Środowiska dla Powiatu Tomaszowskiego na lata 2012 – 2015

⁷⁰ Źródło: Program Ochrony Środowiska dla Powiatu Tomaszowskiego na lata 2012 – 2015

⁷¹ Źródło: Program Ochrony Środowiska dla Powiatu Tomaszowskiego na lata 2012 – 2015

⁷² Źródło: Program Ochrony Środowiska dla Powiatu Tomaszowskiego na lata 2012 – 2015

⁷³ Źródło: Program Ochrony Środowiska dla Powiatu Tomaszowskiego na lata 2012 – 2015

⁷⁴ Źródło: Program Ochrony Środowiska dla Powiatu Tomaszowskiego na lata 2012 – 2015

Mazowiecki, 4 na terenie gminy Inowłódz, a po jednym w gminach Rzeczyca oraz gminie wiejskiej Tomaszów Mazowiecki. Większość zabytków z tego rejonu pochodzi z czasów XVIII lub XIX wieku.

Tabela 17. Liczba obiektów zabytkowych (wpisanych do rejestru zabytków nieruchomych) według gmin tworzących Partnerstwo Dolina Rzeki Pilicy w 2014 roku

Kategorie obiektów zabytkowych	Tomaszów Mazowiecki (gm. miejska)	Tomaszów Mazowiecki (gm. wiejska)	Inowłódz (gm. wiejska)	Rzeczyca (gm. wiejska)
obiekty sakralne	5	1	4	1
obiekty obronne	0	0	1	0
zabudowa rezydencjalna	1	1	0	2
zabudowa przemysłowa	1	0	1	0
zabudowa mieszkaniowa	14	0	0	0
budynki użyteczności publicznej	4	0	0	1
tereny zielone	1	0	1	2
cmentarze	1	0	0	1
obiekty zabytkowe ogółem	27	2	7	7

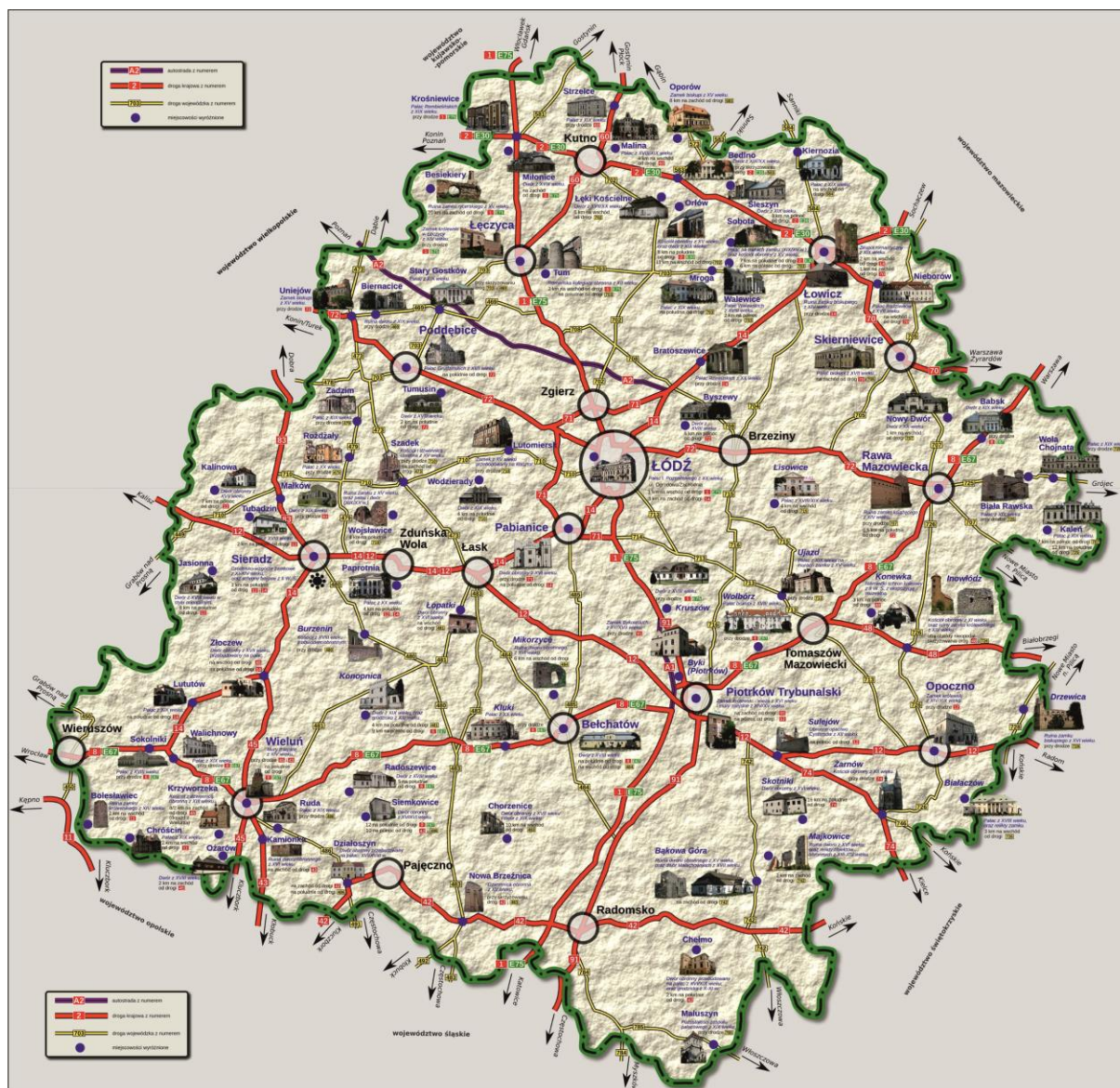
Uwagi: zestawienie obejmuje obiekty wpisane do rejestru zabytków nieruchomych według stanu na 30.06.2014 r.

Źródło: zestawienie własne na podstawie danych Narodowego Instytutu Dziedzictwa 2014

Na szczególną uwagę zasługuje tutaj najstarszy zabytek znajdujący się na obszarze Partnerstwa: **kościół p.w. św. Idziego** z XI – XII wieku (gmina Inowłódz), został on wybudowany według różnych relacji w 1082 lub 1138 roku, stając się tym samym jedną z najstarszych świątyń w Polsce. Kościół pełnił zarówno rolę obiektu kultu, jak również budowli obronnej, przez co wielokrotnie ulegał on zniszczeniu, a także podlegał odbudowie, jednak do naszych czasów przetrwało wiele oryginalnych elementów budowli, co więcej można oglądać zbiór elementów uzbrojenia z czasów Władysława Hermana, który według jednej wersji był fundatorem budowli. Dodatkowo w trakcie zwiedzania kościoła można wspiąć się na wieżę kościelną, z której roztacza się piękna panorama Inowłódza. Mankamentem zabytku jest to, iż nie zawsze jest on otwarty dla zwiedzających. Przed zwiedzaniem trzeba skontaktować się z opiekunem sprawującym pieczę nad kościołem, który posiada klucze⁷⁵.

⁷⁵ Na podstawie: <http://www.inowlodz.pl/szlaki-turystyczne/60-szlak-a-zwiedzanie-kocioa-w-idziego>, http://www.powiat-tomaszowski.pl/content.php?cms_id=61&lang=pl&p=p6 oraz http://www.zamkilodzkie.pl/pliki/inowlodz_kosciol.htm [dostęp: 15.08.2014]

Rycina 36. Zamki oraz pałace w granicach województwa łódzkiego

Źródło: www.zamkilodzkie.pl

Kolejnym ważnym zabytkiem znajdującym się na terenie gminy Inowłódz jest **zamek Kazimierza Wielkiego**. To obronny zamek, powstały w latach 1356 – 1366, ufundowany przez Kazimierza Wielkiego, wybudowany w celu ochrony ziem Państwa Polskiego przed państwami Książąt Mazowieckich, a także będący lokalną siedzibą władz monarszych. Zamek został mocno zniszczony podczas Potopu Szwedzkiego⁷⁶. W 2007 roku rozpoczęła się inwestycja związana z odbudową ruin zamku. Dzięki funduszom europejskim i staraniom władz lokalnych zamek został

⁷⁶ <http://www.zamkipolskie.com/inowlodz/inowlodz.html>;

http://tomaszowmazowiecki.naszemiasto.pl/arttykul/miliony-na-krolewski-zamek-w-inowlodzu,439900,art,t,id,tm.html?sesja_gratka=c9296b17a53e7f1a7cb23f3698823282 [dostęp: 15.08.2013]

odnowiony. Dnia 15 czerwca 2013 roku został oficjalnie otwarty. Obecnie mieści się w nim prężnie działające Gminne Centrum Kultury, biblioteka gminna, jak również gminny Punkt Informacji Turystycznej. Sam Zamek dostępny jest także dla zwiedzających⁷⁷.

Dwa wspomniane powyżej zabytki są najstarszymi na terenie Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy, co więcej ich obronny charakter wpisuje się doskonale w charakterystykę województwa łódzkiego, na terenie którego znajduje się wiele budowli o podobnym charakterze (ryc. 34). Jest to element, który można wykorzystać w promocji tych zabytków. Co więcej warto wspomnieć, iż kościół p.w. św. Idziego jest częścią Piastowskiego Szlaku Romańskiego⁷⁸.

Poniżej omówione zostały ciekawsze zabytki znajdujące się na terenie gmin wchodzących w skład Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy.

Gmina Inowłódz

Poza kościołem św. Idziego oraz zamkiem Kazimierza Wielkiego na terenie gminy znajdują się także:

- **Kościół p.w. św. Michała Archaniola w Inowłodzu**, zbudowany w 1520 roku w stylu późnogotyckim. Wewnątrz świątyni znajduje się neobarokowy ołtarz z obrazem Matki Boskiej Bolesnej, późnogotycka kamienna chrzcielnica z XVI wieku, relikwiarz gotycki ze szczątkami św. Idziego oraz drewniana suknia z obrazu Matki Boskiej Bolesnej.
- **XIX-wieczna synagoga**. Świątynie żydowskie należą do rzadkości w tym rejonie Polski, bowiem większość z nich została zburzona w czasie II Wojny Światowej przez wojska niemieckie. Podczas renowacji w latach 80-tych XX wieku w świątyni tej odkryto piękne XIX-wieczne freski oraz polichromię zawierającą wersety Tory⁷⁹.

Dodatkowo na terenie gminy Inowłódz znajdują się również:

- drewniana kaplica p.w. NMP Królowej w Spale (1922),
- park pałacowy, przy pałacu Prezydenta RP w Spale (XIX wiek),
- most żelbetowy na rzece Pilicy, na drodze do Ciełłowic (1936).

Gmina miejska Tomaszów Mazowiecki

Wśród najważniejszych obiektów dziedzictwa kulturowego zlokalizowanych na terenie miasta Tomaszów Mazowiecki należy wymienić:

- **Pałac Ostrowskich** wzniesiony w 1812 roku przez hrabiego Antoniego Ostrowskiego, założyciela miasta Tomaszów Mazowiecki. Pierwotnie stanowił on rezydencję mieszkalną rodziny Ostrowskich, obecnie jest to siedziba Muzeum w Tomaszowie Mazowieckim⁸⁰.

⁷⁷ <http://www.gckinowlodz.naszgok.pl/zwiedzanie-zamku#menu>,
<http://tomaszowmazowiecki.naszemiasto.pl/artukul/otwarcie-zamku-w-inowlodzu-xiv-wieczny-zamek-krola,1897593,artgal,t,id,tm.html> [dostęp: 15.08.2013]

⁷⁸ <http://turystycznieszlaki.pl/szlak-romanski/> oraz <http://www.inowlodz.pl/szlaki-turystyczne/334-szlaki-turystyczneprzebiegajce-przez-teren-gminy-inowlodz> [dostęp: 15.08.2013]

⁷⁹ http://www.inowlodz.friko.pl/synagoga_zydowska2.html

⁸⁰ <http://lodzkie.travel/?kat=zabytki&sub=palace&id=30> oraz <http://tomaszowskakultura.pl/nasze-zabytki-a8/palac-ostrowskich-r58>

- **Kościół ewangelicki Zbawiciela** zbudowany w stylu neogotyckim według projektu Pawła Hosera, powstały w latach 1897 – 1902. Wewnątrz mieści się cenny obraz Wojciecha Gersona z 1900 roku, a także zabytkowe organy Braci Walter, witraże oraz ambona z baldachimem⁸¹.
- **Ewangelicki kościół p.w. św. Trójcy** stworzony na zlecenie Antoniego Ostrowskiego, powstał w latach 1823 – 1829. Jest najstarszym murowanym kościołem znajdującym się na terenie Tomaszowa Mazowieckiego. Wewnątrz znajdują się organy z 1841 roku. Obecnie ze względu na stan zniszczenia nie jest możliwy do zwiedzania⁸².
- **Dawne jatki miejskie** to budynek powstały w latach 1830 – 1838, zbudowany w stylu neoklasycystycznym. Pierwotnie mieściły się tutaj jatki rzeźniczo-piekarnicze, od lat 70. XX wieku mieściła się tutaj Galeria pod Arkadami, która była placówką kulturalną. Aktualnie mieści się tu galeria sztuki pn. Galeria Arkady⁸³.
- **Kościół p.w. św. Antoniego** nie został uwzględniony w rejestrze zabytków, jednakże jest on wpisany do gminnej ewidencji zabytków. Kościół powstał w latach 1862 – 1864, w stylu neoklasycystycznym. We wnętrzu kościoła możemy znaleźć 3 drewniane ołtarze, a także zabytkową ambonę i unikatowy krucyfiks z białego marmuru. Jest to najstarszy kościół katolicki na terenie miasta⁸⁴.
- **Kościół p.w. św. Marcina w Białobrzegach** to drewniany kościół zbudowany w 1746 roku. Wewnątrz znajdują się malowidła i rzeźby z XVI wieku⁸⁵.
- **Cmentarz Żydowski** został założony w roku 1831, na terenach, które zostały podarowane ludności Żydowskiej przez hrabiego Antoniego Ostrowskiego. W obrębie nekropolii znajduje się około 2 000 nagrobków oraz ruiny hotelu⁸⁶.
- **Młyn wodny** z początków XX wieku, znajdujący się na terenie Skansenu Rzeki Pilicy.

Poza wyżej wymienionymi obiektami na terenie gminy miejskiej Tomaszów Mazowiecki znajdują się m.in. następujące zabytki:

- klasycystyczna kamienica z XIX wieku,
- ratusz klasycystyczny,
- willa Jana Rodego,
- kamienica Szepsa,
- kamienica rodziny Knothe,
- gmach Banku Polskiego,
- willa fabrykancka,
- eklektyczny pałacyk Pieschów,
- park im. dr. Rodego.

⁸¹ <http://lodzkie.travel/?kat=swiatynie&sub=3&id=240>

⁸² <http://tomaszowskakultura.pl/nasze-zabytki-a8/kosciol-ewangelicki-r66>

⁸³ <http://tomaszowskakultura.pl/nasze-zabytki-a8/dawne-jatki-miejskie-r63>

⁸⁴ <http://tomaszowskakultura.pl/nasze-zabytki-a8/kosciol-rzymsko-katolicki-pw.-sw.-antoniego-r77>

⁸⁵ <http://tomaszowskakultura.pl/nasze-zabytki-a8/kosciol-sw.-marcina-r75> oraz <http://www.powiat-tomaszowski.pl/>

⁸⁶ <http://lodzkie.travel/?kat=zabytki&sub=cmentarze&id=112>

Gmina Rzeszyca

Wśród najważniejszych zabytków położonych w granicach gminy Rzeszyca należy zwrócić przede wszystkim uwagę na:

- **Kościół p.w. św. Katarzyny w Rzeszy** powstały w latach 1889-1891 w stylu neogotyckim, na miejscu starego drewnianego kościoła. Inicjatorem budowy był ks. M. Skarżyński. W kościele znajdują się m.in. obrazy szkoły weneckiej zachowane z drewnianego kościoła, a także chrzcielnica z XVI wieku⁸⁷.
- **Figurka pamiątkowa z kapliczką** powstała w 1607 roku z okazji upamiętnienia bitwy z rokoszanami zebrzydowskimi pod Guzowem. Jest najstarszym zabytkiem na terenie gminy Rzeszyca. Znajduje się u podnóża parku podworskiego⁸⁸.
- **Park im. Ignacego Jana Paderewskiego** założony w połowie XVIII wieku, jest przykładem parku dworskiego, na terenie którego znajdował się niegdyś dwór, który w latach 60-tych został rozebrany⁸⁹.

Poza wyżej wymienionymi obiektami w gminie Rzeszyca znajdują się także:

- dwór w Glinie z II połowy XIX wieku,
- dwór w Bartoszówce z II połowy XIX wieku,
- mostek na rzece Luboczance w Luboczy.

Gmina wiejska Tomaszów Mazowiecki

Jednym z najcenniejszych zabytków na terenie gminy wiejskiej Tomaszów Mazowiecki jest **kościół p.w. św. Anny i klasztor oo. Franciszkanów w Smardzewicach**. Według legendy kościół powstał w miejscu, w którym jednemu z mieszkańców objawiła się św. Anna, Matka Najświętszej Maryi Panny. Ta barokową świątynia została wybudowana w latach 1683 – 1699, z inicjatywy biskupa warmińskiego, Jana Stanisława Zbąskiego. Ołtarz główny oraz organy pochodzą z roku 1700⁹⁰.

Poza tym na terenie gminy wiejskiej Tomaszów Mazowiecki znajdują się:

- dworek szlachecki z II połowy XIX w. w Świńsku,
- dworek szlachecki z początków XX w. w Zaborowie,
- dwór z II połowy XIX wieku w Kwiatkówce.

Oprócz wymienionych powyżej walorów turystycznych (przyrodniczych i antropogenicznych), na terenie Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy znajduje się również wiele interesujących atrakcji turystycznych.

Tomaszowska Okrąglica to produkt turystyczny, który składa się z trzech zasobów, znajdujących się na terenie gminy miejskiej Tomaszów Mazowiecki, w skład którego wchodzi:

- **Skansen Rzeki Pilicy** – muzeum powstałe w celu popularyzacji i ochrony dziedzictwa kulturowego, przyrodniczego i historycznego rzeki Pilicy oraz Nadpilcza (dokładny opis Skansenu umieszczono w rozdziale poświęconym kulturze). Wejście do skansenu kosztuje

⁸⁷ <http://rzeszyca.pl/gsi/images/folder%20Gminy%20rzeszyca.pdf>

⁸⁸ <http://rzeszyca.pl/gsi/images/folder%20Gminy%20rzeszyca.pdf>

⁸⁹ <http://rzeszyca.pl/gsi/images/folder%20Gminy%20rzeszyca.pdf>

⁹⁰ <http://klasztor.website.pl/>

5 PLN za bilet normalny oraz 4 PLN za bilet ulgowy. Dzieci do lat czterech mają wstęp bezpłatny. Skansen można zwiedzać od wtorku do niedzieli. W sezonie letnim (od 1.04 – 31.10) w godzinach od 10.00 – 18.00, natomiast w sezonie zimowym w dni powszednie (od wtorku do piątku) w godzinach 08.00 – 16.00, a w weekendy od 10.00 – 16.00⁹¹.

- **Rezerwat Przyrody Niebieskie Źródła** – rezerwat krajobrazowy o powierzchni blisko 29 ha, na terenie którego ochronie podlegają przede wszystkim wywierzyska, a więc źródła, na których pojawiają się mini gejzery. Na terenie rezerwatu znajdują się rośliny ściśle chronione, takie jak: grzebień białe, turówki wonne, różanecznik żółty, kosodrzewina i cis pospolity. Niebieskie Źródła cieszą się niezmiernie dużym zainteresowaniem turystów przez cały rok. Wstęp do rezerwatu jest darmowy.
- **Podziemna Trasa Turystyczna Groty Nadgórzyckie** – sztuczne wyrobiska, które zostały stworzone poprzez wydobywanie piasku szklarskiego w XVIII i XIX wieku. Znajdują się w mieście Tomaszów Mazowiecki. Groty posiadają liczne korytarze oraz zaułki. Jest to unikalny produkt turystyczny, trasa turystyczna ma około 160 m długości i przebiega dwoma oświetlonymi chodnikami. Dodatkowo na trasie ustawione są ekspozycje historyczne i tematyczne. Bilety wstępu są w cenach: 4 PLN za bilet normalny oraz 3 PLN za bilet ulgowy, dzieci do lat 4 mają wstęp bezpłatny. Groty można zwiedzać od wtorku do niedzieli. W sezonie letnim (od 1.04 – 31.10) w godzinach od 10.00 – 18.00, natomiast w sezonie zimowym w dni powszednie (od wtorku do piątku) w godzinach 08.00 – 16.00, a w weekendy od 10.00 – 16.00.

W 2012 roku Tomaszowska Okrąglica otrzymała wyróżnienie w konkursie na **Najlepszy Produkt Turystyczny Województwa Łódzkiego**. Doceniony został przede wszystkim fakt połączenia trzech różnych atrakcji regionalnych w jeden produkt⁹².

Ośrodek Hodowli Żubrów w Smardzewicach powstał w latach 1934 – 1936. Na terenie ośrodka można podziwiać żubry, ale także dowiedzieć się o ich życiu i zwyczajach, uczestnicząc przy tym w specjalnej ścieżce edukacyjnej. Co więcej na terenie Nadleśnictwa istnieje izba ekologiczna zawierająca zbiory przyrodnicze. Wizyta w Ośrodku Hodowli Żubrów jest więc dobrym pomysłem na spędzenie czasu wraz z całą rodziną, bowiem można tutaj zarówno odpocząć w specjalnie wyznaczonych do tego miejscach, jak również wiele się nauczyć. W sezonie letnim (1.05 – 30.09) w dni powszednie (poniedziałek – piątek) w godzinach 9.00 – 16.00 oraz weekendy od 11.00 – 18.00, natomiast w sezonie zimowym w dni powszednie (wtorek – piątek) od 9.00 – 15.00 oraz w weekendy od 11.00 – 15.00. Bilety można kupić w cenie 3,30 PLN bilet normalny oraz 2,20 PLN bilet ulgowy⁹³.

Miejscowość Spała to osada znajdująca się na terenie powiatu tomaszowskiego, w gminie Inowódz. Znana przede wszystkim jako rezydencja carów rosyjskich oraz miejsce wypoczynkowe prezydentów Polski Międzywojennej. Na terenie Spały odbywały się również słynne polowania, w których uczestniczyli królowie polscy oraz carowie rosyjscy. Poza tym w Spale można znaleźć wiele zabytków, m.in.: zabytkowy most na rzece Pilicy, drewniany kościółek z 1923 roku w stylu polskim, murowana wieża ciśnień z początku XX wieku, budynki osady pałacowej (resztki pałacu,

⁹¹ <http://www.okraglica.pl/?l=o&s=0/3&p=skansen-rzeki-pilicy>

⁹² <http://okraglica.pl/>

⁹³ <http://www.smardzewice.ovh.org/zubry/zubry.html>

dawne hotele itd.). W centrum Spały znajduje się natomiast park stworzony w stylu angielskim, w którym można znaleźć wiele egzotycznych gatunków drzew. Ze względu na swoją renomę na mapie turystycznej Polski w Spale istnieje bardzo dobra baza noclegowa dla turystów⁹⁴.

Co więcej współczesna Spała znana jest wielu miłośnikom sportu, bowiem znajduje się tam słynny Centralny Ośrodek Sportu, posiadający kryte hale sportowe, korty, basen, siłownię, gabinety odnowy biologicznej, a całość dopełniają hotele. W miejscu tym do zawodów przygotowuje się wielu słynnych polskich sportowców⁹⁵.

Warto zaznaczyć, iż w Spale organizowane są 3 bardzo ważne cykliczne imprezy o zasięgu ponadregionalnym (opisane szerzej w rozdziale poświęconym kulturze):

- Dożynki Prezydenckie,
- Spalski Jarmark Antyków i Rękodzieła Ludowego,
- Hubertus Spalski⁹⁶.

Bunkry w Konewce powstały w 1939 roku, ze względu na fakt, iż Spała była ważną siedzibą dowodzenia wojsk niemieckich podczas II Wojny Światowej. Przez całą wojnę były one zajmowane przez wojska niemieckie, następnie służyły jako skład amunicji i bomb. Trasa turystyczna w obiekcie powstała w 2005 roku, gdzie obecnie do zwiedzania udostępnione są: schron kolejowy o długości 380 m, w którym znajduje się ekspozycja militariów, pojazdów oraz inne tematyczne wystawy związane z historią II Wojny Światowej, schrony techniczne oraz schron studni głębinowej. Koszt biletu normalnego to 9 PLN, natomiast ulgowego 6 PLN, dzieci do lat 7 mają wstęp darmowy. Trasa czynna jest w sezonie zimowym (od 1.12 do 31.03) w niedzielę od 10.00 – 16.00, w sezonie od 1.05 – 30.06 oraz od 1.09 – 31.10 codziennie oprócz poniedziałków w godzinach 10.00 – 18.00, natomiast w sezonie letnim (1.07 – 31.08) codziennie w godzinach 10.00 – 19.00. Warto wspomnieć, że w 2006 roku Bunkry w Konewce zdobyły certyfikat Polskiej Organizacji Turystycznej⁹⁷.

Zalew Sulejowski, największa atrakcja turystyczno-rekreacyjna regionu. Zalew położony jest pomiędzy Sulejowem a Smardzewicami i należy do największych zbiorników wodnych centralnej Polski. Powstał w latach 1969 – 1973 poprzez spiętrzenie wód rzeki Pilicy za pomocą Zapory Smardzewickiej. Zalew ma powierzchnię 2 700 ha i długość około 17 km. Na całym zbiorniku obowiązuje zakaz użytkowania sprzętu motorowodnego, co sprzyja osiedlaniu się w tych okolicach wielu gatunków fauny. Zalew Sulejowski jest dobrym miejscem do odpoczynku, dodatkowo jest to miejsce, które sprzyja żeglarsztwu, nad jeziorem działa 9 portów jachtowych, z czego 3 zlokalizowane są na terenie gmin Partnerstwa:

- port jachtowy „Borki” (Swolszewice Małe),
- port jachtowy „Maruś” (Swolszewice Małe – przy zaporze),
- port jachtowy „U Sołtysa” (Tresta).

⁹⁴ <http://www.spala.pl/zwiedzanie/>

⁹⁵ <http://www.spala.cos.pl/54,historia-osrodka.html>

⁹⁶ <http://www.spala.pl/zwiedzanie/>

⁹⁷ <http://www.bunkierkonewka.eu/>

Na terenie Zalewu odbywają się również regaty⁹⁸.

STUDIUM PRZYPADKU

Współpraca na rzecz lepszego wykorzystania lokalnych walorów dziedzictwa kulturowego dla potrzeb rozwoju turystyki

Projekt pn. *Discover The Open Church Network (Odkryj sieć otwartych kościołów)* jest jednym z najlepszych oraz najbardziej rozpoznawanych w Unii Europejskiej przykładów wykorzystania miejscowych walorów dziedzictwa kulturowego w procesie tworzenia oraz rozwoju spójnych produktów turystycznych. Powyższy projekt zrealizowany został przez Lokalną Grupę Działania Nothern Marches Cymru (Walia, Wielka Brytania). Obszar zajmowany przez wyżej wymienioną Lokalną Grupę Działania położony jest w pobliżu dwóch miast, tj. Wrexham i Chester, będących popularnymi celami wizyt turystycznych. Niemniej jednak, do czasu realizacji rozpatrywanego projektu, tylko niewielka część turystów odwiedzających powyższe ośrodki miejskie wybierała się na otaczające je tereny wiejskie. Równocześnie należy odnotować, iż obszar Lokalnej Grupy Działania Nothern Marches Cymru odznacza się występowaniem wielu zabytkowych kościołów, niezwykle cennych pod względem historycznym, religijnym i architektonicznym. Jednakże do chwili rozpoczęcia realizacji projektu większość z nich była niewykorzystana i zamknięta poza godzinami nabożeństw oraz innych zaplanowanych wcześniej wydarzeń.

Powyższe uwarunkowania skłoniły partnerów zrzeszonych w ramach Lokalnej Grupy Działania Nothern Marches Cymru do szerszego udostępnienia zabytkowych kościołów turystom, a co za tym idzie przyciągnięcia części ruchu turystycznego koncentrującego się dotychczas jedynie na obszarze miast Wrexham oraz Chester. W założeniu działania te miały także przyczynić się do aktywizacji gospodarczej i społecznej obszaru partnerstwa. Całkowita wartość analizowanego przedsięwzięcia zamknęła się w kwocie 228 559 EUR. Jednocześnie projekt uzyskał wsparcie ze środków Europejskiego Funduszu Orientacji i Gwarancji Rolnej, w ramach wdrażania Programu Leader+. Wartość dofinansowania przedsięwzięcia wyniosła 194 276 EUR, co stanowiło aż 85,0% jego łącznych kosztów. Warto odnotować, iż rozpatrywany projekt został dofinansowany także z publicznych środków krajowych. Realizacja projektu rozpoczęła się w lipcu 2004 roku, a jego zakończenie nastąpiło w grudniu 2007 roku. Mimo, iż od zakończenia realizacji przedsięwzięcia upłynęło już 7 lat, stworzony wówczas produkt turystyczny, jakim jest sieć otwartych kościołów funkcjonują nadal oraz cieszy się niesłabnącym zainteresowaniem ze strony turystów.

W ramach projektu pozyskano lokalnych ochotników, dzięki którym udostępniono dla turystów 16 zabytkowych kościołów. Jednocześnie wszystkie obiekty sakralne zostały połączone ze sobą ścieżką turystyczną. Ponadto zagospodarowano teren wokół każdego z kościołów w obiekty małej architektury turystycznej (ławki, znaki oraz tablice informacyjne). Powyższymi działaniami towarzyszyła również szeroko zakrojona akcja promocyjna. Utworzono wspólną markę i logo, którym oznaczane były wszystkie materiały informacyjne i promocyjne. Przygotowano również

⁹⁸ <http://www.sulejowski.pl/>

przewodnik dla turystów dotyczący zarówno samych kościołów, jak i zawierający informacje na temat innych interesujących miejsc w okolicy. Sieć otwartych kościołów włączona została także kalendarz wydarzeń turystycznych oraz kulturowych w regionie. Efektem podjętych działań był wyraźny i niemal natychmiastowy wzrost liczby turystów odwiedzających teren partnerstwa.

Źródło: Wybór najlepszych praktyk inicjatywy Leader+ (2008), <http://www.openchurchnetwork.co.uk>

Zagospodarowanie turystyczne

Atrakcyjność turystyczna poszczególnych jednostek osadniczych, jak już wcześniej wspomniano, kształtowana jest zarówno przez walory turystyczne (przyrodnicze oraz kulturowe), jak również przez istniejące zagospodarowanie turystyczne obszaru. Z punktu widzenia ruchu turystycznego szczególnie ważne znaczenie posiada przede wszystkim dostępność oraz jakość bazy noclegowej i gastronomicznej, a także obecność infrastruktury turystycznej (w tym szlaków turystycznych). Należy w tym miejscu zwrócić uwagę, że przez teren Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy przebiega wiele różnorodnych szlaków turystycznych (znakowane szlaki turystyczne, szlaki kulturowe oraz szlaki tematyczne).

Znakowane szlaki turystyczne

Szlak zielony (ok. 57 km) rozpoczyna się w mieście Tomaszów Mazowiecki, a kończy w Lubocy. Jego większa część przebiega przez malownicze tereny Spalskiego Parku Krajobrazowego. Co więcej szlak zielony łączy w sobie większość interesujących miejsc i zabytków znajdujących się na terenie Partnerstwa. Idąc szlakiem natrafiamy na takie miejsca, jak:

- rezerwat przyrody Niebieskie Źródła,
- Skansen Rzeki Pilicy w Tomaszowie Mazowieckim,
- ponor krasowy rzeki Ginącej,
- Przepaść – miejsce w którym zanika okresowy ciek wodny w szczelinach wapieni jurajskich,
- zabytkowa kapliczka (Wąwał),
- Ośrodek Hodowli Żubrów w Smardzewicach (ścieżka edukacyjno-turystyczna),
- schrony z czasów II Wojny Światowej w Jeleniu,
- Krzyż i Kopiec Wolności im. Tadeusza Kościuszki,
- pomnik i krzyż na cześć bohaterów Armii Krajowej, którzy polegli w kraju i za granicą,
- miejscowość Spała,
- wąwozy w miejscowości Liciężna (niedaleko rezerwatu przyrody Żądłowice),
- figurka pamiątkowa z kapliczką we wsi Grotowice (gmina Rzeczyca),
- park krajobrazowy z przełomu XVIII i XIX wieku we wsi Grotowice (gmina Rzeczyca)⁹⁹.

⁹⁹ <http://lodzkie.travel/?kat=szlak&id=116> oraz http://www.powiat-tomaszowski.pl/content.php?cms_id=60&lang=pl&p=p6

Szlak czerwony – partyzancki im. mjr Henryka Dobrzańskiego (ok. 268 km) stworzony na cześć żołnierzy oraz partyzantów polskich. Szlak rozpoczyna się w miejscowości Szydłowiec i kończy w Radomsku, a więc poza granicami Partnerstwa, jednakże około 30 km przebiega przez tereny Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy, w tym przez Tomaszów Mazowiecki, Spałę, Teofilów, Inowódz. Podążając tym szlakiem można natrafić na takie atrakcje, jak:

- Nagórzyce z charakterystycznymi grotami,
- rezerwat przyrody Niebieskie Źródła,
- Skansen Rzeki Pilicy w Tomaszowie Mazowieckim,
- pałacyk, należący przed 1915 rokiem do znanego lekarza i społecznika Jana Rodego,
- ewangelicki kościół Zbawiciela w Tomaszowie Mazowieckim,
- kościół p.w. Św. Antoniego w Tomaszowie Mazowieckim,
- miejscowość Spała,
- Spalski Park Krajobrazowy¹⁰⁰.

Szlak niebieski im. Prezydenta Profesora Ignacego Mościckiego (ok. 21,5 km) podkreśla walory przyrodnicze Puszczy Nadpilickiej. Bierze swój początek w miejscowości Spała, a kończący się w Tomaszowie Mazowieckim. Na szlaku można zobaczyć:

- Puszcę Spalską,
- kompleks bunkrów z czasów II wojny światowej w miejscowości Jeleń,
- Ośrodek Hodowli Żubrów w Smardzewicach (ścieżka edukacyjno-turystyczna),
- kościół p.w. św. Anny i klasztor oo. Franciszkanów w Smardzewicach,
- kopalnię piasków szklarskich „Biała Góra”,
- Skansen Rzeki Pilicy w Tomaszowie Mazowieckim,
- rezerwat przyrody Niebieskie Źródła¹⁰¹.

Szlak niebieski zwany szlakiem rzeki Pilicy (ok. 121 km), dostępny zarówno dla wycieczek pieszych, jak i rowerowych. Rozpoczyna się w Piotrkowie Trybunalskim, a kończy w miejscowości Krzętów. Na terenie Partnerstwa przebiega przez następujące atrakcje:

- Wieś Borki, znajdująca się nad Zalewem Sulejowskim,
- Zapora Smardzewicka,
- kościół p.w. św. Anny i klasztor oo. Franciszkanów w Smardzewicach,
- pomnik ku czci partyzantów 25 pp. Armii Krajowej poległych w walce z hitlerowcami w 1944 roku,
- Tresta Rządowa – wieś letniskowa nad zatoką Zalewu Sulejowskiego.

Szlak żółty zwany szlakiem carskich łowów (ok. 30 km), upamiętniający pobyt cara Aleksandra III. Rozpoczyna się w Smardzewicach, a kończy w Rzeczy. Na szlaku można zwiedzić:

- Bunkry w Konewce,
- carską i prezydencką rezydencję w Spale,

¹⁰⁰ http://www.powiat-tomaszowski.pl/content.php?cms_id=60&lang=pl&p=p6 oraz
<http://lodzkie.travel/?kat=szlak&id=37>

¹⁰¹ <http://lodzkie.travel/?kat=szlak&id=117>

- rezerваты przyrody: Konewka, Jeleń i Jodłowice¹⁰².

Szlak czarny zwany szlakiem cudownych obrazów (ok. 36 km). Szlak wiedzie starymi trasami pielgrzymkowymi z Poświętnego. Na terenie Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy prowadzi do Klasztoru oo. Franciszkanów w Smardzewicach¹⁰³.

Szlak zielony zwany traktem przez Puszcę Pilicką (ok. 40 km). Trasa rozpoczyna się w gminie Poświętne i prowadzi przez Puszcę Pilicką. Na trasie można podziwiać:

- Bunkry w Konewce,
- pomnik Żubra w Spale,
- carską i prezydencką rezydencję w Spale¹⁰⁴.

Szlak czerwony zwany drogą do żubrów (ok. 20 km). Trasa prowadzi ze Smardzewic do Inowłódza przez Ośrodek Hodowli Żubrów w Smardzewicach¹⁰⁵.

Szlak rowerowy niebieski im. Juliana Tuwima (ok. 43 km) jest upamiętnieniem miejscowości w których swoje wakacje spędzał znany poeta. Szlak prowadzi z Tomaszowa Mazowieckiego do Zakościela. Na szlaku oglądamy:

- Nagórzyce z charakterystycznymi grotami,
- rezerwat przyrody Niebieskie Źródła,
- Skansen Rzeki Pilicy w Tomaszowie Mazowieckim,
- Spalski Park Krajobrazowy,
- Bunkry w Konewce,
- wsie Królowa Wola oraz Zakościelę słynące z kultywowania folkloru,
- kościół p.w. św. Idziego w Inowłodzu¹⁰⁶.

Szlak rowerowy zielony im. Zygmunta Goliata (ok. 70 km). Trasa prowadzi dookoła Zalewu Sulejowskiego, w tym m.in. przez Tomaszów Mazowiecki oraz Smardzewice. Kierując się tym szlakiem natrafimy na:

- Nagórzyce z charakterystycznymi grotami,
- rezerwat przyrody Niebieskie Źródła,
- Skansen Rzeki Pilicy w Tomaszowie Mazowieckim,
- Zaporę Smardzewicką.

Szlaki kulturowe

Szlak Romański jest częścią europejskiego szlaku turystycznego. Łączy miejscowości, na terenie których znajdują się zabytki architektury średniowiecznej. W Polsce szlak romański powstał pod koniec XX wieku, a na jego trasie znajdują się takie miejscowości jak: Gniezno czy Kraków. Wśród zabytków sztuki romańskiej, 7 można znaleźć w województwie łódzkim, w miejscowościach: Krzyworzecza, Ruda, Strońsko, Sulejów, Tum, Żarnów. Na terenie Partnerstwa Dolina rzeki Pilicy

¹⁰² http://www.lodzkie.pl/files/turystyka/mapy/l_140_153_ok.pdf

¹⁰³ http://www.lodzkie.pl/files/turystyka/mapy/l_140_153_ok.pdf

¹⁰⁴ http://www.lodzkie.pl/files/turystyka/mapy/l_140_153_ok.pdf

¹⁰⁵ http://www.lodzkie.pl/files/turystyka/mapy/l_140_153_ok.pdf

¹⁰⁶ http://www.lodzkie.pl/files/turystyka/mapy/l_140_153_ok.pdf

położony jest kościół p.w. św. Idziego w Inowłodzu, który należy właśnie do zabytków należących do tego szlaku¹⁰⁷.

Szlaki tematyczne

Łódzki Szlak Konny jest najdłuższym tego typu szlakiem w Europie, długość tras to ponad 2 000 km. Szlak składa się z dwóch pętli: wewnętrznej i zewnętrznej. Pętle składają się z wyznaczonych tras, które są przystosowane do poziomu umiejętności miłośników jazdy konnej. W granicach obszaru funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy działa 5 ośrodków nauki jazdy konnej, w tym gospodarstwa agroturystyczne z możliwością nauki jazdy konnej:

- gospodarstwo agroturystyczne „Końska zagroda” (Królowa Wola 196, Inowłódz),
- gospodarstwo agroturystyczne „Nowy dwór” Alicja Płoszyńska (Zakościele 67, Inowłódz),
- Little Ranch (ul. Południowa 69, Twarda, Smardzewice),
- ośrodek jazdy konnej „Amazonka” (Cieblówice Duże 222, Tomaszów Mazowiecki),
- ośrodek jazdy konnej „Koniczynka”(Poświętne 18 B, Inowłódz)¹⁰⁸.

Kulinarne szlaki województwa łódzkiego. Województwo łódzkie ze względu na swoje położenie w centralnej Polsce charakteryzuje się tradycjami kulinarnymi powstałymi na stykach wielu regionalnych tradycji. Każdy powiat czy nawet gminy posiadają własne przysmaki, wśród nich są zalewajka, zupa chrzanowa, kapusta z grochem czy łowickie powidła. Regionalnych specjałów można spróbować uczestnicząc w regionalnych świętach, w tym na terenie Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy organizowane jest Święto Ziemniaka w Brzustowie. Warto w tym miejscu wspomnieć, iż członkinie Kół Gospodyń Wiejskich z terenu Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy wielokrotnie odznaczały się w konkursach kulinarnych na terenie całego powiatu, o czym wspomniano w części opracowania dotyczącej kultury¹⁰⁹.

Szlak kajakowy na rzece Pilicy. Rzeką Pilicą przepływającą przez teren Partnerstwa jest znakomitym miejscem do rekreacji. Na rzece organizowane są spływy kajakowe, czemu sprzyja jej wartki nurt. W okolicznych miejscowościach rozwinęła się infrastruktura kajakowa, gdzie można wypożyczyć sprzęt kajakarski. Szlak kajakowy istniejący na rzece składa się z odcinków, specjalnie wytyczonych oraz oznaczonych do spływów. Na terenie całego województwa istnieje 150 km szlaków kajakowych. Na terenie Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy większość tras bierze swój początek w Tomaszowie Mazowieckim. Szlak kajakowy Pilicy na obszarze Powiatu Tomaszowskiego, w tym także obszarze Partnerstwa dzieli się na trzy odcinki:

- Sulejów – Smardzewice (20,7 km),
- Smardzewice – Spała (18,7 km),
- Spała – Wólka Kuligowska (20,9 km)¹¹⁰.

¹⁰⁷ <http://www.lodzkie.pl/turystyka/szlaki-turystyczne/europejskie-szlaki-kulturowe>

¹⁰⁸ <http://www.wsiodle.lodzkie.pl/pl-def/cms/euslugi/>

¹⁰⁹ http://www.kultura.lodz.pl/pl/cms/artykuly/zabytki/kulinaria_lodzkie/

¹¹⁰ <http://kajakiempilicy.pl/> oraz <http://www.powiat-tomaszowski.pl/>

STUDIUM PRZYPADKU

Wspólne działania na rzecz tworzenia i rozwoju
spójnych oraz kompleksowych produktów turystycznych

Projekt pn. *Utworzenie pętli rowerowych na obszarze od Kazimierskiego do Kozłowieckiego Parku Krajobrazowego jako zintegrowanego, innowacyjnego i sieciowego produktu turystycznego* jest przykładem przedsięwzięcia ukierunkowanego na stworzenie spójnej atrakcji turystycznej dla potrzeb rozwoju turystyki aktywnej. Parterem wiodącym projektu jest Lokalna Grupa Działania Zielony Pierścień (województwo lubelskie). Łączna wartość przedsięwzięcia wynosi 1 938,6 tys. PLN. Równocześnie rozpatrywany projekt uzyskał dofinansowanie ze środków Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego, w ramach wdrażania Regionalnego Programu Operacyjnego Województwa Lubelskiego na lata 2007 – 2013, w wysokości 1 347,9 tys. PLN (69,5% całkowitych kosztów zaplanowanych inwestycji).

Podstawowym celem omawianego projektu było stworzenie zintegrowanego oraz sieciowego produktu turystycznego w wyniku oznakowania oraz wyposażenia w infrastrukturę turystyczną sieci szlaków rowerowych na obszarze 16 gmin położonych w granicach 4 powiatów (puławski, lubelski, lubartowski, rycki). W wyniku realizacji projektu utworzono sieć szlaków obejmujących funkcjonujące wcześniej pętle rowerowe i zupełnie nowe szlaki na terenach wiejskich. Łączna długość oznakowanych tras rowerowych wynosi obecnie ponad 500 km. Sieć tras rowerowych na obszarze realizacji projektu składa się z odcinka Międzynarodowego Szlaku Bursztynowego Greenways Budapeszt – Kraków – Warszawa – Gdańsk (o długości 60 km), a także połączonych ze sobą lokalnych (tematycznych) pętli rowerowych.

Zakres rzeczowy rozpatrywanego przedsięwzięcia obejmował w szczególności:

- wykonanie projektów szlaków rowerowych na brakujących odcinkach,
- kompleksowe oznakowanie sieci tras rowerowych,
- ustawienie 43 tablic informacyjnych ze schematami szlaków,
- oznakowanie atrakcji turystycznych znajdujących się na trasie szlaków rowerowych,
- wykonanie oraz montaż 29 wiat turystycznych (wraz ze stołami i ławami),
- urządzenie 30 miejsc na grilla,
- montaż 31 stojaków na rowery,
- montaż 37 koszy na śmieci,
- utworzenie 3 punktów napraw rowerów wraz z zakupem 3 kompletów narzędzi i części rowerowych,
- wykonanie 2 punktów aptecznych wraz z zakupem 2 kompletów leków, podstawowego sprzętu medycznego i środków opatrunkowych,
- utworzenie towarzyszącej infrastruktury elektronicznej (np. system zliczania turystów, montaż infokiosku, ustawienie 3 tablic meteorologicznych, instalacja monitoringu).

Powyższym przedsięwzięciom inwestycyjnym towarzyszyły także działania promocyjne:

- utworzenie internetowego portalu turystycznego (polsko-angielskiego), zawierającego interaktywną mapę turystyczną, system rezerwacji miejsc noclegowych, przewodniki

wirtualne (typu streetview), jak również informacje na temat 120 atrakcji turystycznych znajdujących się na obszarze gmin będących partnerami projektu,

- opracowanie i druk folderów (polsko-angielskich) z mapami szlaków turystycznych,
- utworzenie punktu informacji turystycznej w siedzibie Lokalnej Grupy Działania,
- organizacja imprezy promocyjnej.

Źródło: <http://mapa.rpo.lubelskie.pl>, <http://www.mapadotacji.gov.pl>, <http://www.zielonypierscien.pl>

Baza noclegowa

W 2013 roku w granicach Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy zlokalizowanych było łącznie 30 turystycznych obiektów noclegowych, z czego po 9 zlokalizowanych było na terenie gminy miejskiej Tomaszów Mazowiecki i gminy wiejskiej Tomaszów Mazowiecki (tab. 18). Najwięcej obiektów zbiorowego zakwaterowania posiadała gmina Inowódz (12), natomiast w gminie Rzeszyca, nie odnotowano istnienia żadnego obiektu noclegowego [BDL GUS 2014]. Jednakże należy wspomnieć, że poza wymienionymi w tabeli 18 obiektami noclegowymi na terenie Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy zaczynają pojawiać się także obiekty agroturystyczne. 14 z nich znajduje się w gminie wiejskiej Tomaszów Mazowiecki, 7 w gminie Inowódz oraz po jednym w gminie miejskiej Tomaszów Mazowiecki i gminie Rzeszyca.

W 2013 roku obiekty zbiorowego zakwaterowania zlokalizowane w granicach Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy dysponowały w sumie 1 913 miejscami noclegowymi. Niemniej jednak należy zwrócić uwagę, że na przestrzeni horyzontu czasowego obejmującego lata 2007 – 2013, na badanym obszarze nastąpił wyraźny spadek liczby oferowanych miejsc noclegowych. W stosunku do 2007 roku ilość miejsc noclegowych na terenie Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy uległa zmniejszeniu o 867, tj. o 31,2%. Trzeba podkreślić, iż jest to tendencja odwrotna w stosunku do trendu obserwowanego w skali Polski czy też województwa łódzkiego, gdzie w analizowanym okresie liczba miejsc oferowanych turystom w obiektach zbiorowego zakwaterowania zwiększyła się odpowiednio o 16,7% i 46,3%. Jednocześnie wypada zauważyć, iż spośród gmin wchodzących w skład Partnerstwa największy spadek ilości miejsc noclegowych odnotowano w gminie wiejskiej Tomaszów Mazowiecki, gdzie w latach 2007 – 2013 liczba miejsc noclegowych pozostających do dyspozycji dla turystów uległa zmniejszeniu o 55,4%. Równocześnie należy podkreślić, iż w 2013 roku największą liczbą miejsc noclegowych dysponowały obiekty zbiorowego zakwaterowania funkcjonujące na terenie gminy Inowódz (1 105 miejsc). Jednakże również w przypadku tej gminy, w latach 2007 – 2013, nastąpił spadek ilości miejsc oferowanych turystom [BDL GUS 2014].

Tabela 18. Liczba turystycznych obiektów noclegowych według gmin tworzących Partnerstwo Dolina Rzeki Pilicy w 2013 roku

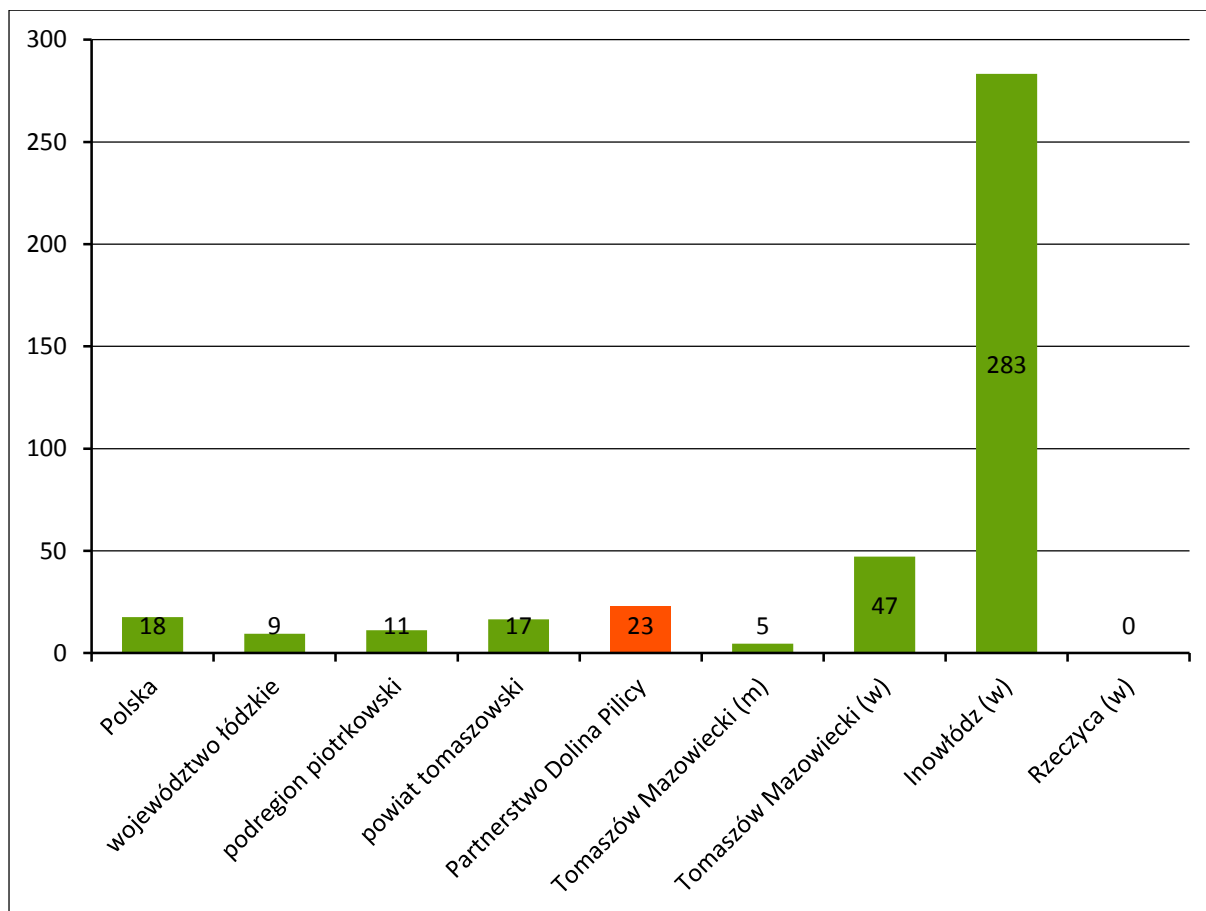
Kategorie turystycznych obiektów noclegowych	Tomaszów Mazowiecki (gm. miejska)	Tomaszów Mazowiecki (gm. wiejska)	Inowłódz (gm. wiejska)	Rzeczycza (gm. wiejska)
hotele	1	1	2	0
pensjonaty	0	1	1	0
inne obiekty hotelowe	2	3	1	0
schroniska młodzieżowe	0	0	1	0
szkolne schroniska młodzieżowe	1	0	0	0
ośrodki wczasowe	0	1	1	0
ośrodki szkoleniowo-wypoczynkowe	0	2	1	0
hostele	1	0	0	0
zespoły domków turystycznych	1	0	1	0
pozostałe obiekty noclegowe	0	1	4	0
obiekty noclegowe ogółem	6	9	12	0

Uwagi: zestawienie obejmuje turystyczne obiekty noclegowe według stanu na 31.07.2013 r.

Źródło: zestawienie własne na podstawie danych BDL GUS 2014

Pomimo bardzo wyraźnego spadku ilości miejsc oferowanych turystom w obiektach zbiorowego zakwaterowania, jaki nastąpił w latach 2007 – 2013, Obszar Funkcjonalny Dolina Rzeki Pilicy w dalszym ciągu charakteryzuje się niezwykle wysoką dostępnością miejsc noclegowych na tle pozostałych porównywanych jednostek terytorialnych (ryc. 35). W 2013 roku na każdy 1000 ludności badanego obszaru przypadały przeciętnie 23 miejsca noclegowe, podczas gdy średnio w kraju – 18. Ponadto pod względem rozpatrywanej cechy Partnerstwo Dolina Rzeki Pilicy wypada również korzystnie na tle województwa łódzkiego (9), podregionu piotrkowskiego (11) oraz powiatu tomaszowskiego (17). Warto jednocześnie podkreślić, iż w skali całego obszaru funkcjonalnego, największym stopniem dostępności miejsc noclegowych w obiektach zbiorowego zakwaterowania odznacza się gmina Inowłódz, w przypadku której na każdy 1000 mieszkańców przypadają aż 283 miejsca noclegowe do dyspozycji dla turystów [BDL GUS 2014].

Rycina 37. Liczba miejsc noclegowych na 1000 mieszkańców na obszarze Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy na tle porównywanych jednostek terytorialnych w 2013 roku

Uwagi: m – gmina miejska, w – gmina wiejska

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL GUS 2014

Wielkość i struktura ruchu turystycznego

W 2013 roku z noclegów w obiektach zbiorowego zakwaterowania, zlokalizowanych w granicach Obszaru Funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy, skorzystało w sumie 93 582 turystów, którzy stanowili aż 98,1% ogółu osób korzystających z noclegów na terenie powiatu tomaszowskiego. Równocześnie warto zaznaczyć, iż przeważająca część ruchu turystycznego na badanym obszarze koncentruje się w gminie Inowódz (tab. 19). Niemniej jednak należy zwrócić uwagę, iż na terenie Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy, począwszy od 2008 roku, obserwowany jest systematyczny spadek liczby turystów, który przybrał na sile zwłaszcza po 2010 roku (ryc. 36). Na przestrzeni okresu obejmującego lata 2007 – 2013, liczba turystów korzystających z noclegów w granicach Obszaru Funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy zmniejszyła się o 27 455 osób (z 121 037), czyli o 22,7%. W tym samym czasie zarówno w Polsce, jak i w województwie łódzkim nastąpił widoczny wzrost liczby turystów – odpowiednio o 23,5% oraz 38,0%. Ponadto w badanym okresie wyraźnie zmniejszył się udział Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy w strukturze ruchu turystycznego w regionie. O ile w 2007 roku turyści odwiedzający Obszar Funkcjonalny Dolina Rzeki Pilicy stanowili 14,8%

ogółu osób korzystających z noclegów w województwie łódzkim, to w 2013 roku ich udział kształtował się na poziomie 8,3%. Na podstawie przytoczonych powyżej danych statystycznych trzeba uwypuklić, iż rozpatrywany obszar odznacza się słabnącym zainteresowaniem ze strony turystów. Wypada również zauważyć, że spośród gmin wchodzących w skład Partnerstwa, największym spadkiem ilości turystów charakteryzuje się miasto Tomaszów Mazowiecki, gdzie na przestrzeni analizowanego okresu, liczba osób korzystających z noclegów zmniejszyła się o 67,1% (z 30 561 do 10 045). Względnie stabilnym natężeniem ruchu turystycznego cechuje się jedynie gmina Inowłódz, w przypadku której przez cały badany okres liczba turystów korzystających z noclegów wynosiła około 56,0 – 58,0 tysięcy osób [BDL GUS 2014].

Tabela 19. Liczba turystów (korzystających z noclegów) według gmin tworzących Partnerstwo Dolina Rzeki Pilicy w 2013 roku

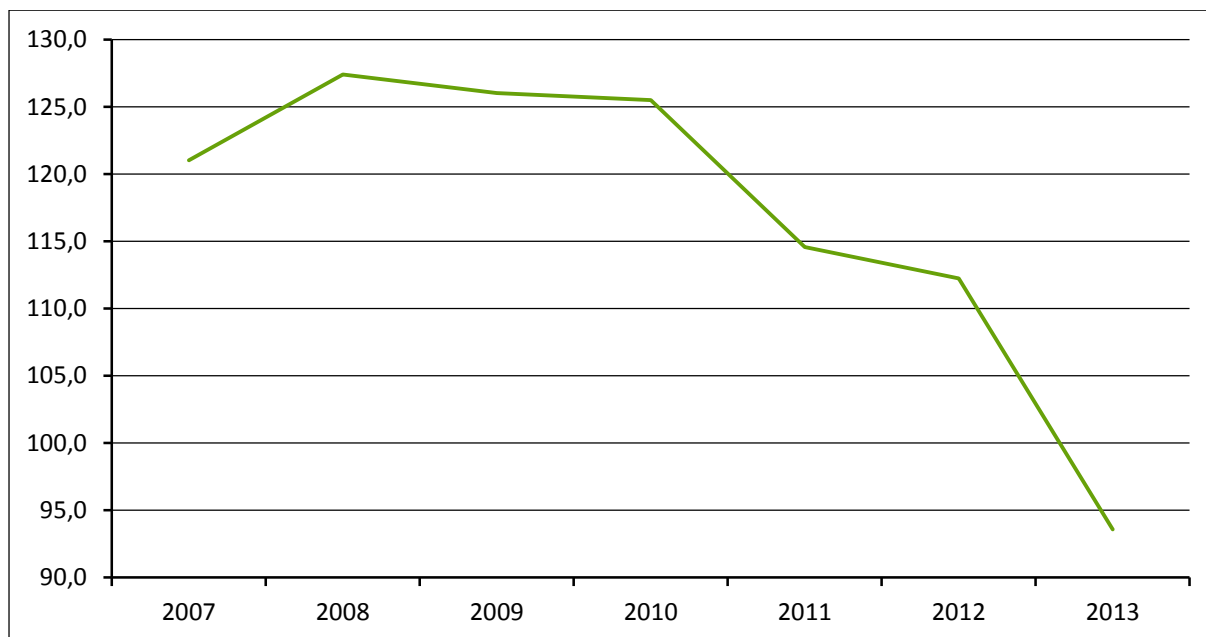
L.p.	Jednostka terytorialna	Turyści ogółem	Turyści krajowi	Turyści zagraniczni
1	Tomaszów Mazowiecki (m)	10 045	8 659	1 386
2	Tomaszów Mazowiecki (w)	26 873	25 586	1 287
3	Inowłódz (w)	56 624	53 744	2 880
4	Rzeczyca (w)	40	40	0
X	Partnerstwo Dolina Rzeki Pilicy	93 582	88 029	5 553

Uwagi: m – gmina miejska, w – gmina wiejska

Źródło: zestawienie własne na podstawie danych BDL GUS 2014

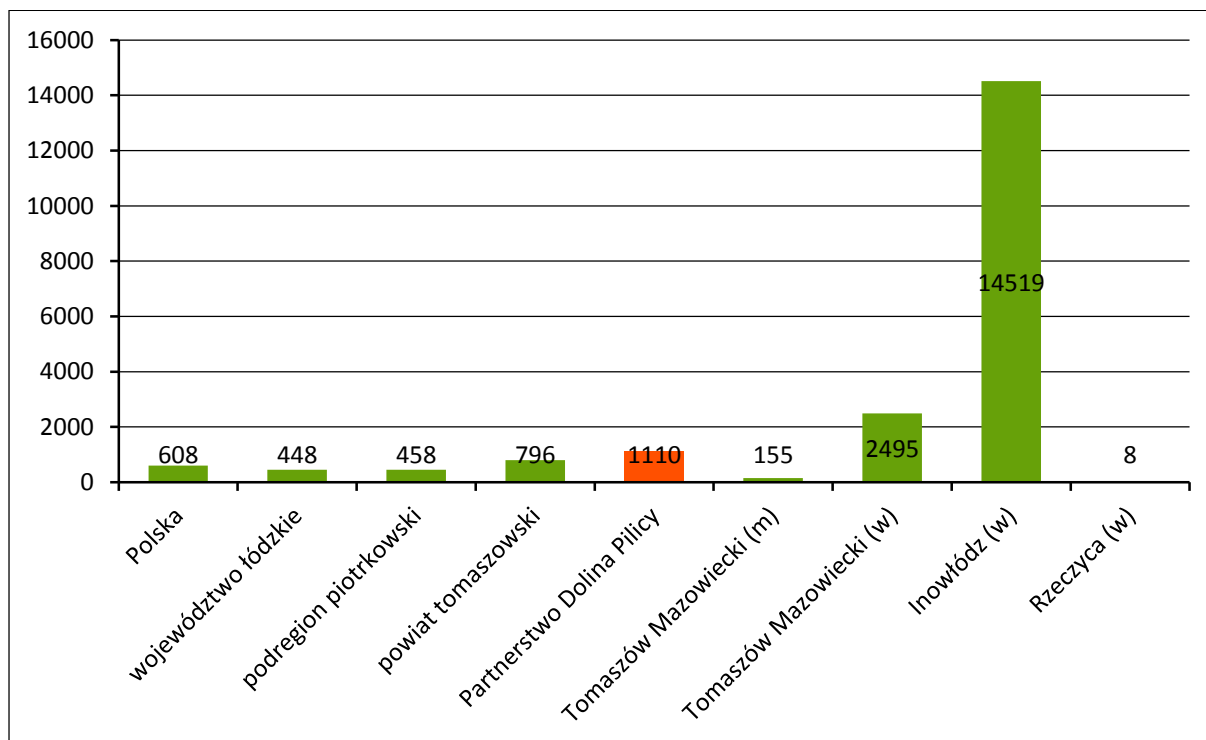
Systematyczny spadek zainteresowania turystów Obszarem Funkcjonalnym Dolina Rzeki Pilicy jedynie w niewielkim stopniu można łączyć ze spadkiem liczby miejsc noclegowych, jaki zaobserwowano w latach 2007 – 2013. Należy zaznaczyć, iż spadek liczby turystów w największym stopniu dotyczył gminy miejskiej Tomaszów Mazowiecki, gdzie w całym badanym okresie ilość miejsc noclegowych pozostawała na względnie stabilnym poziomie (około 300 miejsc). Z kolei w przypadku gminy wiejskiej Tomaszów Mazowiecki, gdzie na przestrzeni lat 2007 – 2013 nastąpił największy spadek ilości miejsc oferowanych turystom (o 55,4%), liczba osób korzystających z noclegów zmniejszyła się o 18,2% [BDL GUS 2014].

Rycina 38. Liczba turystów (korzystających z noclegów) na obszarze Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy w latach 2007 – 2013

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL GUS 2014

Rycina 39. Liczba turystów (korzystających z noclegów) na 1000 mieszkańców na obszarze Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy na tle porównywanych jednostek terytorialnych w 2013 roku

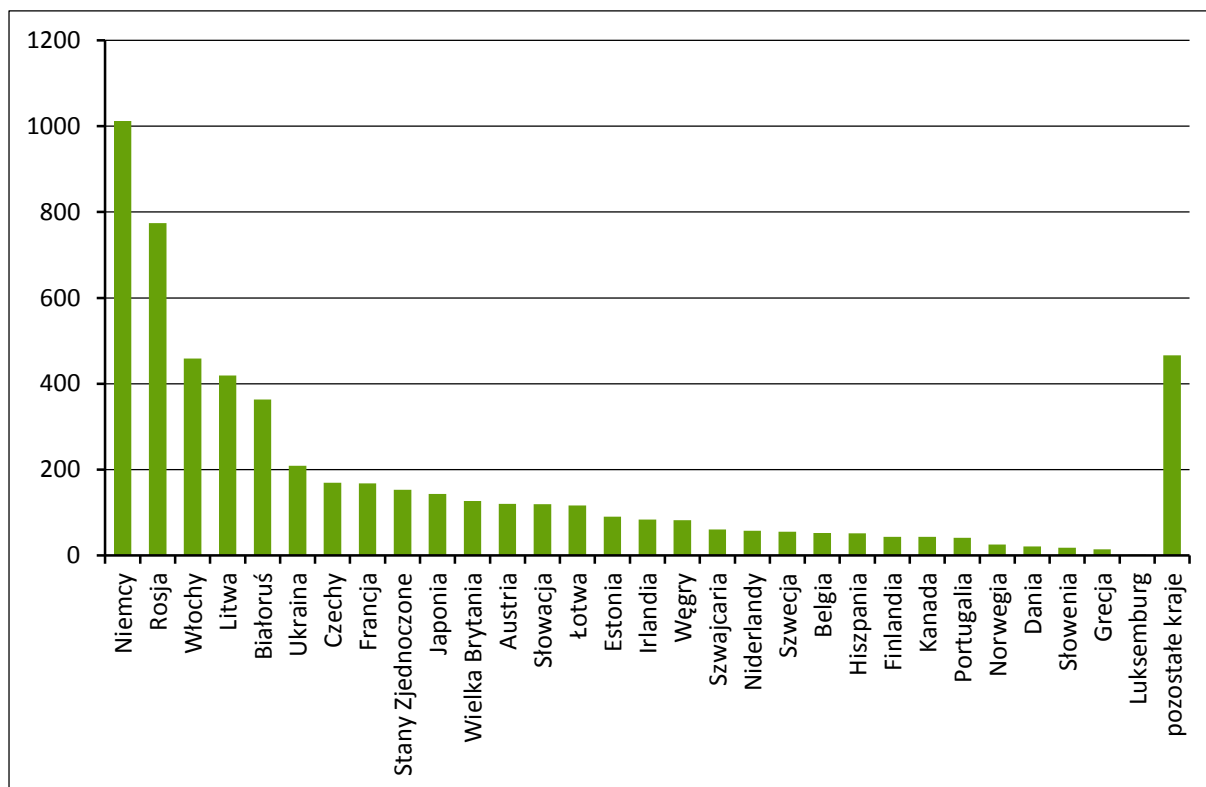
Uwagi: m – gmina miejska, w – gmina wiejska

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL GUS 2014

Pomimo widocznego spadku liczby turystów, jaki miał miejsce w latach 2007 – 2013, Partnerstwo Dolina Rzeki Pilicy w dalszym ciągu odznacza się ponadprzeciętną koncentracją ruchu turystycznego, zarówno w skali kraju, jak i województwa łódzkiego (ryc. 37). W 2013 roku na każdy 1000 ludności Obszaru Funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy przypadało 1110 turystów korzystających z noclegów. Tym samym wartość rozpatrywanego wskaźnika, w przypadku Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy, kształtowała się wyraźnie powyżej średniej dla Polski (608) oraz województwa łódzkiego (448). Jednocześnie pod względem badanej cechy Obszar Funkcjonalny Dolina Rzeki Pilicy prezentuje się również niezwykle korzystanie na tle subregionu piotrkowskiego (458) oraz powiatu tomaszowskiego (796). Warto podkreślić, iż wśród gmin tworzących Partnerstwo, największą koncentracją ruchu turystycznego charakteryzuje się gmina Inowódz, gdzie w 2013 roku na każdy 1000 mieszkańców przypadało aż 14 519 turystów korzystających z noclegów w obiektach zbiorowego zakwaterowania położonych w jej granicach administracyjnych [BDL GUS 2014].

Turyści korzystający z noclegów w obiektach zbiorowego zakwaterowania w granicach Obszaru Funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy, w 2013 roku pozostawali na terenie Partnerstwa średnio przez 2,5 dnia, czyli nieznacznie krócej niż przeciętnie w Polsce (2,7 dnia) oraz nieco dłużej niż przeciętnie w województwie łódzkim (1,8 dnia) [BDL GUS 2014].

Rycina 40. Liczba turystów zagranicznych (korzystających z noclegów) według krajów pochodzenia na obszarze Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy w 2013 roku

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL GUS 2014

W strukturze ruchu turystycznego koncentrującego się na terenie Obszaru Funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy zdecydowanie dominują turyści krajowi (tab. 19). W 2013 roku turyści z Polski stanowili 94,1% ogółu osób, które skorzystały z noclegów w obiektach zbiorowego zakwaterowania położonych w granicach Partnerstwa. W tym samym czasie badany obszar odwiedziło w sumie 5 553 turystów zagranicznych (5,9% całkowitej liczby osób korzystających z noclegów). W związku z powyższym, na tle kraju i regionu, Obszar Funkcjonalny Dolina Rzeki Pilicy, cechuje się wyraźnie mniejszym udziałem turystów zagranicznych w strukturze odwiedzających. W 2013 roku goście zza granicy stanowili odpowiednio 22,4% ogólnej liczby turystów w Polsce oraz 13,2% całkowitej liczby odwiedzających w przypadku województwa łódzkiego. Jednocześnie pod względem analizowanej cechy badany obszar wypada niekorzystnie także w porównaniu z podregionem piotrkowskim (10,4%). Spośród gmin tworzących Partnerstwo najwyższym udziałem turystów zagranicznych charakteryzuje się miasto Tomaszów Mazowiecki, gdzie w 2013 roku goście zza granicy stanowili 13,8% ogólnej liczby osób korzystających z noclegów. Pomimo, iż w skali całego Obszaru Funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy najwięcej turystów zagranicznych skorzystało z noclegów w gminie Inowódz (2 880 osób), to ich udział w ogólnej strukturze odwiedzających kształtował się na dość niskim poziomie (5,1%). Warto również zwrócić uwagę, iż wśród turystów zagranicznych, odwiedzających obszar Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy, najliczniejszymi grupami byli goście z Niemiec i Rosji, którzy w 2013 roku stanowili odpowiednio 18,2% i 13,9% ogółu turystów spoza granic Polski (ryc. 38). Na tle pozostałych państw zaobserwować można także relatywnie duży udział turystów z Włoch (8,3%), Litwy (7,5%) oraz Białorusi (6,5%) [BDL GUS 2014].

Kultura

Oferta kulturalna, czyli dostępność do różnorodnych instytucji kulturalnych, możliwość udziału w wydarzeniach kulturalnych czy też przystąpienia do kół, klubów zainteresowań lub zespołów artystycznych mają zasadniczy wpływ na poziom zadowolenia mieszkańców. W dzisiejszych czasach, gdzie telewizja oraz Internet w dużej mierze pochłaniają czas wolny, szczególnie wśród dzieci oraz młodzieży, bogata, a także atrakcyjna oferta kulturalna może być wartością dodaną i determinować wybór miejsca zamieszkania. Pozwala ona bowiem na spędzanie aktywnie czasu wolnego, rozwój zainteresowań czy stanowi wzbogacenie oferty edukacyjnej. Dodatkowo warto zauważyć, iż często instytucje kultury w swoich działaniach wychodzą poza typową działalność kulturalną oraz stanowią miejsce integracji społeczności lokalnej, przyczyniając się do rozwoju kapitału społecznego i kapitału kulturowego.

Tabela 20. Liczba instytucji kultury według gmin tworzących Partnerstwo Dolina Rzeki Pilicy w 2013 roku

Wybrane instytucje kultury	Tomaszów Mazowiecki (gm. miejska)	Tomaszów Mazowiecki (gm. wiejska)	Inowódz (gm. wiejska)	Rzeczycza (gm. wiejska)
Ośrodki i domy kultury	4	0	1	1
Biblioteki publiczne i filie	7	5	1	1
Muzea, galerie i wystawy	3	0	1	1
Kina stałe	1	0	0	0

Źródło: zestawienie własne na podstawie kwerendy stron internetowych urzędów gmin

Na terenie Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy w 2013 roku znajdowało się łącznie 26 instytucji kultury, z czego największą liczbę stanowiły biblioteki publiczne wraz z filiami, których było 14, ośrodków i domów kultury na terenie partnerstwa działało sześć, dodatkowo funkcjonowały trzy muzea, jedna galeria oraz jedna wystawa, a także jedno kino (tab. 20). Największa liczba instytucji kultury łącznie występowała na terenie gminy miejskiej Tomaszów Mazowiecki. Warto jednak podkreślić, że jest to również największa gmina pod względem liczby ludności, stąd też zapotrzebowanie na usługi świadczone przez instytucje kultury może być większe niż w przypadku gmin wiejskich.

Domy kultury

Jak zostało wspomniane, w 2013 roku na terenie partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy działało 6 domów i ośrodków kultury (tab. 20). Cztery spośród z nich były zlokalizowane na terenie gminy miejskiej Tomaszów Mazowiecki oraz po jednej na terenach gmin wiejskich Inowódz oraz Rzeczycza. Na terenie gminy wiejskiej Tomaszów Mazowiecki nie odnotowano istnienia żadnego domu kultury, co może wynikać z faktu, iż jest to gmina znajdująca się w bardzo bliskiej odległości

od dużego ośrodka kulturalnego, jakim jest na tym obszarze miasto Tomaszów Mazowiecki. Jednakże warto podkreślić jest także to, iż na terenie gminy wiejskiej funkcjonuje 10 świetlic wiejskich, które pełnią rolę ośrodków kulturalnych w gminie. Również na terenie gmin Inowłódz oraz Rzeczyca poza wspomnianymi ośrodkami kultury działają świetlice wiejskie, jest to 5 tego typu instytucji w gminie Rzeczyca oraz 4 w gminie Inowłódz [BDL GUS 2014].

Gminny Ośrodek Kultury w Rzeczyca organizuje zajęcia dla dzieci i młodzieży związane przede wszystkim z kultywowaniem twórczości ludowej, w tym m.in. zajęcia plastyczne (hafty, wycinanki ludowe). Realizowane są również zajęcia fotograficzne, a także różne warsztaty okolicznościowe: tworzenie szopek bożonarodzeniowych, ozdób choinkowych i palm. W ramach podtrzymywania ludowych tradycji i zakorzeniania wśród najmłodszych kultury regionalnej przy ośrodku kultury działa również tradycyjny zespół ludowy dla dzieci, tj. Zespół Ludowy „Mali Rzeczykanie”.

Dodatkowo, w celu zróżnicowania oferty kulturalnej w Gminnym Ośrodku Kultury w Rzeczyca działają również inne zespoły wokalne i taneczne. Są to:

- Orkiestra Dęta Rzeczyca wraz z mażoretkami,
- zespół wokально-instrumentalny Muzyczne Iskierki,
- najmłodsza Grupa Taneczna Zygzak,
- grupa taneczna Krzysie,
- Zespół Rockowy Fantom.

Warto podkreślić, iż w dyspozycji Gminnego Ośrodka Kultury w Rzeczyca są: 2 boiska do piłki plażowej, boisko do piłki nożnej, boisko treningowe do koszykówki, kort tenisowy wraz ze ścianą treningową, a także zadbane tereny zielone, które służą organizacji wielu imprez plenerowych i ogólnodostępny grill i zadaszona scena. Warto również zaznaczyć, że na terenie gminy Rzeczyca działa Ludowy Klub Sportowy Łabędź Rzeczyca, który realizuje zadania sportowe w gminie¹¹¹.

Gminne Centrum Kultury w Inowłodzu (ul. Zamkowa 7), znajduje się w Zamku Kazimierza Wielkiego w Inowłodzu, który jest także obiektem turystycznym, o którym więcej zostało napisane w rozdziale dotyczącym turystyki w niniejszym opracowaniu. Gminne Centrum Kultury jest organizatorem zajęć plastycznych i muzycznych, w tym prowadzone są również taneczne zespoły ludowe dla dzieci oraz dorosłych:

- Gminny Dziecięcy Zespół Ludowy „Cekinki”,
- Zespół Ludowy „Brzustowanie”,
- Zespół Ludowy „Królowianki”.

Poza tym w Gminne Centrum Kultury jest organizatorem licznych warsztatów okazjonalnych, jak na przykład warsztaty wikliniarskie, warsztaty Łódzkiej Filmówki SE – MA – FOR. Wart podkreślenia jest również fakt, iż na terenie centrum kultury działa także siłownia¹¹².

Miejski Ośrodek Kultury w Tomaszowie Mazowieckim (ul. Browna 7), w którym odbywają się zajęcia sportowe, takie jak aerobik oraz popularny ostatnio Nordic Walking, zajęcia artystyczne, w tym plastyczne, ceramiczne, malarskie, taneczne oraz teatralne. Dodatkowo ośrodek prowadzi

¹¹¹ Źródło: <http://www.rzeczyca.pl>

¹¹² Źródło: <http://www.gckinowlodz.naszgok.pl>

zajęcia interdyscyplinarne ogólnorozwojowe dla dzieci i młodzieży. Ciekawą inicjatywą tego ośrodka kultury jest funkcjonowanie klubu pn. *EKO PRZE-TWÓRCY*, który łączy w sobie zajęcia artystyczne z bardzo ważną edukacją ekologiczną. Dodatkowo przy Miejskim Ośrodku Kultury w Tomaszowie Mazowieckim działa także Uniwersytet Trzeciego Wieku¹¹³.

Dzielnicowy Ośrodek Kultury w Tomaszowie Mazowieckim (ul. Gminna 37/39) prowadzi sekcje tenisa stołowego oraz piłki nożnej. Poza tym można tutaj również skorzystać z oferty zajęć aerobowych, a także gimnastycznych zarówno dla dzieci jak i seniorów. Prowadzone są również cotygodniowe zajęcia z Nord Walkingu. W ośrodku można skorzystać również z oferty zajęć artystycznych, w tym teatralnych, wokalnych, plastycznych czy też nauki gry na instrumentach. Istnieją tutaj również zespoły tańca nowoczesnego oraz ludowego. Ponadto prowadzone są zajęcia edukacyjne z dziedziny informatyki oraz kursy językowe. Warto także podkreślić, iż Dzielnicowy Ośrodek Kultury prowadzi Klub Globtrotera, Klub Seniora, a także jest to miejsce spotkań drużyn harcerskich¹¹⁴.

Młodzieżowy Dom Kultury w Tomaszowie Mazowieckim (ul. Mościckiego 3) wyróżnia się przede wszystkim posiadaniem bardzo bogatej oferty sportowo-rekreacyjnej. Funkcjonują tutaj sekcje sportowe takie jak: kajakowa, koszykówki, kulturystyki, pływacka, wspinaczkowa oraz żeglarska. Poza tym można tu uczestniczyć w zajęciach artystycznych z fotografii, a także muzycznych, plastycznych oraz teatralnych. Ponadto Młodzieżowy Dom Kultury prowadzi koła historyczne, turystyczno-krajoznawcze, zajęcia informatyczne, pracownię modelarską oraz akademię małolata (interdyscyplinarne zajęcia edukacyjne dla najmłodszych)¹¹⁵.

Ośrodek Kultury Tkacz w Tomaszowie Mazowieckim (ul. Nieborowska 50) prowadzi zajęcia nauki gry na instrumentach, wokalne teatralne oraz muzyczno-teatralne. Dodatkowo w ofercie ośrodka kultury można znaleźć także zajęcia sportowe z aerobiku oraz zajęcia edukacyjne z nauki języków obcych. Bardzo ciekawą inicjatywą tego ośrodka kultury było stworzenie Drużyny Słowian i Wikingów *Sława*. Jest to grupa ludzi zainteresowanych historią Tomaszowa Mazowieckiego, Słowian oraz średniowiecznej Europy, jak sami o sobie piszą: *staramy się odtwarzać i przekazywać innym wiedzę o barwnym życiu naszych przodków, rekonstruując ich tradycje, obrzędy, sposoby walki oraz wizję świata*¹¹⁶. W swojej działalności grupa *Sława* zajmuje się m.in. odtwarzaniem strojów, narzędzi oraz sprzętu średniowiecznego. Dodatkowo angażują się również w organizację warsztatów oraz zajęć edukacyjnych dla chętnych, a także lekcji w szkołach, które mają na celu przekazanie ich wiedzy i zainteresowanie tematyką historii średniowiecznego Tomaszowa Mazowieckiego i okolic¹¹⁷.

Pomimo, iż w gminie wiejskiej Tomaszów Mazowiecki nie funkcjonuje żaden ośrodek kultury, gmina ta posiada największą liczbę zespołów ludowych kultywujących folklor regionu, zarówno muzyczny, jak i słowny w porównaniu z pozostałymi gminami partnerstwa. Są to:

- Zespół Folklorystyczny „SMARDZEWIANIE” ze Smardzewic,

¹¹³ Źródło: <http://mok-tm.pl>

¹¹⁴ Źródło: <http://dok.tomaszow-maz.pl/dok>

¹¹⁵ Źródło: mdk-tomaszow.pl

¹¹⁶ Źródło: <http://www.ok-tkacz.pl>

¹¹⁷ Źródło: <http://slawa.ok-tkacz.pl>

- Zespół Folklorystyczny „SAMI SWOI” z Twardej,
- Zespół Pieśni i Tańca „CIEBŁOWIANIE” z Ciebłowic Dużych,
- Dziecięcy Zespół Pieśni i Tańca „SAMI SWOI” z Twardej,
- Dziecięcy Zespół Pieśni i Tańca „MALI SMARDZEWIANIE” ze Smardzewic.

Znaczenie kultury regionalnej ludowej jest charakterystyczne dla tego regionu, co podkreślane jest również w dokumentach strategicznych zarówno dla poszczególnych gmin Partnerstwa, jak i dla powiatu czy całego województwa łódzkiego.

Obecnie obserwuje się zdecydowany powrót do kultywowania tradycji ludowych, a nawet można stwierdzić, że zapanowała moda na produkty regionalne i ludowe święta regionów, podczas których mieszkańcy prezentują się w strojach ludowych [Aktualizacja Strategii Rozwoju Województwa Łódzkiego 2007 – 2020. Diagnoza strategiczna. Sfera społeczna].

Gmina Rzeszyca reprezentuje region etnograficzny rawsko-opoczyński w dziedzinie twórców ludowych, strojów oraz muzyki i śpiewu ludowego. Jest ośrodkiem żywej tradycji i wytwórczości sztuki ludowej w dziedzinie tkactwa, wycinankarstwa, kowalstwa. Tradycje rękodzielnictwa ludowego są wysoce oceniane na ponad gminnych konkursach [Plan Rozwoju Lokalnego Gminy Rzeszyca na lata 2008 – 2015].

Wydarzenia kulturalne

W ramach kultywowania tradycji regionalnych na terenie Obszaru Funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy organizowanych jest wiele imprez związanych z kulturą ludową. Przede wszystkim w gminach wiejskich organizowane są corocznie gminne dożynki.

Warto wspomnieć o tym, iż na terenie gminy Inowłódz odbywa się coroczna impreza o zasięgu ogólnopolskim: **Dożynki Prezydenckie** w miejscowości Spała. Tradycja ta sięga dwudziestolecia międzywojennego, kiedy to w 1927 roku prezydent Ignacy Mościcki zainicjował pierwsze Dożynki Prezydenckie. Obecnie jest to znane na całą Polskę święto ludowe, w którym biorą udział najznakomitsi przedstawiciele władz Polski¹¹⁸.

Co więcej na terenie gminy Inowłódz w miejscowości Spała odbywa się także corocznie impreza pod nazwą **Hubertus Spalski**. Jest to największa impreza plenerowa o tematyce myśliwskiej oraz jeździeckiej w Polsce, która z roku na rok zdobywa coraz większe uznanie, także poza granicami kraju. Tradycje myśliwskie są bardzo mocno zakorzenione w kulturze polskiej, o czym wspomina chociażby Adam Mickiewicz w Panu Tadeuszu. Dodatkowo Spała jest znakomitym miejscem do kultywowania tych tradycji, bowiem to właśnie te okolice były wykorzystywane do polowań przez polskich królów, jak również rosyjskich carów. Hubertus Spalski posiada bogaty program, w tym polowanie oraz tradycyjny pokot, czy wystaw ubiorów i sprzętu myśliwskiego, a także pokazy jeździeckie, sokolników, łuczników, myśliwych oraz hodowców psów. Do tego tradycyjne polskie jedzenie wraz z trunkami, to wszystko sprawia, że impreza ta jest jedyną w swoim rodzaju¹¹⁹.

¹¹⁸ <http://www.spala.pl/imprezy/dozynki/>

¹¹⁹ <http://www.spala.pl/imprezy/hubertus/>

Dodatkowo na obszarze Partnerstwa odbywa się wiele innych, regionalnych imprez związanych z kultywowaniem tradycji regionalnych:

- **Spalski Jarmark Antyków i Rękodzieła Ludowego** (ul. Piłsudskiego 1, Spała), który posiada Certyfikat Polskiej Organizacji Turystycznej z 2007 roku na Najlepszy Produkt Turystyczny Roku. Jest to impreza cykliczna, odbywająca się raz w miesiącu z sezonie letnim, można na niej znaleźć zarówno przedmioty zabytkowe, jak i rękodzieła ludowe, a także lokalne produkty żywnościowe. Impreza ta również cieszy się ogromnym zainteresowaniem wśród turystów, tak że obecnie już co tydzień w niedzielę, nawet jeśli nie jest to termin jarmarku na miejscu pojawiają się stragany ze starymi przedmiotami¹²⁰.
- **Powiatowy Konkurs Darcia Pierza** (gmina Rzeszyca) to impreza organizowana przez Gminne Centrum Kultury w Rzeszyca przy udziale Starostwa Powiatowego, wójta Gminy Rzeszyca oraz lokalnych kół gospodyń wiejskich, mająca na celu kultywowanie tradycji ludowych. Dotychczas odbyło się już 13 edycji tych zawodów¹²¹.
- **Powiatowe Sobórki w Smardzewicach** (gmina wiejska Tomaszów Mazowiecki) czyli powiatowe święto ludowe z licznymi konkursami i występami zespołów ludowych¹²².
- **Powiatowe Święto Ziemniaka w Brzustowie** (gmina Inowódz), impreza, której motywem przewodnim jest polski ziemniak. Impreza ma na celu podtrzymywanie tradycji i kultury ludowej¹²³.

Warte podkreślenia jest również to, że przedstawiciele kół i ludowych zespołów artystycznych z regionu Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy zdobywają uznanie w regionalnych konkursach o tematyce ludowej. W ostatnich edycjach konkursów wśród laureatów znaleźli się mieszkańcy Partnerstwa. Podczas XI Powiatowego Konkursu Pisanek i Palm Wielkanocnych (2014) spośród czterech kategorii, w dwóch zwyciężyli przedstawiciele obszaru funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy: pierwsze miejsce w kategorii palma współczesna – panie z Koła Gospodyń Wiejskich z Cieślówic Dużych (gmina Tomaszów Mazowiecki) oraz pierwsze miejsce w kategorii pisanka tradycyjna – Koło Gospodyń Wiejskich z Królowej Woli (gmina Inowódz). Na VII Lubocheńskim Festiwalu Masła (2014), w konkursie ubijania masła pierwszą nagrodę przyznano drużynie z Koła Gospodyń Wiejskich w Godaszewicach (gmina Tomaszów Mazowiecki). W VI Powiatowym Konkursie Kiszienia Kapusty w Budziszewicach (2013) najlepszym okazał się zespół w Wiaderna z gminy Tomaszów Mazowiecki. Podczas VIII Powiatowego Święta Ziemniaka w Brzustowie (2013) konkurs na największy, najcięższy ziemniak wygrał Piotr Bojdo z Bobrowca z gminy Rzeszyca, natomiast w zawodach na najciekawszą reklamę ziemniaka zwyciężyło Koło Gospodyń Wiejskich z Komorowa z gminy Tomaszów Mazowiecki¹²⁴.

Poza imprezami związanymi z kultywowaniem ludowych tradycji na terenie Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy odbywają się także inne, równie ciekawe wydarzenia kulturalne. Na uwagę zasługują tutaj:

¹²⁰ <http://lodzkie.travel/> [dostęp 5.08.2014]

¹²¹ <http://gosc.pl/gal/pokaz/1796991.XIII-Powiatowy-Konkurs-Darcia-Pierza-w-Rzeszyca> [dostęp 5.08.2013]

¹²² http://www.powiat-tomaszowski.pl/content.php?cms_id=2832&lang=pl [dostęp 5.08.2013]

¹²³ <http://www.inowlodz.pl/component/content/article/1-informacjebiezace/1455-viii-powiatowe-wito-ziemniaka-w-brzustowie> [dostęp 5.08.2013]

¹²⁴ <http://www.powiat-tomaszowski.pl> [dostęp 5.08.2013]

- **Ogólnopolski Konkurs Poetycki im. Juliana Tuwima w Inowłodzu.** Do tej pory odbyły się dwie edycje tego konkursu, którego zasadniczym celem jest przypomnienie twórczości poety, który był związany z miejscowością Inowłódz, co upamiętnia on w swoim poemacie „*Kwiaty polskie*”. Konkurs ten odbywa się na Zamku Kazimierza Wielkiego w Inowłodzu¹²⁵.
- **Powiatowy Festiwal Piosenki Dziecięcej i Młodzieżowej *Złote Łabędzie* w Rzeczyca,** który jest skierowany do utalentowanych muzycznie dzieci oraz młodzieży. W ostatniej edycji konkursu wzięli udział również reprezentanci z powiatów: opoczyńskiego, rawskiego, skierniewickiego, grójeckiego oraz łaskiego, co świadczy o rosnącym zainteresowaniu tym wydarzeniem wśród młodych ludzi¹²⁶.

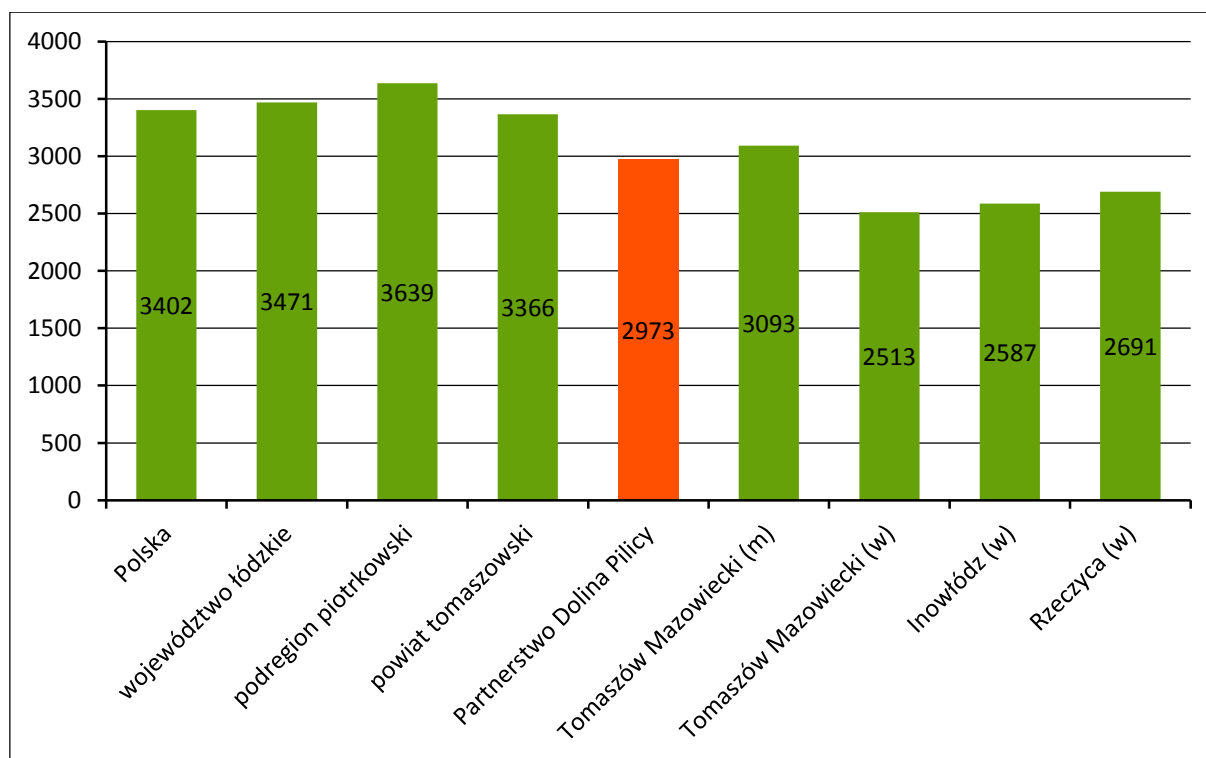
Biblioteki

Na terenie Obszaru Funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy w 2013 roku funkcjonowało łącznie 14 placówek bibliotecznych (bibliotek oraz filii), z czego 7 znajdowało się w gminie miejskiej Tomaszów Mazowiecki, 5 w gminie wiejskiej Tomaszów Mazowiecki i po jednej w gminach Inowłódz oraz Rzeczyca. Należy zaznaczyć, że na terenie miasta Tomaszów Mazowiecki poza bibliotekami publicznymi i ich filiami (5) znajduje się biblioteka przy Muzeum oraz biblioteka w Skansenie.

¹²⁵ <http://www.inowlodz.pl> [dostęp 5.08.2013]

¹²⁶ <http://www.belchatow.bai.pl> [dostęp 5.08.2013]

Rycina 41. Księgozbiór bibliotek w przeliczeniu na 1000 mieszkańców na obszarze Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy na tle porównywanym jednostek terytorialnych w 2013 roku

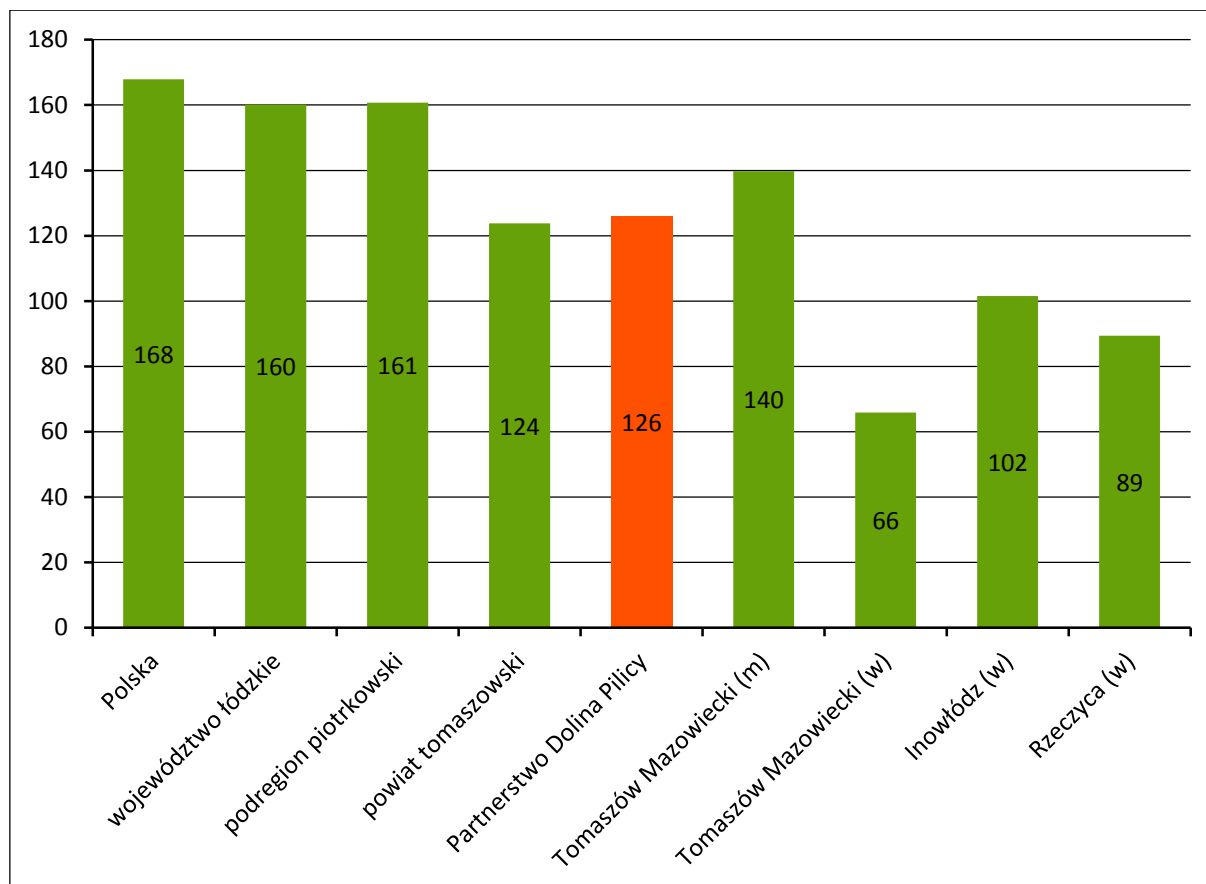

Uwagi: m – gmina miejska, w – gmina wiejska

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL GUS 2014

W 2013 roku na każde 1000 mieszkańców Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy przypadało średnio 2 973 woluminów (ryc. 39), przy czym dla Polski wskaźnik ten jest znacznie wyższy i wynosi 3 402 woluminy. Należy również zaznaczyć, iż w gminie miejskiej Tomaszów Mazowiecki opisywany wskaźnik jest zdecydowanie najwyższy (3 093) w porównaniu do pozostałych gmin Partnerstwa. Pomimo tego ciągle jeszcze jest to niska wartość w porównaniu do powiatu tomaszowskiego (3 366), czy województwa łódzkiego (3 471). Najniższy wskaźnik odnotowano w gminie wiejskiej Tomaszów Mazowiecki (2 513), co znow może wynikać z faktu, iż gmina ta sąsiaduje z miastem Tomaszów Mazowiecki, co może się przyczyniać do korzystania przez mieszkańców gminy z zasobów tamtejszych bibliotek [BDL GUS 2014].

Rycina 42. Czytelnicy bibliotek w przeliczeniu na 1000 mieszkańców na obszarze Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy na tle porównywanych jednostek terytorialnych w 2012 roku

Uwagi: m – gmina miejska, w – gmina wiejska

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL GUS 2014

Względnie niski poziom zasobów bibliotecznych może być determinantą niskiego poziomu czytelnictwa wśród mieszkańców opisywanego obszaru. W 2013 roku na terenie Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy liczba czytelników bibliotek w przeliczeniu na 1000 mieszkańców wynosiła 126 (ryc. 40). Jest to bardzo niski wskaźnik w porównaniu do średniej dla Polski (168), czy województwa łódzkiego (160). Jednakże warto podkreślić, że wskaźnik ten wypadł bardzo słabo na terenie całego powiatu tomaszowskiego (124). Wśród gmin zrzeszonych w Partnerstwie znów najlepiej wypadła gmina miejska Tomaszów Mazowiecki (140), natomiast najgorzej gmina wiejska Tomaszów Mazowiecki (66). Znow jednak trzeba podkreślić, iż gmina wiejska w tym przypadku w dużej mierze może być powiązana z miastem i czytelnicy gminy wiejskiej poprzez to, iż pracują, bądź uczą się na terenie miasta mogą także korzystać z tamtejszych zasobów bibliotecznych. Gminy Inowłódz (102) oraz Rzeszyca (89) w tym zestawieniu wypadają lepiej niż gmina wiejska Tomaszów Mazowiecki, jednak znacznie gorzej od pozostałych wspomnianych jednostek samorządu terytorialnego [BDL GUS 2014].

Muzea, galerie i wystawy

Na terenie Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy działają trzy muzea, dwa zlokalizowane są na terenie gminy miejskiej Tomaszów Mazowiecki, jedno w gminie Inowódz. Dodatkowo w mieście Tomaszów Mazowiecki działa galeria sztuki, a gmina Rzeczyca może pochwalić się posiadaniem wystawy sprzętu rolniczego.

Muzeum w Tomaszowie Mazowieckim im. hrabiego Antoniego Ostrowskiego (ul. POW 11/15), powstało w 1927 roku i skupiało w swoich murach przede wszystkim zbiory z zakresu etnografii. Od 1950 roku siedzibą Muzeum stał się klasycystyczny pałac z początków XIX wieku, wybudowany przez założycieli miasta – rodzinę Ostrowskich. Obecnie muzeum posiada 28 tysięcy eksponatów, które w części można podziwiać na pięciu stałych wystawach: etnograficznej, archeologicznej, historycznej, przyrodniczej, sztuki. Poza wystawami stałymi corocznie organizowanych jest około 10 wystaw, które tworzone są na bazie zbiorów własnych i wypożyczeń. Dodatkowo na terenie Muzeum działa również biblioteka muzealna, zawierająca ponad 9 300 woluminów, z czego szczególnie nacisk położony jest na kompletowanie zbiorów dotyczących historii Tomaszowa Mazowieckiego i okolic. Warty podkreślenia jest istnienie w bibliotece zbioru dzieł wydanych przez 1900 rokiem, z czego najstarsze zbiory pochodzą z XVII wieku. Jest to przede wszystkim dziedzictwo pozostawione przez rodzinę Ostrowskich, a kolekcja ta zawiera jednocześnie ważne dokumenty historyczne.

Poza działalnością wystawienniczą Muzeum w Tomaszowie Mazowieckim prowadzi szeroko zakrojoną działalność edukacyjną, w tym przede wszystkim: sesje i seminaria naukowe, prelekcje, konkursy, koncerty, spektakle, warsztaty, lekcje muzealne oraz inne wydarzenia cykliczne. Na uwagę zasługuje powstały w Muzeum program edukacyjny Muzealna Akademia Malucha, który jest przeznaczony dla dzieci. To cykl interdyscyplinarnych spotkań warsztatowych, prowadzonych przez pracowników muzeum lub też zaproszonych gości, który wprowadza młodych adeptów w świat sztuki oraz nauki. O sukcesie może świadczyć fakt, iż powstała w 2009 roku Muzealna Akademia Malucha liczyła 20 osób, natomiast obecnie jest to 436 słuchaczy¹²⁷.

Skansen Rzeki Pilicy (ul. A. F. Modrzewskiego 9/11). Działalność skansenu została zainicjowana w 2000 roku. Było to pierwsze muzeum na wolnym powietrzu poświęcone rzece. Na terenie skansenu znajduje się pięć głównych ekspozycji:

- **Młynarstwo wodne w dorzeczu Pilicy** to największa wystawa skansenu, a jej perłą jest drewniany młyn wodny przeniesiony w całości ze wsi Kuźnica Żerechowska. W obiekcie tym znajduje się także ekspozycja poświęcona tradycjom młynarstwa wodnego nad Pilicą.
- **Wojenne trofea Pilicy** to kolekcja militariów, które w większości znajdowały się w rzece Pilicy. Najbardziej wartościowym eksponatem jest tutaj opancerzony ciągnik artyleryjski Luftwaffe na podwoziu SdKfz 8, nazywany potocznie „Lufcikiem”, który także został odnaleziony w wodach rzeki.
- **Fortyfikacje Linii Pilicy** to wystawa plenerowa, prezentująca zrekonstruowane fortyfikacje wojenne, które zostały stworzone na podstawie niemieckich umocnień z 1944 roku. Wśród eksponatów znajduje się również schron wojenny.

¹²⁷ <http://www.muzeumtomaszow.pl> [dostęp: 5.08.2014]

- **Pamiętki po dawnej Spale** to zbiór eksponatów z miejscowości Spała, która w swojej historii pełniła wiele ważnych funkcji, w tym także była rezydencją rosyjskich carów.
- **Oś rzeki Pilicy.**

Równocześnie należy nadmienić, że w Skansenie znajduje się także biblioteka, w której można znaleźć wydawnictwa dotyczące Pilicy i regionu Nadpilicza. Poza wystawami stałymi w skansenie tworzone są również rekonstrukcje ważnych wydarzeń historycznych, które miały miejsce nad rzeką Pilicą, m.in.: *Pojmanie pilickich szmuglerów, Obrona Niebieskich Źródeł, Forsowanie Linii Pilicy, Kino frontowe – Linia Pilicy 1944, Pilickie Verdun, W nadpilickich okopach – zima 1915, Pilicki epizod bitwy tomaszowskiej. Wrzesień 1939, Na pilickiej rubieży. Styczeń 1945*. Dodatkowo co roku odbywa się *Majówka Historyczna*.

Warto wspomnieć, że działalność Skansenu Rzeki Pilicy została pozytywnie oceniona przez Polską Organizację Turystyczną, która w 2005 roku przyznała temu obiektowi tytuł Najlepszego Produktu Turystycznego Roku 2005. Poza tym w plebiscycie portalu nasze.miaasto.pl na 10 największych atrakcji regionalnych z województwa łódzkiego Skansen znalazł się wśród laureatów i otrzymał tytuł: *Perła w Koronie Ziemi Łódzkiej 2008*. Co więcej w 2008 roku instytucji tej przyznano także nagrodę *Przyjazny Brzeg*, w konkursie organizowanym przez m.in. Polskie Towarzystwo Turystyczno-Krajoznawcze oraz Polską Organizację Turystyczną, której celem jest promocja wodnych atrakcji i inwestycji powstałych na brzegach¹²⁸.

Dom Pamięci Walki i Męczeństwa Leśników i Drzewiarzy Polskich im. Adama Loreta (ul. Mościckiego 21) jest poświęcony historii i pamięci polskich leśników. Na terenie Domu Pamięci można obejrzeć 3 wystawy stałe (historyczne). Dodatkowo istnieje sala telewizyjna, w której odbywają się lekcje muzealne dla dzieci i młodzieży¹²⁹.

Galeria Arkady w Tomaszowie Mazowieckim (ul. Rzeźnicza 4), to prywatna placówka kultury, w której można obejrzeć wystawy prac artystycznych oraz wysłuchać koncertów. Równocześnie jest to miejsce spotkań dla członków: Towarzystwa Przyjaciół Tomaszowa, Dyskusyjnego Klubu Filmowego, Klubu Literackiego oraz działaczy Akademii Podróżnika¹³⁰.

Wystawa na terenie gminy Rzeczyca pn. Ocalić od zapomnienia przy Gminnym Ośrodku Kultury, przedstawiająca zabytkowy sprzęt rolniczy¹³¹.

Kina stałe

Na terenie Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy funkcjonuje jedynie jedno **kino Włóknarz**, które jest zlokalizowane w gminie miejskiej Tomaszów Mazowiecki (ul. Mościckiego 6). Kino to posiada ofertę biletów ulgowych oraz reklamuje się jako marka przyjazna nauczycielom. Istnieje tutaj również możliwość oglądania filmów w technologii 3D¹³². Funkcjonowanie jednego kina może być

¹²⁸ polskieszlakiwodne.pttk.pl/nagroda_przyjaznego_brzegu/311,Nagroda_Przyjaznego_Brzegu_po_raz_piaty [dostęp: 5.08.2014]

¹²⁹ <http://www.spala.lodz.lasy.gov.pl/obiekty-edukacyjne> [dostęp: 5.08.2014]

¹³⁰ <http://www.galeriaarkady.art.pl/>

¹³¹ <http://rzczyca.pl/gsi/szkolnictwo-kultura-i-sport.html> [dostęp: 5.08.2014]

¹³² www.kinotomaszow.pl/ [dostęp: 5.08.2014]

traktowane jako poważny problem niedoboru infrastruktury kulturalnej, bowiem według danych GUS przedstawionych w raporcie „Infrastruktura kultury - polityka spójności a atrakcyjność miast” to właśnie kino jest najczęściej wybieraną formą rozrywki kulturalnej wśród Polaków.

Dodatkowo należy zwrócić uwagę na fakt, iż oferta kinowa wydaje się być uboga, bowiem w chwili przeprowadzania analizy kino miało w swojej ofercie trzy filmy z 2014 roku. Można zatem pomyśleć o uatrakcyjnieniu tej oferty, w szczególności biorąc pod uwagę fakt, iż Partnerstwo Dolina Rzeki Pilicy znajduje się z regionie łódzkim, znanym z polskiej kinematografii, a Gminne Centrum Kultury w Inowłodzu podjęło już współpracę z łódzkim studiem filmowym w ramach projektu „Se-ma-for film Festival on Tour” i organizuje na zamku w Inowłodzu warsztaty filmowe dla młodzieży¹³³.

¹³³ <http://www.inowlodz.pl/> [dostęp: 5.08.2014]

Polityka społeczna

Polityka społeczna jest ważnym instrumentem polityki jednostek samorządu terytorialnego ze względu na fakt, iż pozwala ona na wyrównywanie szans społecznych. Skierowana jest do osób lub grup społecznych, które podlegają marginalizacji i wykluczeniu społecznemu, narażonych tym samym na ubóstwo. Grupy społeczne, które są najbardziej zagrożone wykluczeniem społecznym to: bezrobotni, bezdomni, rodziny wielodzietne, osoby niepełnosprawne oraz „biedni” pracujący, a więc niewykwalifikowana, łatwo zastępowalna kadra pracownicza.

Należy zauważyć, że we współczesnym świecie wykluczenie społeczne związane jest z jednej strony z problemami ekonomicznymi, które mogą wynikać m.in. z niepełnosprawności czy też długotrwałego bezrobocia. W celu zapobiegania wykluczeniu niezbędne jest podejmowanie działań związanych ze wspieraniem przedsiębiorczości wśród osób wykluczonych. Kluczowa jest tutaj pomoc długoterminowa, co podkreślone zostało w krajowej Strategii Rozwoju Kapitału Społecznego 2020.

Kluczowym działaniem w obrębie tego kierunku będzie wspieranie rozwoju ekonomii społecznej i przedsiębiorczości społecznej. Ekonomia społeczna jest innowacyjnym instrumentem wpływającym na zwiększenie integracji społecznej i zawodowej osób wykluczonych społecznie oraz kapitału społecznego. Podmioty ekonomii społecznej realizują nie tylko potrzebę zatrudniania osób znajdujących się w niekorzystnej sytuacji życiowej. Mogą także uzupełniać dostarczanie towarów i usług przez rynek i państwo oraz rozwiązywać zróżnicowane problemy społeczne w wielu obszarach życia publicznego [Strategia Rozwoju Kapitału Społecznego 2020].

Z drugiej strony wykluczenie społeczne jest związane także z problemami dynamicznego rozwoju technologii. Wykluczenie cyfrowe może prowadzić do całkowitego wykluczenia społecznego, bowiem w obecnych czasach coraz więcej czynności życia codziennego, takich jak komunikacja społeczna, uczestnictwo w życiu publicznym, czy nawet zakupy mogą być dokonywane za pomocą technologii internetowych. Wykluczenie cyfrowe może dotyczyć zarówno problematyki dostępności technologii, jak również braku kompetencji w obsłudze.

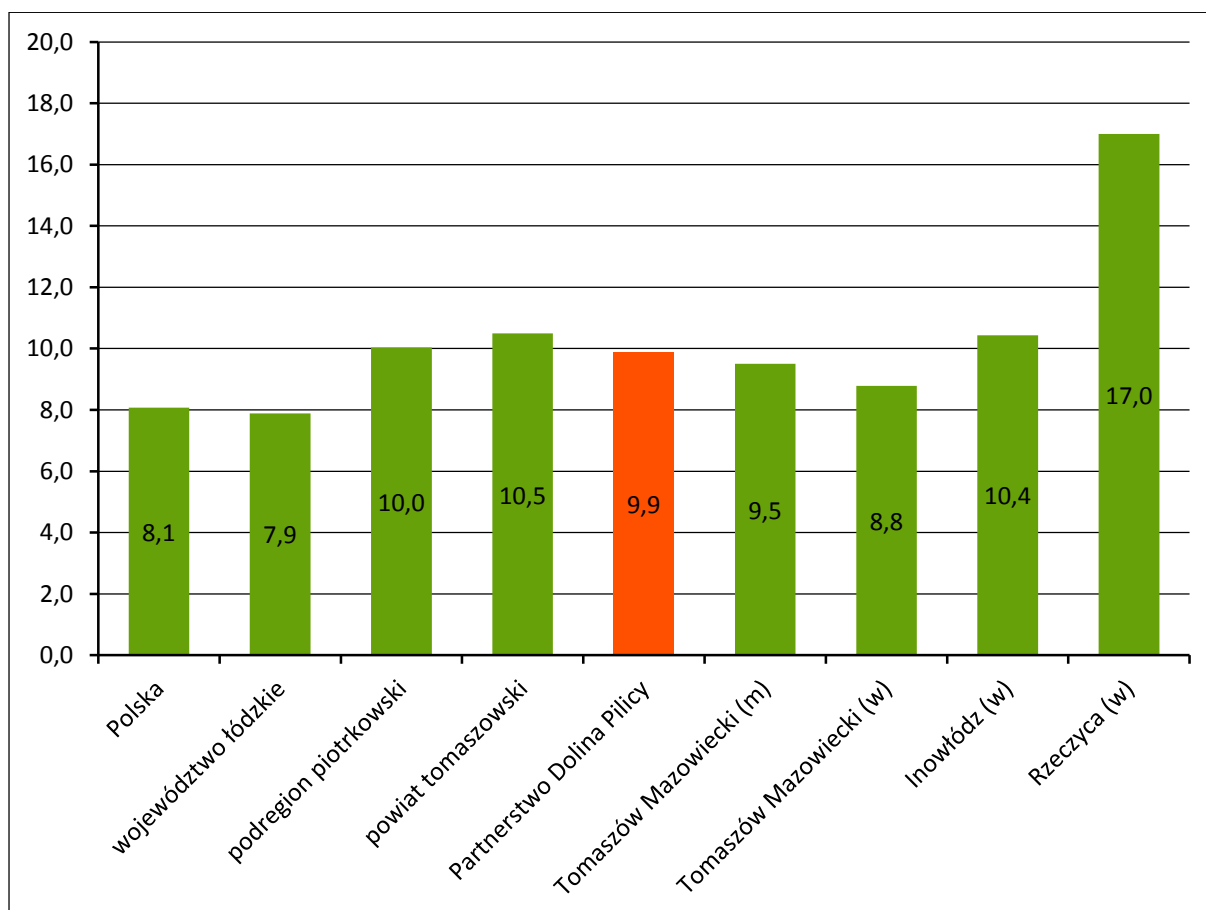
Część użytkowników emigruje do sfery nowych technologii, dających nowe możliwości komunikacyjne, a inni, o niższej kompetencji kulturowej i technologicznej, nie mogą przekroczyć bariery dostępu do nowych mediów sieciowych [Strategia Rozwoju Kapitału Społecznego 2020].

Pod względem poziomu rozwoju kapitału ludzkiego w latach 2004 – 2009 region cechował się malejącym poziomem wykluczenia społecznego. Jednak w kolejnych latach nastąpiło odwrócenie tendencji: w latach 2009 – 2011 nastąpił wzrost stopy długotrwałego bezrobocia (z 24,7% do 35,1%); w latach 2010 – 2011 nastąpił wzrost udziału ludności żyjącej poniżej poziomu egzystencji z 3,8% do 5,5%, a także relatywnej granicy ubóstwa z 12,2% do 13,1% [Strategia Rozwoju Województwa Łódzkiego. Łódzkie 2020].

Aby przedstawić skalę problemów społecznych na terenie Obszaru Funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy zostały wybrane dwa wskaźniki, tj.: odsetek ludności korzystającej ze świadczeń

środowiskowej pomocy społecznej oraz liczba rodzin otrzymująca zasiłki. Mierniki te pozwolą określić najbardziej problemowe jednostki samorządu terytorialnego w zakresie problemów społecznych na terenie Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy, bowiem zakładać można, iż osoby, czy rodziny wymagające wsparcia ze strony państwa, są zagrożone wykluczeniem społecznym.

Rycina 43. Odsetek ludności korzystającej ze świadczeń środowiskowej pomocy społecznej na obszarze Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy na tle porównywanych jednostek terytorialnych w 2012 roku [w %]

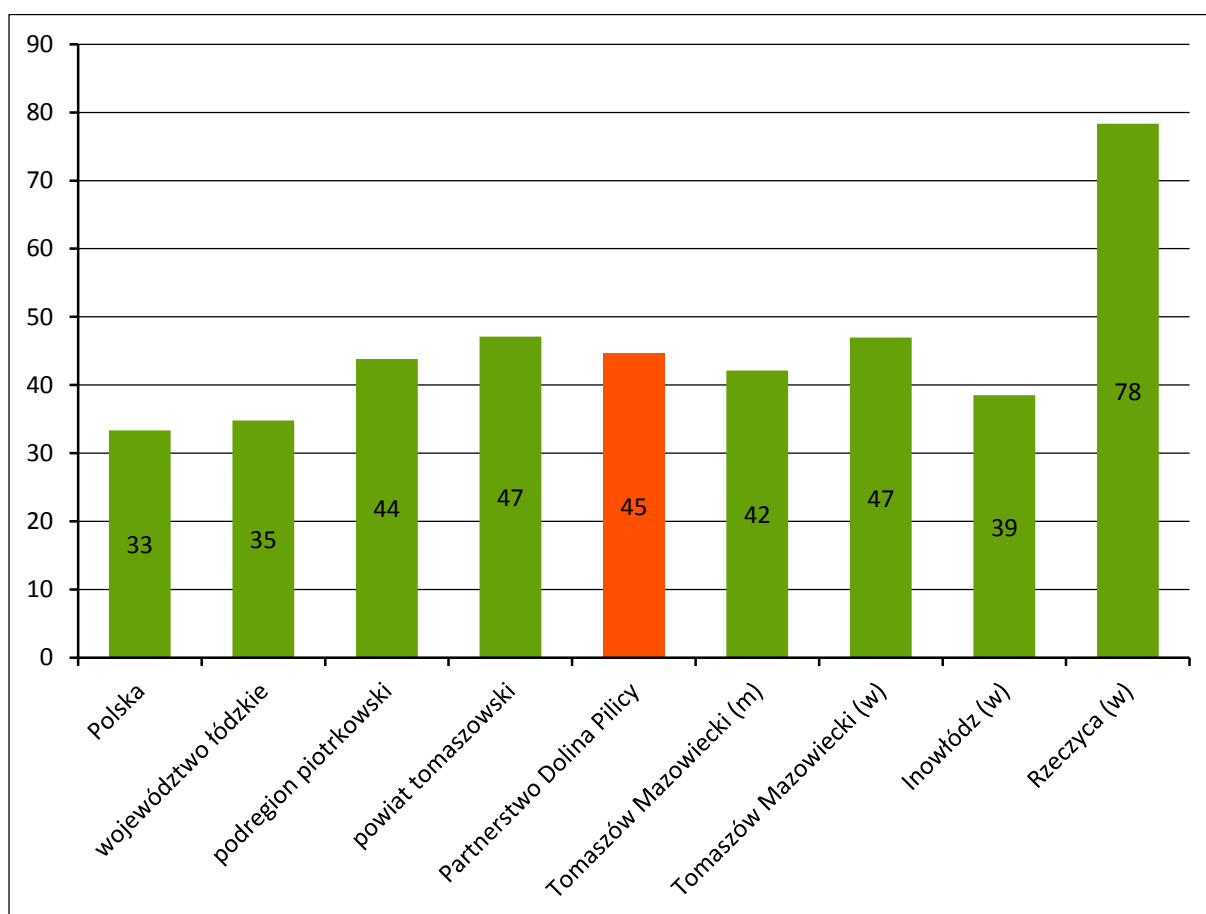
Uwagi: m – gmina miejska, w – gmina wiejska

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL GUS 2014

Jak widać na ryc. 43 na terenie Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy prawie co dziesiąty mieszkaniec tego regionu korzysta ze świadczeń środowiskowej pomocy społecznej, jest to mniejszy odsetek osób niż na terenie całego powiatu tomaszowskiego (10,5%), jednakże w porównaniu do województwa łódzkiego (7,9%) oraz całego kraju (8,1%) wynik ten jest niezadawalający. Warto zaznaczyć, że tak słaby wynik na terenie całego Partnerstwa jest przede wszystkim spowodowany faktem, iż w gminie Rzeszyca jeden na sześciu mieszkańców (17%) korzysta z pomocy społecznej. Jest to wynik ponad dwukrotnie wyższy niż średnia dla Polski, gdzie ze świadczeń pomocy społecznej korzysta co dwunasty mieszkaniec (8,1%). Spośród partnerów najmniejsze zapotrzebowanie na pomoc społeczną wśród ludności zauważyć można w gminie

wiejskiej Tomaszów Mazowiecki (8,8%), na terenie której odsetek osób korzystających ze świadczeń socjalnych jest niewiele wyższy niż wynik dla kraju. Poniżej średniej dla całego Partnerstwa (9,9%) wypada również miasto Tomaszów Mazowiecki (9,5%). Odsetek ludności zamieszkującej gminę Inowłódz i korzystającej ze świadczeń środowiskowej pomocy społecznej (10,4%) jest niewiele wyższy niż średnia dla obszaru Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy (9,9%) i porównywalny dla średniej całego powiatu tomaszowskiego (10,5%) [BDL GUS 2014].

Rycina 44. Liczba rodzin otrzymujących zasiłki rodzinne na dzieci w przeliczeniu na 1000 mieszkańców na obszarze Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy na tle porównywanych jednostek terytorialnych w 2012 roku

Uwagi: m – gmina miejska, w – gmina wiejska

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL GUS 2014

Drugim wskaźnikiem, który został użyty w niniejszym opracowaniu do przedstawienia sytuacji związanej z problemami społecznymi jest liczba rodzin, które otrzymały w 2012 roku zasiłki na dzieci, w przeliczeniu na 1000 mieszkańców. Na terenie Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy wskaźnik ten wyniósł 45 (ryc. 44) i był niższy niż wartość dla całego powiatu (47). W porównaniu ze średnim wskaźnikiem dla Polski (33) oraz województwa (35) teren Partnerstwa wypada jednak słabo. Gminy należące do Partnerstwa są także bardzo zróżnicowane w tej kwestii. Najniższym wskaźnikiem charakteryzuje się tutaj gmina Inowłódz (39), jednak ciągle jest to wynik znacznie

wyższy od standardów krajowych czy wojewódzkich, chociaż wynik ten jest znacznie lepszy niż dla całego powiatu tomaszowskiego. Gmina miejska Tomaszów Mazowiecki z wynikiem 42, osiągnęła drugą pozycję na terenie Partnerstwa, jest to jednak wartość znacznie powyżej średniej krajowej (33) i wojewódzkiej (35), choć mieszcząca się poniżej tego wskaźnika na terenie powiatu. Z kolei gmina wiejska Tomaszów Mazowiecki (47) osiągnęła dokładnie taki wynik, jak średnia powiatu. Podobnie, jak w przypadku pobierania świadczeń środowiskowej pomocy społecznej również w przypadku świadczeń rodzinnych najwięcej zasiłków przyznawanych jest w gminie Rzeszyca – 78. Jest to wynik prawie 2,5 krotnie wyższy niż wskaźnik dla całej Polski (33). Oznacza to, iż w przypadku gminy Rzeszyca konieczne jest zwrócenie uwagi w przyszłości na rozwój systemowej, długoterminowej pomocy dla ludności w kwestii przedsiębiorczości i aktywizacji społecznej. Warto podkreślić, że wynik dla gminy Rzeszyca, która w 2012 roku osiągnęła najwyższy wskaźnik dla rodzin otrzymujących zasiłki (78) jest dwukrotnością tego samego wskaźnika dla gminy Inowódz, która charakteryzowała się najmniejszym zapotrzebowaniem na zasiłki dla rodzin (39), co potwierdza ogromne zróżnicowanie pod względem problemów społecznych w regionie Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy [BDL GUS 2014].

Kondycja finansowa jednostek samorządu terytorialnego

Realizacja różnego rodzaju inicjatyw (zarówno przedsięwzięć o charakterze infrastrukturalnym, jak również działań miękkich) wymaga zapewnienia (zgromadzenia) odpowiedniej puli środków finansowych, która będzie adekwatna do zdiagnozowanych potrzeb oraz planowanych projektów rozwojowych. Budżet samorządowy jest jednym z najważniejszych finansowych instrumentów rozwoju poszczególnych miast oraz gmin. Równocześnie finanse lokalne są jednym z najbardziej podstawowych czynników rozwoju społeczno-ekonomicznego danych jednostek terytorialnych, bowiem warunkują (ułatwiają bądź ograniczają) możliwość realizacji przez władze samorządowe różnorodnych projektów, w tym zwłaszcza przedsięwzięć inwestycyjnych służących rozbudowie infrastruktury technicznej i społecznej. Ponadto rozmiary (skala) i struktura budżetów lokalnych odzwierciedlają w pewnym stopniu kondycję miejscowej gospodarki oraz stopę życiową ludności określonych jednostek osadniczych.

Gminy tworzące Obszar Funkcjonalny Dolina Rzeki Pilicy charakteryzują się wyraźnym zróżnicowaniem skali (rozmiarów) budżetów samorządowych (tab. 21). Dysproporcje te uwidaczniają się przede wszystkim między gminą miejską Tomaszów Mazowiecki oraz gminami wiejskimi. Równocześnie należy zaznaczyć, iż zróżnicowanie, o którym mowa powyżej wynika w głównej mierze z różnic w potencjale gospodarczym oraz ludnościowym, jak również związane jest z charakterem funkcji spełnianych przez poszczególne gminy. Warto zaznaczyć, iż w 2012 roku jedynie gmina Rzeszyca odznaczała się dodatnim saldem budżetowym, tj. nadwyżką budżetową [BDL GUS 2014].

Tabela 21. Dochody budżetowe ogółem, wydatki budżetowe ogółem i saldo budżetowe według gmin tworzących Partnerstwo Dolina Rzeki Pilicy w 2012 roku [w tys. PLN]

L.p.	Jednostka terytorialna	Dochody budżetowe	Wydatki budżetowe	Saldo budżetowe
1	Tomaszów Mazowiecki (m)	168 009,3	171 582,2	-3 572,9
2	Tomaszów Mazowiecki (w)	27 867,7	28 758,3	-890,6
3	Inowódz (w)	13 202,1	15 178,1	-1 976,0
4	Rzeszyca (w)	15 842,5	15 172,0	670,5

Uwagi: m – gmina miejska, w – gmina wiejska

Źródło: zestawienie własne na podstawie danych BDL GUS 2014

Na przestrzeni okresu obejmującego lata 2007 – 2012 w przypadku wszystkich gmin wchodzących w skład Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy miał miejsce wyraźny wzrost ogólnych dochodów i wydatków budżetowych. Wypada w tym miejscu odnotować, iż największy wzrost dochodów budżetowych (o 53,4% w stosunku do 2007 roku) zaobserwowano w gminie wiejskiej Tomaszów Mazowiecki, co może być efektem zdiagnozowanych wcześniej procesów suburbanizacji, a także dekoncentracji działalności gospodarczych w strefie podmiejskiej Tomaszowa Mazowieckiego, skutkujących m.in. wyraźnym wzrostem liczby ludności oraz ilości firm w bezpośrednim zapleczu

(otoczeniu) stolicy powiatu tomaszowskiego. Warto jednocześnie zaznaczyć, iż w przypadku dwóch gmin (miasto Tomaszów Mazowiecki oraz gmina Inowódz), w analizowanym okresie wydatki budżetowe rosły w tempie wyprzedzającym wzrost dochodów budżetowych. Równocześnie w latach 2007 – 2012 w każdej z gmin tworzących Partnerstwo Dolina Rzeki Pilicy częściej występowały budżety z ujemnym saldem, tj. deficytem budżetowym [BDL GUS 2014]. Utrzymywanie się deficytów budżetowych w okresach wieloletnich jest zjawiskiem niezwykle niekorzystnym, gdyż w konsekwencji prowadzi do wzrostu skali lokalnego długu budżetowego, który w przyszłości może utrudniać skuteczną realizację zadań gmin, w tym urzeczywistnianie przedsięwzięć o charakterze infrastrukturalnym. Jednakże należy podkreślić, iż niewłaściwy podział dochodów publicznych (m.in. nieadekwatna wielkość transferów z budżetu państwa w stosunku do ustawowo zdefiniowanych zadań gmin) niejednokrotnie uniemożliwia wielu lokalnym samorządom realizację przypisanych im działań bez zaciągania zobowiązań [M. Miszczuk 2007].

Mając na uwadze brak pełnej porównywalności budżetów poszczególnych jednostek samorządu terytorialnego (ze względu na zróżnicowanie skali dochodów oraz wydatków budżetowych), dla celów badawczych i analitycznych stosowane są różnego rodzaju wskaźniki. Jednym z najczęściej wykorzystywanych mierników kondycji finansowej gmin jest poziom dochodów oraz wydatków budżetowych w przeliczeniu na jednego mieszkańca. W przypadku wszystkich gmin tworzących Partnerstwo Dolina Rzeki Pilicy, w 2012 roku, wartość dochodów budżetowych na jednego mieszkańca kształtowała się poniżej średniej dla Polski, województwa łódzkiego i podregionu piotrkowskiego (tab. 22). Jednocześnie niemal we wszystkich analizowanych gminach, nie licząc gminy Inowódz, poziom wydatków budżetowych na jedną osobę był niższy niż przeciętnie w kraju, województwie łódzkim oraz subregionie piotrkowskim. Spośród gmin wchodzących w skład Partnerstwa, w 2012 roku, najwyższą wartością zarówno dochodów, jak i wydatków budżetowych w przeliczeniu na jednego mieszkańca odznaczała się gmina Inowódz. Z kolei najniższy poziom dochodów, a także wydatków budżetowych na jednego obywatela zaobserwowano w przypadku miasta Tomaszów Mazowiecki [BDL GUS 2014].

Tabela 22. Dochody oraz wydatki budżetowe ogółem na 1 mieszkańca na obszarze Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy na tle porównywanych jednostek terytorialnych w 2012 roku [w PLN]

L.p.	Jednostka terytorialna	Dochody budżetowe ogółem na 1 mieszkańca	Wydatki budżetowe ogółem na 1 mieszkańca
1	Polska	3 624,3	3 690,9
2	województwo łódzkie	3 395,6	3 477,8
3	podregion piotrkowski	3 505,9	3 379,3
4	powiat tomaszowski	2 836,3	2 884,2
5	Partnerstwo Dolina Rzeki Pilicy	2 651,2	2 719,2
6	Tomaszów Mazowiecki (m)	2 566,8	2 621,4
7	Tomaszów Mazowiecki (w)	2 616,4	2 700,1
8	Inowłódz (w)	3 367,0	3 871,0
9	Rzeczyca (w)	3 293,0	3 153,6

Uwagi: m – gmina miejska, w – gmina wiejska

Źródło: zestawienie własne na podstawie danych BDL GUS 2014

Dla oceny kondycji finansowej jednostek samorządu terytorialnego, ważne znaczenie posiada nie tylko zdefiniowanie skali dochodów i wydatków budżetowych, ale także określenie ich struktury. Dochody budżetowe jednostek samorządu terytorialnego w Polsce, ze względu na główne źródła pochodzenia, dzielone są na dochody własne oraz transfery z budżetu państwa, na które składają się subwencja ogólna i dotacje celowe¹³⁴. W strukturze dochodów gromadzonych przez jednostki samorządu terytorialnego bardzo ważne miejsce zajmują dochody własne, czyli wszelkie wpływy płynące z własnej działalności organów samorządu terytorialnego oraz podległych im jednostek organizacyjnych, jak również dochody przynależne lokalnym czy regionalnym budżetom z tytułu podatków i opłat. Dochody własne są trwale związane z lokalnymi i regionalnymi budżetami, bez żadnych ograniczeń ze strony władz centralnych oraz bez ich udziału w płynących zeń wpływach [M. Kosek-Wojnar, K. Surówka 2007]. W przypadku gmin, dochody własne obejmują podatki oraz opłaty lokalne (m.in. podatek od nieruchomości, podatek rolny, podatek leśny, opłata skarbową itp.), dochody z majątku, udziały w podatkach należnych budżetowi państwa, a także pozostałe dochody (m.in. dochody z tytułu spadków, zapisów i darowizn czy też kar pieniężnych oraz grzywien)¹³⁵. Udział dochodów własnych w strukturze dochodów budżetowych odzwierciedla poziom samodzielności finansowej określonych jednostek samorządu terytorialnego, tj. stopień ich niezależności od transferów pochodzących z budżetu państwa.

¹³⁴ Transfery z budżetu centralnego (subwencja ogólna i dotacje celowe) pełnią rolę uzupełniającą, a także wyrównawczą (równoważącą) względem dochodów własnych [M. Kosek-Wojnar, K. Surówka, 2007].

¹³⁵ Źródło: Ustawa z dnia 13 listopada 2003 r. o dochodach jednostek samorządu terytorialnego [Dz.U. 2003 nr 203 poz. 1966]

Tabela 23. Struktura dochodów budżetowych gmin według głównych źródeł pochodzenia na obszarze Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy na tle porównywanych jednostek terytorialnych w 2012 roku [w %]

L.p.	Jednostka terytorialna	Dochody własne	Subwencja ogólna	Dotacje celowe
1	Polska	52,9	27,2	19,9
2	województwo łódzkie	55,7	26,0	18,3
3	podregion piotrkowski	51,3	28,8	19,9
4	powiat tomaszowski	47,5	29,0	23,5
5	Partnerstwo Dolina Rzeki Pilicy	51,9	26,0	22,2
6	Tomaszów Mazowiecki (m)	54,1	22,8	23,1
7	Tomaszów Mazowiecki (w)	46,8	32,0	21,2
8	Inowłódz (w)	62,2	25,3	12,4
9	Rzeczyca (w)	28,2	49,8	22,1

Uwagi: m – gmina miejska, w – gmina wiejska

Źródło: zestawienie własne na podstawie danych BDL GUS 2014

Najwyższym poziomem samodzielności finansowej spośród wszystkich gmin Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy odznacza się gmina Inowłódz, gdzie w 2012 roku dochody własne stanowiły 62,2% ogólnych wpływów budżetowych (tab. 23). Warto równocześnie podkreślić, iż udział dochodów własnych w przypadku gminy Inowłódz kształtował się zdecydowanie powyżej średniej dla wszystkich gmin w Polsce (52,9%), województwie łódzkim (55,7%) i subregionie piotrkowskim (51,3%). Względnie wysokim stopniem samodzielności finansowej na tle kraju charakteryzuje się także gmina miejska Tomaszów Mazowiecki (54,1%). Z kolei najniższym udziałem dochodów własnych w całkowitych wpływach budżetowych cechuje się gmina Rzeczyca. W 2012 roku dochody własne w przypadku powyższej gminy stanowiły tylko 28,2% zgromadzonych wpływów budżetowych. Pozostałe 71,8% dochodów pochodziło z transferów z budżetu państwa, w szczególności zaś z subwencji ogólnej. Również w gminie wiejskiej Tomaszów Mazowiecki udział dochodów własnych kształtuje się na poziomie poniżej 50% [BDL GUS 2014].

Niezmienne ważną rolę wśród dochodów własnych spełniają udziały w podatkach przynależnych budżetowi centralnemu, czyli w podatku dochodowym od osób fizycznych (PIT), a także podatku dochodowym od osób prawnych (CIT). Wysokość udziału gmin we wpływach z PIT wynosi 39,34% (od podatników mających miejsce zamieszkania na terenie danej gminy), natomiast ich udział we wpływach z CIT kształtuje się odpowiednio na poziomie 6,71% (od podatników mających siedzibę na terenie danej gminy)¹³⁶. Warto w tym miejscu podkreślić, że wpływy uzyskiwane z tytułu udziału w podatku dochodowym od osób fizycznych są najważniejszym źródłem dochodów

¹³⁶ Źródło: Ustawa z dnia 13 listopada 2003 r. o dochodach jednostek samorządu terytorialnego [Dz.U. 2003 nr 203 poz. 1966]

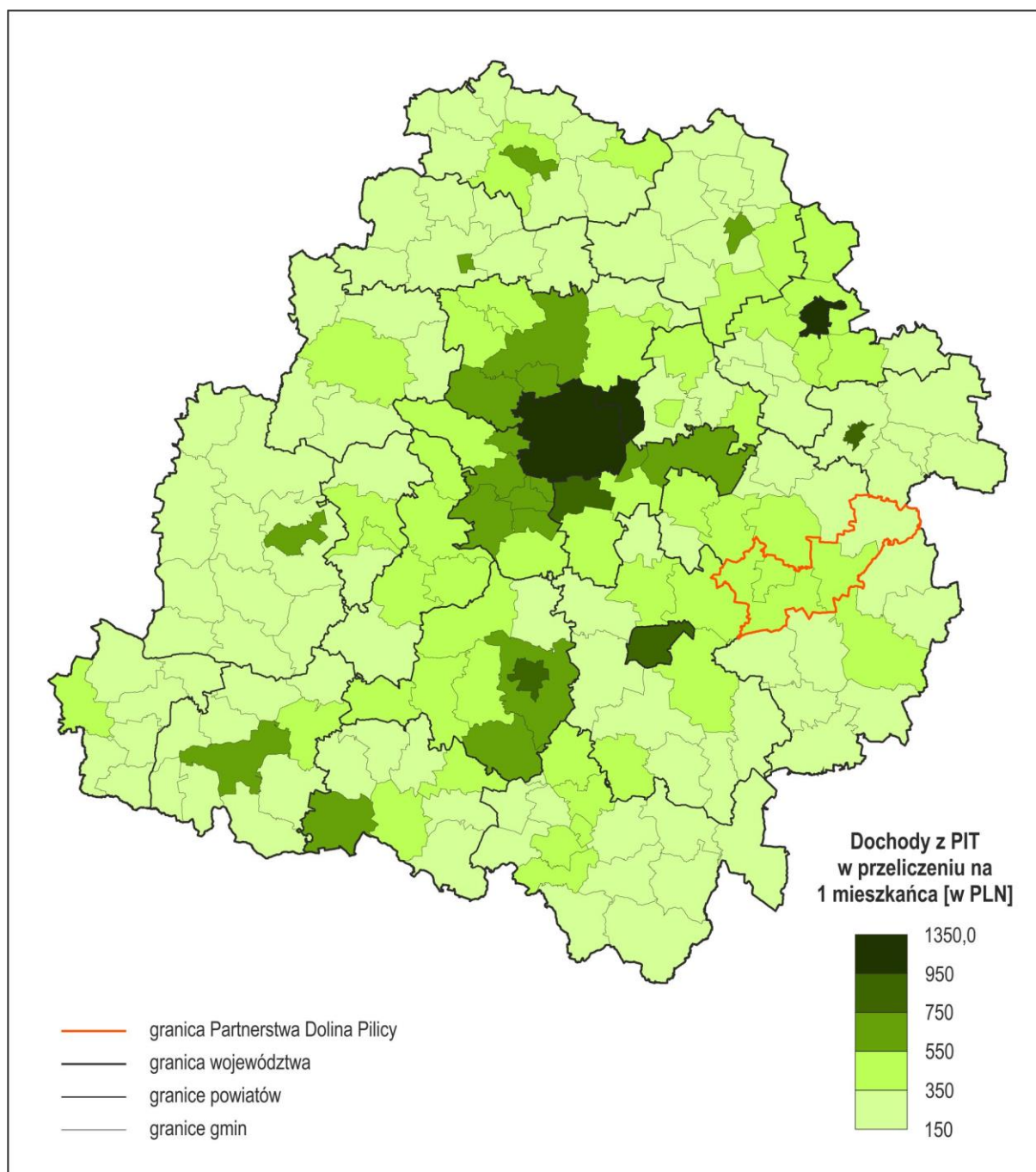
budżetowych gmin w Polsce¹³⁷. Ponadto należy zaznaczyć, iż wysokość wpływów uzyskiwanych z tytułu udziału w podatku dochodowym od osób fizycznych jest miernikiem ogólnej sytuacji dochodowej (majątkowej) mieszkańców określonych gmin i miast, a tym samym wskaźnikiem informującym pośrednio o stopie życiowej ludności danych jednostek terytorialnych.

W 2012 roku na jednego mieszkańca Obszaru Funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy przypadło przeciętnie 494,5 PLN wpływów budżetowych gmin z tytułu ich udziału w podatku dochodowym od osób fizycznych. W związku z powyższym Partnerstwo Dolina Rzeki Pilicy odznacza się niższym poziomem dochodów ludności, w porównaniu ze średnią dla Polski (687,4 PLN) i województwa łódzkiego (646,7 PLN). Równocześnie sytuacja dochodowa mieszkańców badanego obszaru kształtuje się mniej korzystnie w porównaniu z podregionem piotrkowskim, gdzie na jedną osobę przypada średnio 512,7 PLN wpływów budżetowych gmin z tytułu udziału w PIT. Niemniej jednak w zakresie analizowanej cechy Partnerstwo Dolina Rzeki Pilicy wypada korzystnie na tle powiatu tomaszowskiego, w przypadku którego, w 2012 roku, wartość dochodów budżetowych gmin z tytułu udziału w PIT w przeliczeniu na jednego mieszkańca wynosiła 455,2 PLN [BDL GUS 2014].

Gminy wchodzące w skład Obszaru Funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy są zróżnicowane pod względem ogólnej sytuacji dochodowej ludności. Jednakże należy zwrócić uwagę, iż owo zróżnicowanie nie przybiera aż tak dużych rozmiarów, jak w skali całego województwa łódzkiego (ryc. 43). W 2012 roku spośród gmin Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy najwyższą wartością wpływów budżetowych z tytułu udziału w PIT w przeliczeniu na jedną osobę odznaczała się gmina miejska Tomaszów Mazowiecki (534,7 PLN). Wypada w tym miejscu zaznaczyć, iż miasta zazwyczaj charakteryzują się bardziej korzystną sytuacją dochodową mieszkańców w porównaniu z terenami wiejskimi. Niemniej na tle pozostałych gmin miejskich województwa łódzkiego, Tomaszów Mazowiecki, w zakresie badanej cechy wypada raczej przeciętnie. W 2012 roku wyższy poziom dochodów budżetowych z PIT na jedną osobę odnotowano nie tylko w Łodzi (1 032,7 PLN), ale także w takich ośrodkach miejskich jak m.in.: Skierniewice (988,5 PLN), Bełchatów (917,6 PLN), Piotrków Trybunalski (854,7 PLN), Sieradz (631,6 PLN), Kutno (622,9 PLN), Pabianice (607,8 PLN) oraz Zgierz (596,4 PLN) [BDL GUS 2014].

¹³⁷ W 2012 roku wpływy z tytułu udziałów w podatku dochodowym od osób fizycznych stanowiły średnio 35,8% dochodów własnych, a także 19,0% całkowitych dochodów budżetowych gmin w Polsce. Drugim pod względem znaczenia źródłem dochodów budżetowych gmin jest podatek od nieruchomości. W 2012 roku wpływy z podatku od nieruchomości stanowiły przeciętnie 23,8% dochodów własnych oraz 12,6% ogólnych dochodów budżetów polskich gmin [BDL GUS 2014].

Rycina 45. Dochody budżetowe gmin z tytułu udziałów w podatku dochodowym od osób fizycznych na obszarze Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy na tle pozostałych gmin województwa łódzkiego w 2012 roku

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL GUS 2014

W 2012 roku na jednego mieszkańca Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy przypadało średnio jedynie 22,5 PLN dochodów budżetowych gmin z tytułu ich udziału w podatku dochodowym od osób prawnych. Tym samym pod względem analizowanej cechy Obszar Funkcjonalny Dolina Rzeki Pilicy wypada bardzo niekorzystnie na tle Polski (58,4 PLN), a także województwa łódzkiego (46,9

PLN). Spośród gmin wchodzących w skład Partnerstwa najwyższym poziomem wpływów budżetowych gmin z tytułu udziału w CIT na jedną osobę odznaczało się miasto Tomaszów Mazowiecki (27,3 PLN). Niemniej jednak, pod względem analizowanej cechy, stolica powiatu tomaszowskiego prezentuje się raczej niekorzystnie w porównaniu z pozostałymi ośrodkami miejskimi województwa łódzkiego. Na tle pozostałych gmin obszaru funkcjonalnego względnie wysokimi wpływami budżetowymi z tytułu CIT w przeliczeniu na jednego mieszkańca charakteryzowała się także gmina wiejska Tomaszów Mazowiecki (10,1 PLN). Z kolei w przypadku gmin Inowódz oraz Rzeczyca rozpatrywany wskaźnik przyjmował wartości odpowiednio 2,9 PLN i 0,4 PLN [BDL GUS 2014]. Względnie niskie dochody budżetowe gmin Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy z tytułu ich udziału w podatku dochodowym od osób prawnych należy wiązać przede wszystkim z relatywnie niskim poziomem przedsiębiorczości.

Tabela 24. Struktura wydatków budżetowych według gmin wchodzących w skład Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy w 2012 roku [w %]

Kategoria wydatków budżetowych	Tomaszów Mazowiecki (gm. miejska)	Tomaszów Mazowiecki (gm. wiejska)	Inowódz (gm. wiejska)	Rzeczyca (gm. wiejska)
Rolnictwo i łowiectwo	0,0	0,4	0,2	2,6
Transport i łączność	11,0	7,2	1,8	7,9
Turystyka	1,7	0,0	0,0	0,0
Gospodarka mieszkaniowa	2,2	1,4	0,0	3,5
Działalność usługowa	0,2	0,1	0,5	0,2
Administracja publiczna	7,9	10,1	14,2	13,3
Bezpieczeństwo publiczne	1,1	0,7	0,9	0,7
Obsługa długu publicznego	2,5	1,6	1,5	1,6
Oświata i wychowanie	37,5	41,3	29,2	38,5
Ochrona zdrowia	1,5	3,1	0,7	0,3
Pomoc społeczna	23,7	17,2	12,4	20,7
Gospodarka komunalna i ochrona środowiska przyrodniczego	3,6	11,2	5,7	3,3
Kultura oraz ochrona dziedzictwa narodowego	2,6	5,1	28,4	2,7
Kultura fizyczna	2,3	0,3	1,5	4,3
Pozostałe wydatki budżetowe	2,2	0,3	3,0	0,4

Źródło: zestawienie własne na podstawie danych BDL GUS 2014

W strukturze wydatków budżetowych gmin tworzących Partnerstwo Dolina Rzeki Pilicy, w 2012 roku wyraźnie dominowały wydatki na zadania z zakresu oświaty i wychowania (tab. 24). Jednocześnie udział wydatków na działania związane z edukacją w przypadku niemalże wszystkich badanych gmin (nie licząc gminy Inowódz) był wyższy niż przeciętnie w Polsce (33,3%) oraz województwie łódzkim (32,7%). Równocześnie należy odnotować, iż w strukturze wydatków

budżetowych gmin Obszaru Funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy znaczną część zajmują nakłady na przedsięwzięcia z zakresu pomocy społecznej. Niemalże wszystkie gminy Partnerstwa, nie licząc gminy Inowłódz, cechują się zdecydowanie wyższym odsetkiem wydatków budżetowych na działania związane z pomocą społeczną w porównaniu ze średnią dla wszystkich gmin w kraju (13,6%) i województwie łódzkim (14,6%). Ponadto gminy wiejskie wchodzące w skład Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy charakteryzują się wyższym niż przeciętnie w kraju (8,4%) oraz regionie (8,8%) udziałem nakładów finansowych na administrację publiczną. Natomiast w przypadku wszystkich gmin Partnerstwa odsetek nakładów na zadania z zakresu transportu i łączności jest niższy w porównaniu ze średnią dla Polski (14,5%) i województwa łódzkiego (12,1%). Jednocześnie niemal wszystkie gminy Obszaru Funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy, nie licząc gminy wiejskiej Tomaszów Mazowiecki, odznaczają się względnie niskim udziałem wydatków na gospodarkę komunalną i ochronę środowiska naturalnego. Należy w tym miejscu zaznaczyć, iż w 2012 roku nakłady finansowe na zadania z zakresu gospodarki komunalnej oraz ochrony środowiska przyrodniczego stanowiły 6,2% ogólnych wydatków budżetowych gmin w Polsce i 7,7% całkowitych wydatków budżetowych gmin w województwie łódzkim.

Jedyną gminą Partnerstwa, jaka w 2012 roku, poniosła wydatki na turystykę, było miasto Tomaszów Mazowiecki. Z drugiej jednak strony należy zauważyć, iż wydatki związane z ochroną i renowacją zabytków, które są także atrakcjami turystycznymi, mogą być finansowane z pozycji budżetowej związanej z kulturą i ochroną dziedzictwa narodowego. W tym przypadku warto zwrócić uwagę na gminę Inowłódz, której 28,4% wydatków budżetowych w 2012 roku zostało poniesionych właśnie na kulturę i ochronę dziedzictwa narodowego. W dużej mierze było to związane z renowacją Zamku Kazimierza Wielkiego w Inowłodzu. W pozostałych gminach Obszaru Funkcjonalnego wydatki na ten dział wynosiły w granicach 2,6% - 5,1%, oscylując wokół średniej dla Polski (3,8%) [BDL GUS 2014].

Rozpatrując strukturę wydatków budżetowych gmin tworzących Partnerstwo Dolina Rzeki Pilicy należy zwrócić uwagę, iż znaczną większość nakładów finansowych stanowią środki przeznaczane na realizację zadań o charakterze społecznym (przede wszystkim oświata i wychowanie, a także pomoc społeczna). Konieczność ponoszenia relatywnie dużych nakładów na zadania społeczne bez wątpienia ogranicza możliwość podejmowania innych zadań, w tym przede wszystkim realizacji przedsięwzięć inwestycyjnych z zakresu infrastruktury technicznej (drogowej i komunalnej).

Usługi

Dostępność różnego rodzaju usług, zarówno tych o charakterze publicznym, jak również usług rynkowych istotnie przekłada się na warunki życia mieszkańców. Równocześnie osiągalność usług jest jednym z najważniejszych czynników warunkujących poziom atrakcyjności osadniczej danych jednostek osadniczych. W związku z faktem, iż we wcześniejszych częściach niniejszego raportu szczegółowo omówione zostały zagadnienia związane z dostępnością i zakresem usług ochrony zdrowia oraz kultury, w poniższym podrozdziale diagnozy ograniczono się jedynie do prezentacji usług edukacyjnych.

Opieka nad dziećmi do lat 3 oraz wychowanie przedszkolne

Dostępność do placówek takich jak żłobki, kluby dziecięce i przedszkola jest niezwykle ważne z punktu widzenia rodziców, którzy chcieliby podjąć pracę zawodową. W 2013 roku w granicach Obszaru Funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy działały jedynie 2 żłobki (zlokalizowane na terenie gminy miejskiej Tomaszów Mazowiecki), natomiast niedostępne były żadne kluby dziecięce ani oddziały żłobkowe. Nieco lepiej kształtowała się sytuacja dostępności do przedszkoli, których na terenie Partnerstwa w 2013 roku było 20, z czego 17 znajdowało się w gminie miejskiej Tomaszów Mazowiecki, 2 w gminie wiejskiej Tomaszów Mazowiecki oraz jeden w gminie Inowódz. Żaden ośrodek opieki nad dziećmi nie istniał w 2013 roku w gminie Rzeszyca [BDL GUS 2014]. Warto podkreślić, że tak niska liczba instytucji oświatowych i opiekuńczych dla małych dzieci lub ich całkowity brak (jak w przypadku gminy Rzeszyca) jest niepokojący, szczególnie jeśli weźmiemy pod uwagę fakt, że w 2013 roku na terenie całego Partnerstwa mieszkało ponad 4 tys. dzieci w wieku do lat 4. W kontekście chęci pobudzenia aktywności gospodarczej ludności konieczne jest najpierw zapewnienie opieki nad ich potomstwem.

Edukacja podstawowa i gimnazjalna

Dostępność infrastruktury oświatowej na poziomie szkół podstawowych oraz gimnazjalnych jest równie ważne jak istnienie placówek dla dzieci młodszych. Liczy się tutaj zarówno zapewnienie opieki nad dziećmi w czasie pracy rodziców, ale także edukacja i zaszczepienie patriotyzmu lokalnego od najmłodszych lat, tak by w momencie podejmowania kluczowych decyzji życiowych wybierali oni pozostanie w miejscu, w którym się urodzili i wychowali.

W granicach Obszaru Funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy łącznie funkcjonuje 20 szkół podstawowych i 12 szkół gimnazjalnych. Najwięcej szkół obu typów działa na terenie miasta Tomaszów Mazowiecki (9 szkół podstawowych oraz 6 szkół gimnazjalnych).

Szkoły publiczne:

- Szkoła Podstawowa nr 1 (ul. L.W. Maya 11/13),
- Szkoła Podstawowa nr 7 (ul. Ludwikowska 113/115),
- Szkoła Podstawowa nr 8 (ul. Stolarska 21/27),
- Szkoła Podstawowa nr 12 (ul. Wiejska 29/31),

- Szkoła Podstawowa nr 14 (ul. Słowackiego 32/42),
- Szkoła Podstawowa nr 6 w Zespole Szkół nr 8 (ul. Gminna 5/9),
- Szkoła Podstawowa nr 10 w Zespole Szkół nr 4 (ul. Ostrowskiego 14),
- Szkoła Podstawowa nr 13 w Zespole Szkolno-Przedszkolnym nr 1 (ul. J. U. Niemcewicza 50/56),
- Gimnazjum nr 3 (Al. Marszałka Józefa Piłsudskiego 42),
- Gimnazjum nr 6 (ul. Jałowcowa 8),
- Gimnazjum nr 7 (ul. Świętego Antoniego 43/45),
- Gimnazjum nr 4 w Zespole Szkół nr 4 (ul. Ostrowskiego 14),
- Gimnazjum nr 8 w Zespole Szkół nr 8 (ul. Gminna 5/9).

Szkoły niepubliczne:

- Pierwsza Chrześcijańska Szkoła Podstawowa „TOMEK” w Tomaszowie Mazowieckim (ul. Lewa 10),
- Katolickie Gimnazjum w Tomaszowie Mazowieckim (ul. Warszawska 95/97).

Dodatkowo na obszarze gminy miejskiej Tomaszów Mazowiecki działają szkoły dla dorosłych:

- Gimnazjum dla Dorosłych w Tomaszowie Mazowieckim (ul. Tkacka 11),
- Zaoczne Gimnazjum dla Dorosłych w Tomaszowie Mazowieckim (ul. Nadrzeczna 17/25),
- Zaoczne Gimnazjum dla Dorosłych w Tomaszowie Mazowieckim (ul. Tkacka 11).

W gminie wiejskiej Tomaszów Mazowiecki działa 5 szkół podstawowych i 4 szkoły gimnazjalne:

- Szkoła Podstawowa w Chorzęcinie (Chorzęcin 75),
- Szkoła Podstawowa w Zespole Szkolno-przedszkolnym w Smardzewicach (ul. Główna 10, Smardzewice),
- Szkoła Podstawowa im. św. Huberta w Zespole Szkół w Komorowie (ul. Tomaszowska 1, Komorów),
- Szkoła Podstawowa w Zespole Szkół w Wiadernie (Wiaderno 1),
- Szkoła Podstawowa w Zespole Szkół w Zawadzie (Zawada 249/255),
- Gimnazjum w Zespole Szkolno-przedszkolnym w Smardzewicach (ul. Główna 10, Smardzewice),
- Gimnazjum im. św. Huberta w Zespole Szkół w Komorowie (ul. Tomaszowska 1, Komorów),
- Gimnazjum w Zespole Szkół w Wiadernie (Wiaderno 1),
- Gimnazjum w Zespole Szkół w Zawadzie (Zawada 249/255).

W gminie Rzeszyca funkcjonuje jedna szkoła podstawowa, jednak posiada ona dodatkowo dwa oddziały oraz jedno gimnazjum:

- Publiczna Szkoła Podstawowa im. Narcyzy Żmichowskiej w Rzeszycy (ul. Ks. Jędrzeja Kitowicza 4) wraz z filiami w Sadykierzu i Luboczy,
- Gimnazjum im. Jana Kochanowskiego w Rzeszycy (ul. Ks. Jędrzeja Kitowicza 4).

Gmina Inowłódz na swoim terenie prowadzi 3 szkoły podstawowe oraz 1 szkołę gimnazjalną:

- Publiczna Szkoła Podstawowa im. I. Mościckiego w Królowej Woli (Królowa Wola),

- Publiczna Szkoła Podstawowa w Brzustowie (Brzustów 1),
- Publiczna Szkoła Podstawowa w Inowłodzu (ul. Spalska 5, Inowódz),
- Publiczne Gimnazjum w Inowłodzu (ul. Spalska 5, Inowódz).

Edukacja ponadgimnazjalna

Edukacja ponadgimnazjalna jest ważna z punktu widzenia rozwoju gospodarczego regionu. Konieczne jest aby podaż umiejętności zasobów ludzkich szły w parze z podażą pracy. Konieczna jest więc współpraca ze szkołami ponadgimnazjalnymi, tak by przygotowywały one młodzież do pracy w konkretnych branżach. W granicach obszaru funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy działa 7 szkół ponadgimnazjalnych. Wszystkie te szkoły zlokalizowane są na terenie miasta Tomaszów Mazowiecki. Są to jedyne placówki szkół ponadgimnazjalnych publicznych znajdujących się na terenie powiatu tomaszowskiego. Poniżej przedstawiono szkoły oraz profile kształcenia, których oferta pojawiła się w roku szkolnym 2014/15.

Licea ogólnokształcące¹³⁸:

- **I Liceum Ogólnokształcące** im. Jarosława Dąbrowskiego w Tomaszowie Mazowieckim (ul. Mościckiego 22/24)
 - matematyczno-fizyczno-informatyczna (matematyka, fizyka, informatyka)
 - humanistyczno-filmowo-teatralna (język polski, historia, język obcy)
 - biologiczno-chemiczna (biologia, chemia, język obcy)
 - humanistyczno-prawna (WOS, geografia, język obcy)
 - matematyczno-geograficzna (matematyka, geografia, język obcy)¹³⁹
- **II Liceum Ogólnokształcące** im. Stefana Żeromskiego w Tomaszowie Mazowieckim (ul. Jałowcowa 10):
 - matematyczno-fizyczno-informatyczna (matematyka, fizyka, informatyka)
 - humanistyczna (język polski, geografia, język obcy)
 - biologiczno-chemiczno-fizyczna (biologia, fizyka, chemia)
 - menadżerska (matematyka, geografia, język obcy)
 - matematyczno-chemiczna (matematyka, chemia, fizyka)¹⁴⁰
- **III Liceum Ogólnokształcące** im. Stanisława Hojnowskiego w Tomaszowie Mazowieckim (ul. Nadrzeczna 17/25)
 - humanistyczna (polski, historia, angielski)
 - przyrodniczo-sportowa (biologia, chemia, język angielski)
 - matematyczno-geograficzna (matematyka, geografia, język angielski)
 - europejska (geografia, wiedza o społeczeństwie, język angielski)¹⁴¹

Zespoły szkół ponadgimnazjalnych:

¹³⁸ W nawiasach podano nazwy przedmiotów rozszerzonych w poszczególnych klasach

¹³⁹ 1lo.tomaszow.com

¹⁴⁰ www.2lo.tomaszow.co

¹⁴¹ <http://moje.3lo.eu/>

- **Zespół Szkół Ponadgimnazjalnych nr 1** im. Tadeusza Kościuszki w Tomaszowie Mazowieckim (ul. Św. Antoniego 29)¹⁴²
 - **Technikum nr 1**
 - technik hotelarstwa
 - technik informatyk
 - technik mechatronik
 - technik elektronik
 - technik teleinformatyk
 - technik mechanik
 - technik elektryk
- **Zespół Szkół Ponadgimnazjalnych nr 2** im. Stanisława Staszica w Tomaszowie Mazowieckim (ul. Św. Antoniego 57/61)¹⁴³
 - **Technikum nr 2**
 - technik ekonomista – kształcenie w systemie modułowym
 - technik organizacji reklamy
 - technik obsługi turystyczne – kształcenie w systemie modułowym
 - technik handlowiec – kształcenie w systemie modułowym
 - technik żywienia i usług gastronomicznych
 - **Zasadnicza Szkoła Zawodowa nr 2**
 - kucharz
 - sprzedawca
 - cukiernik
 - piekarz
- **Zespół Szkół Ponadgimnazjalnych nr 3** im. Jana Pawła II w Tomaszowie Mazowieckim (ul. Legionów 47)¹⁴⁴
 - **Technikum**
 - technik urządzeń i systemów energetyki odnawialnej
 - technik pojazdów samochodowych
 - technik mechanik
 - technik logistyk
 - technik budownictwa
 - **Zasadnicza Szkoła Zawodowa**
 - mechanik pojazdów samochodowych
 - klasy wielozawodowe:
 - monter zabudowy i robót wykończeniowych w budownictwie
 - mechanik maszyn i urządzeń drogowych
 - blacharz samochodowy

¹⁴² <http://www.zsp1.edu.pl/>¹⁴³ www.zsp2.nasztomaszow.pl¹⁴⁴ <http://www.zsp3.tm.pl/>

- monter mechatronik
- monter elektronik
- zegarmistrz
- sprzedawca
- elektryk
- blacharz
- ogrodnik
- krawiec
- dekarz
- elektromechanik pojazdów samochodowych
- mechanik monter maszyn i urządzeń
- monter sieci, instalacji i urządzeń sanitarnych
- betoniarz – zbrojarz
- murarz – tynkarz
- elektromechanik
- kominiarz
- lakiernik
- fotograf
- ślusarz
- stolarz
- fryzjer

○ **Policealna Szkoła dla Dorosłych (niewymagana matura)**

- technik bezpieczeństwa i Higieny Pracy
- technik Pojazdów Samochodowych
- technik Geodeta

Na terenie szkoły działa także **oddział zamiejscowy Politechniki Radomskiej**, który daje możliwość dalszego kształcenia na dwóch kierunkach:

- transport
- elektrotechnika

– **Zespół Szkół Ponadgimnazjalnych nr 6 w Tomaszowie Mazowieckim (ul. Strefowa 3)¹⁴⁵**

- **Liceum Plastyczne**
- **Technikum Nr 5**
 - technik cyfrowych procesów graficznych
 - technik usług fryzjerskich
 - fototechnik
- **Zasadnicza Szkoła Zawodowa Nr 6**
 - krawiec
 - fryzjer

¹⁴⁵ <http://zsp6tom.pl/>

Warto podkreślić, że poza publicznymi jednostkami na terenie Partnerstwa funkcjonują także ponadgimnazjalne szkoły niepubliczne:

- Liceum Ogólnokształcące dla dorosłych (ul. Spalska 5, Inowłódz),
- Uzupełniające Liceum Ogólnokształcące dla Dorosłych (ul. Spalska 5, Inowłódz),
- Niepubliczne Liceum Ogólnokształcące Szkoła Mistrzostwa Sportowego Polskiego Związku Piłki Siatkowej w Spale (ul. Mościckiego 6, Spała).

Szkoła Mistrzostwa Sportowego działająca w Spale wymaga nieco większego przybliżenia, ze względu na sukcesy, jakie odnoszą jej absolwenci. Szkoła ta została powołana do życia w 1995 roku, jednak początkowo jej siedzibą było miasto Rzeszów. Od 1999 roku zdecydowano o przeniesieniu szkoły do miejscowości Spała i od tamtego czasu ma ona siedzibę w Ośrodku Przygotowań Olimpijskich, przez co warunki zarówno zakwaterowania uczniów, jak również treningów stoją na zdecydowanie najwyższym poziomie. Szkoła Mistrzostwa Sportowego to szkoła niepubliczna, posiadająca uprawnienia szkoły publicznej, jest ona dotowana przez Ministerstwo Edukacji Narodowej i Sportu, Starostwo Powiatowego w Tomaszowie Mazowieckim a także sponsorów. Obecnie szkoła liczy 32 uczniów, są to najlepsi młodzi siatkarze z całej Polski. Należy zauważyć, iż absolwentami szkoły są m.in. kadrowicze Reprezentacji Polski w Piłce Siatkowej, w tym 5 siatkarzy zdobywających złoty medal Mistrzostw Europy w 2009 roku (Michał Bąkiewicz, Marcel Gromadowski, Jakub Jarosz, Marcin Możdżonek, Michał Ruciak)¹⁴⁶.

W Tomaszowie Mazowieckim działają także 3 oddziały zamiejscowe uczelni wyższych. Pierwszą z nich jest wspomniany wcześniej oddział zamiejscowy Politechniki Radomskiej, który oferuje studia na kierunkach transport oraz elektrotechnika w trybie zaocznym¹⁴⁷.

Poza tym w Tomaszowie Mazowieckim ma swoją filię Uniwersytet Łódzki, na którym można studiować na kierunkach: leśnictwo, zarządzanie oraz turystyka i rekreacja w trybie stacjonarnym oraz na kierunkach leśnictwo, administracja oraz zarządzanie w trybie niestacjonarnym. Co więcej istnieje możliwość podjęcia studiów podyplomowych na kierunku administracja¹⁴⁸.

Również Wyższa Szkoła Biznesu i Przedsiębiorczości w Ostrowcu Świętokrzyskim posiada swoją filię na terenie miasta Tomaszowa Mazowieckiego. Na tej wyższej uczelni dostępne są kierunki: pielęgniarstwo oraz pedagogika¹⁴⁹.

¹⁴⁶ <http://smsspala.net/>

¹⁴⁷ http://uniwersytetradom.pl/art/display_article.php?id=2235&servicename=rekrutacja.pr.radom.pl

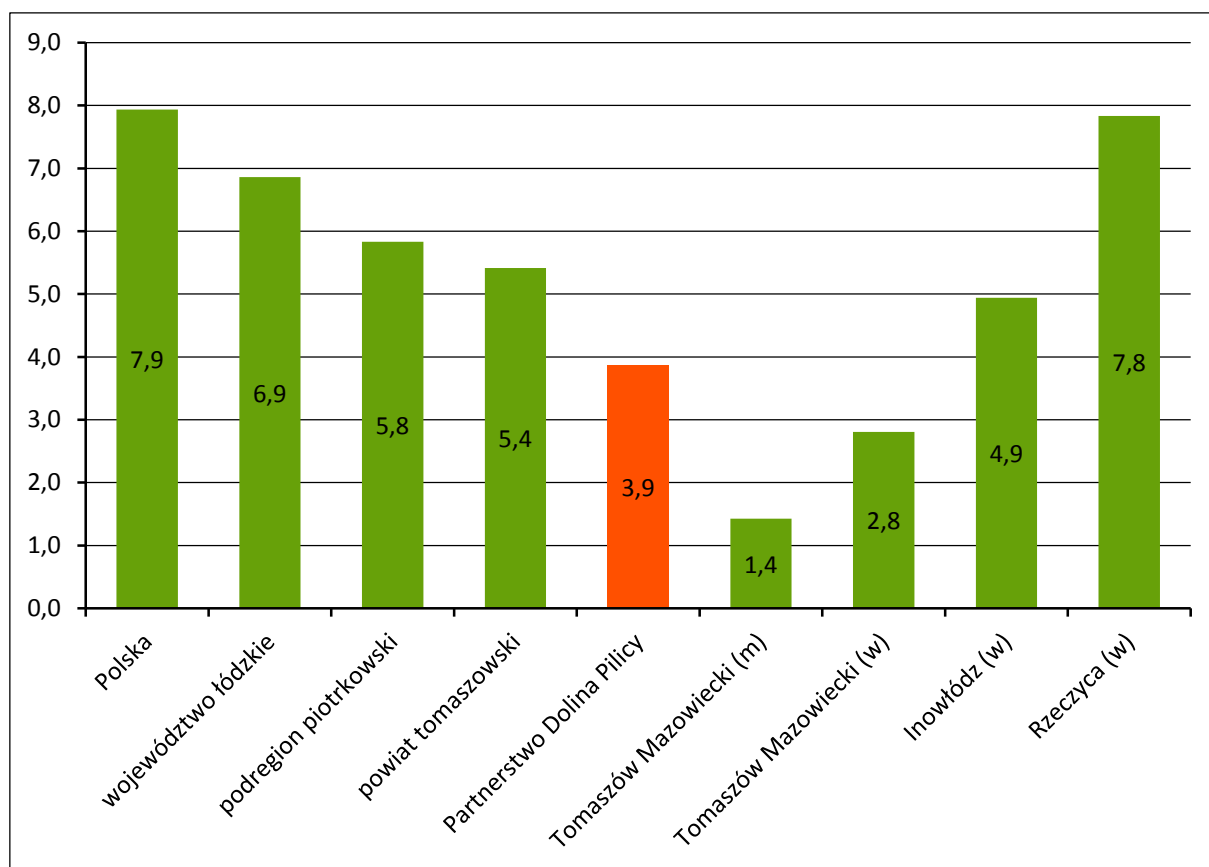
¹⁴⁸ <http://www.filia.uni.lodz.pl/>

¹⁴⁹ http://www.wsbiop.edu.pl/index.php?option=com_content&task=view&id=339&Itemid=427

Rolnictwo

Rolnictwo, będące jednym z podstawowych działów gospodarki, poza tym, że stanowi ważną gałąź produkcji materialnej, spełnia również szereg ważnych funkcji pozaprodukcyjnych. Przede wszystkim rolnictwo wpływa na stan środowiska przyrodniczego oraz kształtuje krajobraz obszarów wiejskich. Ponadto rolnictwo bardzo istotnie wpływa na kształtowanie się stosunków ekonomicznych, społecznych i kulturowych na terenach wiejskich. Równocześnie należy zwrócić uwagę, że rozwój rolnictwa warunkowany jest zarówno przez czynniki przyrodnicze, jak również czynniki pozaprzyrodnicze. Pierwsza z wyżej wymienionych grup czynników obejmuje elementy środowiska naturalnego, przede wszystkim zaś warunki klimatyczne (zwłaszcza długość trwania okresu wegetacyjnego), ukształtowanie terenu, pokrywę glebową i stosunki wodne. Natomiast pozaprzyrodnicze uwarunkowania rozwoju rolnictwa obejmują szereg różnorodnych czynników ekonomicznych i społecznych, wśród których wymienić należy m.in.: strukturę agrarną, poziom opłacalności produkcji rolnej, mechanizację prac rolnych, wielkość oraz chłonność rynku zbytu, rozwój przemysłu spożywczego czy wreszcie poziom wykształcenia i kwalifikacji rolników.

Rycina 46. Przeciętna powierzchnia 1 gospodarstwa rolnego na obszarze Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy na tle porównywanych jednostek terytorialnych w 2010 roku [w ha]

Uwagi: m – gmina miejska, w – gmina wiejska

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL GUS 2014 (dane Powszechnego Spisu Rolnego 2010)

Obszar Funkcjonalny Dolina Rzeki Pilicy ze względu na nizinne ukształtowanie powierzchni i względnie długi czas trwania okresu wegetacyjnego charakteryzuje się korzystnymi warunkami naturalnymi pod kątem rozwoju rolnictwa.

Według danych Powszechnego Spisu Rolnego, w 2010 roku, w granicach Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy funkcjonowało w sumie 4 740 gospodarstw rolnych, które zajmowały łączną powierzchnię równą 18 350,8 ha. W związku z powyższym przeciętna powierzchnia jednego gospodarstwa rolnego, na terenie Obszaru Funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy, wynosiła 3,9 ha (ryc. 46). Tym samym przeciętna powierzchnia gospodarstwa rolnego na terenie Partnerstwa kształtowała się znacznie poniżej średniej dla Polski (7,9 ha) oraz województwa łódzkiego (6,9 ha). Równocześnie pod względem analizowanej cechy badany obszar wypada niekorzystnie także na tle subregionu piotrkowskiego (5,8 ha) i powiatu tomaszowskiego (5,4 ha). Spośród gmin wchodzących w skład Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy, w 2010 roku, największą przeciętną powierzchnią gospodarstw rolnych odznaczała się gmina Rzeczyca (7,8 ha) [BDL GUS 2014].

Tabela 25. Struktura wielkościowa gospodarstw rolnych na obszarze Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy na tle porównywanych jednostek terytorialnych w 2010 roku [w %]

L.p.	Jednostka terytorialna	Powierzchnia gospodarstw rolnych			
		poniżej 1 ha	1 – 5 ha	5 – 10 ha	powyżej 10 ha
1	Polska	31,4	37,8	15,4	15,3
2	województwo łódzkie	20,0	39,5	24,3	16,2
3	podregion piotrkowski	23,5	43,7	21,8	11,0
4	powiat tomaszowski	26,2	41,1	21,1	11,6
5	Partnerstwo Dolina Rzeki Pilicy	41,5	36,4	15,3	6,8
6	Tomaszów Mazowiecki (m)	64,3	32,4	2,8	0,5
7	Tomaszów Mazowiecki (w)	50,5	35,3	10,7	3,5
8	Inowłódz (w)	21,8	57,3	16,4	4,5
9	Rzeczyca (w)	12,3	30,6	36,1	21,0

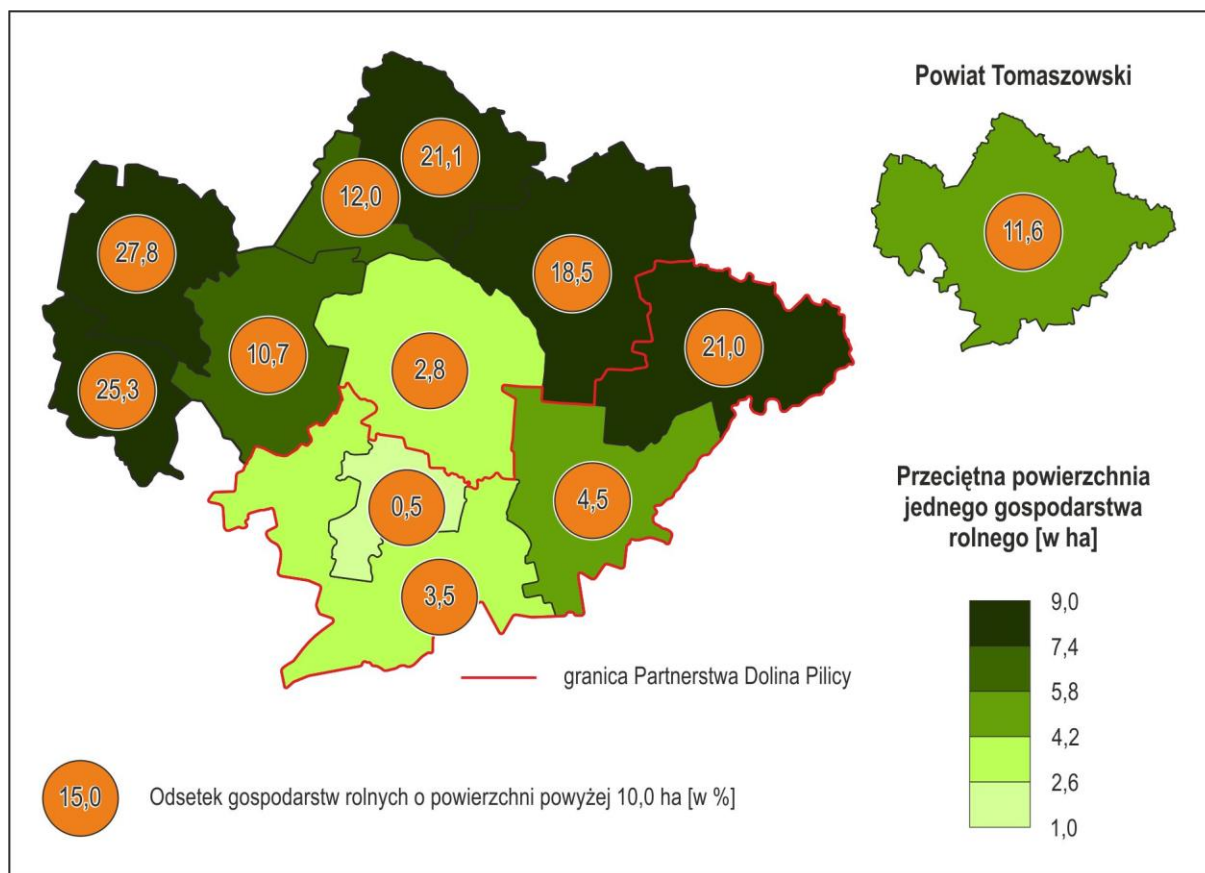
Uwagi: m – gmina miejska, w – gmina wiejska

Źródło: zestawienie własne na podstawie danych BDL GUS 2014 (dane Powszechnego Spisu Rolnego 2010)

W strukturze gospodarstw rolnych funkcjonujących w granicach Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy, w 2010 roku, zdecydowanie przeważały jednostki o niewielkiej powierzchni (tab. 25). Gospodarstwa rolne o powierzchni mniejszej niż 5,0 ha stanowiły aż 77,9% ogółu gospodarstw na badanym obszarze, podczas gdy średnio w Polsce ich udział kształtował się na poziomie 69,2%. Równocześnie Obszar Funkcjonalny Dolina Rzeki Pilicy cechuje się niewielkim udziałem dużych gospodarstw rolnych. Zgodnie z danymi Powszechnego Spisu Rolnego, w 2012 roku, w granicach Partnerstwa funkcjonowały 322 gospodarstwa rolne o powierzchni powyżej 10 ha, które stanowiły jedynie 6,8% całkowitej liczby gospodarstw rolnych na badanym obszarze. Tym samym odsetek dużych gospodarstw rolnych na terenie Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy był niższy niż

przeciętnie w kraju (15,3%) i województwie łódzkim (16,2%). Ponadto pod względem rozpatrywanej cechy obszar funkcjonalny Dolina Rzeki Pilicy wypada niekorzystnie także na tle podregionu piotrkowskiego (11,0%) i powiatu tomaszowskiego (11,6%). Na podstawie przytoczonych powyżej informacji należy stwierdzić, iż Partnerstwo Dolina Rzeki Pilicy charakteryzuje się rozdrobnioną strukturą gospodarstw rolnych. Niemniej jednak wypada również zaznaczyć, iż gminy tworzące Partnerstwo są zróżnicowane pod względem struktury agrarnej. Największym odsetkiem dużych gospodarstw rolnych odznacza się gmina Rzeczyca, w przypadku której stanowią one 21,0% ogólnej liczby tego typu jednostek. Natomiast najmniejszym udziałem dużych gospodarstw rolnych cechuje się miasto Tomaszów Mazowiecki (0,5%), co jest naturalną konsekwencją wysokiego poziomu zurbanizowania tej gminy [BDL GUS 2014]. Równocześnie na podstawie analizy struktury agrarnej gmin wchodzących w skład Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy, trzeba zaznaczyć, iż w większości (nie licząc gminy Rzeczyca) mają one charakter raczej pozarolniczy, co w znacznym stopniu należy wiązać z ich umiejscowieniem w pobliżu Tomaszowa Mazowieckiego (ryc. 45). Tereny wiejskie zlokalizowane w bezpośrednim otoczeniu dużych i średnich ośrodków miejskich posiadają charakter wielofunkcyjny, a w strukturze branżowej ich gospodarki zaznacza się względnie wysoki udział działalności produkcyjnej i usług. Ponadto rozwój terenów wiejskich położonych w pobliżu ośrodków miejskich w znacznym stopniu kształtowany jest pod wpływem zjawisk i procesów charakterystycznych dla miast oraz ich stref podmiejskich (np. suburbanizacja, deglomercja działalności gospodarczych itp.). Tym samym tereny wiejskie położone w granicach obszarów metropolitalnych bądź też miejskich stref funkcjonalnych podlegają silnym procesom urbanizacji, zarówno w wymiarze ilościowym, jak również jakościowym.

Rycina 47. Struktura agrarna na terenie obszaru funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy na tle pozostałych gmin powiatu tomaszowskiego w 2010 roku

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL GUS 2014 (dane Powszechnego Spisu Rolnego 2010)

Cechą charakterystyczną rolnictwa na terenie Obszaru Funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy jest bardzo wysoki udział zbóż w strukturze zasiewów. Według danych Powszechnego Spisu Rolnego, w 2010 roku, w granicach Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy zboża stanowiły aż 89,4% powierzchni zajętej przez uprawy, podczas gdy przeciętnie w Polsce i województwie łódzkim, odpowiednio 73,3% i 79,0%. Równocześnie należy zaznaczyć, iż w strukturze zasiewów na analizowanym obszarze zaznacza się przede wszystkim bardzo duży udział zbóż podstawowych (tj. pszenica, żyto, jęczmień, owies, pszenżyto). W 2010 roku, na terenie Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy, zboża podstawowe stanowiły aż 88,5% powierzchni pod zasiewami. W tym samym czasie ich udział w strukturze upraw w Polsce oraz województwie łódzkim, kształtował się na poziomie odpowiednio 68,9% i 76,9%. Naturalnym efektem wysokiego udziału zbóż w strukturze zasiewów w granicach Obszaru Funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy jest względnie niski udział pozostałych upraw (w tym zwłaszcza warzyw gruntowych i upraw przemysłowych) [BDL GUS 2014].

Z punktu widzenia efektywności produkcji rolnej niezwykle ważną rolę odgrywa działalność grup producentów rolnych (tj. grup producenckich), które są zrzeszeniami współpracujących ze sobą producentów jednego produktu rolnego bądź danej grup produktów rolnych. Wśród głównych celów podejmowania tego rodzaju form kooperacji należy wymienić przede wszystkim: poprawę efektywności gospodarowania, wspólną sprzedaż produktów rolnych, dostosowanie podaży do

warunków rynkowych, podniesienie dochodów rolników przez redukcję kosztów oraz ochronę środowiska przyrodniczego. Równocześnie należy zwrócić uwagę, iż współpraca w ramach grup producentów rolnych niesie ze sobą wiele wymiernych korzyści, takich jak: wymiana doświadczeń i informacji, ograniczenie liczby pośredników, wspólny zakup urządzeń i środków niezbędnych do produkcji, lepszy kontakt z odbiorcami, możliwość realizacji wspólnych inwestycji czy rozłożenie ryzyka i kosztów prowadzenia działalności na wszystkich członków grupy producenckiej, a także wspólne rozwiązywanie pojawiających się problemów i trudności¹⁵⁰. Jednocześnie warto w tym miejscu odnotować, iż w granicach Obszaru Funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy działalność prowadzą dwie grupy producentów rolnych. Pierwszą z nich jest FARMEX Sp. z o.o. z miejscowości Łazisko (gmina wiejska Tomaszów Mazowiecki). Wyżej wymieniona grupa producentów rolnych prowadzi działalność w zakresie hodowli drobiu i produkcji mięsa drobiowego. Drugą z grup producenckich funkcjonujących na terenie Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy jest PERFEKT DRÓB Sp. z o.o., której siedziba znajduje się również w miejscowości Łazisko. Powyższa grupa koncentruje swoją działalność na hodowli drobiu oraz produkcji mięsa drobiowego¹⁵¹.

W poprzedniej perspektywie budżetowej Unii Europejskiej projekty związane z tworzeniem oraz rozwojem grup producentów rolnych współfinansowane były z Europejskiego Funduszu Rolnego na rzecz Rozwoju obszarów Wiejskich w ramach Programu Rozwoju obszarów Wiejskich na lata 2007 – 2013 (działanie *Grupy producentów rolnych*). W toku wdrażania powyższego programu, do końca sierpnia 2014 roku, wydano w sumie 2 724 decyzji na realizację przedsięwzięć dotyczących wsparcia procesu rozwoju grup producenckich w Polsce, których łączna wartość wyniosła 501,8 mln PLN¹⁵². Warto odnotować, iż w projekcie Programu Rozwoju obszarów Wiejskich na lata 2014 – 2020 także przewidziano dofinansowanie inicjatyw służących szeroko rozumianemu rozwojowi grup producentów rolnych i organizacji producenckich (poddziałanie *Tworzenie grup i organizacji producentów w sektorze rolnym i leśnym*). Wsparcie ze środków Europejskiego Funduszu Rolnego na rzecz Rozwoju obszarów Wiejskich mogłoby zostać wykorzystane dla potrzeb tworzenia grup producenckich na obszarze Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy, a tym samym przyczynić się do zwiększenia poziomu efektywności produkcji rolnej (m.in. w sektorze przetwórstwa rolno-spożywczego) oraz podniesienia konkurencyjności gospodarczej terenów wiejskich.

Poza wsparciem procesu tworzenia i rozwoju grup producentów rolnych, w Programie Rozwoju obszarów Wiejskich na lata 2014 – 2020 przewidziano do realizacji również szereg innych działań, które w założeniu mają się przyczynić do poprawy efektywności i wydajności rolnictwa w Polsce. Wśród przedsięwzięć współfinansowanych ze środków Europejskiego Funduszu Rolnego na rzecz rozwoju obszarów Wiejskich w latach 2014 – 2020 należy wymienić m.in.:

- działania informacyjne, szkoleniowe (szkolenia zawodowe dla rolników) i doradcze (m.in. z zakresu zarządzania gospodarstwem rolnym i rolnictwa ekologicznego) oraz inicjatywy służące upowszechnianiu dobrych praktyk i rozwiązań innowacyjnych,
- projekty inwestycyjne (modernizacja gospodarstw rolnych),

¹⁵⁰ Źródło: <http://ksow.pl>

¹⁵¹ Źródło: Wykaz grup producentów rolnych prowadzony przez Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi (według stanu na dzień 10 lipca 2014 r.)

¹⁵² Źródło: <http://www.arimr.gov.pl>

- działania służące rozwojowi gospodarstw rolnych i działalności gospodarczej (premie dla osób rozpoczynających działalność rolniczą – młodych rolników, restrukturyzacja małych gospodarstw rolnych, rozwój usług rolniczych).

Działania wdrażane w ramach Programu Rozwoju obszarów Wiejskich na lata 2014 – 2020 mogą istotnie przyczynić się do podniesienia poziomu efektywności rolnictwa oraz przetwórstwa rolno-spożywczego w granicach Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy, a co za tym idzie przełożyć się na poprawę warunków życia mieszkańców obszarów wiejskich. W związku z powyższym jednym z głównych zadań Partnerów w zakresie rozwoju rolnictwa powinna być realizacja wspólnych przedsięwzięć informacyjnych i doradczych (podejmowanych także we współpracy z innymi podmiotami, takimi jak chociażby biuro powiatowe Agencji Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa w Tomaszowie Mazowieckim), adresowanych do rolników i producentów rolnych oraz osób świadczących usługi dla rolnictwa, dotyczących możliwości i korzyści, jakie niesie wdrażanie projektów finansowanych ze środków Europejskiego Funduszu Rolnego na Rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich (w tym m.in. szkolenia i pomoc w przygotowaniu wniosku o płatność).

Infrastruktura techniczna

Infrastruktura techniczna, obejmująca różnego rodzaju sieci, urządzenia i obiekty infrastruktury transportowej oraz infrastruktury komunalnej (m.in. wodociągowej, kanalizacyjnej, oczyszczania ścieków itp.), jest jednym z najważniejszych endogenicznych (wewnętrznych) czynników rozwoju społeczno-gospodarczego. Dostępność i odpowiedni stan jakościowy infrastruktury technicznej jest ważnym czynnikiem kształtującym atrakcyjność inwestycyjną i osiedleńczą poszczególnych miast oraz gmin, a co za tym idzie istotną determinantą warunkującą poziom ich konkurencyjności względem innych jednostek terytorialnych. Zagospodarowanie (uzbrojenie) terenu w sieci oraz urządzenia infrastruktury technicznej odgrywa niezwykle ważną rolę z punktu widzenia lokalizacji działalności gospodarczych, w tym przede wszystkim działalności przemysłowych. Równocześnie należy podkreślić, iż dostępność infrastruktury technicznej w znacznym stopniu przekłada się na warunki (jakość) życia mieszkańców danych jednostek osadniczych. Ponadto trzeba zaznaczyć, iż zapewnienie odpowiedniego poziomu wyposażenia terenu w zakresie infrastruktury technicznej (w szczególności zaś infrastruktury komunalnej) spełnia bardzo istotną rolę w procesie ochrony środowiska naturalnego i minimalizowania negatywnej presji człowieka (związanej z rozwojem osadnictwa i działalności gospodarczych) na poszczególne jego komponenty (zwłaszcza gleby, wody powierzchniowe i podziemne, biosferę).

Tabela 26. Długość oraz gęstość czynnej sieci wodociągowej (rozdzielczej) i kanalizacyjnej według gmin tworzących Partnerstwo Dolina Rzeki Pilicy w 2012 roku

L.p.	Jednostka terytorialna	Sieć wodociągowa		Sieć kanalizacyjna	
		długość [km]	gęstość [km / 100 km ²]	długość [km]	gęstość [km / 100 km ²]
1	Tomaszów Mazowiecki (m)	160,6	388,9	96,4	233,4
2	Tomaszów Mazowiecki (w)	120,4	80,4	5,0	3,3
3	Inowódz (w)	72,1	73,7	4,7	4,8
4	Rzeczyca (w)	116,7	107,4	0,0	0,0
X	Partnerstwo Dolina Rzeki Pilicy	469,8	118,2	106,1	26,7

Uwagi: m – gmina miejska, w – gmina wiejska

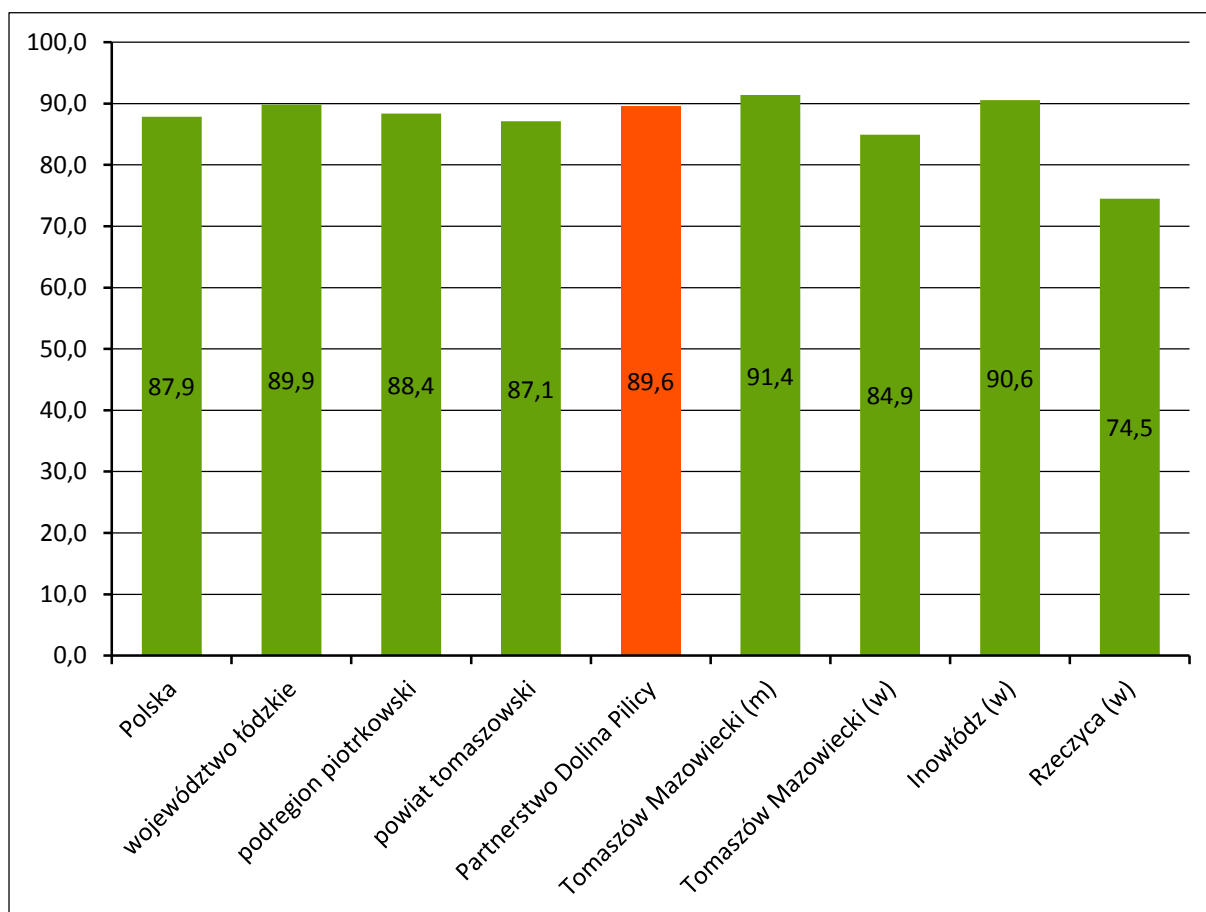
Źródło: zestawienie własne na podstawie danych BDL GUS 2014

Dostępność do systemu zaopatrzenia w wodę jest czynnikiem, który w istotny sposób wpływa na warunki życia mieszkańców. Infrastruktura wodociągowa zapewnia stały i nieprzerwany dostęp do wody pitnej o odpowiedniej czystości i jakości sanitarnej, niezależnie od panujących warunków atmosferycznych (w szczególności podczas długotrwałych opadów bądź też przedłużających się okresów suszy).

Łączna długość czynnej sieci wodociągowej (rozdzielczej) w granicach Obszaru Funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy, w 2012 roku, wynosiła 469,8 km (tab. 26). Jednocześnie gęstość sieci

wodociągowej na terenie Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy (118,2 km / 100 km²) kształtowała się zdecydowanie powyżej średniej dla Polski (90,5 km / 100 km²) i nieznacznie poniżej średniej dla województwa łódzkiego (121,8 km / 100 km²). Warto w tym miejscu zauważyć, iż na przestrzeni okresu obejmującego lata 2007 – 2012, na obszarze Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy zaobserwowano nieznaczny rozwój systemu zaopatrzenia w wodę. W stosunku do 2007 roku długość czynnej sieci wodociągowej w granicach Obszaru Funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy zwiększyła się o 18,5 km (tj. o 4,1%). Tym samym dynamika rozbudowy infrastruktury zaopatrzenia w wodę na badanym obszarze była niższa w porównaniu ze średnią dla Polski (10,1%), województwa łódzkiego (5,6%) i subregionu piotrkowskiego (5,5%). Równocześnie tempo rozbudowy systemu wodociągowego na terenie Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy było porównywalne z obszarem powiatu tomaszowskiego, gdzie w latach 2007 – 2012, długość czynnej sieci wodociągowej wzrosła o 4,3% [BDL GUS 2014].

Rycina 48. Odsetek mieszkańców korzystających z czynnej sieci wodociągowej na obszarze Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy na tle porównywanych jednostek terytorialnych w 2012 roku [w %]

Uwagi: m – gmina miejska, w – gmina wiejska

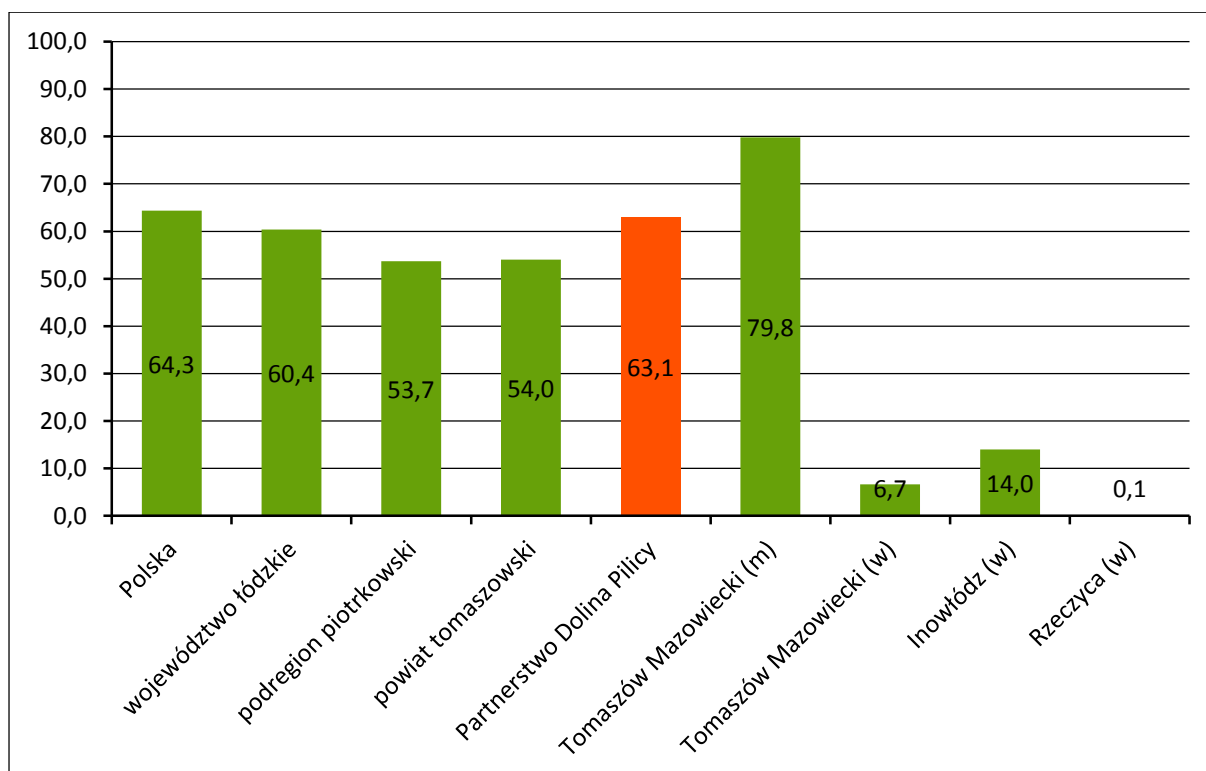
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL GUS 2014

W 2012 roku z czynnej sieci wodociągowej korzystało w sumie 75 995 mieszkańców Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy, którzy stanowili 89,6% ogółu ludności obszaru (ryc. 48). Należy podkreślić, iż

poziom dostępności infrastruktury zaopatrzenia w wodę na terenie Obszaru Funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy nie odbiega od średniej dla kraju (87,9%) i województwa łódzkiego (89,9%), a także podregionu piotrkowskiego (88,4%) oraz powiatu tomaszowskiego (87,1%) [BDL GUS 2014].

Z punktu widzenia zarówno warunków życia mieszkańców, jak również konieczności zachowania oraz ochrony środowiska naturalnego, niezmiernie ważną rolę odgrywa dostępność do systemu odprowadzania ścieków bytowo-gospodarczych. Należy uwypuklić, iż dostęp do infrastruktury kanalizacyjnej gwarantuje sprawny oraz bezproblemowy, a przede wszystkim zaś bezpieczny dla środowiska przyrodniczego, odbiór ścieków. Gromadzenie nieczystości w szambach i ich wywóz taborem asenizacyjnym jest zdecydowanie bardziej uciążliwe dla ludności, jak również zwiększa ryzyko zanieczyszczenia środowiska. Zbiorniki do gromadzenia ścieków bytowo-gospodarczych bywają niejednokrotnie nieszczelne, co prowadzi w efekcie do przedostawania się nieczystości do gleby, a następnie do wód podziemnych i powierzchniowych. Bardzo poważny problem stanowi także bezpośrednie zrzutowanie ścieków do rzek czy też wylanie nieczystości gospodarczych na pola uprawne. Wypada w tym miejscu podkreślić, iż związki azotu oraz fosforu znajdujące się w ściekach bytowo-gospodarczych, przedostając się do wód powierzchniowych przyczyniają się do ich eutrofizacji (tj. nadmiernego użyznienia), co z kolei skutkuje zanikiem występujących tam gatunków zwierzęcych. Równocześnie związki chemiczne obecne w ściekach przedostających się do wód podziemnych mogą powodować zanieczyszczenie prywatnych ujęć wody (studni), a tym samym stanowić bardzo poważne zagrożenie dla korzystającej z nich ludności.

Rycina 49. Odsetek mieszkańców korzystających z czynnej sieci kanalizacyjnej na obszarze Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy na tle porównywanych jednostek terytorialnych w 2012 roku [w %]

Uwagi: m – gmina miejska, w – gmina wiejska

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL GUS 2014

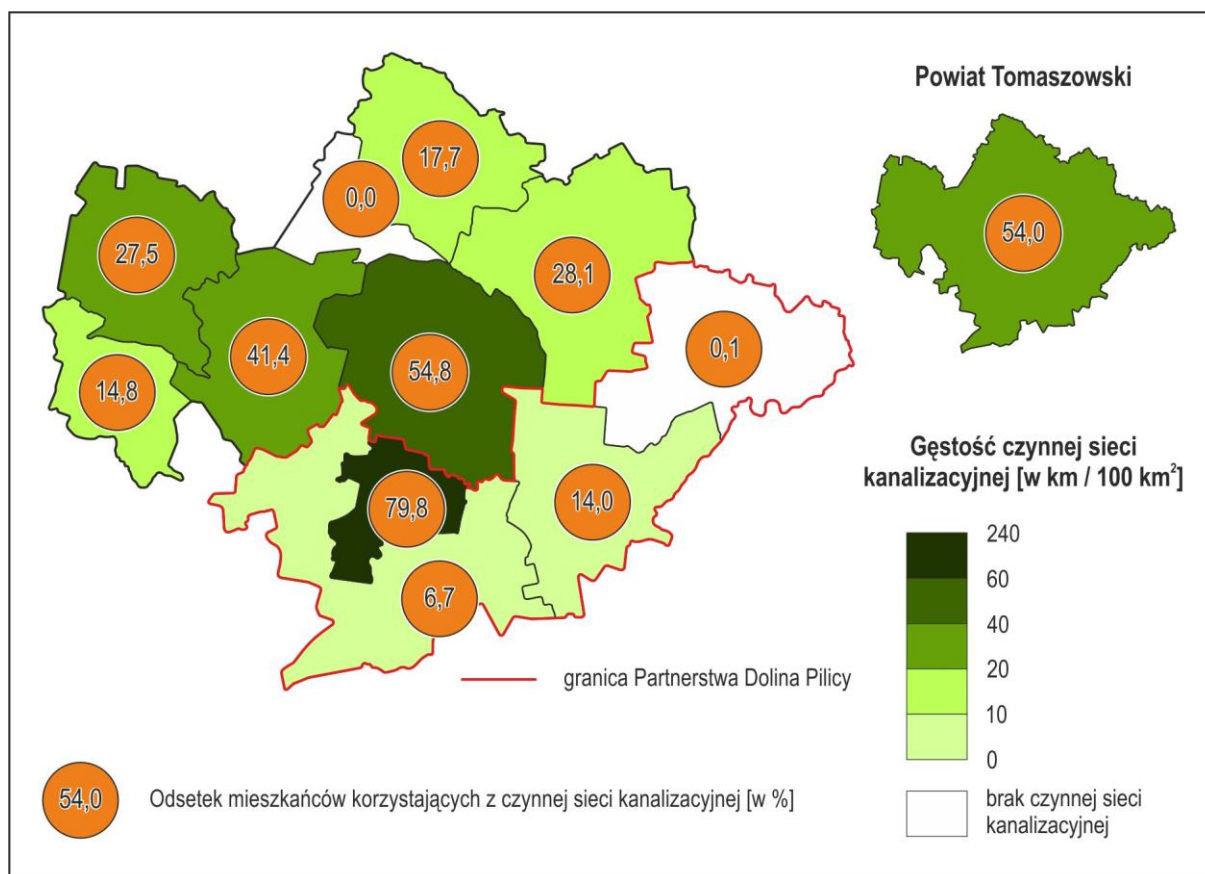
Całkowita długość czynnej sieci kanalizacyjnej na obszarze Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy w 2012 roku wynosiła 106,1 km (tab. 26). Należy w tym miejscu uwypuklić, iż system odprowadzania ścieków bytowo-gospodarczych w granicach Obszaru Funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy jest niedostatecznie rozbudowany w stosunku do infrastruktury zaopatrzenia w wodę, co dotyczy przede wszystkim obszarów wiejskich Partnerstwa (zwłaszcza zaś gminy Rzeczyca, która nie posiada na swoim terenie czynnej sieci kanalizacyjnej). Gęstość sieci kanalizacyjnej na obszarze Partnerstwa (26,7 km / 100 km²) kształtuje się zarówno poniżej poziomu właściwego dla Polski (40,2 km / 100 km²), jak również województwa łódzkiego (30,7 km²). Równocześnie trzeba zwrócić uwagę na względnie niskie tempo rozwoju systemu odprowadzania ścieków na badanym terenie. W latach 2007 – 2012 długość czynnej sieci kanalizacyjnej w granicach Obszaru Funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy zwiększyła się o 14,2 km (tj. o 15,5%). Tym samym tempo rozbudowy infrastruktury odprowadzania ścieków na terenie Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy było znacznie niższe w porównaniu nie tylko ze średnią dla kraju (40,3%) i województwa łódzkiego (37,0%), ale także subregionu piotrkowskiego (45,8%) oraz powiatu tomaszowskiego (33,0%) [BDL GUS 2014].

W 2012 roku z czynnej sieci kanalizacyjnej korzystało w sumie 53 515 mieszkańców Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy, którzy stanowili 63,1% ogólnej liczby ludności obszaru (ryc. 49). Pomimo, iż poziom dostępności mieszkańców do systemu odprowadzania ścieków na rozpatrywanym obszarze jest nieco niższy od średniej dla Polski (64,3%) oraz wyższy w porównaniu ze średnią dla województwa łódzkiego (60,4%), podregionu piotrkowskiego (53,7%) i powiatu tomaszowskiego (54,0%), należy zwrócić uwagę, iż wysoki stopień skanalizowania obserwowany jest wyłącznie na terenie gminy miejskiej Tomaszów Mazowiecki. W związku z powyższym trzeba podkreślić, iż teren Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy cechuje się bardzo wyraźnym zróżnicowaniem pod względem poziomu dostępności mieszkańców do infrastruktury kanalizacyjnej, które uwidacznia się pomiędzy obszarami miejskimi i obszarami wiejskimi. Niemniej jednak wypada zaznaczyć, iż dysproporcje w zakresie osiągalności systemu odprowadzania ścieków między ośrodkami miejskimi oraz terenami wiejskimi są szeroko spotykane w przestrzeni całego kraju. Niski poziom dostępności infrastruktury kanalizacyjnej jest jedną z cech charakterystycznych obszarów wiejskich w Polsce. Warto w tym miejscu odnotować, iż w 2012 roku w Polsce z sieci kanalizacyjnej korzystało 87,0% ludności miast oraz jedynie 29,4% mieszkańców terenów wiejskich¹⁵³. Ponadto należy uwypuklić, iż niedostateczny rozwój systemu odprowadzania ścieków na obszarach wiejskich jest problemem występującym na terenie całego powiatu tomaszowskiego (ryc. 48). W 2012 roku w przypadku niemal wszystkich gmin wiejskich, wchodzących w skład powiatu, nie licząc gminy Lubochnia, udział ludności korzystającej z czynnej sieci kanalizacyjnej kształtował się

¹⁵³ W przypadku województwa łódzkiego skala dysproporcji pomiędzy miastami oraz terenami wiejskimi pod względem dostępności do infrastruktury kanalizacyjnej jest większa niż przeciętnie w Polsce. W 2012 roku z czynnej sieci kanalizacyjnej w województwie łódzkim korzystało 84,7% ludności miejskiej oraz tylko 17,9% mieszkańców obszarów wiejskich. Jednocześnie województwo łódzkie zajmowało przedostatnie miejsce, wśród wszystkich polskich regionów, w zakresie poziomu osiągalności systemu odprowadzania ścieków na terenach wiejskich. Niższą wartość badanego wskaźnika odnotowano jedynie w przypadku województwa lubelskiego, gdzie odsetek mieszkańców obszarów wiejskich korzystających z czynnej sieci kanalizacyjnej wynosił jedynie 17,0% [BDL GUS 2014].

na poziomie poniżej 50,0%. Równocześnie dwie gminy wiejskie (tj. Budziszewice i Rzeczyca) nie posiadały na swoim obszarze systemu odprowadzania ścieków bytowo-gospodarczych [BDL GUS 2014]. Rozbudowę istniejącej sieci infrastruktury kanalizacyjnej należy uznać za jedno z najważniejszych zadań inwestycyjnych i wyzwań rozwojowych dla gmin wchodzących w skład Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy.

Rycina 50. Dostępność infrastruktury kanalizacyjnej w granicach obszaru funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy na tle pozostałych gmin powiatu tomaszowskiego w 2012 roku

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL GUS 2014

System oczyszczania ścieków bytowo-gospodarczych, obok infrastruktury kanalizacyjnej, posiada niezwykle istotne znaczenie dla zapewnienia prawidłowej i spójnej gospodarki wodno-ściekowej. Działania związane z gromadzeniem, a następnie unieszkodliwianiem nieczystości nie tylko wpływają na warunki życia mieszkańców danych miast i gmin, ale przede wszystkim odgrywają niezmiernie ważną rolę w procesie przeciwdziałania negatywnej presji człowieka na środowisko przyrodnicze.

Tabela 27. Oczyszczalnie ścieków według gmin tworzących Partnerstwo Dolina Rzeki Pilicy w 2013 roku

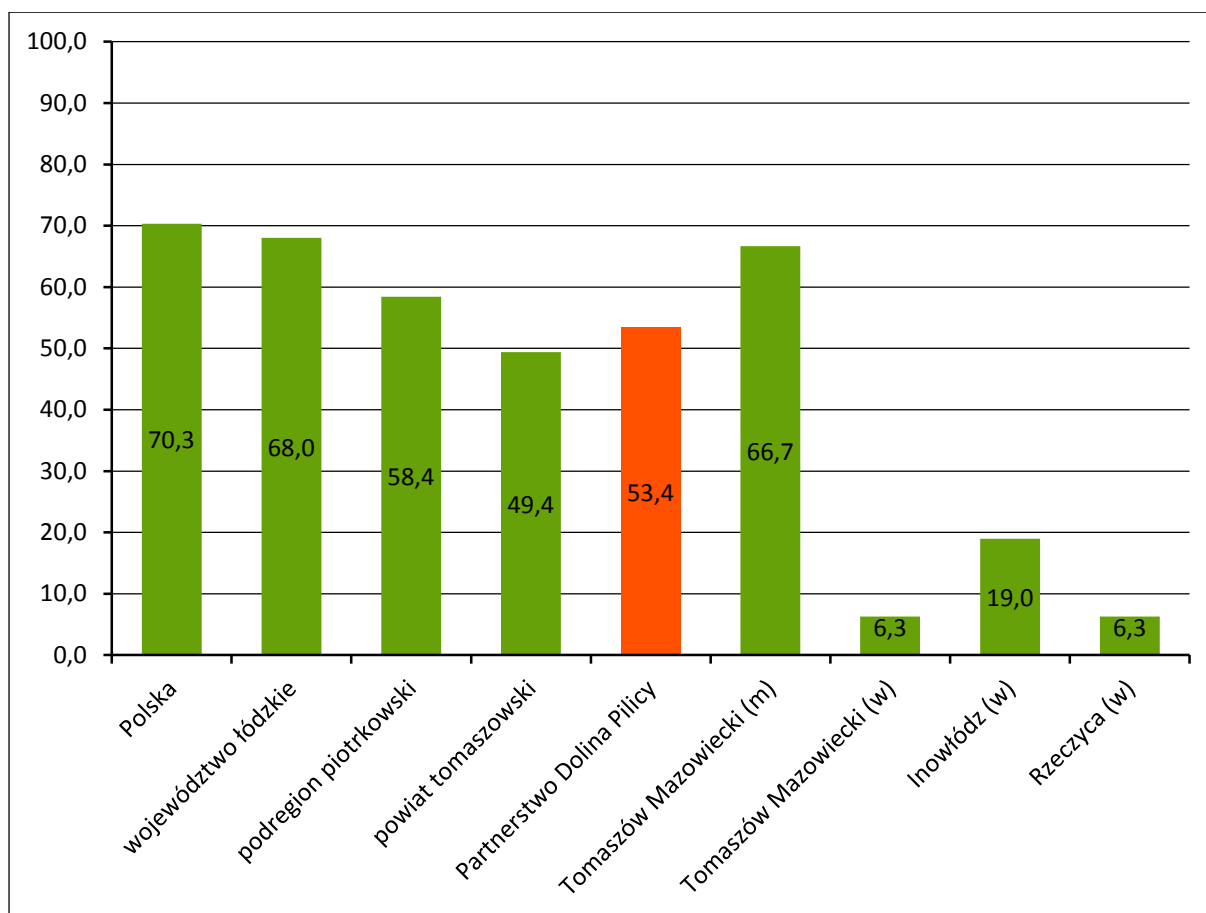
L.p.	Jednostka terytorialna	Komunalne oczyszczalnie ścieków		
		liczba	rodzaj oczyszczalni	przepustowość [m ³ / dobę]
1	Tomaszów Mazowiecki (m)	1	z podwyższonym usuwaniem biogenów	88 000
2	Tomaszów Mazowiecki (w)	1	biologiczna	110
3	Inowódz (w)	1	biologiczna	200
4	Rzeczyca (w)	1	biologiczna	320

Uwagi: m – gmina miejska, w – gmina wiejska

Źródło: zestawienie własne na podstawie danych BDL GUS 2014

W granicach obszaru zajmowanego przez Partnerstwo Dolina Rzeki Pilicy, w 2013 roku, funkcjonowały w sumie 4 komunalne oczyszczalnie ścieków o łącznej przepustowości 88 630 m³ / dobę (tab. 27). Warto odnotować, iż każda z gmin wchodzących w skład Partnerstwa posiada na swoim terenie komunalną oczyszczalnię ścieków. W przypadku gminy miejskiej Tomaszów Mazowiecki jest to oczyszczalnia ścieków z podwyższonym usuwaniem biogenów, z kolei w pozostałych gminach są to niewielkie oczyszczalnie biologiczne o relatywnie niskiej przepustowości [BDL GUS 2014].

Rycina 51. Odsetek mieszkańców obsługiwanych przez oczyszczalnie ścieków na obszarze Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy na tle porównywanych jednostek terytorialnych w 2013 roku [w %]

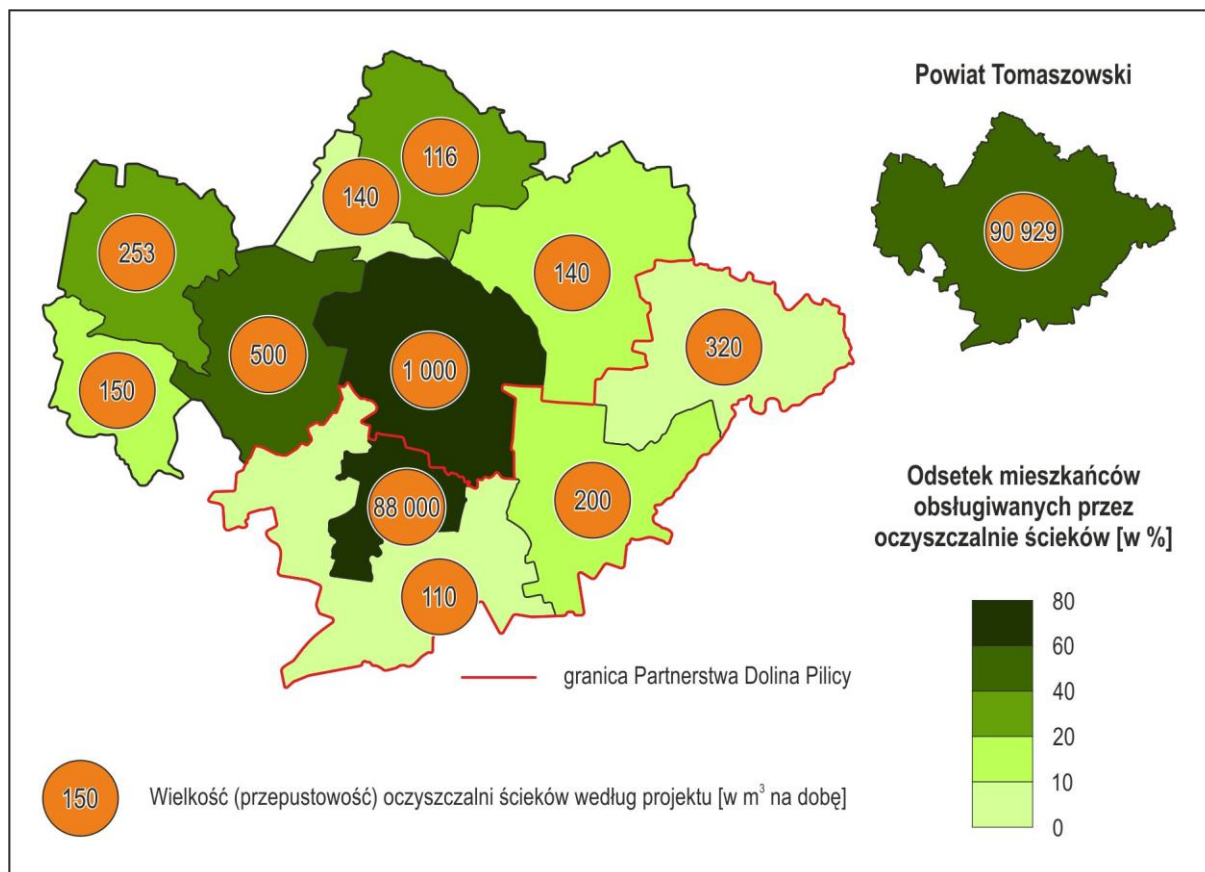
Uwagi: m – gmina miejska, w – gmina wiejska

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL GUS 2014

W 2013 roku oczyszczalnie ścieków obsługiwały w sumie 44 992 mieszkańców Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy, którzy stanowili 53,4% ogółu ludności badanego obszaru (ryc. 51). Należy w tym miejscu uwypuklić, iż podobnie jak w przypadku sieci kanalizacyjnej, infrastruktura oczyszczania ścieków w granicach Obszaru Funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy jest niedostatecznie rozwinięta w stosunku do istniejącego systemu zaopatrzenia w wodę, co dotyczy zwłaszcza terenów wiejskich Partnerstwa. Udział mieszkańców obsługiwanych przez oczyszczalnie ścieków na obszarze Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy, w 2013 roku, kształtował się wyraźnie poniżej średniej dla Polski (70,2%) oraz województwa łódzkiego (68,0%). Ponadto pod względem analizowanej cechy Partnerstwo Dolina Rzeki Pilicy wypada niekorzystnie także na tle podregionu piotrkowskiego (58,4%). Niemniej jednak odsetek ludności obsługiwanej przez oczyszczalnie ścieków w przypadku badanego obszaru jest nieco wyższy niż przeciętnie na terenie powiatu tomaszowskiego (49,4%). Spośród gmin wchodzących w skład Partnerstwa, najwyższym udziałem ludności obsługiwanej przez oczyszczalnie ścieków odznacza się gmina miejska Tomaszów Mazowiecki (66,7%). Jednakże również w przypadku stolicy powiatu tomaszowskiego poziom

dostępności mieszkańców do systemu oczyszczania ścieków bytowo-gospodarczych jest niższy od średniej dla kraju i regionu [BDL GUS 2014].

Rycina 52. Dostępność infrastruktury oczyszczania ścieków w granicach obszaru funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy na tle pozostałych gmin powiatu tomaszowskiego w 2013 roku

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL GUS 2014

Podobnie jak w przypadku sieci kanalizacyjnej, na terenie Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy uwiadcniają się bardzo wyraźne dysproporcje między obszarami miejskimi i terenami wiejskimi pod względem poziomu rozwoju infrastruktury oczyszczania ścieków bytowo-gospodarczych. Jednakże należy podkreślić, iż zróżnicowanie w zakresie osiągalności systemu odprowadzania ścieków pomiędzy ośrodkami miejskimi oraz terenami wiejskimi jest zjawiskiem szeroko spotykanym na terytorium całej Polski. Równocześnie niski poziom dostępności mieszkańców do infrastruktury oczyszczania ścieków pozostaje jedną z cech charakterystycznych obszarów wiejskich w kraju. Wypada w tym miejscu zaznaczyć, że w 2013 roku w Polsce, oczyszczalnie ścieków obsługiwały 93,3% ludności miast oraz tylko 35,3% mieszkańców obszarów wiejskich¹⁵⁴.

¹⁵⁴ Podobnie jak w przypadku infrastruktury kanalizacyjnej, w województwie łódzkim skala dysproporcji między ośrodkami miejskimi oraz terenami wiejskimi pod względem dostępności do systemu oczyszczania ścieków jest zdecydowanie większa niż przeciętnie w Polsce. W 2013 roku, w województwie łódzkim,

Jednocześnie należy zauważyć, iż niski stopień osiągalności infrastruktury oczyszczania ścieków na terenach wiejskich jest problemem pojawiającym się w skali całego powiatu tomaszowskiego (ryc. 52). Pomimo, iż wszystkie gminy wiejskie powiatu dysponują na swoim obszarze oczyszczalnią ścieków, są to jednak wyłącznie oczyszczalnie biologiczne, zazwyczaj o bardzo niskiej przepustowości. W 2013 roku w przypadku niemalże wszystkich gmin wiejskich powiatu tomaszowskiego, nie licząc gmin Lubochnia i Ujazd, udział mieszkańców obsługiwanych przez oczyszczalnię ścieków kształtował się wyraźnie poniżej 50,0% [BDL GUS 2014].

Z chwilą akcesji Polski w struktury Unii Europejskiej, jednostki samorządu terytorialnego, a także ich związki uzyskały możliwość dofinansowania realizacji różnorodnych projektów inwestycyjnych z zakresu infrastruktury komunalnej ze środków Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego oraz Funduszu Spójności w ramach wspólnotowej polityki spójności. Równocześnie po 2004 roku szeroko rozumiane fundusze europejskie stały się jednym z najważniejszych zewnętrznych źródeł finansowania rozwoju (tj. budowy, rozbudowy i modernizacji) infrastruktury wodociągowej oraz systemu odprowadzania i oczyszczania ścieków w Polsce. Wypada w tym miejscu odnotować, że również władze gmin wchodzących w skład Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy, po 2004 roku, realizowały przedsięwzięcia inwestycyjne z zakresu rozwoju infrastruktury wodno-ściekowej, które uzyskały dofinansowanie z budżetu Unii Europejskiej w ramach wspólnotowej polityki regionalnej.

W pierwszym okresie po przystąpieniu Polski do struktur Unii Europejskiej, tj. w latach 2004 – 2007, na terenie Tomaszowa Mazowieckiego zrealizowano przedsięwzięci pn. „Budowa kanalizacji sanitarnej i deszczowej w Tomaszowie Mazowieckim” (5 048,9 tys. PLN). W tym samym okresie na obszarze gminy Rzeszyca urzeczywistniono projekt pn. „Budowa wodociągu Rzeszyca – Sadykierz i modernizacja stacji uzdatniania wody w Sadykierzu” (403,0 tys. PLN). Powyższe przedsięwzięcia inwestycyjne zostały dofinansowane ze środków Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego w toku wdrażania Zintegrowanego Programu Operacyjnego Rozwoju Regionalnego na lata 2004 – 2006¹⁵⁵. Ponadto w perspektywie budżetowej, obejmującej lata 2007 – 2013, Zakład Gospodarki Wodno-Kanalizacyjnej w Tomaszowie Mazowieckim Sp. z o.o. (jednostka organizacyjna miasta Tomaszów Mazowiecki), przystąpił do realizacji projektu pn. „Modernizacja oczyszczalni ścieków i skanalizowanie części aglomeracji Tomaszowa Mazowieckiego”. Łączna wartość inwestycji, jakie przewidziano w ramach wymienionego powyżej przedsięwzięcia opiewa na kwotę 206 668, 6 tys. PLN. Jednocześnie projekt uzyskał dofinansowanie ze środków Funduszu Spójności (w wysokości 101 092,3 tys. PLN) w ramach Programu Operacyjnego Infrastruktura i Środowisko na lata 2007 – 2013 (działanie 1.1. Gospodarka wodno-ściekowa w aglomeracjach powyżej 15 tys. RLM)¹⁵⁶. Zakres rzeczowy przedsięwzięcia obejmuje: budowę nowej sieci kanalizacyjnej o długości około 102 km, modernizację istniejącej sieci kanalizacyjnej o długości około 19 km, modernizację oczyszczalni

oczyszczalnie ścieków obsługiwały 94,7% mieszkańców miast i jedynie 21,8% ludności zamieszkałej na terenach wiejskich. Ponadto województwo łódzkie plasuje się na przedostatniej pozycji wśród wszystkich polskich regionów w zakresie poziomu osiągalności systemu oczyszczania ścieków na obszarach wiejskich. W 2013 roku niższą wartość badanego miernika odnotowano wyłącznie w przypadku województwa podlaskiego, gdzie udział ludności wiejskiej, obsługiwanej przez oczyszczalnie ścieków wynosił 21,3% [BDL GUS 2014].

¹⁵⁵ Źródło: <http://mapadotacji.gov.pl>

¹⁵⁶ Źródło: KSI SIMIK 2007 – 2013 (według stanu na dzień 30 czerwca 2014 r.)

ścieków, budowę nowej przepompowni ścieków, a także wymianę kolektora tłocznego pomiędzy przepompownią ścieków a oczyszczalnią ścieków w Tomaszowie Mazowieckim. Wśród efektów realizacji projektu należy wymienić: umożliwienie dostępu do systemu odbioru ścieków dla około 15 500 mieszkańców (wzrost stopnia skanalizowania aglomeracji Tomaszowa Mazowieckiego do poziomu 95,4%), poprawę warunków bytowych ludności, poprawę jakości wód pitnych, a także poprawę stanu jakości wód powierzchniowych i podziemnych¹⁵⁷.

Obszar Funkcjonalny Dolina Rzeki Pilicy cechuje się niedostatecznym poziomem rozwoju infrastruktury technicznej, co dotyczy w szczególności systemu odprowadzania i oczyszczania ścieków bytowo-gospodarczych, który jest niewystarczająco rozbudowany w stosunku do istniejącej infrastruktury wodociągowej. Równocześnie gminy wchodzące w skład Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy charakteryzują się wyraźnym zróżnicowaniem w zakresie poziomu dostępności mieszkańców do infrastruktury kanalizacyjnej i oczyszczalni ścieków. Dysproporcje, o których mowa powyżej, uwidaczniają się przede wszystkim pomiędzy Tomaszowem Mazowieckim oraz gminami wiejskimi Partnerstwa. Niemniej jednak należy zauważyć, iż niski poziom dostępności mieszkańców obszarów wiejskich do systemu odprowadzania i oczyszczania ścieków jest problemem szeroko spotykanym w skali całej Polski. Jednocześnie trzeba zaznaczyć, iż przyczyny niskiego poziomu rozwoju infrastruktury komunalnej w granicach Obszaru Funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy (zwłaszcza na obszarach wiejskich) związane są z wieloma różnego rodzaju uwarunkowaniami, w tym przede wszystkim z czynnikami o charakterze przestrzennym i ekonomicznym. Niedostateczny poziom dostępności mieszkańców do systemu odprowadzania i oczyszczania ścieków może wynikać z braku adekwatnych środków finansowych w budżetach gmin. Rozwój (budowa, rozbudowa i modernizacja) sieci oraz urządzeń infrastruktury technicznej jest zadaniem, które wymaga znacznych nakładów pieniężnych. Stąd gminy wiejskie dysponujące niskimi środkami budżetowymi nie są w stanie samodzielnie poradzić sobie z jego realizacją. Ponadto bardzo duży wpływ na rozwój infrastruktury komunalnej wywiera istniejący stan zagospodarowania (użytkowania terenu). Jednostkowe koszty budowy sieci oraz urządzeń infrastruktury technicznej na obszarach wiejskich, charakteryzujących się rozproszoną zabudową jednorodzinną, są zdecydowanie wyższe niż w przypadku terenów zurbanizowanych o wysokiej gęstości zaludnienia. Wreszcie barierą rozwoju infrastruktury komunalnej na terenie Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy może być również wysoki poziom lesistości, jak również występowanie licznych obszarów chronionych, w tym w szczególności terenów objętych ochroną w ramach sieci Natura 2000 (ryzyko zaistnienia różnego rodzaju konfliktów środowiskowych).

Rozwój (rozbudowa i modernizacja) infrastruktury komunalnej (zwłaszcza na terenach wiejskich) zajmuje bardzo ważne miejsce w systemie celów, jakie przyjęto do realizacji w krajowych, a także regionalnych dokumentach strategicznych. Warto w tym miejscu podkreślić, iż w Długookresowej Strategii Rozwoju Kraju, rozwój infrastruktury technicznej (wodociągowej oraz kanalizacyjnej) na terenach wiejskich uznano za jeden z najważniejszych instrumentów służących zrównoważonemu wzrostowi produktywności i konkurencyjności sektora rolno-spożywczego, jak również budowie warunków sprzyjających tworzeniu pozarolniczych miejsc pracy i zwiększaniu stopnia mobilności zawodowej na linii ośrodki miejskie – obszary wiejskie¹⁵⁸. Ponadto w Średniookresowej Strategii

¹⁵⁷ Źródło: <http://www.promocjaprojektu.zgwk.pl>

¹⁵⁸ Źródło: Długookresowa Strategia Rozwoju Kraju. Polska 2030. Trzecia fala nowoczesności

Rozwoju Kraju oraz w Krajowej Strategii Rozwoju Regionalnego, zwrócono uwagę, iż rozbudowa infrastruktury komunalnej posiada kluczowe znaczenie dla ochrony oraz zachowania środowiska przyrodniczego¹⁵⁹. Równocześnie w Strategii Rozwoju Województwa Łódzkiego przewidziano do realizacji szereg działań z zakresu infrastruktury komunalnej, wśród których należy wymienić m.in. wspieranie rozbudowy i modernizacji systemów zaopatrzenia mieszkańców w wodę, jak również zapewnienie skutecznych i efektywnych systemów odprowadzania i oczyszczania ścieków¹⁶⁰.

Rozbudowa i modernizacja istniejącego systemu odprowadzania i oczyszczania ścieków bytowo-gospodarczych są nieodzowne w punktu widzenia trwałego i zrównoważonego rozwoju Obszaru Funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy. Przede wszystkim rozwój infrastruktury komunalnej bez wątpienia przełoży się na wzrost poziomu atrakcyjności inwestycyjnej, osiedleńczej i turystycznej obszaru Partnerstwa, a tym samym wzmocnienie jego pozycji konkurencyjnej względem innych jednostek terytorialnych. Równocześnie rozbudowa i modernizacja infrastruktury komunalnej przyczynią się do poprawy warunków życia mieszkańców. Ponadto rozwój istniejącego systemu odprowadzania i oczyszczania ścieków jest konieczny dla zachowania i ochrony środowiska przyrodniczego, które jest niewątpliwym bogactwem i walorem Obszaru Funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy. Rozbudowa oraz modernizacja infrastruktury kanalizacyjnej i oczyszczalni ścieków przyczyni się do ograniczenia negatywnej presji działalności ludzkiej na poszczególne elementy środowiska naturalnego (w tym zwłaszcza wody powierzchniowe i podziemne, gleby i biosferę). Jednakże mają na uwadze liczne bariery rozwoju infrastruktury komunalnej na terenie Partnerstwa (zwłaszcza zaś na obszarach wiejskich), skuteczna realizacja przedsięwzięć inwestycyjnych w tym zakresie wymaga pozyskania zewnętrznych środków finansowych. Wśród potencjalnych zewnętrznych źródeł finansowania rozbudowy i modernizacji infrastruktury komunalnej wymienić należy przede wszystkim politykę spójności Unii Europejskiej (Program Operacyjny Infrastruktura i Środowisko na lata 2014 – 2020, Regionalny Program Operacyjny Województwa Łódzkiego na lata 2014 – 2020), wspólną politykę rolną Unii Europejskiej (Program Rozwoju obszarów Wiejskich na lata 2014 – 2020), jak również różnorodne fundusze krajowe (m.in. środki Funduszu Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej). Gminy tworzące Partnerstwo Dolina Rzeki Pilicy mogłyby wystąpić jako wspólny wnioskodawca w celu pozyskania środków finansowych na realizację dużego oraz kompleksowego programu z zakresu gospodarki wodno-ściekowej. Rozwiązaniem godnym rozważenia może być również rozbudowa systemu przydomowych oczyszczalni ścieków, zwłaszcza na obszarach, gdzie rozwój sieci wodno-kanalizacyjnej jest niemożliwy bądź znacznie utrudniony chociażby przez wysokie koszty budowy.

STUDIUM PRZYPADKU

**Miejsko-wiejska współpraca terytorialna na rzecz spójnego oraz kompleksowego
rozwoju infrastruktury wodno-ściekowej**

¹⁵⁹ Źródło: Strategia Rozwoju Kraju 2020. Aktywne społeczeństwo, konkurencyjna gospodarka, sprawne państwo, Krajowa Strategia Rozwoju Regionalnego 2010 – 2020. Regiony, miasta, obszary wiejskie

¹⁶⁰ Źródło: Strategia Rozwoju Województwa Łódzkiego. Łódzkie 2020

Niejednokrotnie pojedyncze gminy (w szczególności niewielkie gminy wiejskie) nie są w stanie samodzielnie udźwignąć ciężaru finansowego i organizacyjnego związanego z realizacją dużych przedsięwzięć inwestycyjnych z zakresu rozbudowy i modernizacji infrastruktury komunalnej. Niemniej jednak szansą dla tego rodzaju gmin jest podjęcie szerszej współpracy terytorialnej na rzecz rozwoju systemu gospodarki wodno-ściekowej (zwłaszcza jeśli jednym z partnerów jest duże lub średniej wielkości miasto). Przykładem takiego działania jest projekt pn. **Modernizacja i rozbudowa systemu gospodarki wodno-ściekowej miasta Nowego Sącza z przyległymi terenami gmin sąsiednich**. W ramach powyższego przedsięwzięcia 4 gminy województwa małopolskiego (miasto Nowy Sącz oraz sąsiadujące z nim gminy: Stary Sącz, Nawojowa i Kamionka Wielka) przystąpiły do wspólnej rozbudowy i modernizacji infrastruktury komunalnej. Projekt ten został dofinansowany ze środków Funduszu Spójności w ramach wdrażania Programu Operacyjnego Infrastruktura i Środowisko na lata 2007 – 2013 (Gospodarka wodno-ściekowa w aglomeracjach powyżej 15 tys. RLM). Całkowita wartość inwestycji przewidziany do realizacji w ramach wyżej wymienionego przedsięwzięcia opiewa na kwotę 337,9 mln PLN, z czego 171,3 mln PLN (czyli 50,7%) stanowią środki pozyskane z budżetu Unii Europejskiej. Partnerem wiodącym projektu jest miasto Nowy Sącz, reprezentowane przez spółkę Sądecki Wodociągi Sp. z o.o., która pełni rolę jednostki wdrażającej przedsięwzięcie. Warto odnotować, iż analizowany projekt jest jedną z największych inwestycji infrastrukturalnych w obszarze gospodarki wodno-ściekowej w skali całej Polski. W ramach przedsięwzięcia zaplanowano:

- modernizację istniejącej sieci wodociągowej (o długości 2 km) oraz budowę nowej sieci wodociągowej (o długości 70 km),
- modernizację istniejącej sieci kanalizacyjnej (o długości 8 km) oraz budowę nowej sieci kanalizacyjnej (o długości 174 km),
- rozbudowę i modernizację Zakładu Uzdatniania Wody w Starym Sączu,
- wyłączenie z eksploatacji oczyszczalni ścieków w Biegonicach (osiedle Nowego Sącza) oraz budowę na jej terenie punktu zlewnego.

W efekcie realizacji przedsięwzięcia dostęp do systemu zaopatrzenia w wodę uzyska kolejnych 8 000 odbiorców. Równocześnie dzięki wymienionym powyżej inwestycjom dostęp do czynnej sieci kanalizacyjnej uzyska 18 900 nowych mieszkańców. Wypada jednocześnie zwrócić uwagę, iż po zakończeniu projektu w samym Nowym Sączu udział mieszkańców korzystających z sieci kanalizacyjnej wzrośnie do 98,0%. Ponadto realizacja rozpatrywanego przedsięwzięcia niesie ze sobą także wiele innych korzyści gospodarczych, społecznych i środowiskowych.

Projekt rozbudowy i modernizacji systemu gospodarki wodno-ściekowej Nowego Sącza i gmin doń przyległych nie jest jednym przykładem miejsko-wiejskiej współpracy terytorialnej na rzecz rozwoju infrastruktury komunalnej. Wśród innych tego rodzaju inwestycji, dofinansowanych ze środków Funduszu Spójności w ramach Programu Operacyjnego Infrastruktura i Środowisko na lata 2007 – 2013, wypada także wymienić następujące projekty:

- **Oczyszczanie ścieków na Żywiecczyźnie – Faza II** (projekt rozbudowy oraz modernizacji systemu gospodarki wodno-ściekowej na terenie 11 gmin województwa śląskiego, które zrzeszone są w Związku Międzygminnym ds. Ekologii w Żywcu) – 948,8 mln PLN (w tym wkład Unii Europejskiej: 619,3 mln PLN),
- **Zintegrowana gospodarka wodno-ściekowa w dorzeczu Parsęty – faza II** (kompleksowy

- projekt rozbudowy i modernizacji systemu gospodarki wodno-ściekowej na obszarze 22 gmin wchodzących w skład Związku Miast i Gmin Dorzecza Parsęty w województwie zachodniopomorskim) – 406,8 mln PLN (w tym wkład Unii Europejskiej: 259,4 mln PLN),
- **Kanalizacja obszaru Parku Krajobrazowego Puszcza Zielonka i okolic** (projekt rozbudowy infrastruktury kanalizacyjnej na terenie 5 gmin zlokalizowanych w sąsiedztwie Poznania i należących do Związku Międzygminnego Puszcza Zielonka) – 405,9 mln PLN (w tym wkład Unii Europejskiej: 200,1 mln PLN),
 - **Porządkowanie gospodarki ściekowej w zlewni Białej Przemszy na terenach gmin: Olkusz, Bukowno, Bolesław, Klucze – etap I** (projekt rozbudowy sieci wodociągowej oraz sieci kanalizacyjnej na obszarze 4 gmin w zachodniej części województwa małopolskiego) – 206,9 mln PLN (w tym wkład Unii Europejskiej: 121,9 mln PLN),
 - **Zapewnienie prawidłowej gospodarki wodno-ściekowej Związków Międzygminnych Nida 2000 i Nidzica** (projekt rozbudowy systemu gospodarki wodno-ściekowej realizowany na terenie 5 gmin położonych w województwach małopolskim i świętokrzyskim) – 89,2 mln PLN (w tym wkład Unii Europejskiej: 54,3 mln PLN).

Źródło: <http://www.mapadotacji.gov.pl>, <http://www.fs.swns.pl>

STUDIUM PRZYPADKU

Rozbudowa systemu przydomowych oczyszczalni ścieków

Rozbudowa infrastruktury wodno-kanalizacyjnej na terenach wiejskich częstokroć napotyka nie tylko na trudności finansowe oraz organizacyjne, ale także na różnorodne bariery o charakterze przestrzennym (rozproszona zabudowa jednorodzinna, występowanie obszarów cennych pod względem przyrodniczym i związane z nimi ryzyko zaistnienia konfliktów środowiskowych itp.). Rozwiązaniem godnym zastosowania w takich sytuacjach jest rozwój systemu przydomowych oczyszczalni ścieków. Przykładem tego rodzaju inwestycji może być chociażby projekt budowy przydomowych oczyszczalni ścieków w gminie Wieliczka (województwo małopolskie). Wyżej wymienione przedsięwzięcie inwestycyjne uzyskało dofinansowanie ze środków Europejskiego Funduszu Rolnego na rzecz Rozwoju obszarów Wiejskich w toku realizacji Programu Rozwoju obszarów Wiejskich na lata 2007 – 2013 (*Podstawowe usługi dla gospodarki i ludności wiejskiej*). Całkowite koszty projektu wyniosły 6 311,7 tys. PLN. Równocześnie władze gminy Wieliczka na realizację inwestycji pozyskały z budżetu Unii Europejskiej dofinansowanie w wysokości 3 849,8 tys. PLN (czyli 61,0% całkowitej wartości przedsięwzięcia). W efekcie realizacji rozpatrywanego przedsięwzięcia wybudowano łącznie 500 przydomowych oczyszczalni ścieków na obszarze 17 miejscowości wiejskich położonych w granicach gminy Wieliczka. Tym samym projekt budowy przydomowych oczyszczalni ścieków stanowił istotne uzupełnienie innych działań w zakresie infrastruktury komunalnej, jakie wdrażały władze gminy przy wsparciu ze środków funduszy europejskich w ramach polityki spójności Unii Europejskiej (m.in. duży projekt inwestycyjny pn. *Budowa kanalizacji w Gminie Wieliczka*, współfinansowany z Funduszu Spójności).

Źródło: <http://mapyfunduszy.umwm.pl>, <http://www.wieliczka.eu>

Rozwój obszarów wiejskich

Obszary wiejskie w Polsce pokrywają 93,1% powierzchni kraju oraz zamieszkiwane są przez 39,6% ludności państwa. Równocześnie należy zwrócić uwagę, iż samo pojęcie obszarów wiejskich jest niejednoznaczne. Częstość pojęcie to wykracza poza miejscowości wiejskie, obejmując również małe miasta (tj. ośrodki liczące mniej niż 20,0 tys. mieszkańców). Ponadto wypada odnotować, iż obszary wiejskie w Polsce są niejednorodne pod względem przestrzennym, ekonomicznym oraz społecznym, a także bardzo silnie zróżnicowane w zakresie charakteru oraz dynamiki procesów rozwojowych. Zróżnicowanie o którym mowa powyżej uwidacznia się przede wszystkim między obszarami wiejskimi zlokalizowanymi w granicach obszarów metropolitalnych oraz miejskich stref funkcjonalnych dużych ośrodków miejskich a terenami wiejskimi umiejscowionymi poza zasięgiem oddziaływania głównych centrów gospodarczych i decyzyjnych. Obszary wiejskie zlokalizowane w pobliżu metropolii i dużych miast są silnie kształtowane pod wpływem procesów urbanizacji. Jednocześnie w ich granicach silnie uwidaczniają się procesy rozprzestrzeniania (rozlewania) się rozwoju społeczno-ekonomicznego. Z kolei w przypadku peryferyjnie umiejscowionych terenów wiejskich przeważają procesy wymywania rozwoju, przejawiające się m.in. w ich depopulacji.

Niezależnie od zróżnicowania obszarów wiejskich, w ich granicach kumuluje się wiele różnego rodzaju niekorzystnych zjawisk o charakterze przestrzennym, ekonomicznym i społecznym, które stanowią poważną barierę dla ich dalszych procesów rozwojowych. Pośród najpoważniejszych problemów rozwoju obszarów wiejskich, jakie zidentyfikowano w różnorodnych dokumentach strategicznych należy wymienić m.in.: niską dostępność komunikacyjną, niedostateczny stopień rozwoju infrastruktury technicznej (przede wszystkim transportowej i komunalnej), niski poziom przedsiębiorczości i niską skłonność mieszkańców do podejmowania działalności gospodarczej, niskie dochody ludności i wysokie zagrożenie ubóstwem, wysokie bezrobocie (w tym ukryte oraz długotrwałe), niską mobilność zawodową mieszkańców, niekorzystną strukturę wykształcenia ludności, niski poziom aktywności społecznej i obywatelskiej mieszkańców, niską dostępność do różnego rodzaju usług (tak publicznych, jak i rynkowych), a także niską świadomość ekologiczną mieszkańców.

Wiele spośród wyżej wymienionych problemów rozwojowych uwidacznia się również na obszarze gmin wiejskich wchodzących w skład Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy. Wśród najpoważniejszych barier rozwojowych terenów wiejskich w granicach Obszaru Funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy, które zostały zidentyfikowane na podstawie wcześniej przeprowadzonych badań i analiz, należy wymienić:

- niski poziom przedsiębiorczości (przede wszystkim w gminach Rzeczyca oraz Inowłódz) – niewielka liczba podmiotów gospodarczych wpisanych do rejestru REGON w przeliczeniu na 1000 mieszkańców,
- niski poziom przedsiębiorczości ludności (zwłaszcza w gminach Rzeczyca oraz Inowłódz) – niewielka liczba osób fizycznych prowadzących działalność gospodarczą w przeliczeniu na 1000 mieszkańców,

- względnie wysoka skala problemów bezrobocia rejestrowanego (zwłaszcza w gminach Inowódz i Tomaszów Mazowiecki) – relatywnie wysoka liczba bezrobotnych na 100 osób w wieku produkcyjnym,
- niekorzystne trendy demograficzne – ujemny przyrost naturalny i ujemne saldo migracji (nie licząc gminy Tomaszów Mazowiecki),
- systematycznie zachodzące procesy starzenia się ludności – wzrost liczby osób w wieku poprodukcyjnym przy jednoczesnym spadku liczby osób w wieku przedprodukcyjnym,
- względnie niski poziom dostępności zasobów mieszkaniowych (nie licząc gminy Inowódz) – niewielka liczba mieszkań w przeliczeniu na 1000 mieszkańców,
- niezadowalające warunki mieszkaniowe – względnie niski poziom wyposażenia mieszkań w zakresie wybranych instalacji techniczno-sanitarnych,
- względnie wysoka skala problemów społecznych – relatywnie wysoki udział mieszkańców korzystających ze świadczeń środowiskowej pomocy społecznej i relatywnie duża liczba rodzin otrzymujących zasiłki rodzinne na dzieci w przeliczeniu na 1000 mieszkańców,
- niski poziom dostępności do usług wychowania przedszkolnego oraz opieki nad dziećmi do lat 3 (brak żłobków i klubów dziecięcych),
- niedostateczny poziom rozwoju infrastruktury komunalnej (przede wszystkim systemu odprowadzania oraz oczyszczania ścieków bytowo-gospodarczych) – bardzo niski udział ludności korzystającej z czynnej sieci kanalizacyjnej i bardzo niski odsetek mieszkańców obsługiwanych przez oczyszczalnie ścieków.

Równocześnie należy podkreślić, iż gminy wiejskie tworzące Partnerstwo Dolina Rzeki Pilicy dysponują znacznym potencjałem rozwojowym, którym jest bogactwo i zróżnicowanie walorów środowiska przyrodniczego i walorów dziedzictwa kulturowego (zarówno materialnego, jak i duchowego).

Gminy wiejskie wchodzące w skład Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy są niejednorodne pod względem spełnianych funkcji, co przekłada się na zróżnicowanie charakteru procesów warunkujących ich rozwój. Rzeczycza jest gminą typowo rolniczą. Gmina Inowódz spełnia przede wszystkim funkcje turystyczno-rekreacyjne. Z kolei rozwój gminy Tomaszów Mazowiecki jest w znacznym stopniu kształtowany pod wpływem procesów charakterystycznych dla strefy podmiejskiej (deglomeracja działalności gospodarczych, suburbanizacja).

W procesie rozwoju obszarów wiejskich należy dążyć w szczególności do lepszego wykorzystania ich wewnętrznego potencjału (tj. zasobów przyrodniczych, ekonomicznych, społecznych, a także kulturowych) w celu poprawy poziomu ich konkurencyjności. Równocześnie w ramach rozwoju terenów wiejskich należy dążyć w szczególności do zachowania, ochrony i promocji dziedzictwa przyrodniczego i kulturowego, które niewątpliwie jest jednym z najważniejszych walorów oraz potencjałów rozwojowych całego Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy. Jednym z najbardziej podstawowych przedsięwzięć prorozwojowych na terenie gmin wiejskich powinna być rozbudowa i modernizacja istniejącej infrastruktury technicznej (w szczególności zaś systemu gospodarki wodno-ściekowej). Rozwój systemu odprowadzania i oczyszczania ścieków przyczyni się nie tylko do ograniczenia negatywnej presji działalności ludzkiej na środowisko naturalne, ale także do poprawy warunków życia ludności oraz podniesienia atrakcyjności i konkurencyjności obszarów wiejskich, położonych w granicach Obszaru Funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy.

Ponadto należy podjąć działania zmierzające do wzmocnienia rozwoju gospodarczego obszarów wiejskich, jak również podniesienia poziomu przedsiębiorczości ich mieszkańców. Przykładem tego typu inicjatyw mogą być różnego rodzaju działania doradcze, informacyjne i szkoleniowe dotyczące podejmowania i prowadzenia własnej działalności gospodarczej, a także wsparcie tworzenia i rozwoju mikroprzedsiębiorstw (np. przez pomoc przy pozyskiwaniu zewnętrznych źródeł finansowania). Zdynamizowanie procesu rozwoju gospodarczego terenów wiejskich przyczyni się do ograniczenia rozmiarów bezrobocia oraz skali różnorodnych problemów natury społecznej (m.in. dzięki zwiększeniu potencjału dochodowego ludności). Wzmocnieniu potencjału dochodowego mieszkańców obszarów wiejskich, jak również zwiększeniu efektywności produkcji rolnej służyć może także wsparcie tworzenia i rozwoju grup producentów rolnych. Ważnym zadaniem jest również poprawa warunków (poziomu i jakości) życia mieszkańców obszarów wiejskich poprzez zwiększenie poziomu ich dostępności do różnego rodzaju usług. Szczególnie istotnym przedsięwzięciem wydaje się być rozwój placówek opieki nad dziećmi do lat 3 (żłobków i klubów dziecięcych), a także przedszkoli i punktów przedszkolnych. Konkludując powyższe rozważania należy zwrócić uwagę, iż wsparcie na rzecz terenów wiejskich powinno służyć przede wszystkim ich wielofunkcyjnemu i wielokierunkowemu rozwojowi. Stąd należy dążyć do ich różnicowania w kierunku działalności nierolniczej, np. przez wsparcie rozwoju działalności produkcyjnych oraz usługowych (w tym zwłaszcza usług związanych z obsługą ruchu turystycznego).

Projekty oraz przedsięwzięcia ukierunkowane na szeroko rozumiany rozwój terenów wiejskich na obszarze Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy mogą być realizowane przy wsparciu ze strony różnorodnych zewnętrznych źródeł finansowania. Jednocześnie wskazać można szerokie spektrum programów, funduszy oraz instrumentów wspierających rozwój i przekształcenia terenów wiejskich. Pośród nich na pierwszym miejscu wypada wymienić polityki Unii Europejskiej, przede wszystkim politykę spójności i wspólną politykę rolną. Wśród najważniejszych programów operacyjnych, które mogą wspierać gospodarczy i społeczny rozwój terenów wiejskich w granicach Obszaru Funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy, w perspektywie budżetowej 2014 – 2020, należy w szczególności wskazać na:

- **Regionalny Program Operacyjny Województwa Łódzkiego na lata 2014 – 2020** (tworzenie oraz uzbrajanie terenów inwestycyjnych, rozwój przedsiębiorczości – wsparcie inwestycji przedsiębiorstw, rozbudowa oraz modernizacja infrastruktury transportowej, rozbudowa oraz modernizacja infrastruktury komunalnej, ochrona środowiska i edukacja ekologiczna, ochrona i zachowanie dziedzictwa kulturowego, budowa oraz przebudowa infrastruktury turystycznej, rozbudowa oraz modernizacja infrastruktury społecznej – ochrony zdrowia, edukacji i wychowania, kultury, aktywizacja ekonomiczna mieszkańców oraz doskonalenie umiejętności i kwalifikacji zawodowych itp.),
- **Program Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2014 – 2020** (rozwój sieci wodociągowej oraz infrastruktury odprowadzania i oczyszczania ścieków, budowa i modernizacja dróg lokalnych, ochrona zabytków i budownictwa tradycyjnego, rozbudowa oraz modernizacja obiektów pełniących funkcje kulturalne, rozwój i promocja lokalnych produktów i usług, rozwój przedsiębiorczości i różnicowanie w kierunku działalności nierolniczej, rozbudowa i modernizacja infrastruktury turystycznej, odnowa i kształtowanie przestrzeni publicznej,

rozbudowa i modernizacja infrastruktury sportowej i rekreacyjnej, wzmacnianie kapitału społecznego na terenach wiejskich).

Wymienione wyżej polityki oraz programy nie są jedynymi zagranicznymi źródłami finansowania przedsięwzięć służących rozwojowi obszarów wiejskich. Warto w tym miejscu wspomnieć także o Szwajcarsko-Polskim Programie Współpracy (*Swiss Contribution*) oraz Norweskim Mechanizmie Finansowym i Mechanizmie Finansowym Europejskiego Obszaru Gospodarczego (tzw. fundusze norweskie i fundusze EOG). Ponadto różnego rodzaju projekty ukierunkowane na rozwój terenów wiejskich mogą być dotowane z różnych źródeł krajowych, jak chociażby z Funduszu Inicjatyw Obywatelskich czy Programów Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego (m.in. projekty z zakresu kultury ludowej).

Podsumowanie

Celem niniejszej części raportu diagnostycznego jest prezentacja najważniejszych wniosków oraz wynikających z przeprowadzonych badań i analiz. Wyróżniono tutaj najważniejsze potencjały (mocne strony) i bariery (słabe strony) rozwojowe Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy.

Mocne strony

- zróżnicowanie funkcji spełnianych przez poszczególne gminy Partnerstwa, które stanowić może podstawę dla wielofunkcyjnego i wielokierunkowego rozwoju całego obszaru
- położenie w granicach Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy miasta Tomaszów Mazowiecki, będącego jednym z największych ośrodków miejskich województwa łódzkiego i jednym z głównych centrów gospodarczych i usługowych w regionie
- korzystne położenie transportowe (położenie na przebiegu dróg o znaczeniu krajowym i regionalnym – przede wszystkim droga ekspresowa S8) oraz względnie wysoki poziom dostępności komunikacyjnej obszaru Partnerstwa
- bogactwo i zróżnicowanie elementów środowiska przyrodniczego, jak również urozmaicony krajobraz naturalny (krajobraz dolinny, krajobraz leśny)
- korzystne warunki przyrodnicze pod kątem rozwoju rolnictwa (przede wszystkim nizinne ukształtowanie terenu oraz długi czas trwania okresu wegetacyjnego)
- występowanie licznych złóż surowców naturalnych, zwłaszcza niezwykle bogatych złóż surowców skalnych (m.in. surowce szklarskie, surowce ilaste ceramiki budowlanej, piaski formierskie, kruszywa naturalne, kamienie drogowe i budowlane)
- wysoki poziom bioróżnorodności na obszarze Partnerstwa (występowanie cennych pod względem przyrodniczym ekosystemów leśnych, łąkowych, polnych i torfowiskowych)
- bardzo wysoki poziom lesistości Obszaru Funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy
- występowanie licznych obszarów chronionych (parki krajobrazowe, rezerваты przyrody, stanowiska dokumentacyjne, zespoły przyrodniczo-krajobrazowe, użytki ekologiczne oraz obszary włączone do sieci Natura 2000)
- bogate doświadczenia gmin wchodzących w skład Obszaru Funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy w zakresie współpracy międzygminnej oraz wielosektorowej (członkostwo w Lokalnych Grupach Działania i związkach międzygminnych)
- względnie wysoki udział małych oraz średnich przedsiębiorstw w strukturze podmiotów prowadzących działalność w granicach Partnerstwa
- względnie wysoki poziom uprzemysłowienia obszarów wiejskich
- zróżnicowana struktura branżowa lokalnej gospodarki
- wielokierunkowa specjalizacja lokalnej gospodarki (specjalizacja gospodarcza Partnerstwa opiera się na czterech zasadniczych filarach, którymi są: przemysł ceramiczno-budowlany, przemysł drzewny i meblarski, przemysł chemiczny oraz przetwórstwo rolno-spożywcze; dopełnieniem podstawowego profilu gospodarczego obszaru są: przemysł włókienniczy i odzieżowy, budownictwo, przemysł metalowy oraz gospodarka leśna)

- położenie gmin tworzących Partnerstwo w granicach Zagłębia Ceramiczno-Budowlanego Opoczno – Tomaszów Mazowiecki (obszar o największej w skali województwa łódzkiego koncentracji przemysłu materiałów budowlanych, którego podstawą jest miejscowa baza surowcowa)
- funkcjonowanie na terenie Partnerstwa (w granicach administracyjnych miasta Tomaszów Mazowiecki) podstrefy Łódzkiej Specjalnej Strefy Ekonomicznej
- aktywność proinwestycyjna miejscowych władz samorządowych (realizacja przedsięwzięć współfinansowanych ze środków funduszy europejskich, służących podniesieniu poziomu atrakcyjności inwestycyjnej oraz konkurencyjności gospodarczej poszczególnych gmin)
- relatywnie wysoki poziom dostępności zasobów mieszkaniowych (względnie duża liczba mieszkań w przeliczeniu na 1000 mieszkańców)
- względnie wysoki poziom dostępności zróżnicowanych usług ochrony zdrowia oraz opieki medycznej (funkcjonowanie w granicach Partnerstwa szpitala, a także licznych przychodni lekarskich)
- względnie wysoka liczba udzielanych porad lekarskich w przeliczeniu na 100 mieszkańców
- względnie wysoki poziom dostępności aptek ogólnodostępnych i punktów aptecznych
- bogactwo oraz zróżnicowanie dziedzictwa kulturowego, tak materialnego (liczne obiekty zabytkowe), jak i duchowego (liczne imprezy o charakterze kulturowym, kultywowanie miejscowych tradycji i obrzędów, funkcjonowanie wielu zespołów folklorystycznych oraz kół gospodyń wiejskich nagradzanych w różnego rodzaju konkursach)
- bardzo wysoka atrakcyjność turystyczna Obszaru Funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy, na którą składają się zarówno walory turystyczne (wybitne bogactwo i zróżnicowanie elementów środowiska naturalnego oraz materialnego i niematerialnego dziedzictwa kulturowego), jak również istniejący poziom zagospodarowania turystycznego (liczne szlaki turystyczne, bogata i zróżnicowana baza noclegowo-gastronomiczna) – możliwość rozwoju wielu form oraz rodzajów turystyki
- występowanie w granicach Partnerstwa rozpoznawanych atrakcji turystycznych (miejscowość Spała, Zalew Sulejowski, Tomaszowska Okrąglica), jak również produktów turystycznych wyróżnionych przez Polską Organizację Turystyczną (Skansen Rzeki Pilicy, Bunkry w Konewce, Spalski Jarmark Antyków i Rękodzieła Ludowego)
- bardzo wysoka dostępność miejsc noclegowych (wyższa niż średnio w kraju liczba miejsc noclegowych w przeliczeniu na 1000 mieszkańców – zwłaszcza w gminie Inowódz)
- ponadprzeciętna w skali kraju i regionu koncentracja ruchu turystycznego (bardzo duża liczba turystów korzystających z noclegów w przeliczeniu na 1000 mieszkańców)
- bogata oraz zróżnicowana oferta usług kulturalnych (funkcjonowanie licznych instytucji kultury świadczących szeroki zakres usług kulturalnych)
- organizacja na terenie Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy różnorodnych cyklicznych wydarzeń oraz imprez kulturalnych o znaczeniu (zasięgu) powiatowym, regionalnym i krajowym (m.in. Dożynki Prezydenckie w Spale, Hubertus Spalski, Spalski Jarmark Antyków i Rękodzieła Ludowego)
- bogata i zróżnicowana oferta edukacyjna na poziomie ponadgimnazjalnym
- dostępność do usług szkolnictwa wyższego (funkcjonowanie w granicach Partnerstwa filii uczelni wyższych)

- aktywność miejscowych władz samorządowych w zakresie rozbudowy oraz modernizacji infrastruktury komunalnej (realizacja projektów inwestycyjnych w obszarze gospodarki wodno-ściekowej, współfinansowanych ze środków funduszy europejskich)

Słabe strony

- położenie poza głównym układem gospodarczym województwa, jakim jest Łódzki obszar Metropolitalny
- występowanie zagrożenia powodziowego w dolinach rzek przepływających przez obszar Partnerstwa (podczas dużych opadów atmosferycznych oraz przy gwałtownych spływach wód roztopowych)
- zanieczyszczenie wód Zalewu Sulejowskiego, uniemożliwiające pełne wykorzystanie jego potencjału dla celów rozwoju turystyki oraz sportu i rekreacji
- względnie niskie tempo przyrostu nowych podmiotów gospodarczych
- względnie niski poziom przedsiębiorczości (niewielka liczba podmiotów gospodarczych wpisanych do rejestru REGON w przeliczeniu na 1000 mieszkańców), który uwidacznia się przede wszystkim na terenach wiejskich (zwłaszcza gminy Rzeczyca i Inowódz)
- względnie niski poziom przedsiębiorczości mieszkańców (niewielka liczba osób fizycznych prowadzących działalność gospodarczą w przeliczeniu na 1000 ludności), obserwowany zwłaszcza na obszarach wiejskich (nie licząc gminy wiejskiej Tomaszów Mazowiecki)
- ujemne saldo dojazdów do pracy (zarówno w skali całego Obszaru Funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy, jak również w przypadku poszczególnych gmin wchodzących w skład Partnerstwa)
- względnie wysoka skala problemu bezrobocia (relatywnie duża liczba zarejestrowanych bezrobotnych w przeliczeniu na 100 osób w wieku produkcyjnym)
- systematycznie postępujący proces depopulacji Obszaru Funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy (tj. bezwzględny spadek liczby mieszkańców)
- niekorzystne trendy demograficzne: stale utrzymujący się ujemny przyrost naturalny oraz ujemne saldo migracji (nie licząc gminy wiejskiej Tomaszów Mazowiecki)
- niekorzystna struktura ludności według ekonomicznych grup wieku (niższy niż przeciętnie w Polsce udział osób w wieku przedprodukcyjnym oraz większy niż średnio w kraju udział osób w wieku poprodukcyjnym)
- postępujące procesy starzenia się miejscowej społeczności (wzrost udziału osób w wieku poprodukcyjnym przy jednoczesnym spadku odsetka osób w wieku przedprodukcyjnym)
- niekorzystna relacja pomiędzy poszczególnymi ekonomicznymi grupami wieku ludności (wyższa niż średnio w Polsce liczba osób w wieku nieprodukcyjnym na 100 osób w wieku produkcyjnym, wyższa niż średnio w Polsce liczba osób w wieku poprodukcyjnym na 100 osób w wieku przedprodukcyjnym, wyższa niż przeciętnie w kraju liczba ludności w wieku poprodukcyjnym na 100 osób w wieku produkcyjnym)
- systematyczny spadek liczby zawieranych małżeństw
- względnie niski poziom warunków mieszkaniowych (niższa niż przeciętnie w kraju średnia powierzchnia użytkowa jednego mieszkania, niższa niż przeciętnie w kraju powierzchnia

użytkowa mieszkań w przeliczeniu na jedną osobę oraz względnie niski odsetek mieszkań wyposażonych w wybrane instalacje techniczno-sanitarne na obszarach wiejskich)

- systematycznie słabnące natężenie budownictwa mieszkaniowego
- systematycznie słabnące natężenie ruchu turystycznego na obszarze Partnerstwa (spadek liczby turystów korzystających z noclegów na obszarze Partnerstwa w latach 2007 – 2013)
- względnie niski poziom dostępność zasobów bibliotecznych (relatywnie niewielka liczba woluminów będących w dyspozycji bibliotek w przeliczeniu na 1000 mieszkańców)
- niski poziom czytelnictwa wśród mieszkańców (niewielka liczba czytelników bibliotek na 1000 mieszkańców)
- względnie wysoka skala różnorodnych problemów społecznych (relatywnie wysoki udział mieszkańców korzystających ze świadczeń środowiskowej pomocy społecznej, względnie duża liczba rodzin otrzymujących zasiłki rodzinne na dzieci w przeliczeniu na 1000 osób), co uwidacznia się w szczególności na terenach wiejskich (zwłaszcza gmina Rzeczyca)
- relatywnie niski poziom dochodów oraz wydatków budżetowych gmin w przeliczeniu na jednego mieszkańca
- względnie niski potencjał dochodowy mieszkańców (niższe niż przeciętnie w Polsce oraz województwie łódzkim wpływy budżetowe gmin z tytułu ich udziału w PIT)
- wysoki udział nakładów na działania o charakterze społecznym (przede wszystkim zaś na oświatę i wychowanie oraz pomoc społeczną) w strukturze wydatków budżetowych gmin
- brak placówek opieki nad dziećmi do lat 3 (żłobki, kluby dziecięce) na terenach wiejskich
- niedostosowanie oferty usług edukacyjnych na poziomie ponadgimnazjalnym do potrzeb lokalnego rynku pracy (zwłaszcza pod kątem rozwoju Zagłębia Ceramiczno-Budowlanego Opoczno – Tomaszów Mazowiecki)
- silnie rozdrobniona struktura gospodarstw rolnych (niewielki udział gospodarstw rolnych o powierzchni powyżej 10,0 ha)
- niedostateczny poziom rozwoju infrastruktury technicznej (zwłaszcza zaś infrastruktury kanalizacyjnej i systemu oczyszczania ścieków bytowo-gospodarczych), który uwidacznia się w szczególności na terenach wiejskich Partnerstwa (bardzo niski udział mieszkańców korzystających z sieci kanalizacyjnej, a także bardzo niski odsetek ludności obsługiwanej przez oczyszczalnie ścieków)
- występowanie wielu niekorzystnych zjawisk o charakterze przestrzennym, gospodarczym i społecznym na terenach wiejskich Obszaru Funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy

Część II

Sytuacja społeczno-gospodarcza Obszaru Funkcjonalnego Doliny Rzeki Pilicy w kontekście badań z mieszkańcami i przedsiębiorcami

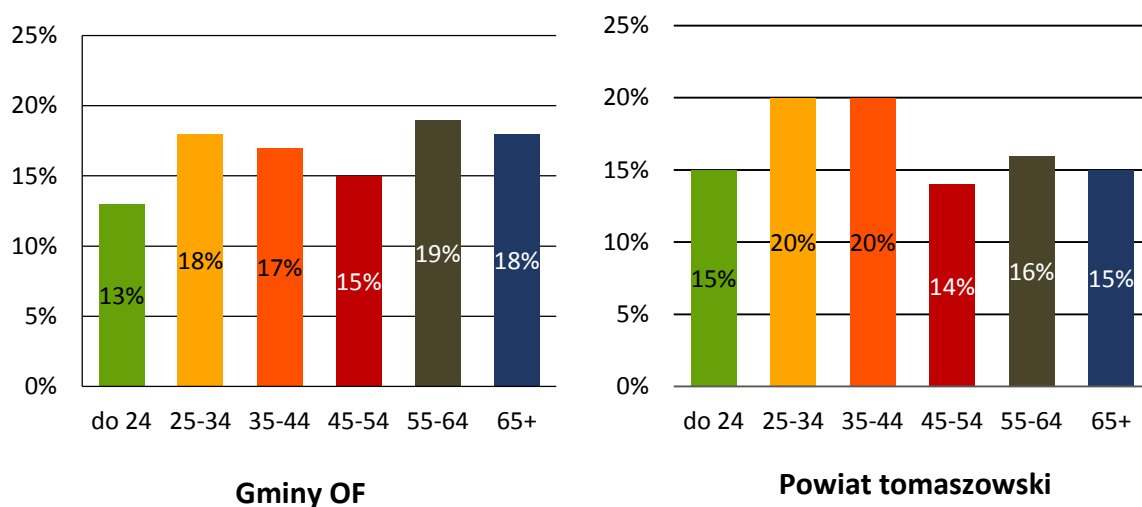
Wprowadzenie

Podstawowym celem opisanego badania było wyznaczenie potencjalnych kierunków rozwoju projektowanego Obszaru Funkcjonalnego oraz wydanie rekomendacji dla projektowanego Obszaru Funkcjonalnego. W raporcie zawarte są wyniki badania ilościowego przeprowadzonego metodą CATI wśród mieszkańców z powiatu tomaszowskiego. Badanie odbyło się na przełomie lipca i sierpnia 2014r. na terenie powiatu tomaszowskiego na reprezentatywnej próbie mieszkańców gmin należących do Partnerstwa Doliny Rzeki Pilicy (gminy miejskiej Tomaszów Mazowiecki n=1088, gminy wiejskiej Tomaszów Mazowiecki n=970, gminy Inowódz n=350 oraz gminy Rzeszyca n=364), a także na reprezentatywnej próbie 1064 mieszkańców powiatu tomaszowskiego. Badanie miało charakter przekrojowy tzn. odnosiło się nie tylko do sformułowania potencjalnych kierunków rozwoju, ale zawierało również zagadnienia związane z rynkiem pracy oraz ogólnymi warunkami życia w powiecie/gminach. W raporcie tym, dane zostały podparte wynikami z pogłębionych wywiadów indywidualnych ITI i panelu dyskusyjnego z przedstawicielami kluczowych instytucji i lokalnych liderów z Obszaru Funkcjonalnego, które odbyły się w sierpniu i wrześniu 2014r. w Tomaszowie Mazowieckim. Poniżej zostały zaprezentowane najważniejsze wyniki tego badania, wnioski oraz rekomendacje.

Charakterystyka badanych mieszkańców

W badanej próbie mieszkańców gmin projektowanego Obszaru Funkcjonalnego, zgodnie z założeniami metodologicznymi znalazło się 52% kobiet i 48% mężczyzn. Najwięcej z nich należało do kategorii wiekowej 55-64 (19%), następnie po równo do kategorii wiekowej 25-34 oraz 65+ (po 18 %). Najmniej osób należało do kategorii wiekowej do 24 lat (13%). Patrząc z kolei na strukturę wieku badanych mieszkańców powiatu tomaszowskiego ogółem, 1/5 z tych osób mieści się w przedziale wiekowym 25-34 oraz 35-44 (równy po 20%), natomiast najmniej osób należy do grupy wiekowej 45-54 (14%). Na podstawie takich danych można zatem wnioskować, że wykonana próba jest reprezentatywna dla obszarów pod względem płci i wieku.

Rycina 53. Struktura wieku badanych mieszkańców

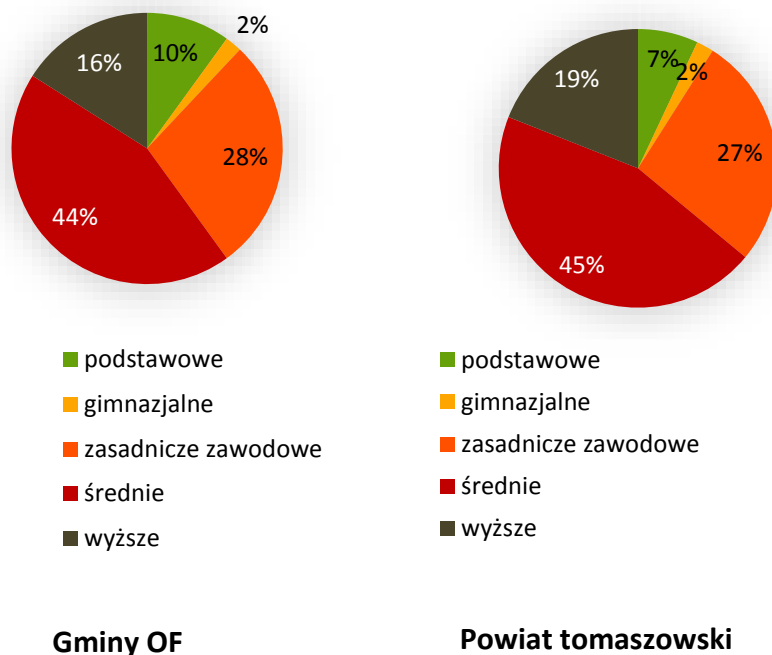
n=2772 próba dla gmin OF

n= 1064 próba dla powiatu

Źródło: opracowanie własne na podstawie badania CATI z mieszkańcami z powiatu tomaszowskiego

Biorąc pod uwagę wykształcenie badanej zbiorowości mieszkańców gmin wchodzących w skład Partnerstwa – najwięcej osób legitymowało się wykształceniem średnim (44%) , następnie 28% posiadało wykształcenie zawodowe, natomiast najmniej w próbie mieszkańców gmin Partnerstwa znalazło się osób z wykształceniem gimnazjalnym (2%). Porównując wyniki te z wynikami dla całego powiatu tomaszowskiego, również tutaj największy odsetek stanowiły osoby ze średnim wykształceniem (45%), a następnie 27% to osoby z wykształceniem zawodowym i podobnie jak w przypadku gmin Partnerstwa najmniej osób posiadało wykształcenie gimnazjalne (2%). Warto zwrócić uwagę, że w przypadku wykształcenia podstawowego w badanej próbie mieszkańców powiatu odsetek ten wynosił 7%, więc nieco mniej niż pomiędzy gminami obszaru funkcjonalnego (10%). Z kolei, na terenie całego powiatu nieco więcej osób posiada wykształcenie wyższe, jest to co piąty mieszkaniec (19%), natomiast w przypadku gmin OF jest to co szósty mieszkaniec (16%).

Rycina 54. Wykształcenie badanych mieszkańców

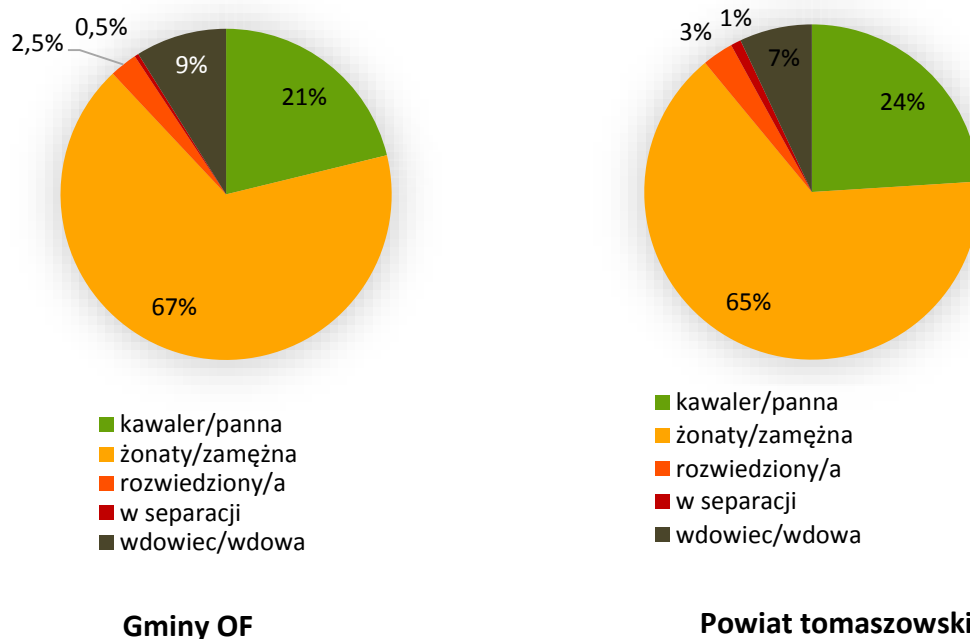
n=2772 próba dla gmin OF

n= 1064 próba dla powiatu

Źródło: opracowanie własne na podstawie badania CATI z mieszkańcami z powiatu tomaszowskiego

Badanych mieszkańców zapytano również o ich stan cywilny. Jak się okazuje, w próbie mieszkańców gmin Partnerstwa znalazło się najwięcej osób żonatych/zamężnych (67%), nieco ponad 1/5 badanych to kawalerowie/panny (21%), natomiast najmniejszy procent stanowią osoby w separacji (0,5%). Wyniki te są zbliżone do wyników dla próby powiatu tomaszowskiego ogółem, jednak w tej próbie znalazło się nieco więcej kawalerów/panien (24%) oraz nieznacznie mniej wdowców/wdów (7%).

Rycina 55. Stan cywilny badanych mieszkańców

n=2772 próba dla gmin OF

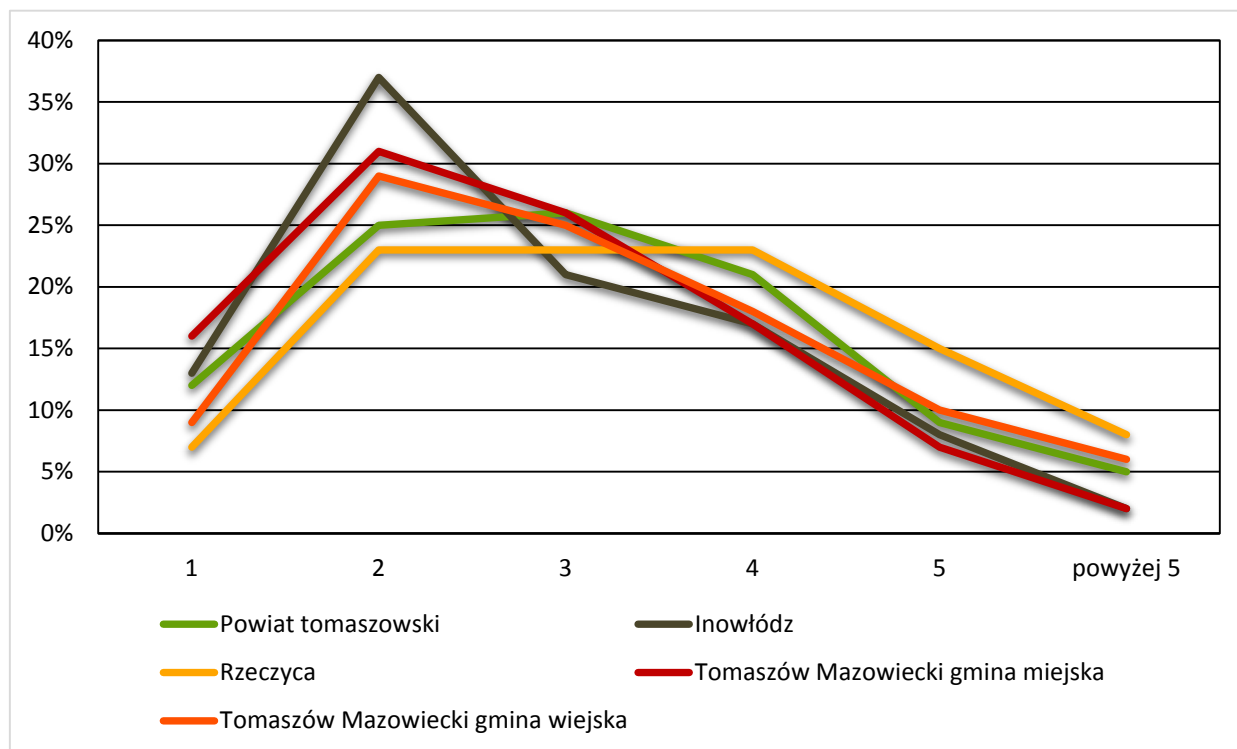
n= 1064 próba dla powiatu

Źródło: opracowanie własne na podstawie badania CATI z mieszkańcami z powiatu tomaszowskiego

Biorąc pod uwagę liczebność gospodarstw domowych badanych mieszkańców gmin Obszaru Funkcjonalnego, generalnie najczęściej z nich wskazało, iż ich gospodarstwo domowe liczy 2 osoby, gdzie odsetek ten wynosił we wszystkich gminach powyżej 20%. Należy zauważyć, że dla gminy Inowódz procent ten znacznie przewyższał pozostałe gminy i wynosił 37% (dla porównania procent ten dla całego powiatu ogółem wynosił 25%). Kolejno pod względem częstości uplasowały się osoby, których gospodarstwo domowe składa się z 3 osób, gdzie najczęściej takich osób znalazło się w gminie miejskiej Tomaszów Mazowiecki (26%). Co ciekawe osób, które deklarowały, iż ich gospodarstwo liczy 4 i 5 osoby najczęściej jest w gminie Rzeszyca (kolejno 23% i 15%), natomiast dla porównania odsetek tych osób w powiecie wynosi kolejno 21% i 9%.

Dodatkowo, przyglądając się liczbie osób do 18 roku życia w gospodarstwach domowych, generalnie największy udział stanowią mieszkańcy którzy deklarują, iż nie ma takiej osoby (68%). Natomiast u nieco ponad 1/5 badanych gmin OF w ich gospodarstwach domowych jest jedna osoba do 18 r. ż. (21%).

Rycina 56. Liczba osób gospodarstwa domowego dla gmin Obszaru Funkcjonalnego

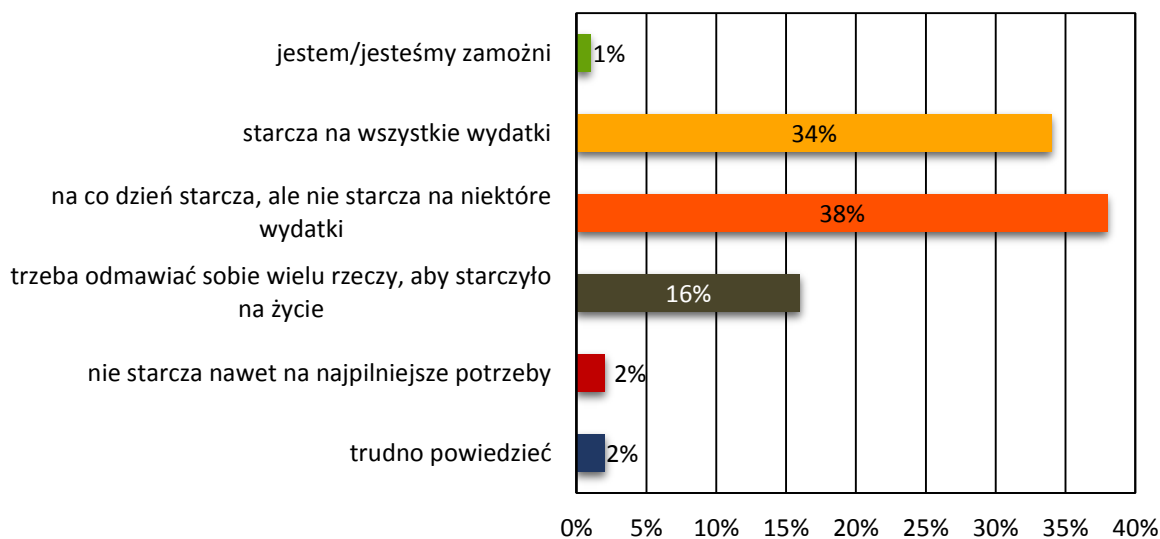
n=2772 próba dla gmin OF

n= 1064 próba dla powiatu

Źródło: opracowanie własne na podstawie badania CATI z mieszkańcami z powiatu tomaszowskiego

Zważywszy na ważne funkcje ekonomiczne gospodarstw, istotnym wydaje się, posiadanie wiedzy o ich sytuacji materialnej oraz bytowej. Najwięcej badanych oceniło swoją sytuację jako „na co dzień starcza, ale nie starcza na niektóre wydatki” (38%). Nieco mniej wskazało, iż „starcza na wszystkie wydatki” (34%). Najmniejszy udział w badanej zbiorowości stanowią osoby zamożne (1%). Porównując wyniki te z wynikami dla powiatu, podobnie odsetek najczęstszych odpowiedzi to odpowiedź „na co dzień starcza, ale nie starcza na wszystkie wydatki” (39%). Widać, że wyniki te nie różnią się znacząco od siebie. Biorąc natomiast pod uwagę liczbę osób gospodarstwa domowego badanych, którzy wskazali najczęstszą odpowiedź odnośnie oceny swojej sytuacji materialnej („na co dzień starcza, ale nie starcza na niektóre wydatki”), to ich gospodarstwo domowe liczyło najczęściej 2 (28%) i 3 (27%) osoby.

Rycina 57. Sytuacja materialna badanych mieszkańców Obszaru Funkcjonalnego

n=2772 próba dla gmin OF

Źródło: opracowanie własne na podstawie badania CATI z mieszkańcami z powiatu tomaszowskiego

W tabeli poniżej znajduje się ocena sytuacji materialnej w podziale na gminy, wchodzące w skład Obszaru Funkcjonalnego oraz na powiat ogółem. Widzimy, że w przypadku osób, które najslabiej oceniają swoją sytuację materialną (odpowiedź „nie starcza nawet na najpilniejsze potrzeby”) największy odsetek znajduje się w gminie Inowódz (6%) i jest wyższy od odsetka odpowiedzi dla całego powiatu ogółem (2%). W gminie tej znajduje się również największy odsetek osób opisujących swoją sytuację jako „trzeba odmawiać sobie wielu rzeczy...” (29%), który jest prawie dwukrotnie większy od odsetka takich osób w powiecie ogółem. Z kolei w gminie Rzeczyca, można zaobserwować największy odsetek osób, które deklarują, że „na co dzień starcza...” (46%), natomiast w Tomaszowie Mazowieckim gminie miejskiej znalazło się najwięcej osób, wskazujących, że „starcza na wszystkie wydatki” (40%). Odsetek osób najlepiej oceniających sytuację materialną gospodarstwa domowego (odpowiedź „jestem/jesteśmy zamożni”) był porównywalny we wszystkich gminach i oscylował wokół 1%. Generalnie, można zauważyć, że to w gminie Inowódz, znajduje się najwięcej osób najslabiej oceniających sytuację materialną swojego gospodarstwa domowego w porównaniu do innych gmin wchodzących w skład Obszaru Funkcjonalnego, a także do mieszkańców powiatu ogółem.

Tabela 28. Ocena sytuacji materialnej w podziale na gminy Obszaru Funkcjonalnego

Ocena	Inowódz	Rzeczycza	Tomaszów Mazowiecki gmina miejska	Tomaszów Mazowiecki gmina wiejska	Powiat
Nie starcza nawet na najpilniejsze potrzeby	6%	1%	3%	2%	2%
Trzeba odmawiać sobie wielu rzeczy, aby starczyło na życie	29%	21%	15%	14%	15%
Na co dzień starcza, ale nie starcza na niektóre wydatki	29%	46%	39%	42%	39%
Starcza na wszystkie wydatki	32%	29%	40%	38%	35%
Jestem/jesteś my zamożni	1%	1%	1%	2%	1%
Trudno powiedzieć	3%	2%	1%	2%	7%

n=2772 próba dla gmin OF

n=1064 próba dla powiatu

Źródło: opracowanie własne na podstawie badania CATI z mieszkańcami z powiatu tomaszowskiego

Z uwagi na fakt, iż na sytuację materialną gospodarstw domowych wpływać może wiele czynników związanych m.in. z ich indywidualnymi cechami, postanowiono również sprawdzić, jak wielkość gospodarstwa domowego wpływa na sytuację materialną jego członków. Generalnie średnia liczba osób gospodarstwa domowego wśród gmin obszaru funkcjonalnego wynosi 3,05 (dla porównania średnia dla powiatu wynosi 3,07). W tabeli poniżej znajduje się średnia liczba osób gospodarstwa domowego poszczególnych gmin wchodzących w skład Partnerstwa w podziale na deklarowaną ocenę sytuacji materialno-bytowej ich mieszkańców.

Widać tutaj pewną tendencję, chociaż niezbyt wyraźną, wskazującą na to, że im sytuacja materialna rodzin jest lepsza, tym liczba dzieci wzrasta, co może wiązać się z tym, iż osoby bardziej zamożne mogą pozwolić sobie na posiadanie większej liczby dzieci.

Tabela 29. Średnia liczba osób gospodarstwa domowego a ocena sytuacji materialnej

Gmina	Nie starcza nawet na najpilniejsze potrzeby	Trzeba odmawiać sobie wielu rzeczy, aby starczyło na życie	Na co dzień starcza, ale nie starcza na niektóre wydatki	Starcza na wszystkie wydatki	Jestem/jesteś my zamożni
Inowódz	2,37	2,5	2,89	2,98	3
Rzeczyca	4	3,51	3,39	3,28	5 ¹⁶¹
Tomaszów Mazowiecki gmina miejska	2,79	2,45	2,85	2,61	3,92
Tomaszów Mazowiecki gmina wiejska	2,89	2,57	3,32	3,17	3,5
Powiat ogółem	3,35	2,87	3,20	2,90	3,30

n=2772 próba dla gmin OF

n=1064 próba dla powiatu

Źródło: opracowanie własne na podstawie badania CATI z mieszkańcami z powiatu tomaszowskiego

Ocena jakości i warunków życia na terenie Obszaru Funkcjonalnego.

Z punktu widzenia celów badania, jakim są m.in. identyfikacja i rozbudowa powiązań funkcjonalnych, które występują pomiędzy Partnerami, w tej części rozdziału zostaną zaprezentowane wyniki badania dotyczące oceny jakości i warunków życia mieszkańców z terenu Obszaru Funkcjonalnego Doliny Rzeki Pilicy.

Respondenci mieli okazję ocenić (na skali 1 – 5) warunki życia w swojej miejscowości, pod względem trzech obszarów:

1. jako miejsca dobrego do mieszkania,
2. jako miejsca dobrego do pracy,
3. jako miejsca do planowania przyszłości dla siebie i dla swojej rodziny.

Jak się okazuje najczęściej badanych wskazało, iż miejscowości w których żyją, są najlepszym miejscem do mieszkania, takiej odpowiedzi udzieliło prawie 70% respondentów („zdecydowanie tak” i „raczej tak”). Na drugim miejscu zdaniem badanych mieszkańców Partnerstwa, miejscowości, w których mieszkają są dobrym miejscem do planowania przyszłości dla siebie i swojej rodziny (41,8%), natomiast najgorzej został oceniony obszar związany z „dobrym miejscem do znalezienia pracy”, gdzie jedynie 27,3% osób odpowiedziało pozytywnie na to pytanie. Można zatem wnioskować, że mimo ogólnie pozytywnej oceny życia na terenie gmin wchodzących

¹⁶¹ Z uwagi na niską liczebność osób (n=3) dla tej grupy, należy być ostrożnym przy interpretacji tej wartości.

w skład Obszaru Funkcjonalnego Doliny Rzeki Pilicy, mieszkańcy nie są zadowoleni z aspektu związanego z rynkiem pracy. Niewątpliwie ma na to wpływ fakt, iż bezrobocie panujące w powiecie jest jednym z największych w województwie łódzkim.

Tabela 30. Ocena miejscowości pod kątem wybranych obszarów

Miejscowość w której mieszkam jest dobrym miejscem :	Do mieszkania	Do pracy	Do planowania przyszłości dla siebie i swojej rodziny
Zdecydowanie nie	3,6%	17,3%	10,7%
Raczej nie	7,5%	30,8%	19,7%
Ani tak, ani nie	20,6%	24,7%	27,8%
Raczej tak	52,9%	22,7%	34,6%
Zdecydowanie tak	15,4%	4,6%	7,2%
Ogółem	100%	100%	100%

n=2772 próba dla gmin OF

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników CATI z mieszkańcami z terenu powiatu tomaszowskiego

Postanowiono przyrzeć się również dokładniej temu, jak mieszkańcy poszczególnych gmin oceniają swoje miejscowości pod kątem wskazanych obszarów. Jak się okazuje, największą średnią oceny swojej miejscowości jako miejsca dobrego do mieszkania wskazali mieszkańcy z gminy Inowódz (średnia ocena 3,97), natomiast najmniejszą Tomaszów Mazowiecki gmina wiejska (3,59). Średnia ogólna z ocen dla całego powiatu tego obszaru to 3,71. Następny z ocenianych obszarów dotyczył kwestii dobrego miejsca do planowania przyszłości dla siebie i swojej rodziny. Obszar ten najlepiej ocenili mieszkańcy miasta Tomaszów Mazowiecki (średnia ocen 3,09) a najgorzej mieszkańcy gminy Rzeczyca (średnia ocen 2,85). Średnia ogólna z całego powiatu dla tego obszaru to 3,17. Ostatni analizowany obszar, najgorzej oceniony przez mieszkańców gmin wchodzących w skład projektowanego Obszaru Funkcjonalnego to ten związany z pracą. Obszar ten najniżej oceniły gminy Rzeczyca (średnia ocen 2,12) oraz Inowódz (średnie ocen 2,46), natomiast średnia ogólna dla całego powiatu wynosi 2,80. Jest to niewątpliwie bardzo ważny wniosek pod kątem oceny jakości życia mieszkańców, gdyż zapewnienie miejsc pracy mieszkańcom decyduje o ich warunkach życia.

Dodatkowo dla przyszłości Partnerstwa, jak i okolicznych gmin, istotna wydaje się integracja obszaru oraz wykorzystanie jego szans rozwojowych dla poprawy warunków i jakości życia mieszkańców. Szczególny nacisk należy zatem kłaść na poprawę warunków życia mieszkańców Partnerstwa jako dobrego miejsca do znalezienia pracy.

Tabela 31. Średnia ocen z jakości wybranych obszarów życia w podziale na gminy

Gmina	Dobre miejsce do mieszkania	Dobre miejsce do pracy	Dobre miejsce do planowania przyszłości dla siebie i swojej rodziny
Inowódz	3,97	2,46	3,06
Rzeczyca	3,66	2,12	2,85
Tomaszów Mazowiecki gmina miejska	3,60	2,85	3,09
Tomaszów Mazowiecki gmina wiejska	3,59	2,66	3,02
Średnia dla OF	3,70	2,47	3,00
Średnia dla powiatu	3,71	2,80	3,17

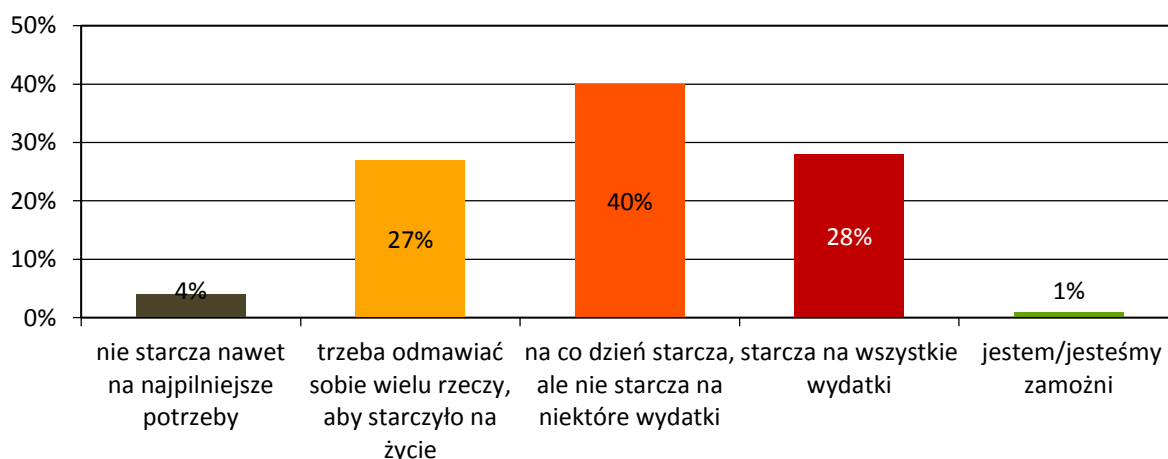
n=2772 próba dla gmin OF

n=1064 próba dla powiatu

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników CATI z mieszkańcami z terenu powiatu tomaszowskiego

Biorąc pod uwagę słabą ocenę miejscowości pod względem możliwości znalezienia pracy, należało zastanowić się, czy jest to powód do tego, aby mieszkańcy planowali wyprowadzić się ze swojej miejscowości. Okazuje się, że zaledwie 6% badanych wskazało na to, iż planuje zmienić miejsce zamieszkania, z czego 60% stanowili mężczyźni. Dla całego powiatu procent ten wyniósł 7%. Z kolei, patrząc na ocenę sytuacji materialnej tych osób, które planują zmienić miejsce swojego zamieszkania, to najwięcej z nich ocenia ją jako „na co dzień starcza, ale nie starcza na niektóre wydatki” (40%).

Rycina 58. Sytuacja materialna osób planujących zmienić miejsce zamieszkania

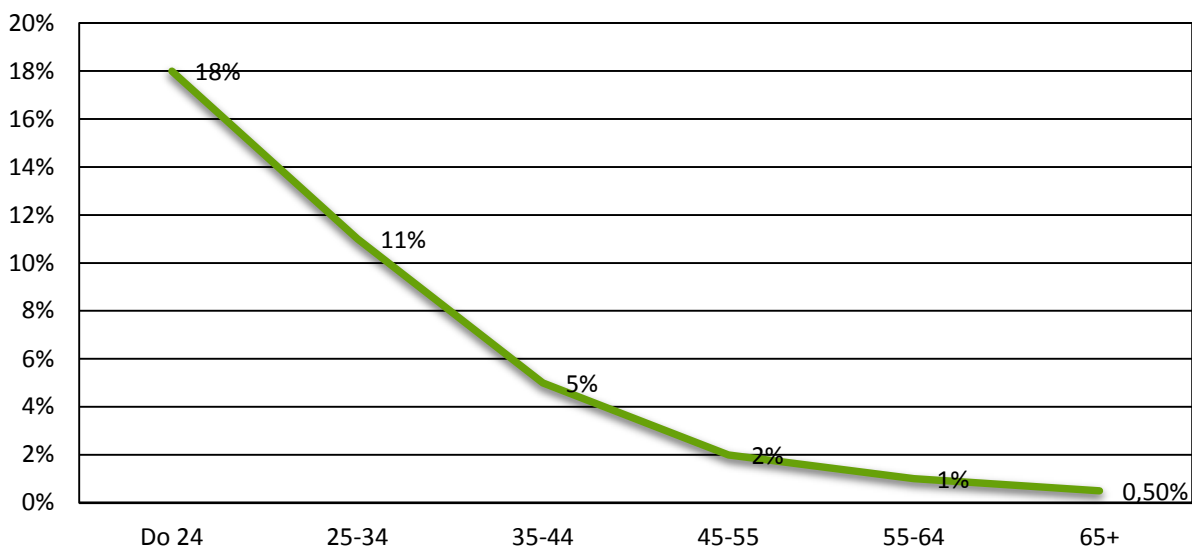
n=156 próba dla gmin OF

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników CATI z mieszkańcami z terenu powiatu tomaszowskiego

Istotne wydaje się również sprawdzenie, w jakim wieku są osoby deklarujące zmianę miejsca zamieszkania. Można zauważyć, że największy odsetek to osoby młode, do 24 roku życia,

natomiast widać tutaj wyraźną tendencję wskazującą na to, iż wraz z wiekiem maleje odsetek osób planujących zmianę miejsca zamieszkania, co w skali kraju nie jest zjawiskiem nowym.

Rycina 59. Decyzja o zmianie miejsca zamieszkania a przynależność do grupy wiekowej

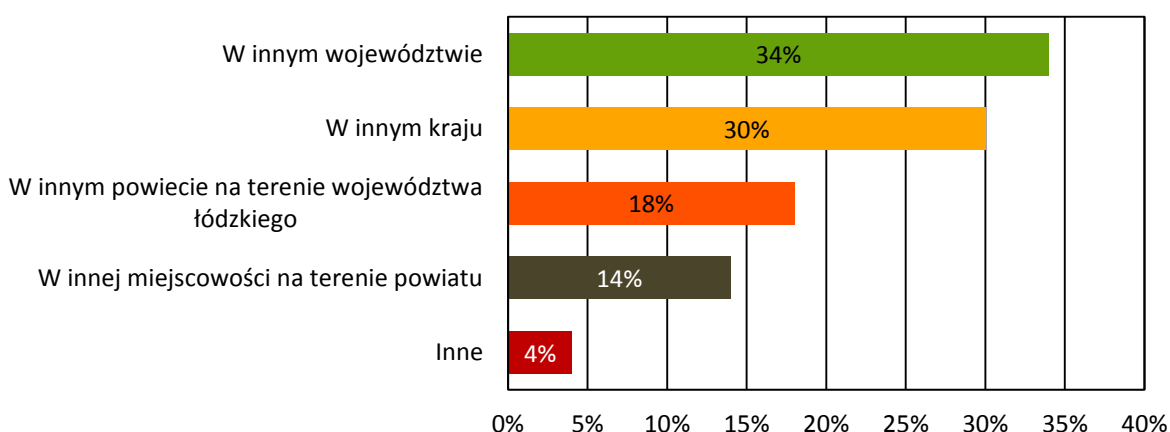

n=156 próba dla gmin OF

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników CATI z mieszkańcami z terenu powiatu tomaszowskiego

Biorąc pod uwagę przyszłe miejsca zamieszkania osób, które zadeklarowały, iż planują wyjechać, najwięcej z nich odpowiadało, iż planuje zamieszkać w innym województwie (34%) oraz w innym kraju (30%). Najmniej zdecydowałoby się na zmianę miejsca zamieszkania do innej miejscowości, ale na terenie powiatu tomaszowskiego (4%).

Rycina 60. Pożądane przyszłe miejsca zamieszkania

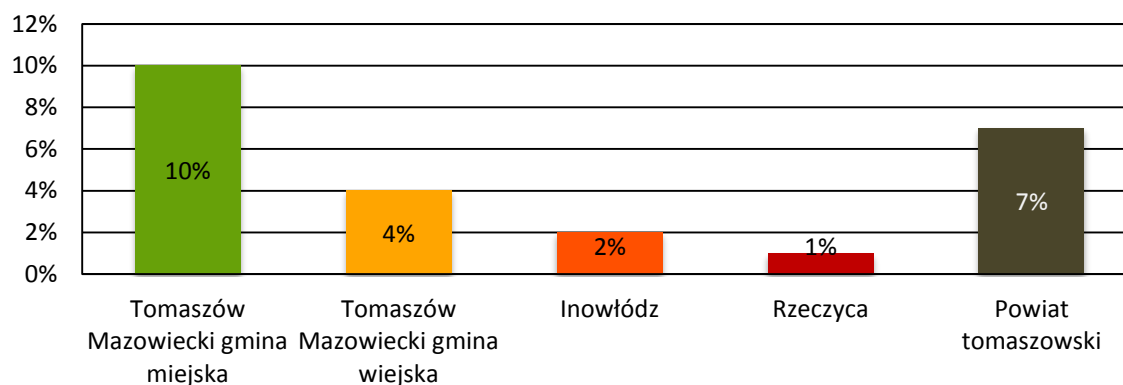
n=156 próba dla gmin OF

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników CATI z mieszkańcami z terenu powiatu tomaszowskiego

Wśród województw wskazanych jako najczęstsze przyszłe miejsca zamieszkania należy zdecydowanie województwo mazowieckie. Biorąc zaś pod uwagę kraje, jakie badani wskazywali najczęściej jako miejsce przyszłego zamieszkania, to należą do nich Holandia, Anglia i Niemcy.

Istotne wydaje się również przyjrzenie się temu, w których gminach wchodzących w skład projektowanego Obszaru Funkcjonalnego najczęściej deklarowano zmianę miejsca zamieszkania w przeciągu najbliższego roku. Jak się okazuje, najwięcej z nich to mieszkańcy miasta Tomaszów Mazowiecki (10%), warto w tym miejscu przypomnieć, że Tomaszów Mazowiecki od kilku lat zmagą się z ujemnym saldem migracji, które w 2013 roku wyniosło -5,5%. Badania z mieszkańcami gminy miejskiej pokazują zatem, że ta tendencja może zostać utrzymana. W pozostałych gminach należących do Partnerstwa mniejsza liczba osób deklaruje chęć zmiany miejsca zamieszkania, w gminie wiejskiej Tomaszów Mazowiecki było to 4% badanych, w gminie Inowłódz 2%, a w gminie Rzeczyca zaledwie 1% badanych. Natomiast dla powiatu procent ten oscyluje wokół wartości 7%.

Rycina 61. Deklarowana zmiana miejsca zamieszkania w podziale na gminy OF

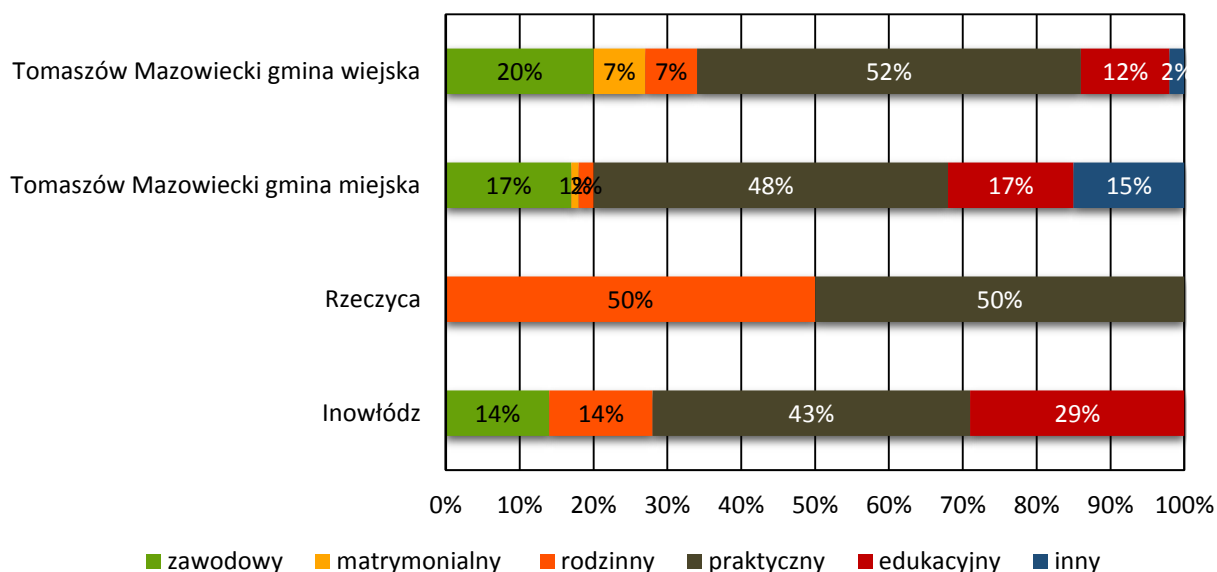

*n=156 próba dla gmin OF
n= 74 próba dla powiatu*

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników CATI z mieszkańcami z terenu powiatu tomaszowskiego

Dodatkowo, biorąc uwagę powody dla których osoby te podjęły decyzję o zmianie miejsca zamieszkania, badani najczęściej wskazywali na powód praktyczny („warunki życia mnie nie zadowalają, nie widzę tu dla siebie możliwości”), odpowiedź tą wskazała równo połowa mieszkańców planujących wyjazd. Kolejną pod względem częstości wskazań odpowiedzią jest powód zawodowy („pracuję lub właśnie dostałem pracę w nowym miejscu zameldowania”), wskazało tak 17% oraz powód edukacyjny („kształcę się, chcę się kształcić gdzie indziej”) 16%. Podobną tendencję można zauważyć w wynikach dla całego powiatu.

Rycina 62. Powody decyzji o zmianie miejsca zamieszkania

n=156 dla gmin OF

n=173 dla powiatu

*Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników CATI z mieszkańcami z terenu powiatu tomaszowskiego
procenty nie sumują się do 100 gdyż respondent mógł wybrać kilka odpowiedzi

Badanych mieszkańców Partnerstwa poproszono również o wymienienie 3 zalet/atutów oraz 3 słabości/wad miejscowości, w której mieszkają. Generalnie, do najczęściej wskazywanych zalet należą: walory przyrodnicze regionu, duża liczba terenów leśnych i zieleni, następnie miła atmosfera miejsca na którą składają się cichość miejsca oraz jego spokój, a także walory turystyczne, zabytki i atrakcje zlokalizowane na terenie ich gmin. Poniżej zostały zaprezentowane najczęściej wskazywane zalety przez mieszkańców poszczególnych gmin Partnerstwa uszeregowane według częstości wskazywania tej odpowiedzi. Widać tutaj wyraźniej, że gminy takie jak Inowódz, Tomaszów Mazowiecki gmina wiejska oraz Rzeczyca odznaczają się pod kątem przyrody, bogactwa środowiska naturalnego w nich występującego. Natomiast gmina miejska Tomaszów Mazowiecki wyróżnia się na tle pozostałych gmin najczęściej pod kątem atrakcji turystycznych zlokalizowanych na jej terenie oraz różnego rodzaju rozrywek i form spędzania wolnego czasu.

Można zatem wnioskować, iż niewątpliwym walorem Obszaru Funkcjonalnego jest jego duży potencjał kulturowy, turystyczny, a także walory środowiska naturalnego. Zdiagnozowane zasoby obszaru powinny podlegać ochronie i upowszechnianiu w celu budowania więzi i tożsamości lokalnej. Walory te powinny być również wykorzystywane w budowaniu potencjału regionu, uczestniczącej w konkurencji o czynniki rozwoju. W tym celu podejmowane działania powinny obejmować np. modernizację obiektów zabytkowych oraz rozwój zasobów kultury, a także ochronę obiektów historycznych. Istniejące bogate zasoby kultury powinny być w większym stopniu upowszechniane i promowane, bowiem zwiększenie uczestnictwa w kulturze wpływa na

rozwijanie relacji społecznych, wzrost kreatywności, a bezpośrednio na jakość życia mieszkańców.

Rycina 63. Zalety miejscowości w podziale na gminy Obszaru Funkcjonalnego

ZALETY			
INOWŁÓDZ	TOMASZÓW MAZOWIECKI GMINA WIEJSKA	RZECZYCA	TOMASZÓW MAZOWIECKI GMINA MIEJSKA
WALORY PRZYRODNICZE	CICHY I SPOKOJNY REJON, PRZYJAZNA ATMOSFERA MIEJSCA	CICHY I SPOKOJNY REJON, PRZYJAZNA ATMOSFERA MIEJSCA	ATRAKcje TURYSTYCZNE
ATRAKcje TURYSTYCZNE	WALORY PRZYRODNICZE	WALORY PRZYRODNICZE	WALORY PRZYRODNICZE
DOBRA LOKALIZACJA, DOGODNE POŁOŻENIE W CENTRALNEJ POLSCIE	ATRAKcje TURYSTYCZNE	DOBRA LOKALIZACJA, DOGODNE POŁOŻENIE W CENTRALNEJ POLSCIE	DOBRA LOKALIZACJA, DOGODNE POŁOŻENIE W CENTRALNEJ POLSCIE

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników CATI z mieszkańcami z terenu powiatu tomaszowskiego

Z kolei do największych wad Obszaru Funkcjonalnego badani mieszkańcy zdecydowanie najczęściej wskazywali na wysokie bezrobocie, co potwierdzają przytoczone wyżej wyniki, w których badani najgorzej ocenili swoje miejscowości jako miejsce dobre do pracy. Odpowiedź ta była wskazywana najczęściej przez wszystkich mieszkańców gmin. Kolejną pod względem częstości wskazywania wadą jest zła jakość infrastruktury drogowej oraz dostępności komunikacyjnej. Badani wskazywali na problem jakim jest brak połączeń komunikacyjnych między gminami, a także zły stan nawierzchni drogowej, ulic i chodników.

Wśród kolejnych wad pojawiały się także odpowiedzi mówiące o nieporządku, panującym na terenie ich miejsca zamieszkania (badani wskazywali m.in.: dużą ilość śmieci na ulicach, brzydkie zapachy czy też ogólnie zaniedbaną okolicę). Pojawiały się również opinie odnośnie braku kanalizacji w miejscowościach w których mieszkają.¹⁶² Mieszkańcy gminy Rzeczyca i gminy miejskiej Tomaszów Mazowiecki narzekali również na słabą jakość oferty kulturalnej, małą ilość miejsc rozrywki i spędzania wolnego czasu (częściej jednak mieszkańcy gminy Rzeczyca wskazywali na ten problem), a także na ogólny brak perspektyw rozwojowych tego miejsca.

¹⁶² Szczegółowe informacje na temat warunków infrastrukturalnych można znaleźć w rozdziale prezentującym wyniki analizy danych zastanych (ADZ).

Rycina 64. Wady miejscowości w podziale na gminy Obszaru Funkcjonalnego

WADY			
INOWŁÓDZ	TOMASZÓW MAZOWIECKI GMINA WIEJSKA	RZECZYCA	TOMASZÓW MAZOWIECKI GMINA MIEJSKA
BEZROBOCIE	BEZROBOCIE	BEZROBOCIE	BEZROBOCIE
SŁABA INFRASTRUKTURA DROGOWA, ZŁA JAKOŚĆ KOMUNIKACJI PUBLICZNEJ	SŁABA INFRASTRUKTURA DROGOWA, ZŁA JAKOŚĆ KOMUNIKACJI PUBLICZNEJ	SŁABA INFRASTRUKTURA DROGOWA, ZŁA JAKOŚĆ KOMUNIKACJI PUBLICZNEJ	SŁABA INFRASTRUKTURA DROGOWA, ZŁA JAKOŚĆ KOMUNIKACJI PUBLICZNEJ
BRAK KANALIZACJI, NIEPORZĄDEK	BRAK KANALIZACJI, NIEPORZĄDEK	SŁABA OFERTA KULTURALNO- ROZRYWKOWA, BRAK PERSPEKTYW ROZWOJOWYCH	SŁABA OFERTA KULTURALNO- ROZRYWKOWA, BRAK PERSPEKTYW NA ROZWOJOWYCH

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników CATI z mieszkańcami z terenu powiatu tomaszowskiego

Podsumowując, mieszkańcy z terenu powiatu tomaszowskiego ogólnie stosunkowo dobrze oceniają warunki oraz jakość swojego życia, najlepiej oceniają swoje miejscowości pod kątem dobrego miejsca do mieszkania. Według nich największym atutem miejscowości, z których pochodzą są walory przyrodnicze i turystyczne, a także fakt, że jest to ciche i spokojne miejsce. Natomiast największą słabością według badanych mieszkańców powiatu jest wysokie bezrobocie i słaba jakość infrastruktury drogowej.

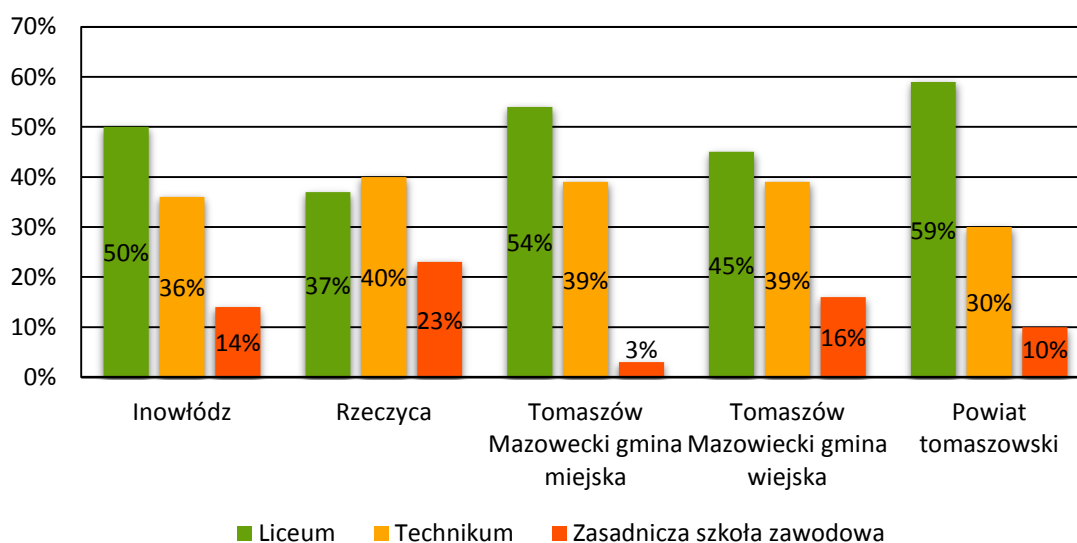
Ogólna ocena szkolnictwa na terenie obszaru funkcjonalnego

Rozdział ten posłuży wykryciu powiązań funkcjonalnych w obszarze edukacji, a w szczególności w obszarze związanym z funkcjonowaniem szkolnictwa ponadgimnazjalnego na terenie gmin wchodzących w skład Partnerstwa. Zostaną zaprezentowane tu informacje na temat typu szkół, do których uczęszczają tomaszowscy uczniowie, przyczyn wyboru danej szkoły oraz ocen oferty edukacyjnej powiatu.

W badanej próbie mieszkańców Obszaru Funkcjonalnego 13% wskazało, iż w ich gospodarstwie domowym znajduje się osoba która uczy się lub w ciągu ostatnich 3 lat uczyła się w szkole ponadgimnazjalnej. Osoby te, najczęściej uczęszczają/uczęszczają do liceum (51%), następnie technikum (37%) oraz do szkoły zawodowej (12%). 1% badanych nie potrafił wskazać, do którego z

typów szkół uczęszczają/uczęszczały te osoby. Dodatkowo, szkoły te najczęściej znajdowały się w Tomaszowie Mazowieckim (94%), natomiast spośród innych miejscowości badani podawali najczęściej Łódź i Rawę Mazowiecką. Wyniki te nie odbiegają znacząco od wyników dla całego powiatu, gdzie najczęściej wybieranym typem szkoły ponadgimnazjalnej jest również liceum (57%), a najrzadziej zasadnicza szkoła zawodowa (10%). Można zatem stwierdzić, iż obszar Partnerstwa oferuje zróżnicowaną ofertę szkół ponadgimnazjalnych, która cieszy się zainteresowaniem wśród młodzieży zamieszkującej teren.

Rycina 65. Typ szkoły ponadgimnazjalnej kończonej przez uczniów

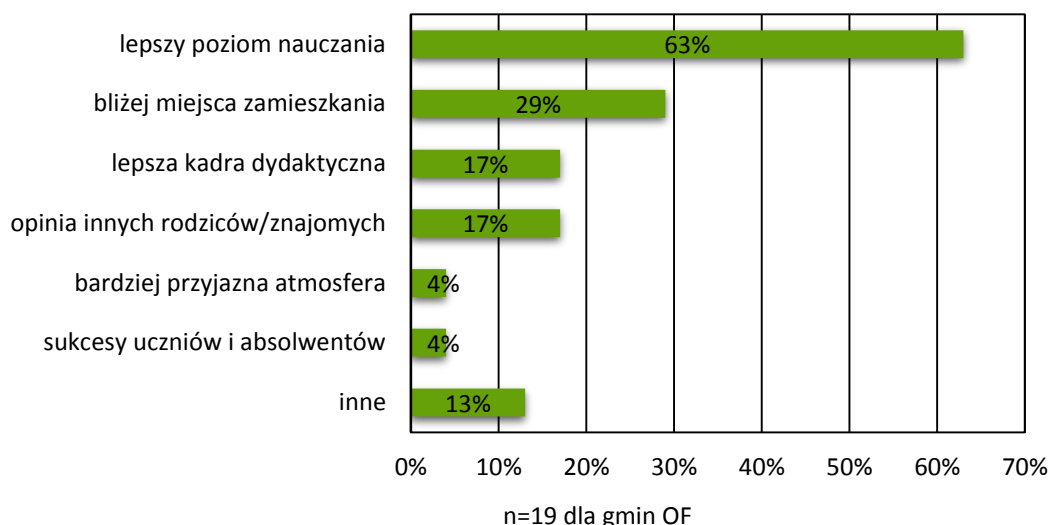
n=368 dla gmin OF

n=161 dla powiatu

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników CATI z mieszkańcami z terenu powiatu tomaszowskiego

Badanych, którzy zadeklarowali, iż w ich gospodarstwie domowym są osoby które uczą się /uczyły w szkole ponadgimnazjalnej, natomiast szkoła ta znajduje się w innej miejscowości niż Tomaszów Mazowiecki zapytano również o powód wyboru tej placówki. Zdecydowanie najczęściej wskazywanym powodem był lepszy poziom nauczania (63%), natomiast prawie 30% wskazało jako powód praktyczny – bliskość miejsca zamieszkania. Spośród odpowiedzi „inne” badani wskazali jako powód brak odpowiedniego profilu kształcenia.

Rycina 66. Powody wyboru placówki szkolnej

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników CATI z mieszkańcami z terenu powiatu tomaszowskiego

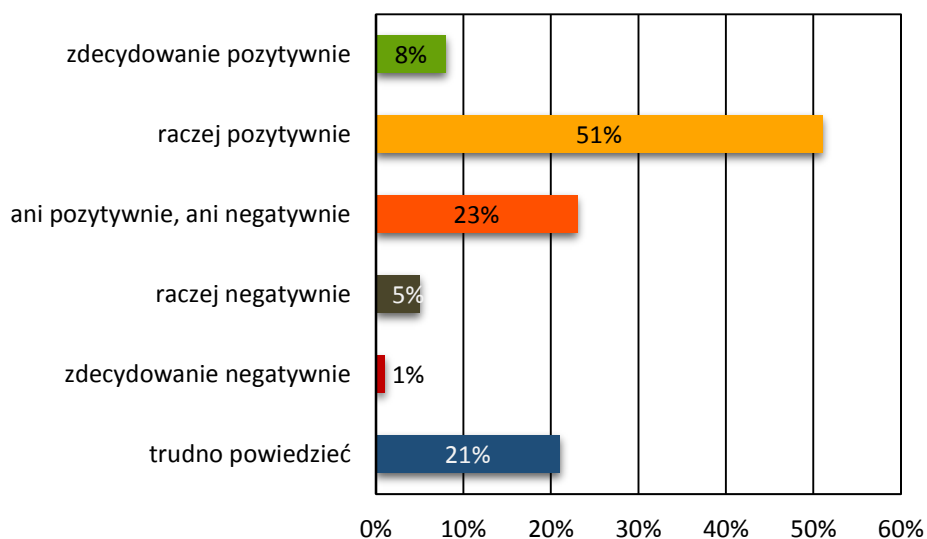
*Procenty nie sumują się do 100 ponieważ respondent mógł wybrać kilka odpowiedzi

Kolejne z pytań dotyczyło uczęszczania na zajęcia pozalekcyjne młodzieży ze szkół ponadgimnazjalnych. 23% osób zadeklarowało, że korzysta/korzystało z zajęć pozalekcyjnych. Dodatkowo, placówki, które organizowały zajęcia pozalekcyjne najczęściej znajdowały się w miejscowości zamieszkania (71%), następnie w innej miejscowości na terenie powiatu tomaszowskiego (18%) i tutaj najczęściej był wskazywany Tomaszów Mazowiecki¹⁶³, 4% osób wskazało na inny powiat na terenie województwa łódzkiego, gdzie najczęściej wybierano miasto Łódź, natomiast 1% osób uczęszczało na zajęcia pozalekcyjne do innego województwa – mazowieckiego.

Badanych mieszkańców zapytano również o ocenę na skali od 1 do 5 jakości oferty edukacyjnej powiatu tomaszowskiego, gdzie 1 oznaczało, że ocenia zdecydowanie negatywnie, a 5 zdecydowanie pozytywnie. Jak się okazuje, generalnie mieszkańcy powiatu tomaszowskiego pozytywnie oceniają ofertę edukacyjną regionu (59%). Zdecydowanie negatywnie oceniło ją jedynie 1% badanych mieszkańców. Można zatem stwierdzić, że jakość tych usług na terenie Partnerstwa jest oceniana jednoznacznie w sposób pozytywny.

¹⁶³ Dla osób, które nie uczyły się w Tomaszowie, wszystkie inne zajęcia odbywały się w Tomaszowie.

Rycina 67. Ocena jakości oferty edukacyjnej

n=2772 próba dla gmin OF

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników CATI z mieszkańcami z terenu powiatu tomaszowskiego

Pod względem oceny całej oferty edukacyjnej (włączając także szkoły podstawowe i gimnazjalne) najlepiej ocenione zostały gmina Inowłódz oraz miasto Tomaszów Mazowiecki (średnie ocen kolejno 3,72 i 3,70), jednak w porównaniu ze średnią ogólną dla całego powiatu (3,79), są one nieco niższe. Aspekt ten najgorzej oceniła gmina Rzeszyca, dla której średnia wynosiła 3,51.

Tabela 32. Średnie ocen jakości oferty edukacyjnej w podziale na gminy

Gmina	Średnia ocena
Inowłódz	3,72
Rzeszyca	3,51
Tomaszów Mazowiecki gmina miejska	3,70
Tomaszów Mazowiecki gmina wiejska	3,61
ŚREDNIA OGÓLNA DLA POWIATU	3,79

n=2772 próba dla gmin OF PRÓBA DLA GMIN OF

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników CATI z mieszkańcami z terenu powiatu tomaszowskiego

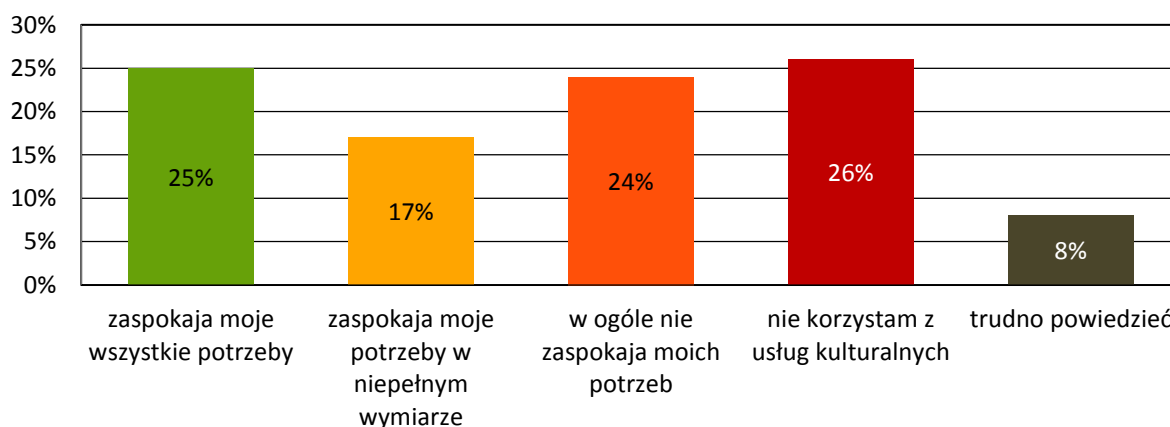
Podsumowując, generalnie dostępność oraz jakość usług edukacyjnych oferowana na terenie Partnerstwa jest oceniana pozytywnie, natomiast niewątpliwie obszar ten wyróżnia się na tle innych gmin powiatu tomaszowskiego pod kątem oferty kształcenia ze względu na fakt, iż większość młodzieży w wieku szkolnym wybiera szkoły znajdujące się właśnie na obszarze Partnerstwa.

Formy spędzania wolnego czasu

Istotne wydało się również uzyskanie informacji na temat form spędzania wolnego czasu przez mieszkańców gmin wchodzących w skład Partnerstwa, co pozwoliło uzyskać odpowiedzi na pytania dotyczące tego, jakie są oczekiwania mieszkańców chcących zaspokoić swoje potrzeby kulturalne, a także odnośnie miejsca, w którym koncentruje się życie kulturalne gmin. Wyniki przedstawione w niniejszym rozdziale zawierają ocenę oferty kulturalnej i spędzania wolnego czasu na terenie regionu, a także formy zaspokajania swoich potrzeb kulturalnych (chodzenie do kina, muzeów, na przedstawienia teatralne, koncerty, wystawy itp.).

Badanych mieszkańców zapytano o ocenę oferty kulturalnej miejscowości zamieszkania. Co ciekawe, odpowiedzi rozłożyły się prawie równomiernie. Ogólnie najwięcej respondentów stwierdziło, że nie korzysta w ogóle z usług kulturalnych (26%). Jeden na czterech mieszkańców (25%) zadeklarował, że oferta kulturalna miejscowości w której mieszka zaspokaja jego najważniejsze potrzeby, natomiast dla 24% badanych mieszkańców oferta ta w ogóle nie zaspokaja ich potrzeb.

Rycina 68. Ocena jakości oferty kulturalnej na terenie Obszaru Funkcjonalnego

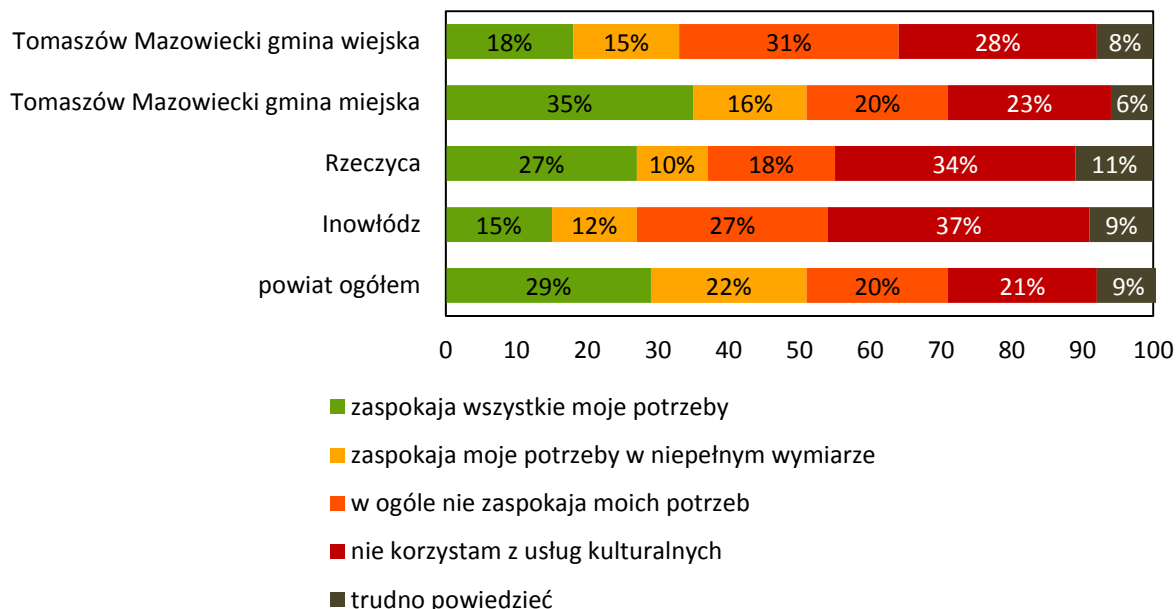
n=2772 próba dla gmin OF

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników CATI z mieszkańcami z terenu powiatu tomaszowskiego

Biorąc pod uwagę ocenę oferty kulturalnej pod kątem gmin wchodzących w skład projektowanego Obszaru Funkcjonalnego, spośród osób które wskazały, iż oferta kulturalna nie zaspokaja ich potrzeb w ogóle, najwięcej z nich to mieszkańcy gminy wiejskiej Tomaszów Mazowiecki (31%), dla porównania odsetek ten w powiecie stanowił 20%. Dodatkowo, osoby te zapytano również o to, czy poszukiwali innych miejscowości, w których mogliby zaspokoić swoje potrzeby kulturalne, 71% z nich odpowiedziało, że tak, z czego 30% zaspokaja je w innej miejscowości na terenie powiatu, do których najczęściej należą miasto Tomaszów Mazowiecki, Inowódz i Spała. Z kolei 29% wskazało, że swoje potrzeby kulturalne zaspokajają w innym powiecie na terenie województwa łódzkiego i tutaj wskazywano najczęściej na takie miejscowości jak Łódź oraz Piotrków Trybunalski. Natomiast 12% zadeklarowało, iż zaspokaja swoje potrzeby kulturalne w innym województwie – najczęściej mazowieckim. Spośród osób, które

zadeklarowały, iż oferta kulturalna zaspokaja ich wszystkie potrzeby, najwięcej z nich znalazło się w gminie miejskiej Tomaszów Mazowiecki (35%), co niewątpliwie związane jest z bogatą ofertą kulturalną tego miasta w porównaniu z innymi gminami. W całym powiecie ogółem odsetek osób zadowolonych z oferty kulturalnej w swojej miejscowości wyniósł 29%.

Rycina 69. Ocena oferty kulturalnej w podziale na gminy

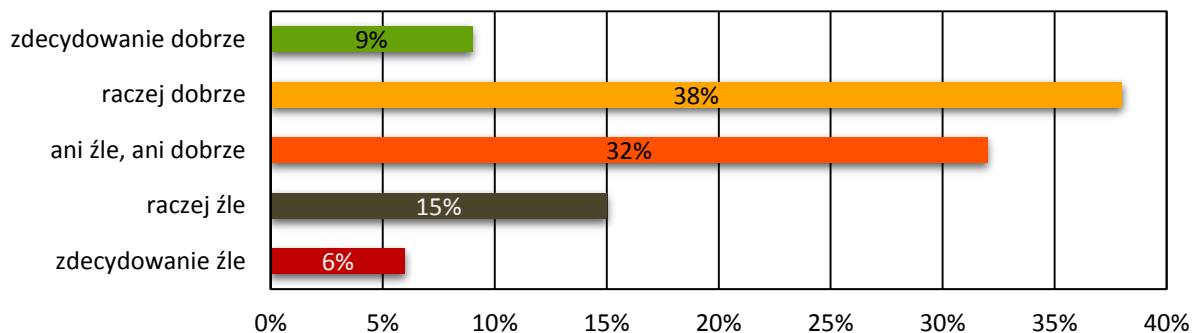
n=2772 próba dla gmin OF

n=1064 próba dla powiatu

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników CATI z mieszkańcami z terenu powiatu tomaszowskiego

Następne z pytań dotyczyło oceny oferty spędzania czasu wolnego na terenie powiatu. Prawie połowa badanych mieszkańców dobrze oceniło ofertę spędzania wolnego czasu (47%), 32% oceniło ją jako ani źle, ani dobrze natomiast najmniej (21%) badanych jest niezadowolona z oferty zaspokajania czasu wolnego swoich miejscowości.

Rycina 70. Ocena jakości oferty spędzania czasu wolnego powiatu

n=2772 próba dla gmin OF

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników CATI z mieszkańcami z terenu powiatu tomaszowskiego

Biorąc pod uwagę średnią z ocen oferty czasu wolnego w podziale na gminy Partnerstwa okazuje się, że najlepiej oceniają ją mieszkańcy gminy Inowódz (średnia ocen 3,54), natomiast najgorzej mieszkańcy gminy wiejskiej Tomaszów Mazowiecki (średnia ocen 3,15). Średnia ogólna ocen jakości oferty spędzania czasu wolnego regionu dla wszystkich gmin wchodzących w skład powiatu tomaszowskiego wynosi 3,31. Można zatem wnioskować, iż podobnie jak w przypadku oferty kulturalnej Partnerstwa, dwoma centralnymi ośrodkami koncentrującymi zasoby infrastruktury spędzania wolnego czasu są miasto Tomaszów Mazowiecki oraz gmina Inowódz.

Tabela 33. Średnie oceny oferty spędzania czasu wolnego w podziale na gminy

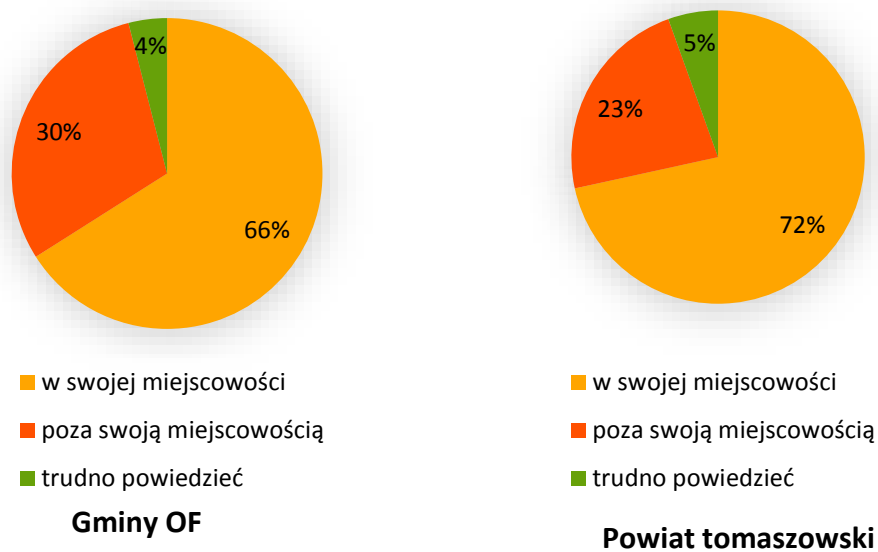
Gmina	Średnia ocena
Inowódz	3,54
Rzeczyca	3,32
Tomaszów Mazowiecki gmina miejska	3,36
Tomaszów Mazowiecki gmina wiejska	3,15
ŚREDNIA DLA CAŁEGO POWIATU	3,31

n=2772 próba dla gmin OF

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników CATI z mieszkańcami z terenu powiatu tomaszowskiego

Mieszkańców gmin wchodzących w skład Obszaru Funkcjonalnego zapytano również o to, gdzie robią tzw. „większe zakupy”. Badani zadeklarowali, iż najczęściej robią je w swoich miejscach zamieszkania (66%). 30% wskazało, iż jeżdżą do innych miejscowości w celu zrobienia zakupów.

Rycina 71. Rozkład odpowiedzi na pytanie "Gdzie Pan(i) robi tzw. większe zakupy?"

n=2772 próba dla gmin OF

n= 1064 próba dla powiatu

Źródło: opracowanie własne na podstawie badania CATI z mieszkańcami z powiatu tomaszowskiego

Dodatkowo, biorąc pod uwagę miejsca do których dojeżdżają osoby, które wskazały, iż robią zakupy gdzie indziej, niż w swoim miejscu zamieszkania, najwięcej z nich deklaruje, iż jest to inna miejscowość na terenie powiatu (76%), następnie 22% wskazało, że w innym powiecie na terenie województwa łódzkiego, z czego najwięcej wskazań miały: Łódź i Piotrków Trybunalski. Zaledwie 2% wskazało inne województwo, jako miejsce do którego dojeżdża w celu zrobienia większych zakupów i tu zdecydowanie najczęściej pojawiało się województwo mazowieckie.

Należy zauważyć, że ocena oferty spędzania wolnego czasu na terenie Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy jest mocno zróżnicowana. Z jednej strony część mieszkańców przyznaje, że dostępna oferta kulturalna oraz oferta spędzania wolnego czasu przynajmniej w części spełnia ich potrzeby. Duże znaczenie mają tutaj takie ośrodki jak Tomaszów Mazowiecki, Inowłódz, czy Spała, które wyróżniają się na tle pozostałych miejscowości. Ciągłe jednak względna bliskość większych ośrodków miejskich, takich jak Warszawa, Łódź, czy Piotrków Trybunalski sprawia, że część mieszkańców gmin wchodzących w skład Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy wybiera tamtejszą ofertę.

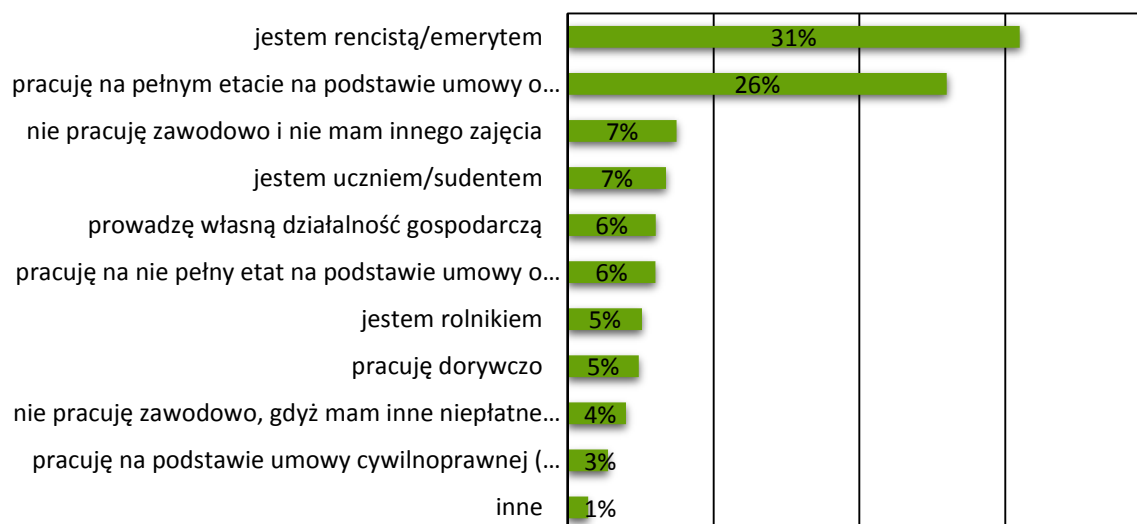
Sytuacja na rynku pracy na terenie Obszaru Funkcjonalnego

W niniejszym rozdziale zostaną zaprezentowane wyniki badania dotyczące sytuacji na rynku pracy w powiecie tomaszowskim oraz sytuacji zawodowej mieszkańców regionu.

Generalnie, Obszar Funkcjonalny Dolina Rzeki Pilicy w ujęciu statycznym, cechuje raczej negatywna sytuacja na rynku pracy, co zostało powiedziane już wcześniej¹⁶⁴. Udział zarejestrowanych bezrobotnych w stosunku do liczby osób w wieku produkcyjnym (zgodnie z metodyką GUS – dla mężczyzn to 18-64 lata, dla kobiet 18-59 lat) wynosi 11,8 i jest wyższy niż w województwie (9,7) czy kraju (8,8).

Biorąc pod uwagę wyniki badań z mieszkańcami gmin OF, większość badanej zbiorowości, w wieku 15 lat i więcej, stanowili ludzie aktywni zawodowo (60%), z czego najwięcej z nich (26%) to osoby pracujące na pełnym etacie na podstawie umowy o pracę, natomiast najmniej pod względem liczebności stanowią osoby pracujące na umowę zlecenie/o dzieło (3%) oraz osoby, które wskazały inne formy zatrudnienia takie jak: wolny zawód, urlop wychowawczy, staż. Pozostali (40%) to bierni zawodowo, czyli osoby, które w badanym tygodniu nie pracowały, nie poszukiwały pracy lub nie były zdolne do jej podjęcia w najbliższym czasie, z czego najwięcej z nich to emeryci/renciści (31%), oraz po równo uczniów/studentów oraz nie pracujących zawodowo i nie mających innego zajęcia (7%).

Rycina 72. Sytuacja zawodowa mieszkańców Obszaru Funkcjonalnego

n=2772 próba dla gmin OF

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników CATI z mieszkańcami z terenu powiatu tomaszowskiego

W tabeli poniżej znajduje się charakterystyka sytuacji zawodowej badanych mieszkańców w podziale na gminy. Jak się okazuje spośród wszystkich gmin projektowanego Obszaru Funkcjonalnego, najwięcej mieszkańców gminy wiejskiej Tomaszów Mazowiecki deklaruje, że nie pracuje zawodowo i nie ma innego zajęcia co stanowi 9% badanych mieszkańców tej gminy, natomiast dla powiatu ogółem procent tych osób jest nieco mniejszy i wynosi 8,3%. Zaraz po nich pod względem częstości odpowiedzi uplasowali się mieszkańcy gminy miejskiej Tomaszów

¹⁶⁴ Patrz rozdział "Ocena jakości i warunków życia".

Mazowiecki (8,1%). Biorąc pod uwagę osoby, które deklarowały, że pracują na pełnym etacie na podstawie umowy o pracę, to najwięcej z nich stanowią mieszkańcy gminy miejskiej Tomaszów Mazowiecki (28,7%) i to w tej gminie znajduje się również największy odsetek osób prowadzących własną działalność gospodarczą (7,2%). Największą rozbieżność pomiędzy poszczególnymi gminami wchodzącymi w skład Partnerstwa a wynikami dla całego powiatu można zauważyć przyglądając się kategorii osób pracujących jako rolnicy. Odsetek tych osób dla całego powiatu wynosi prawie 4%, natomiast w gminie Rzeczyca odsetek ten przekracza prawie pięciokrotnie (22%), co świadczy o rolniczym charakterze tej gminy.

**BADANIE POTENCJALNYCH KIERUNKÓW ROZWOJU I WYDANIE REKOMENDACJI
DLA PROJEKTOWANEGO OBSZARU FUNKCJONALNEGO**

Tabela 34. Sytuacja zawodowa mieszkańców w podziale na gminy Obszaru Funkcjonalnego

Sytuacja zawodowa	Inowódz	Rzeczycza	Tomaszów Mazowiecki gmina miejska	Tomaszów Mazowiecki gmina wiejska	Powiat
nie pracuję zawodowo i nie mam innego zajęcia	2%	5,5%	8,1%	9%	8,3%
nie pracuję zawodowo, gdyż mam inne niepłatne zajęcie (np. gospodyni domowa)	4%	4,9%	2,9%	4%	4,8%
pracuję na pełnym etacie na podstawie umowy o pracę	23%	23,4%	28,7%	25%	28,2%
pracuję na niepełny etat na podstawie umowy o pracę	3%	3,8%	8,6%	4%	8,7%
pracuję na podstawie umowy cywilnoprawnej (umowa zlecenie/o dzieło)	1%	1,4%	4,4%	2%	3,8%
pracuję dorywczo	3%	4,7%	4,2%	6%	4,5%
prowadzę własną działalność gospodarczą	3%	5,5%	7,2%	6%	6,1%
jestem rencistą/emerytem	54%	22,5%	26,9%	31%	23,2%
jestem uczniem/studentem	3%	6,0%	6,0%	8%	7,1%
jestem rolnikiem	4%	22,0%	0,2%	4%	3,6%
inne	1%	0,3%	2,8%	1%	1,7%
Suma	100%	100%	100%	100%	100%

n=2772 próba dla gmin OF

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników CATI z mieszkańcami z terenu powiatu tomaszowskiego

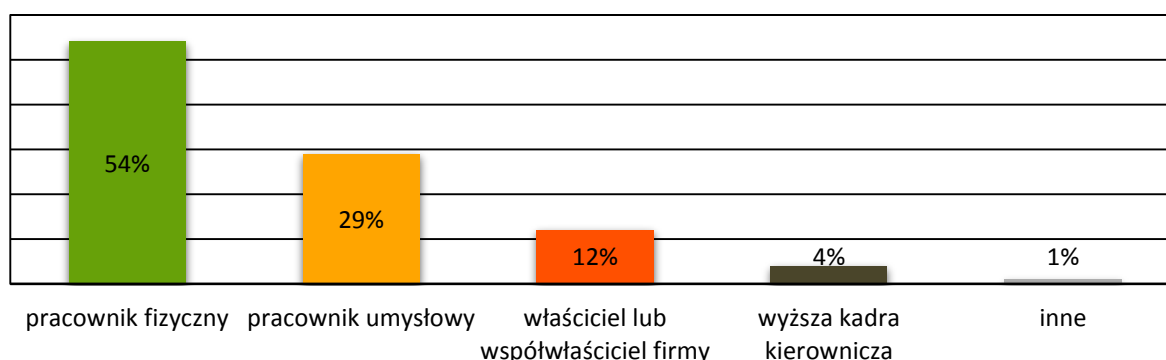
Opracowanie:

Centrum Doradztwa Strategicznego, 30 – 103 Kraków ul. Włóczków 22/3,
Tel. (12) 623 77 40, Fax (12) 623 77 85, www.cds.krakow.pl e-mail: cds@cds.krakow.pl

Biorąc pod uwagę kategorię zawodową mieszkańców powiatu tomaszowskiego, ogólnie najwięcej z nich to pracownicy fizyczni (53%), następnie prawie 1/3 badanych to pracownicy umysłowi (29%), 12% są to osoby, przypisujące swoją kategorię zawodową do właścicieli lub współwłaścicieli firmy, natomiast najmniej badanych mieszkańców to kadra kierownicza (4%). Spośród odpowiedzi inne, najczęściej osób wskazywało, iż ich kategoria zawodowa to połączenie pracownika fizycznego i umysłowego.

Rycina 73. Kategorie zawodowe mieszkańców

n=1420 próba dla gmin OF

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników CATI z mieszkańcami z terenu powiatu tomaszowskiego

Przyglądając się kategoriom zawodowym, do których przynależność deklarują badani mieszkańcy w podziale na poszczególne gminy, można zauważyć, że odsetek osób pracujących umysłowo we wszystkich gminach Partnerstwa jest podobny i oscyluje wokół wartości 30. Podobną sytuację można zauważyć przyglądając się udziałowi mieszkańców pracujących fizycznie, który we wszystkich gminach Partnerstwa wynosi około 60% i jest to największy odsetek kategorii zawodowych ogółem. Biorąc pod uwagę osoby, które należą do wyższej kadry kierowniczej, to najwięcej z nich mieszka w gminie miejskiej Tomaszów Mazowiecki (5%), natomiast najmniej w pozostałych gminach 1%. Najwięcej właścicieli lub współwłaścicieli firm stanowią mieszkańcy gminy wiejskiej Tomaszów (14%), najmniej – gminy Inowódz (9%). Podsumowując, struktura zawodowa pracowników z terenu Partnerstwa opiera się w głównej mierze na pracownikach fizycznych.

Tabela 35. Kategorie zawodowe mieszkańców w podziale na gminy Obszaru Funkcjonalnego

Gmina	Pracownik umysłowy	Pracownik fizyczny	Wyższa kadra kierownicza	Właściciel lub współwłaściciel firmy	Suma
Inowódz	31%	60%	1%	9%	100%
Rzeczyca	37%	49%	1%	13%	100%
Tomaszów Mazowiecki gmina miejska	28%	56%	5%	12%	100%
Tomaszów Mazowiecki gmina wiejska	26%	59%	1%	14%	100%
Powiat ogółem	28%	54%	6%	12%	100%

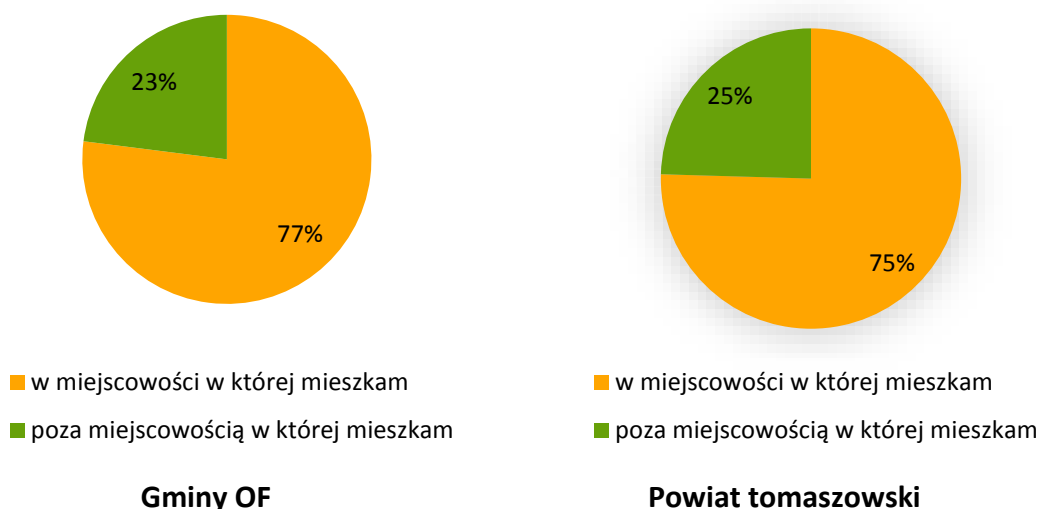
n=dla powiatu 546

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników CATI z mieszkańcami z terenu powiatu tomaszowskiego

Badanych mieszkańców zapytano również o lokalizację ich zakładów pracy. Nieco ponad $\frac{3}{4}$ z nich zadeklarowało, że ich miejsce pracy znajduje się w miejscu zamieszkania (77%). Dodatkowo, spośród osób, które pracują poza miejscem zamieszkania, najwięcej z nich zadeklarowało, że pracuje w innej miejscowości na terenie powiatu (77%), z czego najwięcej osób wskazało na Tomaszów Mazowiecki, Spałę¹⁶⁵. Następnie, 16% tych osób wskazało, że pracuje w innym powiecie na terenie województwa łódzkiego, gdzie najczęściej wskazywano na powiat łódzki i piotrkowski. 4% badanych mieszkańców, zadeklarowało, iż pracuje w innym województwie – najczęściej mazowieckim, natomiast 3% wskazało na inny kraj jako miejsce pracy i tutaj wymieniane były najczęściej kraje europejskie. Widać zatem wyraźne powiązanie między gminami Partnerstwa, które skupione jest wokół rynku pracy i ulokowania miejsc pracy w obrębie działania Partnerstwa.

¹⁶⁵ Są to wyłącznie osoby nie mieszkające na terenie Tomaszowa Mazowieckiego.

Rycina 74. Rozkład odpowiedzi na pytanie : Gdzie znajduje się Pani(a) miejsce pracy?

n=1420 dla gmin OF

n=584 dla powiatu

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników CATI z mieszkańcami z terenu powiatu tomaszowskiego

Postanowiono poddać analizie również powody, dla których osoby zdecydowały się na pracę poza miejscem zamieszkania. I tak, najczęściej wskazywanymi przyczynami są po równo: możliwość znalezienia pracy i lepsze zarobki (43%). Następnymi powodami, pod względem liczebności wskazań są: brak oferty pracy w miejscu zamieszkania (28%) oraz zgodność pracy z moimi kwalifikacjami (24%). 1% wskazań stanowiły odpowiedzi inne, do których należą m.in. awans zawodowy, czy więcej sklepów i bogatsza oferta kulturalna tego miejsca. Biorąc pod uwagę ww. powody w podziale na poszczególne gminy wchodzące w skład Obszaru Funkcjonalnego, jak się okazuje największy odsetek osób, dla których powodem dojeżdżania do pracy poza swoją miejscowość jest po prostu możliwość znalezienia pracy stanowią mieszkańcy gminy Rzeszyca (22%). Biorąc pod uwagę przyczynę jaką są lepsze zarobki, widzimy, że największy odsetek wskazań tego powodu jest w gminie Inowódz, co stanowi prawie 50% wskazań dla tej gminy, natomiast na powód związany ze zgodnością pracy z kwalifikacjami to mieszkańcy miasta Tomaszowa stanowili największy udział wskazań (26%). Dodatkowo w gminie miejskiej Tomaszów znajduje się również największy odsetek wskazań przyczyny zmiany miejsca zamieszkania jaką jest brak oferty pracy w miejscu zamieszkania (28%).

Tabela 36. Powody wyboru pracy poza miejscem zamieszkania w podziale na gminy

Gmina	Możliwość znalezienia pracy	Lepsze zarobki	Zgodność pracy z moimi kwalifikacjami	Brak oferty pracy w miejscu zamieszkania
Inowódz	52%	48%	22%	18%
Rzeczyca	65%	31%	17%	21%
Tomaszów Mazowiecki gmina miejska	30%	44%	26%	28%
Tomaszów Mazowiecki gmina wiejska	31%	44%	24%	26%
Powiat ogółem	43%	44%	32%	39%

n= 359 próba dla gmin OF

n=97 próba dla powiatu

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników CATI z mieszkańcami z terenu powiatu tomaszowskiego

**procenty nie sumują się do 100 ponieważ można było wybrać kilka odpowiedzi*

Przyjrano się również temu, w jaki sposób osoby pracujące poza miejscem zamieszkania dojeżdżają do pracy. Okazało się, że najczęstszą formą dotarcia do pracy badanych jest samochód (71%). Kolejną pod względem częstości wskazań jest odpowiedź : autobusem, busem-prywatny przewoźnik (9%) oraz rowerem (9%). Z kolei 6% badanych zadeklarowało iż dojeżdża komunikacją miejską, natomiast dla 2% badanych formą dotarcia do pracy jest pociąg oraz pieszo, oraz 1% inne.

Rycina 75. Sposób dotarcia do pracy

Sposób dotarcia do pracy	%
	71%
	9%
	9%

n=359 próba dla gmin OF

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników CATI z mieszkańcami z terenu powiatu tomaszowskiego

Analizując osoby zamieszkujące poszczególne gminy Obszaru Funkcjonalnego pod kątem decyzji o zmianie miejsca pracy, okazuje się, że najwięcej osób, które deklaruje zmianę pracy jest mieszkańcami miasta Tomaszów Mazowiecki (6%), natomiast dla porównania odsetek tych odpowiedzi w powiecie ogółem jest nieco mniejszy i wynosi 4,5%.

Tabela 37. Deklarowana zmiana pracy w podziale na Gminy

Gmina	Tak	Nie	Trudno powiedzieć
Inowódz	1%	87%	12%
Rzeczyca	1%	89%	10%
Tomaszów Mazowiecki gmina miejska	6%	81%	17%
Tomaszów Mazowiecki gmina wiejska	4%	84%	12%
Powiat ogółem	4,5%	80,5%	15%

n=2772 próba dla gmin OF

n= 1064 dla powiatu

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników CATI z mieszkańcami z terenu powiatu tomaszowskiego

Patrząc z kolei na rozkład odpowiedzi dotyczący lokalizacji przyszłych miejsc pracy, dla największego odsetka badanych trudno było wskazać konkretnego miejsca (30%), natomiast nieco ponad 1/5 osób (21%) wskazała na inny kraj jako przyszłe miejsce pracy (najczęściej wybierano kraje europejskie). Po równo 18% badanych wskazało jako inną gminę należącą do powiatu i na inne województwo (tutaj najczęściej wybierano województwo mazowieckie).

Wyniki badania pracodawców

Rozdział ten dotyczyć będzie wyników badania jakościowego przeprowadzonego metodą wywiadu pogłębionego (ITI) z przedsiębiorcami z kluczowych branż z powiatu tomaszowskiego, a także panelu rekomendacyjnego z osobami posiadającymi wiedzę w zakresie rekomendacji dot. Obszaru Funkcjonalnego. Dodatkowo zostaną w tym miejscu również pokazane najważniejsze wyniki badań ilościowych przeprowadzanych metodą wspomaganych komputerowo wywiadów telefonicznych CATI z pracodawcami branż kluczowych z terenu Obszaru Funkcjonalnego. Ze względu na fakt, że jednym z celów w ramach działania 5 jest analiza czynników wewnętrznych i zewnętrznych determinujących rozwój gospodarczy oraz analiza potrzeb w zakresie współpracy różnych podmiotów na rzecz rozwoju gospodarczego oraz samoorganizacji podmiotów gospodarczych, kluczowym było poznanie opinii przedsiębiorców, w tym zakresie. Efektem finalnym badania jest wskazanie czynników stymulujących rozwój gospodarczy oraz rozpoznanie możliwości rozwijania współpracy różnych podmiotów na rzecz rozwoju gospodarczego.

Obszar Funkcjonalny Dolina Rzeki Pilicy – jako miejsce do prowadzenia biznesu

Jak wynika z opinii badanych przedsiębiorców Tomaszów Mazowiecki nie jest miastem inwestycyjnym. Badani argumentowali to najczęściej wskazując na fakt, iż nie istnieje przygotowanie obszarów pod ewentualne inwestycje. Nie jest to jednak zgodne z prawdą, ponieważ powiat tomaszowski posiada tereny przystosowane pod inwestycję, które podejmowane są przez lokalnych przedsiębiorców (wolne tereny inwestycyjne mają w swych

granicach niemal wszystkie gminy), mimo, iż nie są to działania na dużą skalę¹⁶⁶ z czego wynikać może owa niska świadomość badanych pracodawców na temat tego zagadnienia. Przyczyną tego może być także niski stopień rozpowszechniania tego typu informacji na terenie powiatu. Z drugiej strony badani pracodawcy podkreślali również, że problemami są brak planów zagospodarowania przestrzennego oraz terenów inwestycyjnych. Dodatkowo część przedsiębiorców uważa, że dobrym pomysłem było prowadzenie spotkań władz z przedsiębiorcami, czy biznesclubu, które dawały możliwość zapoznania się z planami inwestycyjnymi jednostek samorządu terytorialnego, a które obecnie nie istnieją.

Można zatem stwierdzić, że powiat tomaszowski jest miejscem przygotowanym do prowadzenia biznesu, jednak potrzebne jest podjęcie działań, których celem będzie wzmocnienie promowania atrakcyjności obszarów jako miejsca dobrego do prowadzenia inwestycji a także ułatwienia dostępu inwestorów do nowych terenów inwestycyjnych na obszarze Partnerstwa (rozwój polityki proinwestycyjnej).

Tomaszów Mazowiecki jako miejsce do prowadzenia biznesu	
„(..)prawdę mówiąc zdarza nam się w innych miejscach pracować, bo Tomaszów nie jest inwestycyjnie jakimś szalonym miastem”	(ITI)
„W Tomaszowie takich typowo przemysłowych inwestycji nie ma wcale (..)Tomaszów nie jest miejscem inwestycyjnym”	(ITI)
„ My w Tomaszowie dużo inwestycji nie prowadzimy, ale czasem się zdarzają”	(ITI)
„ (..) brak obszarów przygotowanych pod ewentualne inwestycje”	(ITI)
„Gmina nie przygotowuje, nie uzbraja, tak żeby można było podjąć takie nowe inwestycje, chociażby na cele mieszkaniowe”	(ITI)
„Kiedyś funkcjonowało, jakiś czas temu były takie spotkania z przedsiębiorcami w Urzędzie Miasta (...). Ostatnio nie ma czegoś takiego”	(FGI)
„Kiedyś był u nas BIZNESCLUB, ale w pewnym momencie to się gdzieś zagubiło”	(FGI)
„Byłbym zadowolony z tego, gdyby miasto prezentowało swoje najbliższe zamierzenia, plany”	(FGI)

Źródło: wyniki jakościowego badania ITI oraz FGI z przedsiębiorcami

¹⁶⁶ Szczegółowe informacje na ten temat można znaleźć w części I dotyczącej diagnozy sytuacji społeczno-gospodarczej Obszaru Funkcjonalnego

Z punktu widzenia celów badania, ważne było poznanie opinii kluczowych aktorów rynku pracy na temat aktualnego stanu głównych branż regionu oraz opinii dotyczącej tego, jakie widzą przewagi obszaru Dolina Rzeki Pilicy ma nad innymi regionami. Jak wskazują głosy respondentów, generalnie, powiat nie odbiega znacząco od pozostałych obszarów. Pod kątem rozwijania biznesu czy dostępu do podstawowej kadry pracowników powiat tomaszowski jest bardzo podobny do innych powiatów województwa łódzkiego. Dodatkowo, co zostało wspomniane już wcześniej Obszar Funkcjonalny Dolina Rzeki Pilicy cechuje się stosunkowo wysokim potencjałem koncentracji potencjału gospodarczego biorąc pod uwagę branże ceramiczno-budowlane, meblarskie, chemiczne oraz przetwórstwo rolno-spożywcze na tle województwa łódzkiego.

Badani jednak zgodnie stwierdzali, że specyfiką powiatu jest zdecydowanie branża ceramiczno-budowlana i jest to znak rozpoznawalny ziemi tomaszowskiej co jest jego niewątpliwym atutem. Można zatem stwierdzić, że to lokalne tradycje tego obszaru wpływają na obecną sytuację gospodarczą, dzięki którym region jest kojarzony w województwie. Dodatkowo badani wskazują na istotny atut ogólnie powiatu jakim jest ulokowanie średnich i małych firm, które specjalizują się w usługach transportowych. Kolejnym atutem regionu jest również centralne położenie na tle Polski, z czym związany jest dobry ciąg komunikacyjny m.in. na trasie Katowice-Łódź. Dostępność komunikacyjna jest niewątpliwie ważnym powiązaniem funkcjonalnym między gminami wchodzącymi w skład Partnerstwa. Pojawiały się również głosy, wskazujące na walor regionu związany z tym, że jest to teren bogaty w złoża naturalne (obecność kopalni piasku zlokalizowanej na terenie powiatu).

Specyfika powiatu tomaszowskiego	
„Nie widzę nic takiego, co by mocno odbiegało od tej przeciętnej”	(ITI)
„Mam też porównanie do Łodzi i tamtych regionów. Jest tu bardzo podobnie. Jest dostęp do pracowników, jest możliwość rozwijania biznesu, nie jest to jakoś utrudnione, a więc nie odbiega to od innych obszarów”	(ITI)
„(..)położenie Tomaszowa pod względem komunikacyjnym to jest bardzo dobre”	(ITI)
„No na pewno położenie w Polsce, to jest ten plus, no to też wiąże się z podróżami, z dostawami tych moich produktów na całą Polskę, także położenie jest bardzo ważne”	(ITI)
„Tomaszów jest zagłębiem ceramicznym”	(ITI)
„[powiat tomaszowski]to teren bogaty w złoża”	(ITI)

Źródło: wyniki jakościowego badania ITI z przedsiębiorcami

Badanych poproszono również o ocenę obecnej sytuacji gospodarczej regionu pod kątem skutków transformacji ustrojowej i gospodarczej. Wśród badanych pojawiały się głosy negatywne, które mówią o upadku w wyniku reform wielkich zakładów produkcyjnych

zlokalizowanych na terenie powiatu i związaną z tym utratą wielu miejsc pracy, co odbiło się wysokim, aż do dziś, bezrobociem. Inni natomiast, dostrzegają zalety transformacji wynikające np. z braku utrudnień związanych z założeniem nowej działalności, co w latach 90. było niezwykle problematyczne. Badani dostrzegają również zmiany i podejście do życia wśród całej społeczności na lepsze, a także na ogólny rozwój regionu.

Wpływ transformacji ustrojowej na obecną sytuację gospodarczą

„(..) jeżeli chodzi o rynek tomaszowski to naprawdę można powiedzieć, że z każdej rodziny ktoś pracował w takim dużym zakładzie. One zatrudniały kilkanaście tys. osób, na takie małe miasto, to naprawdę było bardzo dużo. No i cały ten obszar przemysłowy do tej chwili nie doczekał się jakiegoś rozwiązania. (..) Do tej pory nic nie powstało na miejscu tamtych zakładów. Także poziom bezrobocia w powiecie jest jako jeden z wyższym w całym województwie, nie jestem pewien, przypuszczam, że tak jest”

(ITI)

„Dawniej to było takie podejście, że nikt nie mógł nic otworzyć, od razu go kasowano. Ja zaczynając działalność to też mi w jakiś sposób utrudniano. Dzisiaj kto chce, ten uruchamia, produkuje i ta konkurencja jest duża. Jeżeli chodzi o porównanie tych czasów dzisiejszych z tamtymi, no to jest nie do porównania”

(ITI)

„Natomiast jakby całe podejście instytucji i ogólnie społeczności jest już zdecydowanie zmienione i to widać na lepsze”

(ITI)

„A jeżeli chodzi o Tomaszów Mazowiecki, to powiem szczerze, że według mnie bardzo ale to bardzo się rozwinął. Można było to zauważyć tak na przełomie 1999/2000 roku, czyli jakieś 14 lat temu. Dzisiaj to miasto jest ... no ma się czym zachwycić, pochwalić”

(ITI)

Źródło: wyniki jakościowego badania ITI z przedsiębiorcami

Badani przedsiębiorcy nie widzą większych problemów ze znalezieniem podstawowej kadry pracowników fizycznych. Uważają, że dostępni na rynku pracownicy odpowiadają na ich potrzeby. Jedną z kwestii problematycznych - silnie akcentowaną przez respondentów, był zauważalny odpływ młodych i wykształconych mieszkańców a także brak wyspecjalizowanej kadry kierowniczej, co potwierdzają wyniki zaprezentowane powyżej, według których odsetek osób pracujących jako kadra kierownicza na terenie gmin Partnerstwa oscyluje wokół wartości 1.

¹⁶⁷ Dodatkowo absolwenci po ukończeniu studiów najczęściej pozostają w dużych ośrodkach

¹⁶⁷ Za wyjątkiem gminy miejskiej Tomaszów Mazowiecki gdzie odsetek ten wynosił 5%, natomiast dla całego powiatu procent takich osób wynosił 6%.

akademickich, kuszeni przez ofertę takich metropolii jak Warszawa czy Łódź. W ten sposób powiat niewątpliwie traci cenny kapitał kreatywny (zjawisko tzw. „drenażu mózgów”).

Zasób kadrowy a lokalny rynek pracy

„[zasoby kadrowe]są wystarczające, na pewno, bo to sam mogę stwierdzić. Jest na pewno problem z pracownikami, którzy bardziej uciekają do dużych miast, ich jest ciężko znaleźć. Natomiast tych podstawowych, podstawowej siły roboczej, to tutaj w tym okręgu jest wystarczająco, jest dostępna”

(ITI)

„Myślę, że kadry tutaj to są wystarczające”

(ITI)

„Pewnie większość ludzi tutaj, młodych przynajmniej stara się szukać pracy poza powiatem, czyli Łódź, Warszawa, ze względu na to, że tutaj potencjał jest zbyt mały dla wykształconych osób, i przynajmniej część z nich musi wyjechać, żeby znaleźć jakoś tam pracę. Tutaj nie ma takich możliwości, nie mówię, że dla wszystkich, no ale te możliwości tutaj są ograniczone.”

(ITI)

Źródło: wyniki jakościowego badania ITI z przedsiębiorcami

Badani dostrzegają także pozytywny wpływ usytuowania obszaru na prowadzoną tutaj działalność biznesową (bliskość Łodzi, Piotrkowa Trybunalskiego, Warszawy). Natomiast najbardziej dostrzegalną kwestią, jaką się dało zauważyć w prawie wszystkich wypowiedzianych badanych, jest wysoka ocena dostępności komunikacyjnej obszaru. Związane jest to z położeniem powiatu tomaszowskiego na skrzyżowaniu głównych szlaków komunikacyjnych i tranzytowych (S8, A1 i A2). Można zatem stwierdzić, że położenie geograficzne i wysoka dostępność komunikacyjna regionu sprawiają, że obszar ten ma duży potencjał do rozwoju. Istotne wydaje się zatem wzmocnienie rozwoju powiązań zagranicznych, gdyż jak zauważali badani przez nas przedsiębiorcy, na chwilę obecną istniejące powiązania handlowe z zagranicą występują w niskim stopniu.¹⁶⁸

Ocena dostępności komunikacyjnej regionu

„Tomaszów, powiat jest skomunikowany dosyć dobrze. Droga S8, potem niedaleko fragment drogi A1, autostrady na północ i na południe, to jak najbardziej tak”

(ITI)

„(..)natomiast patrząc na skomunikowanie, to tutaj jest naprawdę wystarczające i dobre”

(ITI)

¹⁶⁸ Według danych Regionalnej Strategii Innowacji Województwa Łódzkiego obecnie na terenie OF funkcjonuje 10 firm zagranicznych, stan na 06.10.2014r.

„Myślę, że jeżeli chodzi o komunikację, to jest jak najbardziej w porządku. Wiadomo, zawsze można mieć jakieś tam uwagi. Ale generalnie myślę, że położenie Tomaszowa pod względem komunikacyjnym to jest bardzo dobre. Ja zastrzeżeń żadnych nie mam”

(ITI)

Źródło: wyniki jakościowego badania ITI z przedsiębiorcami

Trendy na przyszłość

Respondenci zostali również poproszeni o udzielenie opinii na temat branż, które mają potencjał do rozwoju a także branż, które w ich opinii chylą się ku schyłkowi. Jak się okazuje, rozmówcy zgodnie stwierdzają, iż należy stawiać na branże ceramiczno-budowlaną mogącą nadal rozwijać się w oparciu o bogate złoża surowców naturalnych, w tym przede wszystkim piasku. Mają one największe szanse na rozwój, co potwierdzają poprzednie wypowiedzi badanych. Warto w tym punkcie dodać, iż niewątpliwie do mocnych stron Obszaru Funkcjonalnego należą również bogate zasoby dziedzictwa kulturowego i przyrodniczego.

Często pojawiały się również głosy, wskazujące na sektor związany z logistyką jako warty inwestowania na co wpływ ma z pewnością dogodna lokalizacja w obrębie centralnej Polski i dostępność transportowa. Widać wyraźny akcent kładziony właśnie na sektor logistyczny w wypowiedziach prawie wszystkich badanych. Pojawiały się również opinie na temat przemysłu maszynowego oraz motoryzacyjnego, w który w obecny czasach warto by zainwestować. Doceniono również walory przyrodnicze regionu i związaną z tym branżę turystyczną, która również posiada w ich opinii wysoki potencjał rozwojowy.

Branże o potencjale rozwojowym

„Powinno się położyć nacisk na rozwój turystyki, która przyciąga odwiedzających region. Jest potencjał w postaci Zbiornika Sulejowskiego, ponadto sporo obszarów leśnych. Inną ważną branżą jest logistyka, a także przemysł”

(ITI)

„wszystkie branże [ceramiczno-budowlana], które są będą się rozwijać”

(ITI)

„Branża ceramiczna ma wymiar bardziej historyczny, jest oczywiście ważna, ale nie jest szczególnie rozwojowa. Powinno się bardziej integrować podmioty działające w branży ceramicznej”

(ITI)

„My oczywiście inwestujemy nadal w naszą produkcję, obecnie inwestujemy w takie centrum logistyczne, które umożliwi nam dotarcie do mniejszego klienta, nawet docelowego. Powiem szczerze, że taka szeroko pojęta logistyka wygrywa z każdą jedną dziedziną. Czyli wszystko co jest związane z dystrybucją towaru”

(ITI)

„Należy wykorzystać bliskość Warszawy pod względem logistyki”

(ITI)

„Widzę, że tutaj bardzo fajnie rozwija się branża transportowa. Jest wiele małych i średnich firm, które aktywnie działają. Wydaje mi się, że to może się rozwijać, bo na usługi transportowe są chętni.”

(ITI)

„W mojej prywatnej opinii to przemysł maszynowy i branża logistyczna. Tomaszów też mógłby skorzystać z tego, co prawda tutaj bliżej jest Łódź i tam jest centrum logistyki, ale Tomaszów i powiat też mógłby w tym uczestniczyć dosyć mocno. Przemysł maszynowy również. Można by próbować ściągnąć tutaj jakieś większe inwestycje związane z przemysłem maszynowym, czy to motoryzacyjny, czy to budowa maszyn i urządzeń, na pewno jest potencjał.”

(ITI)

„Według mnie i tego co ja mam do czynienia, akurat w tym regionie akurat branża ceramiczna, branża związana z logistyką, ale też kopalnia piasku i innych elementów...zasoby tego piasku są ponoć tutaj na ładnych kilkadziesiąt lat, więc na pewno będzie się to rozwijać. Mówi się, że piasek jest wszędzie, ale niestety nie zawsze się nadaje. I my też jako grupa Paradyż z nimi współpracujemy”

(ITI)

Źródło: wyniki jakościowego badania ITI z przedsiębiorcami

Podsumowując powyższe wypowiedzi badanych, do branż o największym potencjale rozwojowym można zaliczyć:

- Branżę ceramiczno-budowlaną
- Branżę turystyczną
- Sektor logistyczny
- Branżę mechaniczno-motoryzacyjną

Przedsiębiorców zapytano również o to, czy widzą jakieś powody do optymizmu/pesymizmu patrząc na powiat jako miejsce prowadzenia własnego biznesu. Ogólnie, co zostało już stwierdzone we wcześniejszych wypowiedziach, największym powodem do optymizmu jest dostępność transportowa obszaru i ulokowanie w centralnej Polsce. Wśród innych powodów pojawiały się także: ogólnie pozytywne nastawienie ludzi do pracy, brak problemów z pozyskaniem podstawowej siły roboczej, obecność dużych miast w pobliżu. Dodatkowo wskazano również na fakt, iż coraz częściej tomaszowskim rynkiem zaczynają się interesować zagraniczni inwestorzy, a wśród mocnych stron wymieniono również władze samorządowe, które starają się pomagać inwestorom, nie utrudniając procesu. Z kolei spośród trudności dotyczących prowadzenia biznesu jakie się pojawiały wśród głosów respondentów można wymienić m.in. problem z wykształconymi młodymi ludźmi, którzy wyjeżdżają do większych metropolii w celu znalezienia pracy, trudności z prowadzeniem biznesu wśród małych, często rodzinnych i prywatnych firm, zmuszonych do konkurencji z sieciowymi sklepami czy punktami usługowymi. W tym punkcie wskazano również na trudności administracyjno-prawne związane z prowadzoną działalnością-gospodarczą. Warto zwrócić uwagę, że przedsiębiorcy dostrzegają nie tylko zalety dogodnego położenia, ale także możliwe niekorzystne konsekwencje – bliskość dużych miasta jak Łódź i Piotrków Trybunalski, może sprawiać, że Tomaszów Mazowiecki będzie w ich cieniu, trudniej będzie mu zaistnieć w konkurencji np. o zewnętrznego inwestora.

Powody do optymizmu	Powody do pesymizmu
„(..)patrząc na skomunikowanie, to tutaj jest naprawdę wystarczające i dobre” (ITI)	„(..)w ostatnich latach nie mieliśmy jakiś nowych inwestycji” (ITI)
„To jest według mnie autem tego terenu, że to jest centralna Polska” (ITI)	„Tomaszów jest nie najmniejszym miastem, natomiast jest takim miastem trochę przytłoczony przez nawet Piotrków, czy inne miasta, nie jest taki wybijający się” (ITI)
„(..)bliskość dużych miast” (ITI)	„Pewnie większość ludzi tutaj, młodych przynajmniej stara się szukać pracy poza powiatem, czyli Łódź, Warszawa, ze względu na to, że tutaj potencjał jest zbyt mały dla wykształconych osób, i przynajmniej część z nich musi wyjechać, żeby znaleźć jakoś tam pracę” (ITI)
„Coraz więcej firm zagranicznych otwiera swoje oddziały w Polsce, no w Tomaszowie nawet, powstają tutaj oddziały” (ITI)	„Jakimś małym prywatyzarom może być ciężko, bo powstaje wiele sieciówek” (ITI)
„Czyli to co mówię, lokalizacja, ludzie nastawieni pozytywnie w stosunku do nas, już współpracujemy z kilkuset firmami z zewnątrz, które rozwijają się razem z nami” (ITI)	„Jeżeli chodzi o powiat to utrudnienia to są może jakieś takie administracyjne, bym powiedziała” (ITI)
„Myślę, że wpływ mają też władze samorządowe, które starają się jak mogą, z różnym skutkiem, jednak pomagać, jak mogą temu biznesowi, a nie starać się go traktować jako niechcianego petenta. I to również powiem szczerze nastroja do dalszej pracy” (ITI)	

Źródło: wyniki jakościowego badania ITI z przedsiębiorcami

Warunki i otoczenie dla przedsiębiorczości

Badanych przedsiębiorców zapytano również o ocenę wsparcia dla przedsiębiorczości na terenie powiatu, a także o podejście władz samorządowych do przedsiębiorców. Badani stwierdzają, że generalnie nie ma tutaj zbędnej biurokracji, która mogła by utrudniać prowadzenie biznesu. Urzędnicy sprzyjają prowadzeniu działalności gospodarczej, w sposób partnerski traktują przedstawicieli świata biznesu, realizują swoje zadania wynikające z ustaw kompetencyjnych i procedur administracyjnych w terminach, dokładając do tego życzliwość i gotowość do pomocy postawę. Świadczy to o głębokim zrozumieniu przez władze JST kluczowej roli inwestorów i

przedsiębiorców w rozwoju społeczno-gospodarczym Obszaru Funkcjonalnego. Istotne zatem wydaje się wzmocnienie infrastruktury otoczenia biznesu.

Ocena wsparcia przedsiębiorców ze strony władz samorządowych	
„Nie nawarstwia się biurokracja tylko działamy na zasadzie bardziej partnerskiej”	(ITI)
„To jest ten czas, że urzędnik nie przeciąga spraw biurowych”	(ITI)
„Sprawy są załatwiane w sposób normalny. Bez jakiś zbędnych utrudnień”	(ITI)
„Każdy najmniejszy przedsiębiorca, który chciałby zaistnieć tutaj na rynku jest mile widziany”	(ITI)
„Władze samorządowe, które starają się jak mogą, z różnym skutkiem, jednak pomagać jak mogą tego biznesowi, a nie starać się go traktować jako niechcianego petenta.”	(ITI)

Źródło: wyniki jakościowego badania ITI z przedsiębiorcami

Respondentów poproszono również o wskazanie czy korzystają z ulg podatkowych, działają w specjalnych strefach ekonomicznych lub strefach aktywności gospodarczej, szkolą się lub swoich pracowników oraz czy mogą wskazać inne elementy lokalnej polityki sprzyjającej rozwojowi przedsiębiorczości. Respondenci głównie słyszeli o SSE (część w nich działa) oraz o ofercie wspierającej przedsiębiorców bazującej na środkach UE. Większość natomiast nie słyszała o tego typu możliwościach, bądź po prostu nie korzystała, argumentując to najczęściej tym, iż nie potrzebne są im takie działania.

Korzystanie z elementów sprzyjających rozwojowi przedsiębiorczości	
„Nasze zakłady obecnie wszystkie są w takiej specjalnej strefie ekonomicznej, więc w jakiś sposób korzystamy z tych ulg. To na pewno jest zachęta do funkcjonowania na tym rynku. Zresztą ta strefa ekonomiczna jest bardzo dobrze oceniana, jeżeli nie najlepiej w skali całego kraju.”	(ITI)
„Nie. Ja nie korzystałem. No teraz to słyszę, tak, to co słyszę to są te unijne różne pieniądze. Niekiedy, może czasem przeznaczane troszkę nie tak, jak powinny być. No wydaje mi się, że to jak w każdej dziedzinie, różni ludzie, różnie do tego podchodzą. Ale ja tutaj nie korzystam i własnego doświadczenia nie mam.”	(ITI)
„Są na tym terenie strefy ekonomiczne, natomiast my nie korzystaliśmy, nie mieliśmy z tym bezpośrednio do czynienia.”	(ITI)

Źródło: wyniki jakościowego badania ITI z przedsiębiorcami

Badanych przedsiębiorców zapytano również o ich doświadczenie w zakresie współpracy z innymi podmiotami m.in. szkołami, uczelniami oraz innymi instytucjami rynku pracy. Badani w

większości deklarowali współpracę ze szkołami ponadgimnazjalnym w formie przyjmowania na praktyki zawodowe czy też w przypadku uczelni wyższych na zasadzie konsultacji, wymiany wiedzy i doświadczeń, wspólnych projektów oraz praktyk studenckich. Pojawiały się też wypowiedzi mówiące o współpracy z innymi instytucjami, które są niezbędne z punktu widzenia działalności w danej branży.

Współpraca przedsiębiorców z innymi podmiotami

„My współpracujemy z kilkudziesięcioma takimi instytucjami. Ja ich w tym momencie nie jestem w stanie wymienić. Są to szkoły zawodowe, szkoły wyższe, przede wszystkim AGH ale nie tylko, no masa.”

(ITI)

„Tak, tak. Czasem się zdarza. Ze szkołami mniej. Ze szkołami to na takim prozaicznym poziomie. Natomiast czasem zasięgamy opinii różnych instytutów związanych z potrzebami, które pojawiają się w takich przedsiębiorstwach jak kopalnie.”

(ITI)

„Tak, tak oczywiście. To jest rzecz podstawowa. Bez dopuszczenia mojego produktu przez takie instytucje nie ma możliwości istnienia. To jest na bieżąco. Decydują o tym, że ten produkt jest do sprzedaży... z innymi jeszcze to czasem, jak się nie można obejść...”

(ITI)

„(..) jeżeli ktoś nam się zgłosi, to przyjmujemy. Ale to nie są takie kontakty na szczeblu firma – uczelnia, tylko zgłaszają się jacyś praktykanci do nas i są przyjmowani, indywidualnie. Nie są to jakieś współprace z uczelniami. Ale jak najbardziej praktyki, staże są u nas w firmie.

(ITI)

„[współpracujemy] ze szkołami wyższymi To jest na zasadzie konsultacji, rozmów, itd. W tym momencie tych szkół jest kilka. Są to szkoły z Krakowa.”

(ITI)

Źródło: wyniki jakościowego badania ITI z przedsiębiorcami

Potencjalne kierunki rozwoju gospodarczego Obszaru Funkcjonalnego

Podczas badania jakościowego, zapytano również o ocenę perspektyw dla branży ceramiczno-budowlanej w regionie pod kątem oceny przyszłości gospodarczej powiatu. Branża ceramiczno-budowlana, jest generalnie oceniana jako branża, która w przyszłości najszybciej będzie się rozwijać, jako posiadająca największy potencjał. Rozwój ten będzie się koncentrował wokół Tomaszowa Mazowieckiego. Dodatkowo badani zgodnie wskazują na fakt, iż należy podjąć działania mające na celu zintegrowanie podmiotów działających w branży, w celu jej dalszego rozwoju. Powinny także powstać dodatkowe obszary i tereny do inwestowania. Niewątpliwie priorytetem rozwojowym powinno być wspieranie powstawania nowych miejsc pracy, ponieważ bezrobocie występujące obecnie na terenie powiatu tomaszowskiego jest jednym z największym w województwie łódzkim (potwierdzają to wyniki badania CATI z mieszkańcami, którzy za

największą wadę/słabość powiatu uznali bezrobocie). Dodatkowo, respondenci wskazują na fakt, że obszar Partnerstwa nie jest przedstawiany pod kątem walorów, jakie ma do zaoferowania tj. położenie, infrastruktura, walory przyrodnicze, tak aby zachęcić potencjalnych inwestorów do ulokowania tu choćby części własnej działalności. Dlatego należy kłaść nacisk na wypromowanie go pod tym kątem. Niektórzy z badanych przewidują, iż w regionie będą najprawdopodobniej powstawać nowe centra logistyczne, być może nowe huty szkła, zakłady ceramiczne i na tym również należy się skupić.

Ocena rozwoju branży ceramiczno-budowlanej	
„(..)branża ceramiczna się rozwija, i chyba będzie się rozwijać z tego widać”	(ITI)
„Najbardziej rozwijającym się terenem jest Tomaszów”	(ITI)
„Ale samo położenie myślę, że mogłoby być lepiej wykorzystane, jako bliskość dużych miast, gdzie można mieć swoje siedziby czy centra i ulokować powiedzmy w tańszych regionach, chodzi mi o dzierżawienie, czy o wykup jakiś terenów, chodzi o zorganizowanie produkcji czy też samej działalności”	(ITI)
„Potrzebne by były obszary do szybkiego inwestowania”	(ITI)
„Ludzie chcieliby widzieć inwestycje, które będą pozwalały na zmniejszenie bezrobocia”	(ITI)

Źródło: wyniki jakościowego badania ITI z przedsiębiorcami

Zważywszy na fakt, że wsparciem dla rozwoju firm powinno być uczestnictwo w sieciach współpracy, istotne wydało się poznanie opinii przedsiębiorców o gotowość przystąpienia do współpracy klastrowej w ramach sektora ceramiczno-budowlanego (na terenie Obszaru Funkcjonalnego nie istnieje żadna inicjatywa klastrowa). Głosy były różne, w większości dało się zauważyć niepewność do angażowania się w tego typu współpracę, którą badani argumentowali w różnych sposób. Niektórzy deklarowali, że trudno im odpowiedzieć na to pytanie, z uwagi na fakt, iż nie wiedzą jak miałyby ta współpraca wyglądać oraz jaki zakres obejmować. Jeden z badanych wskazał nawet, iż do tej pory jego przedsiębiorstwo podejmowało pewną aktywności w zakresie współpracy klastrowej, jednak z uwagi, iż nie uczestniczył w tym osobiście nie jest w stanie wskazać na czym ta współpraca polegała. Inni z kolei, ową niechęć do angażowania się w tego typu aktywność argumentowali tym, że branża ceramiczna jest stosunkowo zamknięta oraz panuje między nimi duża konkurencja. Wynika to prawdopodobnie z tego, iż na terenie gmin odczuwane są istotne braki organizacji zrzeszających przedsiębiorców, choćby w formie stowarzyszeń czy klubów.

Pojawiały się jednak głosy, pozytywnie odbierające taką formę współpracy dostrzegając korzyści z niej płynące. Dodatkowo w trakcie panelu rekomendacyjnego jednym z poruszanych zagadnień była rozbieżność wynikająca z poleceń zawartych w Strategii Rozwoju Województwa Łódzkiego,

czyli rozwój w powiecie tomaszowskim klastra ceramiczno-budowlanego oraz turystyki. Uczestnicy spotkania stwierdzali, że pogodzenie tych dwóch segmentów wymaga przede wszystkim dobrej woli i chęci reorganizacji pracy w kopalniach, ale również woli współpracy tych podmiotów.

Współpraca w ramach klastra ceramiczno-budowlanego

„Powiem szczerze, że my uczestniczymy w jakiś spotkaniach klastrowych. No ale to nie ja w nich biorę udział. Bodajże zajmuje się tym dział sprzedaży, i oni w czymś takim uczestniczą”

(ITI)

„Nie wiem z czym się to będzie wiązało. Ale brzmi to ciekawie, natomiast zależy co tak naprawdę będzie się pod tym kryło.”

(ITI)

„Nie, raczej nie. ... bo skupiamy się na pracy, a nie na tym co robią inni. Jesteśmy dużą fabryką, więc to nas nie interesuje.”

(ITI)

„Nie wiem w jakim zakresie i na czym ta współpraca miałaby polegać. Obawiam się, że to będzie ciężkie do realizowania, zwłaszcza, że w tym momencie branża ceramiczna jest wiodąca, i te firmy są duże, natomiast branża budowlana to mi się wydaje, że na tym terenie to są mniejsze firmy. No ale, każda forma współpracy może przynieść korzyści.”

(ITI)

„Akurat branża ceramiczna jest taką branżą dosyć zamkniętą. Klientów jest niewielu więc musimy między sobą konkurować na tym rynku sami ze sobą. No już pomijam import. Ale na pewno na jakimś tam poziomie ja widzę tą współpracę”

(ITI)

„No na pewno. Przede wszystkim. W sposób taki szczerzej rozumiany, nie tylko jeśli chodzi o materiały budowlane. Też budownictwo pełne, czyli mówię o branży ceramiczno-sanitarnej, mówię o branży mebli sanitarnych, gabinetów, wyposażenie mieszkań, nie koniecznie pokoje, myślę o łazienkach, o tych elementach w których my też tam uczestniczymy, jako branża ceramiczna. Pod tym kontem na pewno”

(ITI)

„Ja widzę tutaj możliwość rozwoju tylko jednej części tego klastra, mianowicie ceramicznej. Poprzez kontakt z uczelniami, ponieważ musicie sobie państwo uświadomić, że takie surowce, jak piasek kwarcowy, jak ceramika budowlana typu cegły, to są rzeczy, które są stosunkowo tanie, a wymagają transportu(...) Trzeba sobie jasno narysować wokół kopalni Biała Góra okrąg o promieniu 100 km, lub 150 km, dokąd jest opłacalny transport(...) I tutaj, my z tej części budowlanej, to my nic nie wyciągniemy, to trzeba sobie jasno powiedzieć(...)”

(Panel rekomendacyjny)

Źródło: wyniki jakościowego badania ITI z przedsiębiorcami

Podsumowując, można stwierdzić, iż Obszar Funkcjonalny Dolina Rzeki Pilicy, mimo że cechuje się silnymi wewnętrznymi powiązaniami, jest jednocześnie mocno zróżnicowany (szczególnie w relacji z innymi podmiotami). W związku z tym dla pełnego wykorzystania potencjału rozwojowego Obszaru Funkcjonalnego konieczne jest podjęcie działań na rzecz integracji, przy jednoczesnym, dalszym wzmacnianiu przewag konkurencyjnych.

Działalność firm z branży turystycznej i ceramiczno-budowlanej

Istotne wydało się również poznanie informacji na temat działalności firm z branż kluczowych dla regionu tj. branży turystycznej i ceramiczno-budowlanej. W związku z tym w rozdziale tym zostaną zaprezentowane wyniki z badania CATI z przedsiębiorcami z terenu powiatu tomaszowskiego.¹⁶⁹

Spośród 600 firm biorących udział w badaniu, 25 podmiotów (4,2%) jest związanych z branżą turystyczną, a 42 respondentów (7%) prowadzi działalność w branży ceramiczno-budowlanej. Współpracę z innymi przedsiębiorstwami z tych branż deklaruje w sumie 49 takich firm (73,1%), w tym 18 podmiotów związanych jest z branżą turystyczną, a 31 funkcjonuje w branży ceramiczno-budowlanej. Siłę współpracy (na skali od 1 do 5, gdzie 1 oznacza bardzo słabą, a 5 bardzo silną współpracę) badani oceniają średnio na 3,69 punktów. Średnia jest wyższa wśród podmiotów działających w branży ceramiczno-budowlanej (3,80), niż w branży turystycznej (3,50). Co trzeci badany zasięg współpracy określa jako ogólnokrajowy.

Wiele podmiotów nawiązuje także współpracę na poziomie powiatowym (25,5%) lub wojewódzkim (19,1%), jednak jak się okazało, najczęstsza forma współpracy przybiera zasięg ogólnokrajowy, gdzie łącznie odsetek tych odpowiedzi wyniósł 30%. Wyniki te różnicują się nieznacznie pod względem rodzaju branży w jakiej działa firma. Biorąc pod uwagę przedsiębiorstwa z branży turystycznej, to tutaj zdecydowanie częściej podejmowano współpracę na poziomie gminnym (28%), niż w przypadku firm z branży ceramiczno-budowlanej (3%). Dodatkowo w badanej próbie firm z branży turystycznej, nikt nie wskazał, aby ta współpraca obejmowała swym zasięgiem kilka powiatów czy kilka województw.

Tabela 38. Zasięg współpracy firm z branży turystycznej i ceramiczno-budowlanej

Zasięg współpracy	Branża turystyczna	Branża ceramiczno-budowlana
Gmina	28%	3%
Powiat	28%	23%
Kilka powiatów	0%	7%
Województwo	6%	26%
Kilka województw	0%	10%
Cały kraj	33%	31%
Suma	100%	100%

n=49

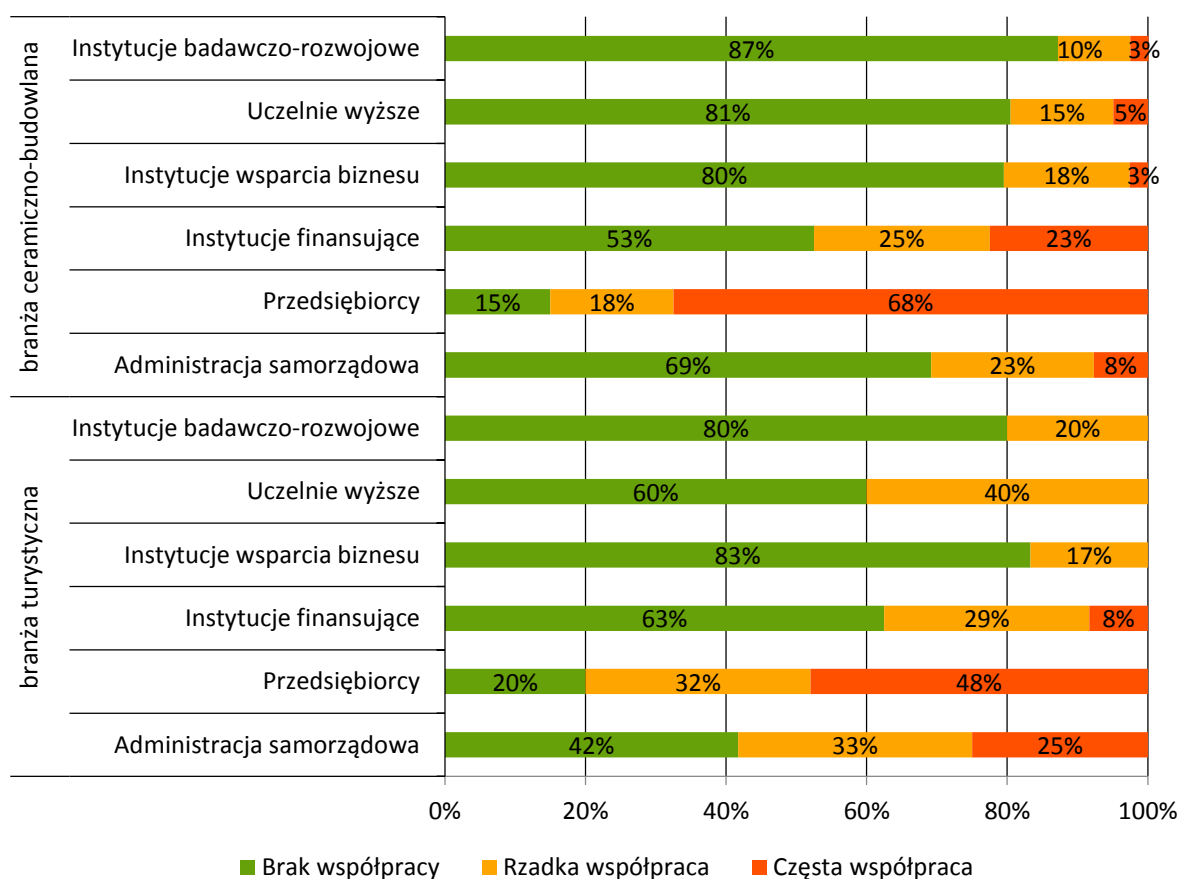
Źródło: Opracowanie własne na podstawie badania CATI z pracodawcami

Pracodawcy działający w branżach ceramiczno-budowlanej i turystycznej zostali poproszeni także o określenie z jaką częstotliwością podejmują współpracę z wybranymi instytucjami.

¹⁶⁹ Badanie zostało przeprowadzone na próbie n=600 przedsiębiorców z terenu powiatu tomaszowskiego metodą CATI w sierpniu 2014r. Z uwagi na małą ilość informacji użytych z tego badania w raporcie, nie została przedstawiona szczegółowa koncepcja metodologiczna tego badania. Szczegółowe informacje na temat badania całej próby znajdują się w diagnozie dotyczącej Rynku pracy i edukacji.

Zarówno firmy związane z branżą turystyczną, jak i ceramiczno-budowlaną, najczęściej podejmują współpracę z przedsiębiorcami. Niewielka liczba firm z obu branży nawiązuje natomiast współpracę z instytucjami badawczo-rozwojowymi, uczelniami wyższymi oraz instytucjami wsparcia biznesu.

Rycina 76. Częstość współpracy firm z branży ceramiczno-budowlanej i turystycznej z wybranymi instytucjami

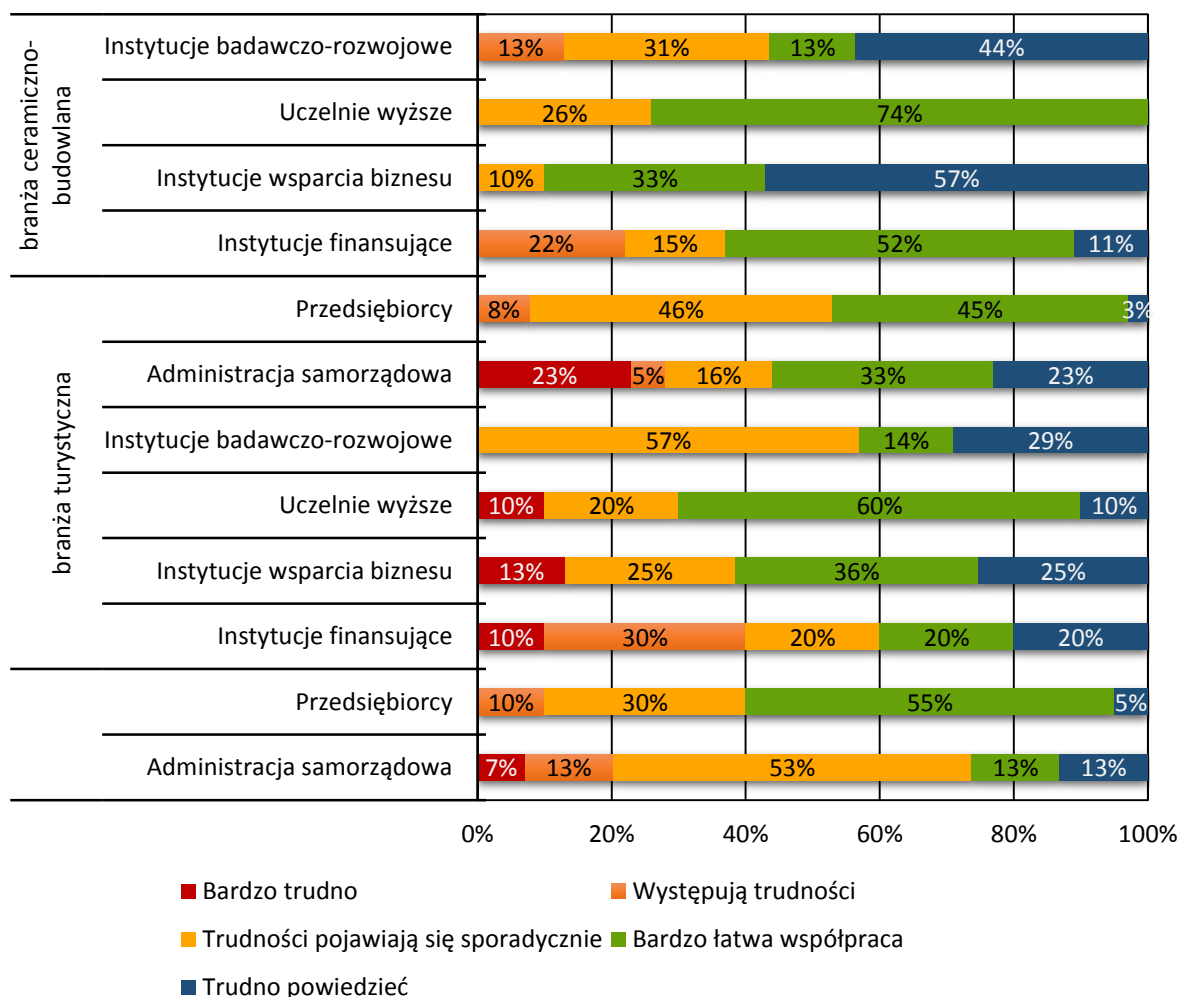

n=49

Źródło: Opracowanie własne na podstawie badania CATI z pracodawcami

Respondenci zostali poproszeni także o określenie, czy współpraca z danymi instytucjami jest ich zdaniem trudna, czy łatwa. Tylko niewielka część pracodawców zarówno z branży turystycznej, jak i ceramiczno-budowlanej źle oceniła współpracę z wymienionymi podmiotami (odpowiedzi „bardzo trudna” lub „występują trudności”). Większość podmiotów, które współpracują z poszczególnymi instytucjami określa współpracę z nimi jako bardzo łatwą, lub twierdzi, że trudności zdarzają się sporadycznie.

Rycina 77. Ocena stopnia trudności/łatwości współpracy z instytucjami przez firmy z branży turystycznej i ceramiczno-budowlanej

n=49

Źródło: Opracowanie własne na podstawie badania CATI z pracodawcami

Podsumowując, istnieje stosunkowo silna i pozytywna więź współpracy pomiędzy podmiotami na poziomie współpracy w ramach branży, natomiast im zasięg współpracy szerszy, tym jest ona rzadziej podejmowana.

Wnioski

W tej części raportu zostaną przedstawione najważniejsze wnioski z badania wraz z zaprezentowaniem proponowanych rekomendacji.

Podsumowując, można wyróżnić następujące wnioski z badania:

- **Najwięcej badanych mieszkańców gmin wchodzących w skład Partnerstwa, opisując sytuację materialną swojego gospodarstwa domowego, określiło ją jako „na co dzień starcza, ale nie starcza na wszystkie wydatki” (38%) z czego najczęściej wskazywali tak mieszkańcy gminy Rzeszyca (46%).** Zaledwie 1% badanych zadeklarował, iż są zamożni, natomiast osób które najgorzej opisywały swoją sytuację materialną (odpowiedź „nie starcza nawet na najpilniejsze potrzeby”) znalazło się w próbie 2% z czego największy udział takich osób znajduje się w gminie Inowódz (6%) i jest on trzykrotnie większy od odsetka na cały powiat (2%).
- **Średnia ogólna osób gospodarstwa domowego dla gmin Obszaru Funkcjonalnego to 3,05 osoby (dla powiatu wynosi 3,07).** Natomiast w podziale na poszczególne gminy widać pewną tendencję, chociaż niezbyt wyraźną, wskazującą na to, że im sytuacja materialna rodzin jest lepsza, tym liczba dzieci wzrasta, co może wiązać się z tym, iż osoby bardziej zamożne mogą pozwolić sobie na posiadanie większej liczby dzieci.
- **Najwięcej badanych wskazało, iż miejscowości w których żyją są najlepszym miejscem do mieszkania.** Największą średnią ocen tego obszaru charakteryzują się mieszkańcy gminy Inowódz (średnia ocen 3,97), natomiast średnia ogólna dla powiatu to 3,71. **Najgorzej został oceniony obszar związany z „dobrym miejscem do znalezienia pracy”,** gdzie średnia ogólna tego obszaru dla powiatu wynosi 2,80, natomiast gorzej oceniali ją jeszcze mieszkańcy gminy Rzeszyca (średnia ocen 2,12). Obszar związany z dobrym miejscem do planowania przyszłości dla siebie i swojej rodziny spośród gmin Partnerstwa **najlepiej ocenili mieszkańcy gminy miejskiej Tomaszów Mazowiecki (średnia ocen 3,09),** co jest nieco niższym wynikiem w porównaniu dla całego powiatu (średnia ocen 3,17). Można zatem wnioskować, iż mimo ogólnie pozytywnej oceny życia na terenie gmin wchodzących w skład Obszaru Funkcjonalnego, mieszkańcy nie są zadowoleni z aspektu związanego z rynkiem pracy. Niewątpliwie wpływ na to ma fakt, iż bezrobocie panujące w powiecie jest jednym z największych w województwie łódzkim.
- **Zaledwie 6% badanych mieszkańców gmin Partnerstwa wskazało, iż planuje zmienić miejsce zamieszkania, natomiast dla całego powiatu procent ten był nieznacznie wyższy (7%).** Największy udział takich osób stanowią osoby młode, do 24 roku życia i widać tutaj wyraźną tendencję wskazującą na to, iż wraz z wiekiem maleje odsetek osób planujących zmianę miejsca zamieszkania, co w skali kraju nie jest zjawiskiem nowym. Jako przyszłe miejsce zamieszkania, osoby te wskazują najczęściej inne województwo-głównie mazowieckie. Dodatkowo, najwięcej mieszkańców deklarujących zmianę miejsca znajduje się w gminie miejskiej Tomaszów Mazowiecki (10%). Biorąc uwagę powody podjęcia decyzji o zmianie miejsca zamieszkania, prawie co drugi badany wskazywał na powód praktyczny „warunki życia mnie nie zadowalają, nie widzę tu dla siebie możliwości” (48%).

- **Najczęściej wskazywanymi zaletami regionu przez wszystkich mieszkańców gmin Partnerstwa są walory przyrodnicze**, następnie ciche i spokojne miejsce oraz walory turystyczne. Zatem niewątpliwym walorem Obszaru Funkcjonalnego jest jego duży potencjał kulturowy, turystyczny, a także walory środowiska naturalnego. Zdiagnozowane zasoby obszaru powinny podlegać ochronie i upowszechnianiu w celu budowania więzi i tożsamości lokalnej. Walory te, powinny być również wykorzystywane w budowaniu potencjału regionu, uczestniczącej w konkurencji o czynniki rozwoju. **Z kolei za największą wadę regionu badani uważają bezrobocie**, następnie złą infrastrukturę drogową oraz nieporządek panujący na drogach i ulicach.
- **Najwięcej uczniów z gmin wchodzących w skład Obszaru Funkcjonalnego uczęszcza do szkół zlokalizowanych na terenie Tomaszowa Mazowieckiego (94%)**. Reszta osób, jako decyzję wyboru szkoły spoza Tomaszowa (gdzie często wskazywano Łódź i Rawę Mazowiecką) najczęściej wskazywała lepszy poziom nauczania (63%). Dodatkowo, uczniowie Ci najczęściej wybierają liceum ogólnokształcące (51%), a najrzadziej zasadniczą szkołę zawodową (12%). Można zatem stwierdzić, iż obszar Partnerstwa oferuje zróżnicowaną ofertę szkół ponadgimnazjalnych, która cieszy się zainteresowaniem wśród młodzieży zamieszkującej teren.
- **23% uczących się mieszkańców zadeklarowało, że korzysta/korzystało z zajęć pozalekcyjnych**. Dodatkowo, placówki, które organizowały zajęcia pozalekcyjne najczęściej znajdowały się w miejscowości zamieszkania (71%).
- **Generalnie mieszkańcy gmin wchodzących w skład Partnerstwa pozytywnie oceniają ofertę edukacyjną regionu (59%)**. Zdecydowanie negatywnie oceniło ją jedynie 1% badanych mieszkańców. Największą średnią oceny jakości oferty edukacyjnej regionu charakteryzują się gmina Inowódz (średnia ocen 3,720), najniższą gmina Rzeczyca (średnia ocen 3,51). Średnia ogólna dla całego powiatu to 3,79.
- **Nieco ponad 1/4 badanych stwierdziło, że nie korzysta z usług kulturalnych (26%) , równo 1/4 mieszkańców zadeklarowała, że oferta kulturalna miejscowości w których mieszkają zaspokaja ich najważniejsze potrzeby**, natomiast dla 24% badanych oferta ta w ogóle nie zaspokaja ich potrzeb, gdzie najczęściej z nich to mieszkańcy gminy wiejskiej Tomaszów Mazowiecki (31%). Dodatkowo, osoby te najczęściej wymieniali miasto Tomaszów Mazowiecki, Inowódz i Spałę, jakie miejsca w których zaspokajali swoje potrzeby kulturalne.
- **Generalnie mieszkańcy dobrze oceniają jakości oferty spędzania czasu wolnego regionu (średnia ocen dla wszystkich gmin wynosi 3,31)**. Co ciekawe najlepiej oceniają ją mieszkańcy Gminy Inowódz (średnia ocen 3,54), którzy to również najczęściej deklarują, iż nie korzystają z usług kulturalnych. Natomiast najgorzej mieszkańcy gminy wiejskiej Tomaszów Mazowiecki (średnia ocen 3,15). **Należy zauważyć, że ocena oferty spędzania wolnego czasu na terenie Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy jest mocno zróżnicowana**. Z jednej strony część mieszkańców przyznaje, że dostępna oferta kulturalna oraz oferta spędzania wolnego czasu przynajmniej w części spełnia ich potrzeby. Duże znaczenie mają tutaj takie ośrodki jak Tomaszów Mazowiecki, Inowódz, czy Spała, które wyróżniają się na tle pozostałych miejscowości. Ciągłe jednak względna bliskość większych ośrodków miejskich, takich jak Warszawa, Łódź, czy Piotrków Trybunalski sprawia, że część

mieszkańców gmin wchodzących w skład Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy wybiera tamtejszą ofertę.

- **Generalnie, Obszar Funkcjonalny Dolina Rzeki Pilicy w ujęciu statycznym, cechuje raczej negatywna sytuacja na rynku pracy.** Udział zarejestrowanych bezrobotnych w stosunku do liczby osób w wieku produkcyjnym (zgodnie z metodyką GUS – dla mężczyzn to 18-64 lata, dla kobiet 18-59 lat) wynosi 11,8 i jest wyższy niż w województwie (9,7) czy kraju (8,8).
- **Większość badanej zbiorowości, w wieku 15 lat i więcej, stanowili ludzie aktywni zawodowo (60%), z czego najwięcej z nich (26%) to osoby pracujące na pełnym etacie na podstawie umowy o pracę,** natomiast najmniej pod względem liczebności stanowią osoby pracujące na umowę zlecenie/o dzieło (3%) oraz osoby, które wskazały inne formy zatrudnienia takie jak : wolny zawód, urlop wychowawczy, staż. **Pozostali (40%) to bierni zawodowo, czyli osoby, które w badanym tygodniu nie pracowały, nie poszukiwały pracy lub nie były zdolne do jej podjęcia w najbliższym czasie, z czego najwięcej z nich to emeryci/renciści (31%),** oraz po równo uczniów/studentów oraz nie pracujących zawodowo i nie mających innego zajęcia (7%).
- **Nieco ponad ¾ z nich zadeklarowało, że ich miejsce pracy znajduje się w miejscu zamieszkania.** Dodatkowo, spośród osób, które pracują poza miejscem zamieszkania, najwięcej z nich zadeklarowało, że pracuje w innej miejscowości na terenie powiatu (77%) z czego najwięcej osób wskazało na Spałę, Łódź i Rawę Mazowiecką¹⁷⁰. Powody, dla których osoby zdecydowały się na pracę poza miejscem zamieszkania to najczęściej po równo : **możliwość znalezienia pracy i lepsze zarobki (43%).**
- **Najczęstszą formą dotarcia do pracy badanych jest samochód (71%).** Kolejną pod względem częstości wskazań jest odpowiedź : autobusem, busem- prywatny przewoźnik (9%) oraz rowerem (9%).
- **Na pytanie, czy w przeciągu najbliższego roku badani mieszkańcy Partnerstwa planują zmienić pracę, aż 83% wskazało, że nie,** z czego największy odsetek pozytywnych odpowiedzi jest w gminie miejskiej Tomaszów Mazowiecki (6%). Jako lokalizację przyszłych miejsc pracy, dla największego odsetka badanych trudno było wskazać konkretnego miejsca (30%), natomiast nieco ponad 1/5 osób (21%) wskazała na inny kraj jako przyszłe miejsce pracy (najczęściej wybierano kraje europejskie).
- **Jak wynika z opinii badanych przedsiębiorców Tomaszów Mazowiecki nie jest miastem inwestycyjnym.** Mimo, iż w rzeczywistości istnieje przygotowanie terenów pod prowadzenie inwestycji. Przyczyną tego może być niski stopień rozpowszechniania tego typu informacji na terenie powiatu. Z drugiej strony badani **pracodawcy podkreślali również, że problemami są brak planów zagospodarowania przestrzennego oraz słaby stopień komunikacji z władzami poszczególnych gmin.** Zatem powiat tomaszowski jest miejscem przygotowanym do prowadzenia biznesu, jednak potrzebne jest podjęcie działań, których celem będzie wzmocnienie promowania atrakcyjności obszarów jako miejsca dobrego do prowadzenia inwestycji (polityka proinwestycyjna).

¹⁷⁰ Są to wyłącznie osoby nie mieszkające na terenie Tomaszowa Mazowieckiego.

- **Powiat w opinii badanych jest oceniany jako miejsce, który nie obiega od okolicznych terenów.** Pod kątem rozwijania biznesu czy dostępu do podstawowej kadry pracowników powiat tomaszowski jest bardzo podobny do innych powiatów województwa łódzkiego. Dodatkowo, obszar ten cechuje się stosunkowo wysokim potencjałem koncentracji potencjału gospodarczego biorąc pod uwagę branże ceramiczno-budowlane, meblarskie, chemiczne oraz przetwórstwo rolno-spożywcze na tle województwa łódzkiego.
- **Branża ceramiczno-budowlana jest znakiem rozpoznawczym regionu,** dodatkowym atutem jest też lokalizacja w obrębie centralnej Polski (dobry ciąg komunikacyjny m.in. na trasie Katowice-Łódź). Dostępność komunikacyjna jest niewątpliwie ważnym powiązaniem funkcjonalnym między gminami wchodzącymi w skład Partnerstwa.
- **Jeśli chodzi o zasób kadrowy to największy problem jaki zasygnalizowali badani przedsiębiorcy związany jest ze znalezieniem pracowników z wysokim wykształceniem czy wyższej kadry kierowniczej,** ponieważ wyjeżdżają do większych miast. W ten sposób powiat traci cenny kapitał kreatywny. Natomiast nie ma problemy z pozyskaniem podstawowej kadry pracowników fizycznych.
- **Badani w sposób różny oceniają obecną sytuację gospodarczą w kontekście reformy ustrojowej po 89' roku.** Pojawiały się głosy negatywne, które mówią o upadku w wyniku reformy wielkich zakładów produkcyjnych zlokalizowanych na terenie powiatu i utratą wielu miejsc pracy co odbiło się na wysokim, aż do dziś, bezrobociem. Inni natomiast, dostrzegają zalety transformacji wynikające np. z braku utrudnień związanych z założeniem nowej działalności, co w tamtych czasach było niezwykle problematyczne.
- **Badani dostrzegają także pozytywny wpływ w jaki położenie przestrzenne obszaru wpływa na prowadzoną tutaj działalność biznesową** (bliskość Łodzi, Piotrkowa Trybunalskiego, stosunkowo blisko do Warszawy). Natomiast najbardziej dostrzeganą kwestią jest wysoka ocena dostępności komunikacyjnej obszaru co związane jest z wspomnianym już wcześniej położeniem powiatu tomaszowskiego w centralnej Polsce.
- **Branża ceramiczno-budowlana ma największe szanse na rozwój,** co potwierdzają wypowiedzi badanych. Często pojawiały się również głosy, wskazujące na sektor związany z logistyką jako warty inwestowania na co wpływ ma z pewnością dogodna lokalizacja w obrębie centralnej Polski i dostępność transportowa. **Doceniono również walory przyrodnicze regionu i związaną z tym branżę turystyczną, niektórzy podawali również przykład kopalni,** która podobnie jak branża ceramiczno-budowlana posiada pewną tradycję historyczną, w związku z czym widzą w niej potencjał do trwania.
- **Największym powodem do optymizmu patrząc na powiat jako miejsce do prowadzenia swojego biznesu jest dostępność transportowa obszaru i ulokowanie w centralnej Polsce.** Wśród innych powodów pojawiały się także : ogólnie pozytywne nastawienie ludzi do pracy, brak problemów z pozyskaniem podstawowej siły roboczej, obecność dużych miast w pobliżu. Dodatkowo wskazano również na fakt, iż coraz częściej tomaszowskim rynkiem zaczynają się interesować zagraniczni inwestorzy a także bardzo pozytywnym akcentem są władze samorządowe, które starają się pomagać inwestorom, nie utrudniając procesu.
- **Spośród trudności dotyczących prowadzenia biznesu jakie się pojawiały wśród głosów respondentów można wymienić m.in. problem z wykształconymi młodymi ludźmi,**

którzy wyjeżdżają do większych metropolii w celu znalezienia pracy, trudności z prowadzeniem biznesu wśród małych prywatnych firm, z uwagi na pojawiającą się dużą liczbę wielkich firm tzw. „sieciowek”.

- **Biorąc pod uwagę ocenę wsparcia dla przedsiębiorczości na terenie powiatu, a także o podejście władz samorządowych badani stwierdzają, że generalnie nie ma zbędnej biurokracji, która mogła by utrudniać ten proces.** Urzędnicy sprzyjają interesom, nie przedłużają czasu oczekiwania na dokumenty zdając sobie sprawę. Świadczy to o głębokim zrozumieniu przez władze JST kluczowej roli inwestorów i przedsiębiorców w rozwoju społeczno-gospodarczym Obszaru Funkcjonalnego. Istotne zatem wydaje się wzmocnienie infrastruktury otoczenia biznesu.
- **Tylko niektórzy przedsiębiorcy wskazali, iż korzystają z ulg podatkowych, stref ekonomicznych szkoleń przedsiębiorców oraz innych elementów polityki przedsiębiorczości prowadzonej przez powiat.** Większość natomiast nie słyszała o tego typu możliwościach, bądź po prostu nie korzystała, argumentując to najczęściej po prostu tym, iż nie potrzebne są im takie działania.
- **Badani w większości deklarowali jakąkolwiek współpracę z innymi podmiotami, najczęściej ze szkołami w formie przyjmowania praktykantów czy też w przypadku uczelni wyższych na zasadzie konsultacji.** Pojawiały się też wypowiedzi mówiące o współpracy z innymi instytucjami w celach dopuszczenia produktu do użytku.
- **Badani generalnie stwierdzają, że branża ceramiczno-budowlana, jest oceniana jako branża, która w przyszłości najszybciej będzie się rozwijać, posiadająca największy potencjał.** Wpływ na to ma z pewnością wielowiekowa tradycja. Z pośród terenów najbardziej rozwijających się oraz mających szansę rozwijać się dalej zdecydowanie numerem jeden jest Tomaszów Mazowiecki. Dodatkowo badani zgodnie wskazują na fakt, iż należy podjąć działania mające na celu zintegrowanie podmiotów działających w branży w celu jej rozwoju. Powinny także powstać dodatkowe obszary i tereny do inwestowania, których obecnie jest brak.
- **Jeśli chodzi o gotowość przystąpienia do współpracy klastrowej w ramach sektora ceramiczno-budowlanego to głosy były różne. W większości dało się zauważyć pewną niepewność i niechęć do angażowania się w tego typu współpracę, którą badani argumentowali w różny sposób.** Niektórzy deklarowali, że trudno im odpowiedzieć na to pytanie, z uwagi na fakt, iż nie wiedzą jak miałyby ta współpraca wyglądać oraz jaki zakres obejmować. Inni z kolei, ową niechęć do angażowania się w tego typu aktywność argumentowali tym, że branża ceramiczna jest stosunkowo zamknięta oraz panuje między nimi duża konkurencja. Pojawiały się jednak głosy, pozytywnie odbierające taką formę współpracy dostrzegając korzyści z niej płynące.
- **Można stwierdzić, iż Obszar Funkcjonalny Dolina Rzeki Pilicy, mimo że cechuje się silnymi wewnętrznymi powiązaniami, jest jednocześnie mocno zróżnicowany (szczególnie w relacji z innymi podmiotami).** W związku z tym dla pełnego wykorzystania potencjału rozwojowego Obszaru Funkcjonalnego konieczne jest podjęcie działań na rzecz integracji, przy jednoczesnym, dalszym wzmacnianiu przewag konkurencyjnych.
- **Jak wynika z badania CATI z pracodawcami z branży turystycznej i ceramiczno-budowlanej, podejmują oni najczęściej współpracę z innymi podmiotami, gdzie ogólnie**

współpraca była na poziomie średnio 3,69 (na skali od 1 do 5). Jednak średnia ta jest wyższa wśród podmiotów działających w branży ceramiczno-budowlanej (3,80), niż w branży turystycznej (3,50).

- **Jeśli chodzi o określenie, czy współpraca ta ich zdaniem jest trudna/łatwa tylko niewielka część pracodawców zarówno z branży turystycznej, jak i ceramiczno-budowlanej źle oceniła współpracę z wymienionymi podmiotami (odpowiedzi „bardzo trudna” lub „występują trudności”).** Większość podmiotów, które współpracują z poszczególnymi instytucjami określa współpracę z nimi jako bardzo łatwą, lub twierdzi, że trudności zdarzają się sporadycznie.
- **Generalnie, istnieje stosunkowo silna i pozytywna więź współpracy pomiędzy podmiotami na poziomie współpracy w ramach branży turystycznej i ceramiczno-budowlanej,** natomiast im zasięg współpracy szerszy, tym jest ona rzadziej podejmowana.

Rekomendacje

Na podstawie przeprowadzonych badań i analiz wyznaczone zostały najważniejsze obszary, w których powinny się koncentrować przedsięwzięcia prorozwojowe na terenie Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy są: **gospodarka i rynek pracy, demografia, turystyka i kultura, rozwój obszarów wiejskich**, a także **infrastruktura techniczna**. W ramach powyżej wyszczególnionych obszarów rozwojowych istnieje konieczność podjęcia działań zarówno służących wzmocnieniu potencjałów, jak również przeciwdziałaniu barierom rozwojowym.

1. Działania podejmowane przez Partnerów powinny zmierzać w kierunku **wykorzystania wewnętrznego potencjału Obszaru Funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy i jego lokalnych zasobów** (przyrodniczych, gospodarczych, turystycznych, społecznych, a także kulturowych i historycznych), w szczególności zaś dogodnego położenia w układzie komunikacyjnym Polski, wysokiego potencjału turystycznego, związanego z Zalewem Sulejowskim, rzeką Pilicą oraz marką miejscowości Spała, a także zróżnicowanej gospodarki opartej na czterech głównych branżach: ceramiczno-budowlanej, drzewno-mieblarskiej, przetwórstwie rolno-spożywczym oraz chemicznej. Partnerzy powinni dążyć do **wzmocnienia wewnętrznych impulsów i procesów rozwojowych poprzez wykorzystanie szans płynących z otoczenia zewnętrznego** (związanych zwłaszcza z dostępnością zewnętrznych źródeł finansowania przedsięwzięć prorozwojowych czy też napływem inwestorów zewnętrznych). Przechwytywaniu zewnętrznych bodźców rozwojowych powinny służyć **projekty zorientowane na podniesienie stopnia atrakcyjności inwestycyjnej, osiedleńczej i turystycznej** obszaru Partnerstwa, prowadzące w efekcie do **wzmocnienia jego pozycji konkurencyjnej** względem innych jednostek osadniczych zarówno w regionie, jak również w kraju. W procesie planowania rozwoju należy dążyć do **dywersyfikacji potencjałów rozwojowych i przewag konkurencyjnych**. Wielokierunkowy i wielofunkcyjny rozwój, opierający się w głównej mierze na wewnętrznym potencjale i miejscowych zasobach, stwarza znacznie większe szanse powodzenia oraz sukcesu w porównaniu z działaniami koncentrującymi się wyłącznie na jednym obszarze strategicznym.
2. Godnym wzorem do naśladowania dla Partnerów w ramach współpracy na rzecz rozwoju społeczno-gospodarczego mogą być mechanizm LEADER, a także wyrosła na jego gruncie koncepcja Rozwoju Lokalnego Kierowanego przez Społeczeństwo. **Polityka rozwoju lokalnego powinna być dostosowana przede wszystkim do rzeczywistych potrzeb mieszkańców, którym ma służyć**. Ponadto w proces programowania i realizacji polityki rozwoju lokalnego, w jak najszerszym stopniu **należy włączać lokalne społeczności, a także podmioty reprezentujące sektor gospodarczy oraz pozarządowy**. Konieczne jest, aby rozwój Obszaru Funkcjonalnego opierał się na partnerstwie trzech sektorów: publicznego, gospodarczego i społecznego, przy włączaniu mieszkańców. W procesie rozwoju lokalnego trzeba dążyć zatem do **budowy kapitału społecznego**, m.in. poprzez aktywizację obywatelską mieszkańców i zwiększenia stopnia ich partycypacji w przedsięwzięciach podejmowanych przez władze samorządowe. Projekty

prorozwojowe realizowane w ramach współpracy terytorialnej, niezależnie od ich lokalizacji, powinny **służyć rozwojowi całego obszaru oraz przynosić korzyści wszystkim Partnerom**, a nie tylko pojedynczym gminom.

3. Pomimo wielu cech wspólnych (walory środowiska przyrodniczego, podobna specjalizacja gospodarcza, wysoki potencjał turystyczny itp.), będących przejawem spójności Obszaru Funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy, jednostki samorządu terytorialnego wchodzące w skład Partnerstwa są zróżnicowane pod względem spełnianych funkcji, a co za tym idzie różnią się między sobą charakterem procesów determinujących ich rozwój. Na terenie gminy Rzeszyca zauważalna jest przewaga funkcji rolniczych, ze względu na wysoką przeciętną powierzchnię gospodarstw rolnych oraz wysoki odsetek gospodarstw rolnych o powierzchni powyżej 10,0 ha, gmina Inowłódz charakteryzuje się dużym potencjałem turystycznym, bowiem posiada rozwiniętą bazę miejsc noclegowych, a dodatkowo w jej granicach znajduje się rozpoznawalna na terenie całego kraju miejscowość Spała. W gminie wiejskiej Tomaszów Mazowiecki występują procesy suburbanizacyjne, w tym przede wszystkim napływ mieszkańców oraz rozprzestrzenianie się działalności gospodarczych z ośrodków miejskich, dodatkowo gmina ta posiada również potencjał turystyczny. Z kolei miasto Tomaszów Mazowiecki jako stolica powiatu oraz Obszaru Funkcjonalnego stanowi centrum administracyjne regionu, a także jest siedzibą licznych instytucji publicznych, jak szpital powiatowy czy szkoły ponadgimnazjalne. To **zróżnicowanie społeczno-ekonomiczne oraz funkcjonalne** tych jednostek samorządu terytorialnego Partnerstwa nie stanowi bariery dla podejmowania współpracy, lecz **jest przejawem wewnętrznego bogactwa obszaru, jak również stwarza szansę dla wielofunkcyjnego i wielokierunkowego rozwoju**. W związku z powyższym Partnerzy przez wspólne działania **powinni dążyć do wzajemnego przenikania oraz uzupełniania funkcji spełnianych przez poszczególne gminy Partnerstwa**.
4. Obszar Funkcjonalny Dolina Rzeki Pilicy położony jest w strefie oddziaływania dwóch obszarów metropolitalnych: łódzkiego i warszawskiego. Teren Partnerstwa pozostaje na chwilę obecną poza strefą bezpośredniego wpływu rdzeni (centrów) wspomnianych obszarów metropolitalnych, jednakże w związku z dynamicznie zachodzącymi procesami metropolizacji polskiej przestrzeni, należy spodziewać się, iż w przyszłości oddziaływanie Łodzi i Warszawy będzie w dużym stopniu kształtować charakter, kierunek oraz dynamikę rozwoju gmin tworzących Partnerstwo. Oddziaływanie Łodzi oraz Warszawy (w szerszym ujęciu obszarów metropolitalnych) na rozwój gmin tworzących Partnerstwo Dolina Rzeki Pilicy może mieć niejednoznaczny charakter i wiązać się z występowaniem dwojakiego rodzaju procesów, a mianowicie: procesów rozprzestrzeniania się rozwoju (pozytywny charakter) bądź procesów wymywania rozwoju (negatywny charakter). Obecnie dużym zagrożeniem dla obszaru Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy jest właśnie proces wymywania, który uwiadamia się przede wszystkim w odpływie młodych ludzi do większych ośrodków miejskich w celach dalszego kształcenia się i znalezienia pracy. Dodatkowo ten negatywny proces jest zauważalny poprzez wykorzystywanie przez mieszkańców Obszaru Funkcjonalnego instytucji publicznych i kulturalnych poza swoim miejscem zamieszkania, jak kina, centra rozrywkowe. Konieczne jest zatem odwrócenie tendencji negatywnych i przechwytywanie zewnętrznych bodźców rozwojowych. Jest to duże wyzwanie, które

w znacznym stopniu uzależnione jest od aktywności lokalnych władz samorządowych oraz prowadzonej przez nie polityki rozwojowej. **Tworzenie sprzyjających warunków prowadzenia działalności gospodarczej i dogodnych warunków życia dla ludności** jest szansą dla terenów poza metropolitalnych zarówno na zmniejszenie skali lub zahamowanie odpływu mieszkańców oraz podmiotów gospodarczych, jak również na przyciąganie nowych mieszkańców i przedsiębiorców.

5. Wśród najbardziej kluczowych zadań do realizacji w ramach współpracy podejmowanej przez Partnerów należy wskazać przede wszystkim na **ochronę oraz zachowanie walorów przyrodniczo-krajobrazowych**, które są niewątpliwym bogactwem i jednym z głównych czynników rozwojowych Obszaru Funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy. Bogactwo oraz różnorodność środowiska naturalnego i walorów krajobrazowych na terenie Partnerstwa stwarza wiele możliwości jego wykorzystania w procesie rozwoju (m.in. turystyka, rolnictwo, gospodarka leśna, działalność przemysłowa, energetyka oparta na odnawialnych źródłach energii). Trzeba mieć jednak na uwadze, iż wykorzystanie zasobów środowiska naturalnego w procesie rozwoju wymaga dużej odpowiedzialności. Nadmierna presja związana z osadnictwem, działalnością gospodarczą, a także ruchem turystycznym, może w efekcie doprowadzić do nieodwracalnych zmian w strukturze oraz funkcjonowaniu poszczególnych elementów środowiska przyrodniczego. Celom ochrony środowiska przyrodniczego w znacznym stopniu powinna być podporządkowana **polityka przestrzenna prowadzona przez władze samorządowe** (m.in. działania ukierunkowane na ograniczanie procesu niekontrolowanej zabudowy na obszarach cennych pod względem przyrodniczym i krajobrazowym – wyznaczenie w dokumentach planistycznych obszarów wyłączonych spod zabudowy). Ponadto trzeba dążyć do **minimalizowania negatywnej presji ze strony ruchu turystycznego**, m.in. poprzez jego katalizowanie w odpowiednio przystosowanych miejscach (np. szlakach i trasach turystycznych, punktach widokowych, terenach rekreacyjnych). Bardzo ważne znaczenie z punktu widzenia ochrony środowiska przyrodniczego posiada **zapewnienie systemu spójnej i kompleksowej gospodarki wodno-ściekowej oraz uporządkowanej gospodarki odpadami** na obszarze całego Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy. Celom ochrony środowiska oraz rozwoju gospodarczego obszaru Partnerstwa służyć powinny również działania ukierunkowane na zapewnienie możliwości przestrzennych rozwoju energetyki bazującej na odnawialnych źródłach energii, takich jak na przykład biomasy.
6. Tomaszów Mazowiecki, będący centrum gospodarczym Obszaru Funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy oraz całego powiatu tomaszowskiego, pomimo znacznej ilości firm prowadzących działalność w jego granicach, cechuje się relatywnie niskim poziomem przedsiębiorczości w porównaniu z innymi dużymi miastami województwa łódzkiego. Należy podkreślić, że poziom rozwoju gospodarczego miast będących centrami szerszych struktur osadniczych w dużym stopniu determinuje proces rozwoju ich bezpośredniego zaplecza. Wobec tego jednym z najważniejszych zadań służących rozwojowi całego terenu Partnerstwa powinno być przede wszystkim **wzmocnienie funkcji gospodarczych Tomaszowa Mazowieckiego**. W tym celu należy podjąć działania ukierunkowane na podniesienie poziomu atrakcyjności inwestycyjnej oraz konkurencyjności gospodarczej stolicy powiatu tomaszowskiego, m.in. poprzez **tworzenie spójnej oraz kompleksowej**

oferty inwestycyjnej (np. utworzenie strefy aktywności gospodarczej, kompleksowe uzbrajanie istniejących terenów inwestycyjnych w zakresie sieci i urządzeń infrastruktury technicznej) czy też **promocję gospodarczą** (np. udział w różnorodnych targach, wystawach oraz konferencjach gospodarczych). Ponadto trzeba **dążyć do wsparcia rozwoju istniejących, jak również powstawania nowych małych oraz średnich przedsiębiorstw**, które są siłą napędową lokalnej gospodarki (m.in. działania informacyjne i doradcze, ograniczanie barier administracyjnych, pomoc przy pozyskiwaniu funduszy ze źródeł zewnętrznych). Równocześnie na szerszą skalę należy podejmować inicjatywy zmierzające do **podniesienia poziomu przedsiębiorczości mieszkańców** (m.in. działania informacyjne i szkoleniowe dotyczące prowadzenia działalności gospodarczej). Ważnym przedsięwzięciem w tym zakresie wydaje się także **rewitalizacja zdegradowanych terenów poprzemysłowych** m.in. po dawnym Zakładzie Włókien Chemicznych WISTOM. Szczególnie zasadnym przedsięwzięciem w tym zakresie wydaje się **opracowanie koncepcji zagospodarowania terenów zakładu WISTOM** w kierunku: **logistyki, produkcji lub też funkcji handlowych i targowo-wystawienniczych** (np. centrum wystawowe, handlowe i dystrybucyjne ceramiki) z uwzględnieniem przebiegu planowanej obwodnicy Tomaszowa Mazowieckiego.

7. W celu stworzenia silnego Obszaru Funkcjonalnego konieczne jest zwrócenie uwagi na samo miasto Tomaszów Mazowiecki, które powinno pełnić funkcję silnej stolicy regionu. Miasto Tomaszów Mazowiecki powinno zatem być liderem, centrum usług gospodarczych, a także wizytówką Partnerstwa. Z punktu widzenia realizacji tego celu niezbędne jest wykonanie kilku elementów. Przede wszystkim ważnym elementem jest **rewitalizacja zdegradowanych obszarów miasta** i nadanie im nowych funkcji, w tym przede wszystkim kulturalnych, edukacyjnych i handlowo-usługowych. Aby mówić o integracji obszaru niezbędne jest także umożliwienie łatwego poruszania się po tym terenie, a więc stworzenie dobrych powiązań komunikacyjnych, z których mogliby korzystać zarówno mieszkańcy, ale także turyści. W tym celu konieczne jest **zarówno poprowadzenie komunikacji publicznej** przez teren Partnerstwa, jak również **zachowanie ciągłości ciągów pieszo-rowerowych** biegnących na terenie Obszaru Funkcjonalnego. Należy zauważyć, że obecnie jednym z największych problemów Tomaszowa Mazowieckiego jest brak jego obwodnicy, przez co ciężki ruch samochodowy przebiega przez ulice miasta. Konieczne jest zatem stworzenie obwodnicy, co wpłynie pozytywnie na samo miasto, zarówno pod względem poruszania się po mieście, poprawy jego wizerunku w oczach przyjezdnych jak również wpłynie pozytywnie na środowisko. Jednocześnie budowa obwodnicy Tomaszowa Mazowieckiego nie powinna być celem samym w sobie, lecz służyć osiągnięciu szerszych dążeń rozwojowych w skali całego Partnerstwa (w tym m.in. wzrost atrakcyjności inwestycyjnej i turystycznej obszaru przez poprawę dostępności do terenów inwestycyjnych oraz atrakcji turystycznych).
8. W związku z bardzo niskim poziomem przedsiębiorczości w gminach wiejskich (Rzeczyca i Inowódz), jednym z najważniejszych zadań Partnerów powinno być **wspieranie rozwoju ekonomicznego obszarów wiejskich**, poprzez podnoszenie poziomu ich konkurencyjności gospodarczej (m.in. rozbudowa i modernizacja infrastruktury technicznej) i stymulowanie przedsiębiorczości mieszkańców (np. działania szkoleniowe, informacyjne oraz doradcze

dotyczące podejmowania i prowadzenia własnej działalności gospodarczej). Konieczna jest **dywersyfikacja działalności rolniczej oraz okołorolniczej**, np. przez wspieranie powstawania i rozwoju mikroprzedsiębiorstw oraz małych firm rodzinnych prowadzących m.in. działalność wytwórczą (w szczególności w obszarze powiązanym ze specjalizacją gospodarczą Partnerstwa – np. rzemieślników wytwarzających piece kaflowe i ceramikę użytkową), usługową bądź turystyczną, w tym zwłaszcza agroturystykę. Zdynamizowanie procesu rozwoju gospodarczego obszarów wiejskich przyczyni się do ograniczenia skali zjawiska bezrobocia, jak również przez wzrost dochodów mieszkańców, do zmniejszenia rozmiarów problemów natury społecznej (zwłaszcza zaś skali zagrożenia ubóstwem oraz wykluczenia społecznego na tle majątkowym).

9. Z punktu widzenia poprawy warunków materialnych mieszkańców obszarów wiejskich, jak również podniesienia poziomu efektywności produkcji rolnej ważną rolę odegrać może **wsparcie powstawania i rozwoju grup producentów rolnych**. Współpraca w ramach tego typu zrzeszeń przynosi wiele korzyści, wśród których wypada wymienić m.in.: rozłożenie ryzyka i kosztów prowadzenia działalności na wszystkich członków grupy producenckiej, wspólne rozwiązywanie problemów, możliwość realizacji wspólnych inwestycji, znacznie lepszy kontakt z odbiorcami, dostosowanie podaży do warunków rynkowych, jak również wymianę doświadczeń oraz informacji. Działania związane z tworzeniem oraz rozwojem grup i organizacji producenckich mogą zostać dofinansowane ze środków Europejskiego Funduszu Rolnego na Rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich w ramach wdrażania Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2014 – 2020 (działanie *Tworzenie grup i organizacji producentów w sektorze rolnym i leśnym*). Poprawie warunków życia ludności wiejskiej obszaru Partnerstwa służyć może ponadto **wzmocnienie gospodarki rolnej w kierunku rozwoju produktów regionalnych**. Ważnym działaniem w tym zakresie wydaje się być identyfikacja oraz waloryzacja istniejących produktów regionalnych pod kątem możliwości ich wpisania na listę produktów tradycyjnych, prowadzoną przez Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi.
10. Wielokierunkowy oraz wielofunkcyjny rozwój społeczno-ekonomiczny wymaga zarówno wsparcia istniejących branż gospodarki, jak również podjęcia działań ukierunkowanych na **stymulowanie powstawania oraz rozwoju nowych działalności gospodarczych**. Tego rodzaju inicjatywy są konieczne przede wszystkim w kontekście dynamicznie zachodzących zmian w globalnym otoczeniu gospodarczym. Szczególnie ważne znaczenie dla rozwoju ekonomicznego i wzmacniania poziomu konkurencyjności gospodarczej posiada **wspieranie rozwoju branż przyszłości**. Istniejący potencjał ekonomiczny oraz specjalizacja gospodarcza Obszaru Funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy stwarzają szerokie możliwości rozwoju zwłaszcza produkcji zaawansowanych materiałów budowlanych, jak również przetwórstwa rolno-spożywczego. Ponadto w kontekście systematycznie zachodzącego procesu starzenia się ludności w wielu krajach Unii Europejskiej (w tym także w Polsce), którego przejawy zidentyfikowano również na terenie Partnerstwa, konieczne wydaje się podjęcie działań zmierzających w kierunku rozwoju branż tzw. srebrnej gospodarki, czyli działalności służących zaspokojeniu potrzeb rosnącej liczby osób w podeszłym wieku. Ze względu na dobre położenie (w centrum Polski), a także na wysoką dostępność komunikacyjną regionu

- (Droga ekspresowa S8, Drogi krajowe 8 i 48 oraz planowane autostrady A1, A2), zasadne jest również rozwijanie gospodarki w kierunku branży logistyczno-transportowej.
11. Z punktu widzenia trwałego rozwoju gospodarczego niezmiennie ważną rolę odgrywają różnego rodzaju formy współpracy ekonomicznej, w tym zwłaszcza inicjatywy klastrowe. Klastry gospodarcze (grona przedsiębiorczości) są przejawem wielosektorowej kooperacji na rzecz rozwoju, która przynosi wiele wymiernych korzyści podmiotom uczestniczącym w tego typu porozumieniach. Bardzo ważną rolę w procesie tworzenia i rozwoju inicjatyw klastrowych mogą odgrywać lokalne władze samorządowe, m.in. przez realizację działań służących stymulowaniu podejmowania tego rodzaju form współpracy lub też kojarzenie partnerów biznesowych. Partnerstwo Dolina Rzeki Pilicy dysponuje odpowiednim potencjałem ekonomicznym do tworzenia oraz rozwoju inicjatyw klastrowych. Władze gmin tworzących Partnerstwo powinny podjąć **działania ukierunkowane na rozwój gron przedsiębiorczości w obszarach zgodnych z lokalną specjalizacją gospodarczą** (przemysł ceramiczno-budowlany, przetwórstwo rolno-spożywcze, przemysł drzewny i meblarski). Jednocześnie w kontekście rozwoju branż przyszłości, jakie zostały zdefiniowane w Regionalnej Strategii Innowacji dla Województwa Łódzkiego, szczególnie zasadne wydaje się stymulowanie rozwoju klastrow w obszarze przemysłu materiałów budowlanych i przemysłu spożywczego. W świetle przeprowadzonych badań i analiz na potrzeby niniejszego opracowania okazuje się, że obecnie pracodawcy kluczowych branż z terenów Obszaru Funkcjonalnego nie są zainteresowani podjęciem współpracy w ramach klastra. W związku z tym niezbędne jest także podjęcie działań informacyjnych, pokazujących zalety takiego rodzaju współpracy, co więcej zasadne wydaje się także tworzenie klastra w szerszym kontekście, nie tylko Obszaru Funkcjonalnego, ale także całego zagłębia ceramiczno-budowlanego.
 12. Upadek gospodarki monofunkcyjnej na terenie Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy przyczynił się do powstania istotnych problemów społecznych na terenie Obszaru Funkcjonalnego m.in. względnie wysoki poziom bezrobocia rejestrowanego i relatywnie wysoki udział mieszkańców korzystających ze świadczeń pomocy społecznej, w związku z tym jednym z najważniejszych działań prorozwojowych w granicach Obszaru Funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy powinno być **przeciwdziałanie procesom wykluczenia i marginalizacji społecznej**. Osiągnięcie tego celu możliwe jest przede wszystkim poprzez intensyfikację działań związanych z aktywizacją społeczną i kulturalną mieszkańców czy rewitalizacją społeczną, a także wspieranie rozwoju gospodarczego obszaru Partnerstwa oraz podnoszenie poziomu przedsiębiorczości jego mieszkańców. Wzrost dochodów mieszkańców i zwiększenie ich siły nabywczej w efekcie przełożą się nie tylko na polepszenie warunków ich życia, ale także na poprawę kondycji finansowej jednostek samorządu terytorialnego i zdynamizowanie rozwoju gospodarczego terenu Partnerstwa.
 13. Partnerstwo Dolina Rzeki Pilicy odznacza się występowaniem niekorzystnych zjawisk o charakterze demograficznym, wśród których należy wymienić w szczególności: bezwzględny spadek liczby mieszkańców (będący zarówno efektem ujemnego przyrostu

naturalnego, jak i ujemnego salda migracji), systematycznie postępujące procesy starzenia się ludności oraz spadek liczby zawieranych małżeństw. Wobec czego jednym z głównych wyzwań oraz celów rozwojowych na terenie Partnerstwa powinno być **przeciwdziałanie odpływowi młodych ludzi z terenu Obszaru Funkcjonalnego**. Zahamowanie wyżej wymienionych procesów demograficznych jest zadaniem niezwykle trudnym, niemniej jednak ich skala może zostać ograniczona m.in. przez zdynamizowanie rozwoju gospodarczego i tworzenie dogodnych warunków życia dla mieszkańców, w tym zwłaszcza osób młodych. Niezbędne wydaje się zatem zwiększenie poziomu atrakcyjności osadniczej obszaru Partnerstwa m.in. poprzez **podniesienie dostępności do usług publicznych** (w szczególności zaś usług opieki nad dziećmi do lat 3 oraz usług wychowania przedszkolnego), jak również **poprawę warunków mieszkaniowych** (m.in. w wyniku rozbudowy istniejącej infrastruktury komunalnej, tworzenie programów mieszkaniowych dla młodych ludzi), czy **stworzenie różnorodnej oferty kulturalno-rozrywkowej**, pozwalającej na rozwój społeczny mieszkańców. Szczególnie ważne wydaje się tutaj także zwrócenie uwagi na rozwój gospodarczy i **stworzenie atrakcyjnych miejsc pracy** dla ludzi młodych. Jednocześnie działaniom tym powinna towarzyszyć także analiza przestrzennych możliwości rozwoju mieszkalnictwa dla seniorów oraz usług tzw. „srebrnej gospodarki”, w kontekście bliskości terenu Partnerstwa do miejskich obszarów funkcjonalnych Łodzi, Warszawy, Piotrkowa Trybunalskiego i Radomia.

14. Bogactwo i zróżnicowanie walorów środowiska naturalnego, a także dziedzictwa kulturowego (w tym przede wszystkim: rzeka Pilica, Zalew Sulejowski, lasy Spalskie, dziedzictwo historyczne i tradycję oraz marka miejscowości Spała) w granicach Obszaru Funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy stwarza możliwość **rozwoju wielu różnorodnych rodzajów i form turystyki**, wśród których należy wymienić w szczególności: turystykę poznawczą (np. przyrodniczą, ornitologiczną, kulturową, festiwalową i krajoznawczą), turystykę wypoczynkową (m.in. agroturystykę), turystykę kwalifikowaną (m.in. pieszą, rowerową, jeździecką i kajakową) oraz turystykę biznesową (np. kongresową).
15. Turystyka i kultura są jednymi z głównych domen rozwojowych Obszaru Funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy. Warto jednak zauważyć, że od 2008 roku następuje systematyczny spadek liczby turystów, którzy korzystają z miejsc noclegowych na terenie Partnerstwa, trend ten potwierdzają także badania z turystami, którzy w 60% przyznali, że długość ich pobytu to jedynie jeden dzień. Niezbędne jest zatem podjęcie działań zmierzających do **wzmocnienia istniejącego potencjału turystycznego**, w tym także zatrzymanie turystów na dłużej. W szczególności należy dążyć do oparcia rozwoju turystyki na najważniejszych, a także szeroko rozpoznawanych produktach turystycznych obszaru, jakimi są m.in.: miejscowość Spała, Zalew Sulejowski i Tomaszowska Okrąglica. Równocześnie, poprzez szeroko zakrojone i kompleksowe działania promocyjne, należy **dążyć do zwiększenia rozpoznawalności także innych atrakcji oraz walorów turystycznych obszaru Partnerstwa**. Ważną rolę odegrać może również **tworzenie nowych produktów turystycznych na bazie istniejących zasobów przyrodniczych, kulturowych i historycznych** (m.in. tworzenie wspólnych szlaków oraz tras turystycznych, utworzenie ekomuzeum, stworzenie wiosek tematycznych, rozwój questingu – turystyki z zagadkami). Istotną rolę odgrywać tutaj będzie także stworzenie oferty około

turystycznej np. gastronomicznej. Ponadto należy dążyć do dywersyfikacji istniejącej oferty turystycznej pod kątem różnego rodzaju grup odbiorców oraz charakterystycznych dla nich potrzeb. Wreszcie z punktu widzenia zarówno rozwoju turystyki oraz kultury, jak również aktywizacji społecznej mieszkańców bardzo ważne znaczenie posiada wsparcie oddolnych inicjatyw kulturalnych, jak chociażby funkcjonującej w granicach Partnerstwa Drużyny Słowian i Wikingów „Sława”. Rozwojowi turystyki na obszarze Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy służyć powinna także **poprawa dostępności transportowej atrakcji turystycznych**, m.in. poprzez rozbudowę istniejących powiązań komunikacyjnych (drogowych i rowerowych) oraz zapewnienie spójnej komunikacji publicznej.

16. Jednym z najważniejszych wewnętrznych czynników rozwoju społeczno-gospodarczego są poziom wykształcenia oraz kwalifikacje i umiejętności mieszkańców, które pozwalają im realizować określonego rodzaju zadania zawodowe. Biorąc pod uwagę specjalizację gospodarczą Obszaru Funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy, w szczególności zaś rozwój przemysłu ceramiczno-budowlanego, jednym z najważniejszych działań prorozwojowych powinno być **lepsze dopasowanie oferty usług edukacyjnych na poziomie ponadgimnazjalnym do potrzeb lokalnego rynku pracy**. Lepsze dostosowanie kierunków kształcenia do potrzeb miejscowych pracodawców w efekcie może przyczynić się do zmniejszenia skali emigracji zarobkowej mieszkańców (zwłaszcza osób młodych). Możliwość znalezienia zatrudnienia, zgodnego z profilem wykształcenia, w miejscu zamieszkania mocno wiąże mieszkańców z ich rodzinnymi miejscowościami i jednocześnie ogranicza skłonność do emigracji w celu poszukiwania pracy. Szersze dopasowanie oferty edukacyjnej do potrzeb lokalnego rynku pracy wymaga kilku rzeczy, są to: efektywne doradztwo szkolne i zawodowe dla uczniów szkół gimnazjalnych, współpraca z pracodawcami przy tworzeniu nowych kierunków kształcenia w szkołach ponadgimnazjalnych, podniesienie jakości kształcenia zawodowego w zakresie metod praktycznej nauki zawodu, stałe badanie rynku (w tym losów absolwentów) oraz współpracy instytucji jednostek samorządu terytorialnego z przedsiębiorcami.
17. Z punktu widzenia trwałego i zrównoważonego rozwoju Obszaru Funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy jednym z najważniejszych przedsięwzięć jest **rozbudowa i modernizacja istniejącej infrastruktury technicznej** (przede wszystkim systemu odprowadzania oraz oczyszczania ścieków bytowo-gospodarczych). Rozbudowa i modernizacja infrastruktury komunalnej są niezbędne dla: poprawy atrakcyjności (inwestycyjnej, osiedleńczej, turystycznej) terenu Partnerstwa i wzmocnienia jego pozycji konkurencyjnej, podniesienia poziomu i jakości życia mieszkańców, a także zachowania i ochrony środowiska przyrodniczego, które jest jednym z najważniejszych walorów i potencjałów rozwojowych rozpatrywanego obszaru. Ze względu na występowanie różnego rodzaju barier rozwoju infrastruktury komunalnej (niedostateczne środki finansowe gmin, liczne obszary chronione, rozproszona zabudowa jednorodzinna na terenach wiejskich), skuteczna realizacja przedsięwzięć inwestycyjnych w tym zakresie wymaga pozyskania zewnętrznych źródeł finansowania (m.in. ze środków funduszy europejskich). Konieczne jest również podjęcie działań edukacji proekologicznej, mających na celu uwidocznienie

problematyki ochrony środowiska, a także stworzenie systemu zachęt dla mieszkańców, by chcieli oni przyłączyć się do sieci kanalizacyjnych.

18. Ponadto w celu uporządkowania wszystkich działań Partnerstwa rekomenduje się **opracowanie dokumentu, koncepcji zagospodarowania obszaru Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy, który będzie koordynować treść dokumentów planistycznych obowiązujących w poszczególnych gminach w zakresie powiązań przyrodniczych, komunikacyjnych, zagospodarowania terenów stykowych, znajdujących się pomiędzy poszczególnymi gminami. Dokument ten będzie pokazywał także rozmieszczenie na obszarze współpracujących gmin wspólnych działań w zakresie m.in. powiązań komunikacyjnych, infrastruktury technicznej (w tym ponad gminnych systemów wodno-kanalizacyjnych), lokalizację centrów turystycznych i powiązań między nimi, przestrzenne aspekty wspólnej polityki energetycznej. Dokument ten pozwoliłby na sprawne zarządzanie całym obszarem Partnerstwa Dolina Rzeki Pilicy.**
19. Potencjalnym **kierunkiem rozwoju terytorialnego** Partnerstwa Doliny Rzeki Pilicy powinien być **obszar gmin Ujazd i Lubochnia**. W Strategii Rozwoju Województwa Łódzkiego wyżej wymienione gminy, obok miasta Tomaszów Mazowiecki oraz gmin wiejskich Tomaszów Mazowiecki i Inowłódz, zostały zaliczone do obszaru Zagłębia Ceramiczno-Budowlanego Opoczno – Tomaszów Mazowiecki. Warto również odnotować, iż na terenie gminy Ujazd funkcjonuje huta szkła należąca do spółki Euroglas Polska Sp. z o.o., będąca producentem szkła budowlanego i motoryzacyjnego. Ponadto rozwój gmin Ujazd i Lubochnia pozostaje pod wpływem procesów charakterystycznych dla strefy podmiejskiej miasta Tomaszów Mazowiecki. Równocześnie gminy Ujazd i Lubochnia cechują się silnymi powiązaniami przestrzenno-funkcjonalnymi z Tomaszowem Mazowieckim, czego przejawem jest m.in. skala dojazdów do pracy.

Bibliografia

Literatura przedmiotu

- Domański B., 2004, *Krytyka pojęcia rozwoju a studia regionalne*, *Studia Regionalne i Lokalne*, 2 (16), s. 7-23.
- Fierla I., 2004a, *Struktura przestrzenna gospodarki*, [w:] Fierla I. (red.), *Geografia gospodarcza Polski*, PWE, Warszawa, s. 9-30.
- Fierla I., 2004b, *Struktura przestrzenna przemysłu*, [w:] Fierla I. (red.), *Geografia gospodarcza Polski*, PWE, Warszawa, s. 93-154.
- Gorzelak G., 2009, *Fakty i mity rozwoju regionalnego*, *Studia Regionalne i Lokalne*, 2 (36), s. 5-27.
- Kondracki J., 2009, *Geografia regionalna Polski*, PWN, Warszawa.
- Kosek-Wojnar M., Surówka K., 2007, *Podstawy finansów samorządu terytorialnego*, PWN, Warszawa.
- Kruczek Z., 2011, *Polska. Geografia atrakcji turystycznych*, PROKSENIA, Kraków.
- Kuciński K., 2004, *Ludność i osadnictwo*, [w:] Fierla I. (red.), *Geografia gospodarcza Polski*, PWE, Warszawa, s. 32-92.
- Kurek W., Mika M., 2007, *Turystyka jako przedmiot badań naukowych*, [w:] Kurek W. (red.), *Turystyka*, PWN, Warszawa, s. 11-49.
- Lijewski T., 2004, *Turystyka*, [w:] Fierla I. (red.), *Geografia gospodarcza Polski*, PWE, Warszawa, s. 285-299.
- Mika M., 2007, *Przemiany pod wpływem turystyki na obszarach recepcji turystycznej*, [w:] Kurek W. (red.), *Turystyka*, PWN, Warszawa, s. 406-481.
- Miszczuk M., 2007, *Finansowe podstawy działalności jednostek samorządu terytorialnego*, [w:] Miszczuk A., Miszczuk M., Żuk K., *Gospodarka samorządu terytorialnego*, PWN, Warszawa, s. 51-105.
- Parysek J. J., 2007, *Spółeczeństwo*, [w:] Rogacki H. (red.), *Geografia społeczno-gospodarcza Polski*, PWN, Warszawa, s. 91-164.
- Rogacki H., 2007, *Przemysł i budownictwo*, [w:] Rogacki H. (red.), *Geografia społeczno-gospodarcza Polski*, PWN, Warszawa, s. 291-345.
- Skodlarski J., 2007, *Zarys historii gospodarczej Polski*, PWN, Warszawa.

Dokumenty strategiczne

- Aktualizacja Strategii Rozwoju Województwa Łódzkiego. Diagnoza strategiczna. Sfera społeczna
- Aktualizacja Strategii Rozwoju Województwa Łódzkiego. Diagnoza strategiczna. Sfera środowisko-infrastrukturalna
- Plan Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Łódzkiego
- Plan przeciwdziałania depopulacji w województwie łódzkim. Rodzina – Dzieci – Praca
- Program Ochrony Środowiska dla Powiatu Tomaszowskiego na lata 2012 – 2015

- Program Ochrony Środowiska Przyrodniczego Województwa Łódzkiego 2012
- Program Rozwoju obszarów Wiejskich na lata 2007 – 2013
- Regionalna Strategia Innowacji dla Województwa Łódzkiego. LORIS 2030
- Stowarzyszenie Dolina rzeki Pilicy. Lokalna Strategia Rozwoju na lata 2009 – 2015
- Stowarzyszenie „Tradycja, Kultura, Rozwój”. Lokalna Strategia Rozwoju
- Strategia Rozwoju Kapitału Społecznego 2020
- Strategia Rozwoju Województwa Łódzkiego. Łódzkie 2020

Opracowania statystyczne i administracyjne

- Bilans Zasobów Złóż Kopalin w Polsce, Państwowy Instytut Geologiczny – Państwowy Instytut Badawczy, 2014, Warszawa.
- Mały Rocznik Statystyczny Polski 2014, 2014, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa.
- Dojazdy do pracy. Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2011, 2014, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa.
- Wykaz grup producentów rolnych prowadzony przez Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi (według stanu na dzień 10 lipca 2014 r.)
- Krajowy System Informatyczny SIMIK 2007 – 2013

Opracowania informacyjne

- Podejście LEADER. Podstawowy poradnik, 2006, Komisja Europejska, Urząd Oficjalnych Publikacji Wspólnot Europejskich, Luksemburg.
- Zasady realizacji instrumentu Rozwój lokalny kierowany przez społeczność w Polsce, 2014, Ministerstwo Infrastruktury i Rozwoju, Warszawa.

Akty normatywne

- Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 15 kwietnia 1997 r. w sprawie ustanowienia łódzkiej specjalnej strefy ekonomicznej [Dz.U. 1997 nr 46 poz. 289]
- Ustawa z dnia 13 listopada 2003 r. o dochodach jednostek samorządu terytorialnego [Dz.U. 2003 nr 203 poz. 1966]

Strony internetowe

- Bank Danych Lokalnych Głównego Urzędu Statystycznego, <http://stat.gov.pl/bdl>
- portal internetowy Ministerstwa Administracji i Cyfryzacji, <http://mac.gov.pl>
- portal internetowy Generalnej Dyrekcji Dróg Krajowych i Autostrad, <http://www.gddkia.gov.pl>
- portal internetowy Zarządu Dróg Wojewódzkich w Łodzi, <http://www.zdw.lodz.pl>
- portal internetowy Polskich Linii Kolejowych S.A., <http://www.plk-sa.pl>
- portal internetowy Łódzkiej Specjalnej Strefy Ekonomicznej, <http://www.sse.lodz.pl>

-
- portal internetowy Nadleśnictwa Spała, <http://www.spala.lodz.lasy.gov.pl>
 - portal internetowy Kampinoskiego Parku Narodowego, <http://www.kampinoski-pn.gov.pl>
 - portal internetowy Zespołu Nadpilicznych Parków Krajobrazowych, <http://npk.parkilodzkie.pl>
 - portal internetowy Narodowego Instytutu Dziedzictwa, <http://www.nid.pl>
 - portal internetowy poświęcony Zalewowi Sulejowskiemu, <http://www.sulejowski.pl>
 - portal internetowy poświęcony zamkom oraz pałacom na terenie województwa łódzkiego, <http://www.zamkilodzkie.pl>
 - portal internetowy Mapa Dotacji UE, <http://mapadotacji.gov.pl>
 - portal internetowy powiatu tomaszowskiego, <http://www.powiat-tomaszowski.pl>
 - portal internetowy miasta Tomaszów Mazowiecki, <http://www.tomaszow-maz.eu>
 - portal internetowy gminy Tomaszów Mazowiecki, <http://tomaszow-mazowiecki.e-tomaszowski.pl>
 - portal internetowy gminy Inowłódz, <http://www.inowlodz.pl>
 - portal internetowy gminy Rzeczyca, <http://www.rzeczyca.pl>
 - portal internetowy województwa łódzkiego, <http://www.lodzkie.pl>
 - portal internetowy Tomaszowskiego Centrum Zdrowia, <http://www.szpitalwtomaszowie.pl>
 - portal internetowy Gminnego Centrum Kultury w Inowłodzu, <http://www.gckinowlodz.naszgok.pl>
 - portal internetowy Tomaszowska Kultura, <http://tomaszowskakultura.pl>
 - portal internetowy Tomaszowskiej Okrąglicy, <http://okraglica.pl>
 - portal internetowy Miejskiego Ośrodka Kultury w Tomaszowie Mazowieckim, <http://mok-tm.pl>
 - portal internetowy Dzielnicowego Ośrodka Kultury w Tomaszowie Mazowieckim, <http://dok.tomaszow-maz.pl/dok>
 - portal internetowy Młodzieżowego Domu Kultury w Tomaszowie Mazowieckim, <http://mdk-tomaszow.pl>
 - portal internetowy Ośrodka Kultury „Tkacz” w Tomaszowie Mazowieckim, <http://www.ok-tkacz.pl>
 - portal internetowy poświęcony miejscowości Spała, <http://www.spala.pl>
 - portal internetowy Muzeum w Tomaszowie Mazowieckim im. Antoniego hr. Ostrowskiego, <http://www.muzeumtomaszow.pl>
 - portal internetowy Galerii Arkady w Tomaszowie Mazowieckim, <http://www.galeriaarkady.art.pl>
 - portal internetowy kina „Włóknierz” w Tomaszowie Mazowieckim, <http://www.kinotomaszow.pl>
 - portal internetowy Krajowej Sieci obszarów Wiejskich, <http://ksow.pl>

Załączniki

Kwestionariusz CATI z mieszkańcami

Dzień dobry,

Nazywam się [...] i reprezentuję Centrum Doradztwa Strategicznego, które na zlecenie Miasta Tomaszów Mazowiecki, Powiatu Tomaszowskiego, Gminy Tomaszów Mazowiecki, Gminy Inowódz, Gminy Rzerzyca i Stowarzyszenia Dolina rzeki Pilicy, przeprowadza badanie mające rozpoznać opinie mieszkańców o tym jak się żyje, mieszka i pracuje w rejonie Tomaszowa.

Rozmowa ze mną zajmie Panu(i) 15 minut.

Będę teraz zadawał(a) pytania i możliwe odpowiedzi. W razie potrzeby, powtórzę pytanie i kafeterię odpowiedzi. Bardzo proszę, aby przy każdym pytaniu zastanowić się nad odpowiedzią, która najbardziej dla Pana(i) odpowiada. Nie ma ani złych, ani dobrych odpowiedzi. Dlatego proszę na każde pytanie odpowiadać spontanicznie i zgodnie z własnym przekonaniem.

A. . Filtr (Płeć, kategoria wiekowa: do 24, 25-34, 35-44, 45-54, 55-64, 65+, miejsce zamieszkania – miejscowość z podanej listy)

M.1 Płeć

Kobieta

Mężczyzna

M.2

Kategoria wiekowa:

24, 25-34, 35-44, 45-54, 55-64, 65+

M.3

W jakiej gminie P. mieszka?

Lista gmin

A.1 Proszę powiedzieć, w jakim stopniu zgadza się Pan(i) z poniższymi stwierdzeniami. Miejscowość w której żyję to dobre miejsce	A.1A Do mieszkania	1 - zdecydowanie nie
	A.1B Do pracy	2 – raczej nie
	A.1.C Do planowania przyszłości dla siebie i swojej rodziny	3 – ani tak, ani nie 4 – raczej tak 5 - zdecydowanie tak
A.2 Czy rozważa P. zmianę miejsca zamieszkania w ciągu najbliższego roku?	☐ Tak (->A.2.1) ☐ Nie (->A.3)	

BADANIE POTENCJALNYCH KIERUNKÓW ROZWOJU I WYDANIE REKOMENDACJI DLA PROJEKTOWANEGO OBSZARU FUNKCJONALNEGO

A.2.1 Proszę wskazać najbardziej pożądane przez P. przyszłe miejsce zamieszkania (czytać kategorie)	○ W innej miejscowości na terenie powiatu tomaszowskiego – dopytać jakiej? _____ ○ W innym powiecie na terenie województwa łódzkiego dopytać jakim? _____ ○ W innym województwie - dopytać jakim? _____ ○ W innym kraju - dopytać jakim? _____ 99 – trudno powiedzieć (nie czytać) ->A.2.2
A.2.2 Jaki jest <u>główny</u> powód zmiany miejsca zamieszkania? (jednokrotnego wyboru, spontaniczna wypowiedź respondenta)	○ Zawodowy (pracuję lub właśnie dostałem(am) pracę w nowym miejscu zameldowania) ○ Matrymonialny (wstępuję, wstąpiłem(am) w związek małżeński/narzeczeński i osiedlamy się gdzie indziej) ○ Rodzinny (rodzina podjęła taką decyzję, a ja się dostosowałem(am)) ○ Praktyczny (warunki życia mnie nie zadowolają, nie widzę tu dla siebie możliwości) ○ Edukacyjny (kształcę się, chcę się kształcić gdzie indziej) ○ Inny, jaki?
A.3 Proszę wymienić maksymalnie 3 atuty/zalety miejscowości w której P. mieszka (otwarte)	
A.4 Proszę wymienić maksymalnie 3 słabości/wady miejscowości w której P. mieszka (otwarte)	

B. chciałbym porozmawiać o szkolnictwie ponadgimnazjalnym w powiecie tomaszowskim

B.1 Czy w P. gospodarstwie domowym jest osoba, która uczy się lub w ciągu ostatnich 3 lat uczyła się szkole ponadgimnazjalnej?	0 – nie (->B4) 1 – Tak (->B.2.1)
B.2.1 Do jakiego typu szkoły uczęszcza – (w przypadku kilku osób uczących się, proszę odnieść to do osoby <u>najmłodszej</u>)	○ Liceum ○ Technikum ○ Zasadnicza szkoła zawodowa ○ Trudno powiedzieć
B.2.2 W jakiej miejscowości znajduje się szkoła, w której ta osoba się uczy lub uczyła? (w przypadku kilku osób uczących się, proszę odnieść to do osoby <u>najmłodszej</u>)	1 – w Tomaszowie Mazowieckim (->B3) 2 – poza miejscowością w której mieszkam_ Gdzie _____? (->B2.3)

BADANIE POTENCJALNYCH KIERUNKÓW ROZWOJU I WYDANIE REKOMENDACJI DLA PROJEKTOWANEGO OBSZARU FUNKCJONALNEGO

B. 2.3 (Jeśli w B.2.2 wskazano miasto inne niż Tomaszów) Dlaczego zdecydowano się na wybór tej placówki? Proszę wskazać maks. 3 powody (wielokrotnego wyboru, spontaniczna wypowiedź respondenta)	○ lepszy poziom nauczania ○ bliżej miejsca zamieszkania ○ bardziej przyjazna atmosfera ○ lepsza kadra dydaktyczna ○ opinia innych rodziców/znajomych ○ sukcesy uczniów i absolwentów ○ inne..... 99 – trudno powiedzieć (nie czytać)
B.3 Czy osoba, która się uczy, korzysta z zajęć pozalekcyjnych/rozwojowych (np. zajęć językowych, sportowych?)	○ Tak (->B3.1) ○ Nie (->B4) 99 – trudno powiedzieć (nie czytać) (->B4) [o brak odpowiedzi]
B.3.1 Gdzie znajduje się placówka która organizuje te zajęcia?	○ W miejscowości zamieszkania ○ W innej miejscowości na terenie powiatu tomaszowskiego dopytać jakiej? _____ ○ W innym powiecie na terenie województwa łódzkiego - dopytać jakim? _____ ○ W innym województwie - dopytać jakim? _____
B.4 Jak Pan(i) ocenia jakość oferty edukacyjnej w powiecie tomaszowskim?	1- zdecydowanie negatywnie 2- raczej negatywnie 3- ani pozytywnie, ani negatywnie 4- raczej pozytywnie 5- zdecydowanie pozytywnie 99 – trudno powiedzieć (nie czytać)

C. chciałbym teraz z P. porozmawiać o spędzaniu czasu wolnego

E.1 Jak Pan(i) ocenia ofertę kulturalną w miejscowości zamieszkania? (dla informacji ankietera: muzeum, kino, przedstawienia teatralne, koncert, wystawy, festyny) (spontaniczna wypowiedź respondenta)	○ zaspokaja wszystkie moje potrzeby ○ zaspokaja moje potrzeby w niepełnym wymiarze (->C2.1) ○ w ogóle nie zaspokaja moich potrzeb kulturalnych (->C2.1) ○ nie korzystam z usług kulturalnych 99 – trudno powiedzieć (nie czytać)
C 2.1 To czy w takim razie szukał(a) Pan(i) innych miejscowości w których można zaspokoić te potrzeby?	0 - nie 1 – tak (->C2.2) 99 – trudno powiedzieć (nie czytać)
C.2.2 Gdzie zaspakaja P. swoje potrzeby kulturalne? (czytać kategorie)	○ W innej miejscowości na terenie powiatu tomaszowskiego - dopytać jakiej? _____

BADANIE POTENCJALNYCH KIERUNKÓW ROZWOJU I WYDANIE REKOMENDACJI DLA PROJEKTOWANEGO OBSZARU FUNKCJONALNEGO

	○ W innym powiecie na terenie województwa łódzkiego - dopytać jakim? _____ ○ W innym województwie - dopytać jakim? _____
C.3 Jak ocenia Pan(i) ofertę spędzania czasu wolnego w swojej miejscowości?	1 – zdecydowanie źle 2 – raczej źle 3 – ani dobrze, ani źle 4- raczej dobrze 5 – zdecydowanie dobrze
C.4 A gdzie P. robi tzw. „większe” zakupy?	1 – w swojej miejscowości 2 – poza miejscem zamieszkania (->C4.1) 99 – trudno powiedzieć (nie czytać)
C.4.1 Gdzie? (czytać kategorie)	○ W innej miejscowości na terenie powiatu tomaszowskiego - dopytać jakiej? _____ ○ W innym powiecie na terenie województwa łódzkiego - dopytać jakim? _____ ○ W innym województwie - dopytać jakim? _____

D.

D.1 Proszę określić jaka jest Pana sytuacja zawodowa? (czytać kategorie)	○ Nie pracuję zawodowo i nie mam innego zajęcia ○ Nie pracuję zawodowo, gdyż mam inne niepłatne zajęcie (np. gospodyni domowa) ○ Pracuję „na pełnym etacie” na podstawie umowy o pracę (->D.2) ○ Pracuję na nie pełny etat na podstawie umowy o pracę (->D.2) ○ Pracuję na podstawie umowy cywilnoprawnej (umowa zlecenie/działo) (->D.2) ○ Pracuję dorywczo (->D.2) ○ Prowadzę własną działalność gospodarczą (->D.2) ○ Jestem rencistą/emerytem ○ Jestem uczniem/studentem ○ Jestem rolnikiem ○ Inne – jakie.....
D.2 Do której z kategorii przypisałby P. siebie, ze względu na rodzaj wykonywanej pracy (czytać kategorie)	○ pracownik umysłowy ○ pracownik fizyczny ○ wyższa kadra kierownicza ○ właściciel lub współwłaściciel prywatnej firmy ○ inne- jakie.....

**BADANIE POTENCJALNYCH KIERUNKÓW ROZWOJU I WYDANIE REKOMENDACJI
DLA PROJEKTOWANEGO OBSZARU FUNKCJONALNEGO**

D.3.1 Czy P. miejsce pracy znajduje się....	1 – w miejscowości w której mieszkam 2 – poza miejscowością w której mieszkam (B->3.2)
D.3.2 Gdzie znajduje się P. miejsce pracy? (czytać kategorie)	○ W innej miejscowości na terenie powiatu tomaszowskiego - dopytać jakiej? _____ ○ W innym powiecie na terenie województwa łódzkiego - dopytać jakim? _____ ○ W innym województwie - dopytać jakim? _____ ○ W innym kraju - dopytać jakim? _____
D.3.3 Jaki jest powód P. pracy poza miejscem swojego zamieszkania? Proszę wskazać maks. 3 (wielokrotnego wyboru , spontaniczna wypowiedź respondenta)	○ Możliwość znalezienia pracy ○ Lepsze zarobki ○ Zgodność pracy z moimi kwalifikacjami ○ Brak oferty pracy w miejscu zamieszkania ○ Inne_ jakie? 99 – trudno powiedzieć (nie czytać)
D.4 W jaki sposób <u>najczęściej</u> dociera Pan(i) do pracy? (jednokrotnego wyboru , spontaniczna wypowiedź respondenta)	○ Pieszo ○ Rowerem ○ Samochodem ○ Pociągiem ○ Komunikacją miejską ○ Autobusem/ Busem (prywatny przewoźnik) ○ Inne, jakie....
D.5 Czy w ostatnich 3 latach brał P. udział w kursach i szkoleniach doszkalających zwiększających P. możliwości na rynku pracy? Jeśli tak to jakich? (wielokrotnego wyboru , spontaniczna wypowiedź respondenta)	○ Szkolenia ->D 5.1 ○ Kursy ->D 5.1 ○ Samokształcenie ○ Studia podyplomowe ->D 5.1 ○ Inne – jakie.....? 99 – trudno powiedzieć (nie czytać) o – Nie brałem udziału w szkoleniach
D 5.1 Czego dotyczyły kursy. Z wyłączeniem kursów i szkoleń obowiązkowych, w których uczestniczył? (wielokrotnego wyboru , spontaniczna wypowiedź respondenta)	○ Podstawowe programy ogólne, w tym: kształcenie umiejętności pisania, czytania i liczenia ○ Rozwój osobowościowy i kariery zawodowej ○ Szkolenie nauczycieli i nauka o kształceniu ○ Sztuka, kultura, rzemiosło artystyczne ○ Nauki humanistyczne (bez języków obcych) i społeczne, w tym: ekonomia, socjologia,

BADANIE POTENCJALNYCH KIERUNKÓW ROZWOJU I WYDANIE REKOMENDACJI DLA PROJEKTOWANEGO OBSZARU FUNKCJONALNEGO

	psychologia, politologia, etnologia, geografia ○ Języki obce ○ Sprzedaż, marketing, public relations, handel nieruchomościami ○ Rachunkowość, księgowość, bankowość, ubezpieczenia, analiza inwestycyjna ○ Zarządzanie i administrowanie ○ Prace sekretarskie i biurowe ○ Prawo ○ Nauki o życiu i nauki przyrodnicze, w tym: biologia, zoologia, chemia, fizyka ○ Matematyka i statystyka ○ Informatyka i wykorzystanie komputerów ○ Technika i handel artykułami technicznymi, w tym: mechanika, metalurgia, energetyka, elektronika, telekomunikacja, miernictwo, naprawa i konserwacja pojazdów ○ Górnictwo i przetwórstwo przemysłowe, w tym: przemysł spożywczy, lekki, chemiczny ○ Architektura i budownictwo ○ Rolnictwo, leśnictwo, rybołówstwo ○ Weterynaria ○ Opieka zdrowotna ○ Opieka społeczna, w tym: opieka nad osobami niepełnosprawnymi, starszymi, dziećmi, wolontariat ○ Ochrona własności i osób ○ Ochrona środowiska ○ Usługi hotelarskie, turystyka i rekreacja ○ Usługi gastronomiczne ○ Usługi fryzjerskie, kosmetyczne ○ Usługi krawieckie, obuwnicze ○ Usługi stolarskie, szklarskie ○ Usługi transportowe, w tym kursy prawa jazdy ○ Nauka aktywnego poszukiwania pracy ○ Inne_ jakie? 99 – trudno powiedzieć,
D.6.1 Czy planuje P. w najbliższym roku brać udział w kursach i szkoleniach doszkalających?	0 – nie 1 – tak 99 – trudno powiedzieć (nie czytać)
D.6.2 Czy w najbliższym czasie planuje Pan(i) zmianę pracy?	0 – nie (->E.1) 1 – tak (D.6.3)

BADANIE POTENCJALNYCH KIERUNKÓW ROZWOJU I WYDANIE REKOMENDACJI DLA PROJEKTOWANEGO OBSZARU FUNKCJONALNEGO

	99 – trudno powiedzieć (nie czytać) (->E.1)	
D.6.3 Czy planuje Pan(i) zmianę pracy na pracę która znajduje się...	D.6.3A W tym samym mieście	0 - nie 1 – tak_ jakiego.....? 99 – trudno powiedzieć (nie czytać)
	D.6.3B Na terenie innej gminy, należącej do powiatu tomaszowskiego?	
	D.6.3C Na terenie innego powiatu, należącego do województwa łódzkiego?	
	D.6.3D Na terenie innego województwa?	
	D.6.3E Na terenie innego kraju?	

E. Metryczka

E.1 Jaki jest poziom P. wykształcenia	1. podstawowe 2. gimnazjalne 3. zasadnicze zawodowe 4. średnie 5. wyższe
E.2 Stan cywilny	☐ kawaler/panna ☐ żonaty/zamężna ☐ rozwiedziony/a ☐ w separacji ☐ wdowiec/wdowa
E.3 Ile osób liczy P. gospodarstwo domowe, wliczając P.?	 [o brak odpowiedzi]
E.3.1 W tym ile jest osób poniżej 18 roku życia?	 [o brak odpowiedzi]
E.4 Jak Pan/Pani ocenia swoją sytuację materialną i swojego gospodarstwa domowego	☐ nie starcza nawet na najpilniejsze potrzeby ☐ trzeba odmawiać sobie wielu rzeczy, aby starczyło na życie ☐ na co dzień starcza, ale nie starcza na niektóre wydatki ☐ starcza na wszystkie wydatki ☐ jestem/jesteśmy zamożni [o brak odpowiedzi]

Kwestionariusz CATI z przedsiębiorcami

Dzień dobry,

Nazywam się [...] i reprezentuję Centrum Doradztwa Strategicznego, które na zlecenie gmin i powiatu tomaszowskiego oraz Stowarzyszenia Dolina Rzeki Pilicy, przeprowadza

badanie opinii przedsiębiorców na temat polityki personalnej, szkoleniowej i rozwojowej. Wnioski z badania posłużą do opracowania diagnozy i rekomendacji dla Strategii Rozwoju Obszaru Funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy. **Rozmowa ze mną zajmie Panu(i) mniej niż 15 minut.**

Czy mógłbym/mogłabym porozmawiać z **osobą zarządzającą firmą** lub posiadającą **znaczącą wiedzę** na temat jej prowadzenia?

- Tak
- Nie
- W innym terminie - Przełoż wywiad

Będę teraz zadawał(a) pytania i możliwe odpowiedzi. W razie potrzeby, powtórzę pytanie i kafeterię odpowiedzi. Bardzo proszę, aby przy każdym pytaniu zastanowić się nad odpowiedzią, która najbardziej odpowiada Pana/i opinii. Nie ma ani złych, ani dobrych odpowiedzi. Dlatego proszę na każde pytanie odpowiadać spontanicznie i zgodnie z własnym przekonaniem.

BADANIE PRACODAWCÓW

A. CZĘŚĆ WPROWADZAJĄCA/FILTRUJĄCA

A.1 [pyt. Filtrujące] Ilu pracowników zatrudnia Pana/Pani firma?	1- od 0 do 9 pracowników 2- od 10 do 49 pracowników 3- od 50 do 149 pracowników
A.2. [pyt. Filtrujące- Jaka jest forma własności Państwa przedsiębiorstwa?	☐ Państwowa ☐ Prywatna
A.3 Jakie jest PKD Państwa firmy?	☐ Wybrać z listy PKD ☐ W razie wielu działalności – poprosić o wskazanie głównej
A.4 Jaki jest profil działalności Państwa firmy? (wielokrotnego wyboru)	☐ Handlowy ☐ Usługowy ☐ Produkcyjny

B. Chciałbym z Panem/Panią teraz porozmawiać o pracownikach zatrudnionych przez Państwa firmę oraz o potencjalnych pracownikach, którzy mogą zostać w przyszłości zatrudnieni

B.1 Czy w ostatnim roku Państwa firma zatrudniła nowych pracowników?	☐ Tak ☐ Nie
B1.1 Jeśli tak, to na jakie stanowiska	- pracownik fizyczny (dotyczy również

☐
☐

BADANIE POTENCJALNYCH KIERUNKÓW ROZWOJU I WYDANIE REKOMENDACJI DLA PROJEKTOWANEGO OBSZARU FUNKCJONALNEGO

i ilu? (99- nie wiem/trudno powiedzieć)	pracownika rolnego) -> B02_1 - pracownik umysłowy -> B02_2 - kadra kierownicza ☐ -> B02_3 - Nie wiem/ Trudno powiedzieć
B.2 A czy Pana(i) przedsiębiorstwo planuje w najbliższych 6 miesiącach zatrudnić nowych pracowników?	▪ Tak ▪ Nie
B2.1 Jeśli tak, to na jakie stanowiska i ilu? (99- nie wiem/trudno powiedzieć)	- pracownik fizyczny (dotyczy również pracownik ☐ lnego) ☐ -> B02_1 - pracownik umysłowy ☐ -> B02_2 - kadra kierownicza ☐ -> B02_3 - Nie wiem/ Trudno powiedzieć
B02_1 (jeśli w B1 tak i/lub w B2 tak)) Biorąc pod uwagę branżę/ę w jakiej działa Pana(i) firma i stanowisko pracownika fizycznego, na które ostatnio Państwo rekrutowaliście lub będziecie rekrutować co jest ważne przy wyborze nowego pracownika? -> B.3.1_1	
B02_2 (jeśli w B1 tak i/lub w B2 tak)) Biorąc pod uwagę branżę/ę w jakiej działa Pana(i) firma i stanowisko pracownika umysłowego, na które ostatnio Państwo rekrutowaliście lub będziecie rekrutować co jest ważne przy wyborze nowego pracownika? -> B.3.1_2	
B02_3 (jeśli w B1 tak i/lub w B2 tak)) Biorąc pod uwagę branżę/ę w jakiej działa Pana(i) firma i stanowisko pracownika kadry kierowniczej na które ostatnio Państwo rekrutowaliście lub będziecie rekrutować co jest ważne przy wyborze nowego pracownika? -> B.3.1_3	
B.3.1_1 Czy ważny jest poziom posiadanego wykształcenia w przypadku rekrutacji pracownika fizycznego ?	☐ Nie (B.3.2_1) ☐ tak (B3.1.1_1) [o brak odpowiedzi]
B.3.1_2 Czy ważny jest poziom posiadanego wykształcenia w przypadku rekrutacji pracownika umysłowego ?	☐ Nie (B.3.2_2) ☐ tak (B3.1.1_2) [o brak odpowiedzi]
B.3.1_3 Czy ważny jest poziom posiadanego wykształcenia w przypadku rekrutacji kadry kierowniczej ?	☐ Nie (B.3.2_3) ☐ tak (B3.1.1_3) ☐ [o brak odpowiedzi]
B.3.1.1_1 Jakiego wykształcenia powinna mieć taka osoba na stanowisku pracownika fizycznego ?	1. podstawowe 2. gimnazjalne 3. zasadnicze zawodowe 4. średnie 5. wyższe 99 – trudno powiedzieć, brak odpowiedzi (nie czytać)
B.3.1.1_2 Jakiego wykształcenia powinna	1. podstawowe

mieć taka osoba na stanowisku pracownika umysłowego?	2. gimnazjalne 3. zasadnicze zawodowe 4. średnie 5. wyższe 99 – trudno powiedzieć, brak odpowiedzi (nie czytać)
B.3.1.1_3 Jakiego wykształcenia powinna mieć taka osoba na stanowisku kadry kierowniczej?	1. podstawowe 2. gimnazjalne 3. zasadnicze zawodowe 4. średnie 5. wyższe 99 – trudno powiedzieć, brak odpowiedzi (nie czytać)
B.3.2_1 Zależnie od stanowiska od pracownika oczekuje się określonych kompetencji. Proszę powiedzieć, które kompetencje są według Pana(i) potrzebne w przypadku stanowiska pracownika fizycznego? (wielokrotnego wyboru, spontaniczna wypowiedź respondenta, ankieter prosi o doprecyzowanie)	○ Dyspozycyjność ○ Biegłe posługiwanie się językiem polskim w mowie i piśmie ○ Samoorganizacja pracy i przejawianie inicjatywy ○ Sprawność fizyczna. ○ Obsługa komputera i korzystanie z Internetu. ○ Obsługa, montowanie i naprawa urządzeń technicznych. ○ Wyszukiwanie i analiza informacji oraz wyciąganie wniosków. ○ Kontakty z innymi ludźmi, zarówno ze współpracownikami, jak i klientami czy podopiecznym ○ Posługiwanie się językiem obcym ○ Chęć do pracy ○ Lojalność ○ Gotowość do uczenia się ○ Prawo jazdy ○ Inne, jakie? 99 – trudno powiedzieć (nie czytać) [o brak odpowiedzi]
B.3.2_2 Zależnie od stanowiska od pracownika oczekuje się określonych kompetencji. Proszę powiedzieć, które kompetencje są według Pana(i) potrzebne	○ Dyspozycyjność ○ Biegłe posługiwanie się językiem polskim w mowie i piśmie ○ Samoorganizacja pracy i przejawianie

w przypadku stanowiska pracownika umysłowego? (wielokrotnego wyboru, spontaniczna wypowiedź respondenta, ankieter prosi o doprecyzowanie)	inicjatywy ○ Sprawność fizyczna. ○ Obsługa komputera i korzystanie z Internetu. ○ Obsługa, montowanie i naprawa urządzeń technicznych. ○ Wyszukiwanie i analiza informacji oraz wyciąganie wniosków. ○ Kontakty z innymi ludźmi, zarówno ze współpracownikami, jak i klientami czy podopiecznym ○ Posługiwanie się językiem obcym ○ Chęć do pracy ○ Lojalność ○ Gotowość do uczenia się ○ Prawo jazdy ○ Inne, jakie? 99 – trudno powiedzieć (nie czytać) [o brak odpowiedzi]
B.3.2_3 Zależnie od stanowiska od pracownika oczekuje się określonych kompetencji. Proszę powiedzieć, które kompetencję są według Pana(i) potrzebne w przypadku stanowiska pracownika kadry kierowniczej? (wielokrotnego wyboru, spontaniczna wypowiedź respondenta, ankieter prosi o doprecyzowanie)	○ Dyspozycyjność ○ Biegłe posługiwanie się językiem polskim w mowie i piśmie ○ Samoorganizacja pracy i przejawianie inicjatywy ○ Sprawność fizyczna. ○ Obsługa komputera i korzystanie z Internetu. ○ Obsługa, montowanie i naprawa urządzeń technicznych. ○ Wyszukiwanie i analiza informacji oraz wyciąganie wniosków. ○ Kontakty z innymi ludźmi, zarówno ze współpracownikami, jak i klientami czy podopiecznym ○ Posługiwanie się językiem obcym ○ Chęć do pracy ○ Lojalność ○ Gotowość do uczenia się ○ Prawo jazdy ○ Inne, jakie?

	99 – trudno powiedzieć (nie czytać) [o brak odpowiedzi]
B.4 Proszę podać, jakie były główne przyczyny przyjmowania nowych pracowników? (wielokrotnego wyboru, spontaniczna wypowiedź respondenta,)	○ Nowe miejsce pracy ○ Uzupełnienie braków kadrowych ○ Sezonowy wzrost zatrudnienia ○ Inne – jakie? 99 – trudno powiedzieć, brak odpowiedzi (nie czytać)
B.5 W jaki sposób poszukiwali Państwo pracowników? (wielokrotnego wyboru, spontaniczna wypowiedź respondenta)	• Urząd Pracy • Ogłoszenia w siedzibie firmy • Ogłoszenia w prasie • Ogłoszenia w Internecie • Agencje pośrednictwa pracy • Znajomi z polecenia • Przyjmując stażystów/praktykantów • Awans z niższych stanowisk • Współpraca ze szkołami/uczelniami • Samodzielne zgłaszanie się kandydatów • Nabory, konkursy • Inne.... 99 – trudno powiedzieć, brak odpowiedzi (nie czytać)
B.6 Czy napotkali Państwo trudności ze znalezieniem odpowiednich kandydatów do pracy?	○ Tak (B7) ○ Nie(B10) o- Nie dotyczy
B.7 Proszę wskazać, jakie były przyczyny napotkanych trudności w znalezieniu pracowników (wielokrotnego wyboru, spontaniczna wypowiedź respondenta)	• Małe umiejętności praktyczne kandydatów • Brak doświadczenia zawodowego kandydatów • Trudności w znalezieniu pracownika o określonych kwalifikacjach (->8) • Słabe zainteresowanie ofertą pracy • Zbyt duża konkurencja innych firm • Brak absolwentów odpowiednich kierunków na lokalnym rynku pracy • Kandydatom nie odpowiadały warunki (->9) • Niestandardowe czas i miejsce pracy (praca w nadgodzinach, w weekendy,

	wyjazdy, etc.) zniechęcająca kandydatów - Inne_jakie? - o- Nie było żadnych trudności, nie dotyczy
B.8 Jak się panu wydaje z czego wynikają trudności ze znalezieniem pracownika o odpowiednich kwalifikacjach?	- nie ma ludzi, którzy by spełniali nasze wymagania __ jakie? (proszę podać) - ludzie są, ale nie odpowiadają im warunki pracy w firmie (->B9) - inne_jakie? 99 – trudno powiedzieć, brak odpowiedzi (nie czytać)
B.9 Co im konkretnie nie odpowiadało? (wielokrotnego wyboru , spontaniczna wypowiedź respondenta)	- warunki finansowe - godziny pracy - warunki wykonywania pracy - lokalizacja firmy - zakres obowiązków - warunki socjalne - brak możliwości rozwoju/awansu 99 – trudno powiedzieć, brak odpowiedzi (nie czytać)
B10 Czy w ostatnim roku Państwa firma przyjęła osoby na praktyki zawodowe?	- Tak Jeśli tak, to ilu? (99- nie wiem/trudno powiedzieć) - Nie 99 – trudno powiedzieć, brak odpowiedzi (nie czytać)
B11 Czy w ostatnim roku Państwa firma przyjęła osoby na staż?	

C. SZKOLENIA

C.1 Jak Pan/i ocenia umiejętności pracowników?"	- umiejętności są w pełni zadowalające, nie ma potrzeby szkolenia pracowników - umiejętności są zadowalające, ale w pewnych obszarach pracownicy wymagają szkolenia - umiejętności są niewystarczające, pracownicy wymagają szkolenia
---	---

	99 – trudno powiedzieć, brak odpowiedzi (nie czytać)
C.2 Czy prowadzili Państwo jakieś kursy i szkolenia, poza obowiązkowymi, takimi jak np. BHP i przepisy przeciwpożarowe w ciągu poprzedniego roku kalendarzowego?	a. TAK (->C3-5) b. NIE (->C6) 99 – trudno powiedzieć, brak odpowiedzi (nie czytać)
C.3 Jeśli tak to jakie to były kursy	○ tylko kursy wewnętrzne (Tzn. przygotowane i prowadzone przez samo przedsiębiorstwo – na terenie lub poza terenem przedsiębiorstwa.) ○ tylko kursy zewnętrzne (Tzn. przygotowane i prowadzone przez innego niż samo przedsiębiorstwo realizatora – na terenie lub poza terenem przedsiębiorstwa.) ○ zarówno kursy wewnętrzne jak i zewnętrzne 99 – trudno powiedzieć, brak odpowiedzi (nie czytać)
C.4 Czego dotyczyły kursy. Z wyłączeniem kursów i szkoleń obowiązkowych, w których uczestniczyła największa liczba pracowników? (wielokrotnego wyboru , spontaniczna wypowiedź respondenta)	○ Podstawowe programy ogólne, w tym: kształcenie umiejętności pisania, czytania i liczenia ○ Rozwój osobowościowy i kariery zawodowej ○ Szkolenie nauczycieli i nauka o kształceniu ○ Sztuka, kultura, rzemiosło artystyczne ○ Nauki humanistyczne (bez języków obcych) i społeczne, w tym: ekonomia, socjologia, psychologia, politologia, etnologia, geografia ○ Języki obce ○ Sprzedaż, marketing, public relations, handel nieruchomościami ○ Rachunkowość, księgowość,

	bankowość, ubezpieczenia, analiza inwestycyjna ○ Zarządzanie i administrowanie ○ Prace sekretarskie i biurowe ○ Prawo ○ Nauki o życiu i nauki przyrodnicze, w tym: biologia, zoologia, chemia, fizyka ○ Matematyka i statystyka ○ Informatyka i wykorzystanie komputerów ○ Technika i handel artykułami technicznymi, w tym: mechanika, metalurgia, energetyka, elektronika, telekomunikacja, miernictwo, naprawa i konserwacja pojazdów ○ Górnictwo i przetwórstwo przemysłowe, w tym: przemysł spożywczy, lekki, chemiczny ○ Architektura i budownictwo ○ Rolnictwo, leśnictwo, rybołówstwo ○ Weterynaria ○ Opieka zdrowotna ○ Opieka społeczna, w tym: opieka nad osobami niepełnosprawnymi, starszymi, dziećmi, wolontariat ○ Ochrona własności i osób ○ Ochrona środowiska ○ Usługi hotelarskie, turystyka i rekreacja ○ Usługi gastronomiczne ○ Usługi fryzjerskie, kosmetyczne ○ Usługi krawieckie, obuwnicze ○ Usługi stolarskie, szklarskie ○ Usługi transportowe, w tym kursy prawa jazdy ○ Nauka aktywnego poszukiwania pracy
--	---

**BADANIE POTENCJALNYCH KIERUNKÓW ROZWOJU I WYDANIE REKOMENDACJI
DLA PROJEKTOWANEGO OBSZARU FUNKCJONALNEGO**

	○ Inne_jakie? 99 – trudno powiedzieć, brak odpowiedzi (nie czytać)
C.5 Jak oceniają Państwo przydatność szkoleń dla firm?	1 – zdecydowanie nieprzydatne 2 – raczej nieprzydatne 3 – ani przydatne, ani nieprzydatne 4 – raczej przydatne 5 – zdecydowanie przydatne 99 – trudno powiedzieć, brak odpowiedzi (nie czytać) ->D1
C.6 Dlaczego nie zdecydowali się Państwo na przeprowadzenie kursów, szkoleń czy innych form doskazywania dla pracowników? (swobodna odpowiedź respondenta, ankieter zaznacza, Ew. prosi o doprecyzowanie)	○ trudno nam ocenić, jakie szkolenia byłyby najbardziej potrzebne naszym pracownikom ○ brak oferty dostosowanej do naszych potrzeb ○ szkolenia są dla nas zbyt drogie ○ przeprowadziliśmy już szkolenia w latach poprzednich i w tym roku nie było takiej potrzeby ○ pracownicy, ze względu na bieżące obowiązki, nie mają czasu na udział w szkoleniach ○ obecnie kluczowe są dla nas inne inwestycje niż w podnoszenie kompetencji pracowników ○ obecne kwalifikacje i umiejętności pracowników w pełni odpowiadają naszym potrzebom 99 – trudno powiedzieć, brak odpowiedzi (nie czytać)

D. INNOWACJE I PRZEDSIĘBIORCZOŚĆ

D1. Czy w ciągu następnych 12 miesięcy Pana(i) przedsiębiorstwo planuje wprowadzenie nowych albo znacząco ulepszonych produktów, usług, metod produkcji lub świadczenia usług?	0. NIE 1. TAK 99 – trudno powiedzieć, brak odpowiedzi (nie czytać)
D3 W jakim stopniu zgadza się Pan(i), że region w którym funkcjonuje firma jest odpowiednim miejscem na prowadzenie działalności gospodarczej? Odpowiedź proszę podać na skali, gdzie 1 oznacza zdecydowaną niezgodność ze stwierdzeniem, a 7 zdecydowaną zgodność.	1– zdecydowanie nie jest to odpowiednie miejsce 2 3 4 5 6 7- zdecydowanie jest to odpowiednie miejsce 99 – trudno powiedzieć, brak odpowiedzi (nie czytać)

E. Pytania dla firm z branży turystycznej i ceramiczno-budowlana (konsultacja)

E.1 Czy prowadzą Państwo działalność w branży	1. turystycznej (->E.2) 2. ceramiczno-budowlanej (->E2) 0 – nie dotyczy, żadne z powyższych (koniec ankiety)	
E.2 Czy współpracują Państwo z innymi przedsiębiorstwami z Państwa branży?	1- Tak (->E.2.1) 0- Nie (->E3)	
E.2.1 Jak silna jest to współpraca?	1. Bardzo słaba 2. raczej słaba 3. umiarkowana 4. raczej silna 5. bardzo silna 99 – trudno powiedzieć, brak odpowiedzi (nie czytać) ->E2.2	
E.2.2 Jaki jest zasięg współpracy?	- gmina (zasięg lokalny) - powiat (zasięg lokalny) - kilka powiatów (zasięg subregionalny) - województwo (zasięg regionalny) - kilka województw (zasięg ponadregionalny) - cały kraj (zasięg ogólnokrajowy) 99 – trudno powiedzieć, brak odpowiedzi (nie czytać)	
E.3 Z którymi podmiotami oraz jak często P. współpracujecie (czytać kategorie i kafeterię)	a. administracja samorządowa	0- nie współpracujemy
	b. Przedsiębiorcy	1- współpracujemy

**BADANIE POTENCJALNYCH KIERUNKÓW ROZWOJU I WYDANIE REKOMENDACJI
DLA PROJEKTOWANEGO OBSZARU FUNKCJONALNEGO**

	c. Instytucje finansujące	rzadko (jeden- dwa projekty) 2- współpracujemy często (kilka projektów) 99 – trudno powiedzieć, brak odpowiedzi (nie czytać)
	d. Instytucje wsparcia biznesu	
	e. Uczelnie wyższe	
	f. Instytucje badawczo-rozwojowe	
E.4 Z którymi z wymienionych instytucji współpracuje się Państwu łatwo, a z którymi trudno? (czytać kategorie i kafeterię)	a. a. administracja samorządowa	1. bardzo trudno 2. występują trudności 3. trudności pojawiają się sporadycznie 4. bardzo łatwa współpraca o – brak współpracy 99 –trudno powiedzieć
	b. Przedsiębiorcy	
	c. Instytucje finansujące	
	d. Instytucje wsparcia biznesu	
	e. Uczelnie wyższe	
	f. Instytucje badawczo-rozwojowe	

ITI z kluczowymi pracodawcami

Dzień dobry,

Nazywam się [...] i reprezentuję Centrum Doradztwa Strategicznego, które na zlecenie gmin i powiatu tomaszowskiego oraz Stowarzyszenia Dolina rzeki Pilicy, przeprowadza badania opinii przedsiębiorców dotyczące sytuacji lokalnego rynku pracy, prowadzonej przez kluczowych pracodawców polityki personalnej, szkoleniowej oraz współpracy z otoczeniem rynku pracy. Wnioski z badania posłużą do opracowania diagnozy i rekomendacji dla Strategii Rozwoju Obszaru Funkcjonalnego Dolina Rzeki Pilicy.

Rozmowa ze mną zajmie około 40 minut.

W trakcie naszej rozmowy poruszanych będzie wiele istotnych kwestii pogrupowanych w cztery bloki tematyczne. Nie chciałbym(abym), aby coś ważnego mi umknęło, dlatego, jeżeli Pan(i) pozwoli, rozmowa będzie rejestrowana. Rejestracja posłuży wyłącznie zbiorczej analizie wyników badania. Przy opracowaniu wyników zachowana zostanie zasada anonimowości.

Czy możemy zacząć?

LOKALNY RYNEK PRACY

1. Proszę w kilku zdaniach scharakteryzować lokalny (powiatowy - tomaszowski) rynek pracy.

- plusy i minusy; co sobie ceni, co utrudnia działalność?
- co charakteryzuje lokalny rynek od strony pracowników (poziom mobilności, kompetencje, itp.)?

2. Jaka jest Pana/i zdaniem prognoza dla lokalnego rynku pracy na najbliższe lata – w którym kierunku pójdą zmiany?

- co może być dla Pana/i firmy szansą, a co zagrożeniem?
- Jakich specjalności potrzeba na lokalnym rynku, jakich usług brakuje?

POLITYKA PERSONALNA I POZYSKIWANIE PRACOWNIKÓW

3. Jak ocenia Pan obecną sytuację firmy pod kątem zatrudnienia?

- czy jest ono wystarczające, czy zauważa Pan/i przerosty zatrudnienia lub niedobór pracowników/ kwalifikacji?

4. Czy prowadzili/prowadzą Państwo rekrutację w bieżącym roku? Czy planują Państwo zatrudniać pracowników do końca bieżącego i w ciągu następnego roku?

(dopytać: na jakie stanowiska, ile osób potrzebują, czy napotykają na jakieś problemy)

Jeżeli tak:

- Czy rekrutacja jest obliczona na ekspansję, rozwój przedsiębiorstwa czy ma na celu uzupełnienie luk, jest związana z bieżącym niedoborem pracowników?

Jeżeli nie:

- Czym spowodowany jest fakt nie prowadzenia rekrutacji w ostatnim czasie? (dopytać gdzie leży źródło takiej sytuacji: czy jest to spowodowane uwarunkowaniami wewnętrznymi przedsiębiorstwa, sytuacją na lokalnym rynku pracy czy może globalną recesją?)

5. Czy – Pana(i) zdaniem – na lokalnym rynku pracy to Państwo, jako duży pracodawca, muszą zabiegać o wystarczającą liczbę pracowników, czy to oni muszą konkurować o posadę w Państwa firmie?

(podpowiedzi: sytuacja może się różnić w zależności od szereblu, dlatego dopytać jak to jest w przypadku):

- pracowników fizycznych
- pracowników umysłowych
- kadry kierowniczej

6. O jakie specjalności (zawodami/kwalifikacjami) jest trudno na lokalnym rynku w ogóle?

Z czego to może wynikać? Jakich specjalistów jest zbyt wielu?

7. Sylwetka idealnego pracownika – jakie kompetencje/cechy (pomijając szczegółowe kompetencje zawodowe) są szczególnie ważne dla Państwa u potencjalnego pracownika – jakie składają się na sylwetkę idealnego pracownika Państwa firmy?

8. Czy firma w tym roku przeprowadziła lub planuje redukcję pracowników? (z jakich przyczyn, jaki procent personelu, na jakich stanowiskach?)

ROZWÓJ PRACOWNIKÓW, POLITYKA SZKOLENIOWA

9. Czy prowadzą Państwo szkolenia pracowników?

Jeśli tak:

- Kiedy pracownicy wysyłani są na szkolenia (jakie warunki muszą być spełnione)?
- Czy firma dysponuje polityką szkoleniową czy działania te są prowadzone *ad hoc* w zależności od potrzeb?
- Jaka jest częstotliwość prowadzonych szkoleń?
- Czy są to szkolenia wewnętrzne czy zewnętrzne?
- Jak finansowane są działania szkoleniowe? (czy ze środków własnych firmy czy z zewnętrznych pozyskanych)
- Czy pracownicy chętnie uczestniczą w szkoleniach, rozwijają swoje kompetencje?

Jeżeli nie:

- Dlaczego nie?
- Co musiałoby się zmienić, żeby takie działania podjąć?

DOŚWIADCZENIA WE WSPÓŁPRACY Z IRP, SZKOŁAMI I WŁADZAMI LOKALNYMI

10. Czy mają państwo doświadczenia we współpracy z lokalnymi instytucjami rynku pracy (PUP, agencje zatrudnienia, instytucje szkoleniowe)?Jeśli tak:

- Jakie to doświadczenia, jak przebiegała współpraca? Jakie są jej plusy i minusy? (dopytać o każdy z typów instytucji osobno: PUP, niepubliczne agencje zatrudnienia, instytucje szkoleniowe)

11. Czy współpracują Państwo z lokalnymi ponadgimnazjalnymi szkołami zawodowymi? (przykładowe formy współpracy: praktyki zawodowe, staże dla nauczycieli zawodu w zakładzie pracy, praktyczna nauka zawodu przez pracowników w szkołach, klasy patronackie, sponsoring, wycieczki po zakładzie pracy itp)Jeśli tak:

- Na czym polega ta współpraca?
- Jak oceniacie Państwo tę współpracę?
- Co można by w jej zakresie usprawnić?

Jeśli nie:

- Dlaczego nie?
- Co musiałoby się zmienić, żeby taką współpracę podjąć?

12. Czy zatrudniacie Państwo absolwentów ponadgimnazjalnych szkół zawodowych?Jeśli tak:

- Jaki poziom przygotowania zawodowego prezentują?
- Czy mają wystarczająco szerokie przygotowanie teoretyczne?
- Czy posiadają wystarczające umiejętności praktyczne?

Jeśli nie:

- Dlaczego?
- Czy jest coś co mogłoby to zmienić?
- Jak oceniają Państwo przygotowanie zawodowe absolwentów PSZ do wejścia na rynek pracy/podjęcia pracy w zawodzie?

13. Podjęcia lub wzmocnienia jakich działań oczekivalibyście Państwo od władz lokalnych? Co mogłoby poprawić warunki prowadzenia działalności gospodarczej na tym terenie?**M. METRYCZKA:**

M1. Stanowisko:

M2. Liczba pracowników w firmie :

M3. Branża (sekcja PKD) - zakres działalności :

M4. Lokalizacja firmy:

Dziękuję za rozmowę

Centrum Doradztwa Strategicznego

Centrum Doradztwa Strategicznego, 30 – 103 Kraków ul. Włóczków 22/3,
Tel. (12) 623 77 40, Fax (12) 623 77 85, www.cds.krakow.pl e-mail: cds@cds.krakow.pl

